

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 74 | 2020 | št. 1-2 (161) | str. 1-289

Nejc Drnovšek, *Zakon sodni ljudem in vprašanje njegovega postanka* • Kočevar Vanja, *Ali je slovenska etnična identiteta obstajala v prednacionalni dobi? Kolektivne identitete in amplitude pomena etničnosti v zgodnjem novem veku (3. del)* • Mateja Ratej, *Ruska emigrantka Varvara Višnjevska/Višnevskaja v Mariboru leta 1932: nemška vohunka, sovjetska provokatorica, komunistična aktivistka ali mladostna avanturistka?* • Piotr Żurek, *Poljske koncepcije federacijske ureditve srednje Evrope v luči londonskih poročil Alojza Kuharja (1941–1943)* • Marta Rendla, *Stanovanjska gradnja v Sloveniji v času socializma: enodružinske hiše v primerjavi z družbeno usmerjeno večstanovanjsko blokovsko zazidavo* • Robin Okey, *British historians and the Habsburg Monarchy (1500–1918). A Survey of the Historiography from ca. 1850* • Nade Proeva, *Nier le nom de la Macédoine – c'est nier l'identité du peuple macédonien*

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 74 | 2020 | št. 1-2 (161) | str. 1–289

Izdaja
ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE
Ljubljana

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Mednarodni uredniški odbor: dr. Kornelija Ajlec (SI), dr. Tina Bahovec (SI),
dr. Bojan Balkovec (SI) (tehnični urednik), dr. Rajko Bratož (SI),
dr. Ernst Bruckmüller (AT), dr. Liliana Ferrari (IT), dr. Ivo Goldstein (HR),
dr. Žarko Lazarević (SI), dr. Dušan Mlacović (SI) (namestnik odgovornega
urednika), dr. Božo Repe (SI), dr. Franc Rozman (SI), Janez Stergar (SI),
dr. Imre Szilágyi (H), dr. Peter Štih (SI) (odgovorni urednik), dr. Marta
Verginella (SI), dr. Peter Vodopivec (SI), dr. Marija Wakounig (AT)

Za vsebino prispevkov so odgovorni avtorji, prav tako morajo poskrbeti za
avtorske pravice za objavljeno slikovno in drugo gradivo, v kolikor je to
potrebno. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in
navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 6. aprila 2020.

Prevodi: Saša Mlacović (angleščina), Niko Jež (poljščina),
Lara Mihovilović (makedonščina)

Oblikovanje in oprema: Vesna Vidmar

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani,
Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija, tel.: (01) 241-1200,
e-pošta: info@zgodovinskicasopis.si; <http://www.zgodovinskicasopis.si>

Letna naročnina: za leto/letnik 2020: za nečlane in zavode 32 €, za društvene člane 24 €,
za društvene člane – upokojence 18 €, za društvene člane – študente 12 €.
Cena tega zvezka v prosti prodaji je 16 € (z vključenim DDV).

Naročnina za tujino znaša za ustanove 45 €, za posameznike 35 €
in za študente 25 €.

Plačuje se na transakcijski račun: SI 56020 1 000 12083935
Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana,
Slovenija
Nova Ljubljanska banka, d.d., Trg Republike 2, 1520 Ljubljana LJBAS12X

Sofinancirajo: Publikacija izhaja s finančno pomočjo Javne agencije za raziskovalno
dejavnost RS

Prelom in tisk: ABO grafika d.o.o., Ljubljana, maj 2020

Naklada: 780 izvodov

Zgodovinski časopis je evidentiran v naslednjih mednarodnih podatkovnih
bazah: Scopus, European Reference Index for the Humanities (ERIH),
Historical Abstracts, International Bibliography of the Social Sciences,
ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art,
Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies.

<http://www.zgodovinskicasopis.si>
info@zgodovinskicasopis.si

ISSN 0350-5774	
UDK	949.712(05)
UDC	

BULLETIN OF THE HISTORICAL ASSOCIATION OF SLOVENIA (HAS)

International Editorial Board: Kornelija Ajlec, PhD, (SI), Tina Bahovec, PhD, (SI), Bojan Balkovec, PhD, (SI) (Technical Editor), Rajko Bratož, PhD, (SI), Ernst Bruckmüller, PhD, (AT), Liliana Ferrari, PhD, (IT), Ivo Goldstein, PhD, (HR), Žarko Lazarević, PhD, (SI), Dušan Mlacović, PhD, (SI) (Deputy Editor-in-Charge), Božo Repe, PhD, (SI), Franc Rozman, PhD, (SI), Janez Stergar (SI), Imre Szilágyi, PhD, (H), Peter Štih, PhD, (SI) (Editor-in-Chief), Marta Verginella, PhD, (SI), Peter Vodopivec, PhD, (SI), Marija Wakounig, PhD, (AT)

The authors are responsible for the contents of their articles, they must also secure copyrights for the published photographs and figures when necessary. Reprints of articles, photographs, and graphic material are only allowed with explicit permission of the editorial office and must be cited as sources.

The editing of this issue was completed on April 6, 2020.

Translated by: Saša Mlacović (English), Niko Jež (Polish), Lara Mihovilović (Macedonian)

Design: Vesna Vidmar

Headquarters and Mailing Address: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenia, phone: +386 1 241-1200, e-mail: info@zgodovinskiasopis.si; <http://www.zgodovinskiasopis.si>

Annual Subscription Fee (for 2020): non-members and institutions 32 €, HAS members 24 €, retired HAS members 18 €, student HAS members 12 €.

Price: 16 € (VAT included).

Subscription Fee: foreign institutions 45 €, individual subscription 35 €, student subscription 25 €
Transaction Account Number: SI 56020 1 000 12083935
Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana,
Nova Ljubljanska banka, d.d., Trg Republike 2,
1520 Ljubljana LJBAS12X

Co-Financed by: Slovenian Research Agency

Printed by: ABO grafika d.o.o., Ljubljana, May 2020

Print Run: 780 copies

Historical Review is included in the following international databases: Scopus, European Reference Index for the Humanities (ERIH), Historical Abstracts, International Bibliography of the Social Sciences, ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art, Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies.

<http://www.zgodovinskiasopis.si>
info@zgodovinskiasopis.si

ISSN 0350-5774	
UDK	949.712(05)
UDC	

Razprave – Studies

- Nejc **Drnovšek**, Zakon sodni ljudem in vprašanje
njegovega postanka8–36
Court Law for the People and the Question of Its Origin
- Kočevar **Vanja**, Ali je slovenska etnična identiteta obstajala
v prednacionalni dobi? Kolektivne identitete in amplitude
pomena etničnosti v zgodnjem novem veku (3. del).....38–95
Did the Slovene Ethnic Identity Exist in the Pre-National
Period? Collective Identities and Amplitudes of the Importance
of Ethnicity in the Early Modern Period (Part III)
- Mateja **Ratej**, Ruska emigrantka Varvara Višnjevska/Višnevskaja
v Mariboru leta 1932: nemška vohunka, sovjetska provokatorka,
komunistična aktivistka ali mladostna avanturistka?96–110
Russian Emigrant Varvara Vishnyevska/Vishnevskaya
in Maribor in 1932: German Spy, Soviet Provocator,
Communist Activist or Young Adventurer?
- Piotr **Žurek**, Poljske koncepcije federacijske ureditve srednje Evrope
v luči londonskih poročil Alojza Kuharja (1941–1943)..... 112–124
Polish Federal Concepts of Central Europe in the Light
of Alojzij Kuhar's Reports from Lon-don (1941-1943)
- Marta **Rendla**, Stanovanjska gradnja v Sloveniji v času socializma:
enodružinske hiše v primerjavi z družbeno usmerjeno
večstanovanjsko blokovsko zazidavo126–145
Housing Construction in Socialist Slovenia: Single-Family
Houses as Compared to the Socially Directed Multi-Unit
Residential Buildings
- Robin **Okey**, British historians and the Habsburg Monarchy (1500–1918).
A Survey of the Historiography from ca. 1850.....146–174
Britanski zgodovinarji in Habsburška monarhija (1500 – 1918).
Pregled zgodovinopisja od približno 1850
- Nade **Proeva**, Nier le nom de la Macédoine – c'est nier l'identité
du peuple macédonien.....176–218
Zanikanje imena Makedonija pomeni zanikanje idenititete
makedonskega naroda

Zapisi – Notes

Bibliografija prof. dr. Jadrana Ferluge (1920–2004) (ob stoletnici njegovega rojstva) (Vlastimir Đokić).....	220–232
Bibliography of Prof. Jadran Ferluga (1920–2004) (marking the centenary of his birth)	

Jubileji – Anniversaries

Devetdesetletnica zgodovinarke dr. Milice Kacin Wohinz (Branko Marušič)	234–242
Marking the 90th birthday of Dr. Milica Kacin Wohinz	
Darja Mihelič – sedemdesetletnica (Matjaž Bizjak).....	243–245
Darja Mihelič – on the occasion of her 70th birthday	
Sto let Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani Praznovanje stoletnice Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani (Dušan Mlacović)	246–247
A centenary of the Department of History, Faculty of Arts, University of Ljubljana, A ceremony mark-ing the Department's 100th anniversary	
Nagovor dekana Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani prof. dr. Romana Kuharja.....	248–250
Address by Prof. Roman Kuhar, Dean of the Faculty of Arts, University of Ljubljana	
Nagovor predstojnika Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani doc. dr. Dušana Mlacovića.....	251–252
Address by Assist. Prof. Dušan Mlacović, Head of the Department of History, Faculty of Arts, Uni-versity of Ljubljana	
Sto let Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Slavnosti govor zasl. prof. dr. Dušana Nečaka.....	253–256
A centenary of the Department of History, Faculty of Arts, University of Ljubljana. Speech held by Professor Emeritus Dušan Nečak.	

V spomin – In memoriam

In memoriam dr. Dušan Biber (25. 5. 1926–8. 2. 2020)	
(Damijan Guštin).....	258–260
In memoriam Dr. Dušan Biber (25 May 1926–8 February 2020)	

Ocene in poročila – Reviews and Reports

Walter Pohl, The Avars. A Steppe Empire in Central Europe,567–822	
(Aljaž Sekne).....	262–264
Matjaž Bizjak, Rodbina Gall in njene veje v srednjem veku	
(Jaka Banfi)	265–267
Janez Mlinar, Urbarji belopeškega gospostva (Jernej Kotar)	268–269
Igor Presl, Ljudje s črnimi prsti: nebesedilne sestavine tiskane	
knjige iz 16. stoletja kot zgodovinski vir (Anja Dular).....	270–273
Rudolf Agstner, Handbuch des k. (u.) k. Konsulardienstes.	
Die Konsulate der Donaumonarchie vom 18. Jh. bis 1918	
(Franc Rozman).....	274–277
Pieter M. Judson, Habsburg. Geschichte eines Imperiums 1740–1918	
(Jože Maček)	278–283

* * *

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis	284–287
Instructions for Authors	

Razprave

Nejc Drnovšek

Zakon sodni ljudem in vprašanje njegovega postanka

Drnovšek, Nejc, mag. angl. in zgod., SI-2221, Jareninski Dol 31/a, nejc.drnovsek@gmail.com

Zakon sodni ljudem in vprašanje njegovega postanka

Zgodovinski časopis, Ljubljana 74/2020 (161), št. 1–2, str. 8–36, cit. 165

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

V prispevku je obravnavan najstarejši zapis prava v slovanskem jeziku, Zakon sodni ljudem, s poudarkom na osrednjem raziskovalnem vprašanju, ki skuša pojasniti kraj njegovega nastanka. Podrobneje sta predstavljeni dve najbolj uveljavljeni teoriji, ki izvor zakonika povezujeta z Velikomoravsko in Prvo bolgarsko državo. V nadaljevanju sledi preučevanje edinih dveh členov zakonika, ki še nimata pripisane predloge. Za drugi člen, ki opisuje zaslišanje prič v sodnem postopku, se kot najverjetnejšo razlago predlaga, da se je pisec zakonika pri njegovi sestavi zgledoval po germanskem pravu. Panonska teorija, po kateri naj bi Metod spisal zakonik v Spodnji Panoniji, nima ustreznih znanstvenih podlag.

Ključne besede: Zakon sodni ljudem, Ciril in Metod, Spodnja Panonija, srednjeveško pravo, stara cerkvena slovanščina.

Drnovšek, Nejc, MA in English and History, SI-2221, Jareninski Dol 31/a, nejc.drnovsek@gmail.com

Court Law for the People and the Question of Its Origin

Historical Review, Ljubljana 74/2020 (161), No. 1–2, pp. 8–36, 165 notes

Language: Sn., (En., Sn. En.)

The article discusses the *Court Law for the People*, the oldest Slavic legal text, focusing on the central research question that seeks to elucidate its place of origin. Two most prominent theories are presented in detail, linking the code's origin with Great Moravia and the First Bulgarian Empire. The only two articles of this code of law that are yet to be ascribed their models are explored. It is proposed that Article 2, which addresses the hearing of witnesses in judicial proceedings, was likely modelled after Germanic law. The Pannonian theory, according to which Methodius authored the code in Lower Pannonia, lacks proper scientific underpinnings.

Key words: Court Law for the People, Cyril and Methodius, Lower Pannonia, medieval law, Old Church Slavonic.

Uvod

Zakon sodni ljudem (ZSL) je najstarejši zapis prava v slovanskem jeziku. Ohranil se je v staroruskih prepisih iz 13. in 14. stoletja, kar pomeni, da raziskovalcem ni bilo lahko odgovoriti niti na tako osnovna vprašanja, kot so kraj in čas nastanka ter avtorstvo zakonika. V sodobnem zgodovinopisju se nastanek zakonika časovno umešča v drugo polovico 9. stoletja, avtorstvo pa se pripisuje Metodu.¹ Še zmeraj pa ni dokončno razrešeno vprašanje, v kateri slovanski državni tvorbi bi zakonik lahko bil spisan. V raziskavah so bile zaradi primerne zgodovinskega ozadja predlagane štiri možnosti: Velikomoravska, Prva bolgarska država, Spodnja Panonija in Makedonija ob reki Strumi.² Temu odgovarjajoče govorimo o bolgarski, moravski, panonski in makedonski teoriji. Bolgarsko teorijo zastopajo predvsem pravni zgodovinarji, ki so preučevali pravni vidik zakonika in zgodovinske okoliščine v Prvi bolgarski državi. Moravska teorija ima močno oporo v filološkem pristopu s poudarkom na preučevanju moravskega besedišča v ZSL. Panonska in makedonska teorija³ sta manj zastopani, vendar ima prva za nas poseben pomen, ker umešča nastanek zakonika v Slovincem pripisan etnični prostor in ker sta jo v slovenskem zgodovinopisju usidrala Sergij Vilfan in Bogo Grafenauer.

V prispevku bosta podrobneje predstavljeni in ovrednoteni dve najbolj uveljavljeni teoriji, bolgarska in moravska, ki sta v razpravah deležni največ pozornosti in se navadno tudi znajdeti na nasprotujočih si polih, ter panonska teorija, ki ima v mednarodnem zgodovinopisju postransko vlogo. Vsem teorijam je skupno, da so se njihovi zagovorniki opirali na prva dva člena ZSL, ki sta edina, o katerih se raziskovalcem še ni uspelo zediniti glede njihove predloge. Gradivo, ki bi lahko

¹ Dewey in Kleimola, *Zakon sudnyj ljudem*, v; Maksimovič, *Zakon "soudnyj ljud'm"*, str. 126; Škrubej, »Ritus gentis«, str. 80; Štih, *Ozemlje*, str. 78; Hannick, *Die andere Tradition*, str. 51; Havlikova, *Recepce*, str. 63; Najdenova, *Cyrillo-Methodian Juridical Heritage*, str. 81. Dva izmed sodobnih raziskovalcev prepoznavata Metoda kot pisca. Biliarski, *The first article*, sklepa o avtorstvu Metoda na podlagi prvega člena; najpodrobnejšo raziskavo O Metodu kot avtorju prinaša Maksimovič, *n. d.*

² Dewey in Kleimola, *Zakon sudnyj ljudem*, ix; Maksimovič, *Zakon "soudnyj ljud'm"*, str. 7 in 16-17; Vilfan, *Uvod*, str. 62; Vilfan, *Le tradizioni locali*, str. 371.

³ Makedonsko teorijo je v Beogradu zasnoval cerkveni zgodovinar Sergej V. Troicki, *Sv. Mefodij*. Po njegovem je ZSL spisal Metod v času njegovega načelovanja eni od slovanskih sklavinij v zaledju Soluna med letoma 830 in 840, na meji z Bolgarijo. ZSL naj bi se uporabljal za potrebe bizantinske najemniške vojske, sestavljene iz Slovanov, ki naj bi varovala pred Bolgari. Podrobneje o tej teoriji, ki nima veliko zagovornikov, gl. Biliarski, *The first article*, 220.

služilo kot vir za omenjena člena, bi namreč lahko razjasnilo, v kakšnih okoliščinah je zakonik nastal. V poglavjih o prvem in drugem členu bo predlagana najverjetnejša razlaga o tem, katero gradivo je pisec ZSL uporabil pri njegovi sestavi, naslovljena pa bo tudi težavnost pristopa, po katerem se morebitni kraj nastanka neposredno povezuje s predlaganimi viri v zakoniku.

Zakon sodni ljudem

ZSL⁴ je sestavljen iz 32 členov, ki vsebinsko zajemajo področja cerkvenega, civilnega, javnega in predvsem kazenskega prava. Členi⁵ so naslednji: kazni za poganke obrede (1), priče v sodnem postopku (2), razdelitev vojnega plena (3), prešuštvo s sužnjo (4), nečistovanje s tujo sužnjo (5), nečistovanje z nuno⁶ (6), nedovoljena zakonska zveza z botro (7), zaslišanje prič v sodnem postopku (7a), nečistovanje z dekletom brez privolitve staršev (8), posilstvo (9), nečistovanje z mladoletnico (manj kot 20 let) (10), nečistovanje z zaročeno žensko (11), krvoskrunstvo (12), mnogoženstvo (13), povzročitev materialne škode s požigom in posekom (14-15), pravica do cerkvenega zatočišča (16), nezakonito, nasilno reševanje sporov (17), prepoved pričanja družinskih članov in v določenih primerih sužnjev in gospodarjev (18), položaj vojnih ujetnikov in pogoji za njihovo svobodo (19), nepravilnosti pri pričanju (20), krivoverstvo (21), izposoja konjev in živine ter povrnitev škode v primeru njihovega pogina (22-23); tatvina orožja in konjev (24), tatvine s strani sužnja (25), tatvina živine (26), ropanje grobov (27), kraja cerkvenih predmetov (28), ugrabitev in zaslužnjevanje ljudi (29), ugrabitev tujega sužnja (30), pogoji za odobritev razveze zakonske zveze (30a)⁷.

Z izjemo dveh členov imajo vsi preostali predlogo v bizantinskem zakoniku Eklogi. Pri desetih členih gre za neposredni prepis, devetnajst pa je prevzetih v obliki svobodnega prevoda.⁸ Prva dva člena pa nimata ničesar skupnega z Eklogo, kar pomeni, da si je pisec zakonika pomagal še z drugimi predlogami ali vzori. Kazni v zakoniku so tako posvetne kot cerkvene narave (epitimije⁹), česar v Eklogi ni. Posvetne kazni iz bizantinskega zakonika, ki jih je pisec ZSL dojemal kot preveč krute in skrajne, so bile omiljene ali pa so jih dopolnile ali nadomestile cerkvene

⁴ Razlage, o tem, katera družbena skupina je zajeta pod izrazom »ljudi«, si niso enotne. Predpisani členi v zakoniku ne veljajo za ženske in cerkvene predstavnike, tako da vsekakor ni mišljeno celotno prebivalstvo; Troicki, *Sv. Mefodij*, str. 94.

⁵ Členi v tem primeru sledijo oštevilčenju po Zakon sodni ljudem, Ustjuški prepis, ed. Josef Vašica.

⁶ Člen 6 se pogosto napačno razlaga, da se nanaša na duhovnika, ki nečistuje (*Blęduštjumu čertynju*, ZSL, Novgorodski prepis, 6, ed. Tihomirov). V razširjenih redakcijah je razvidno, da je mišljeno nečistovanje z nuno (*Blędęstemu s černoriziceju*), ZSL, Puškinski izvod; Tihomirov, *Prostrannoju*, str. 34.

⁷ Oštevilčenje členov po ZSL, Ustjuški prepis, ed. Tihomirov, str. 47–54.

⁸ Tihomirov, *Kratkoj redakcii*, str. 25; Maksimovič, *Zakon "soudnyj ljud'm"*, str. 3 in 27; Vašica, *Origine Cyrillo-Méthodienne*, str. 155; Ganev, *Zakon soudnyj ljud'm"*, str. 62–63.

⁹ Epitimije niso kazni za grehe, temveč se naložijo posamezniku z namenom, da ta ob njihovem upoštevanju oz. izpolnitvi doseže duhovno ozdravljenje.

kazni, kot sta pokora in post.¹⁰ V zakoniku posledično ni smrtnih kazni, čeprav so ohranjene telesne kazni, med katerimi je odrezanje nosa najpogostejša. Obenem so dodane določbe karitativne narave, kot je razdelitev zaplenjenega premoženja med revne. V zakoniku prav tako ni nikakršne omembe pravne ureditve za ženske, tako da so kazni najverjetneje predpisane zgolj za moške.¹¹ V primerjavi z Eklogo je v ZSL razviden povečan vpliv Cerkve in njene vloge na pravnem področju. Tega ne dokazuje zgolj uvedba cerkvenih kazni, temveč tudi njena vpletenost v kaznovanje poganskih praks v prvem členu in omemba oz. sklicevanje na versko vsebino v nekaterih preostalih delih zakonika.

Rokopisno izročilo

Vse sledi o izvornem dokumentu Zakona sodnega ljudem so izgubljene. Najstarejši rokopisi so se ohranili v staroruskih¹² prepisih ZSL, ki so bili v 13. in 14. stoletju vključeni v staro cerkveno slovanske zbornike cerkvenih in posvetnih zakonov, imenovanih krmčije (*Nomokanon*; *Kormčaja kniga*).¹³ Za ZSL, ki dokazano ni ruskega izvora, ni mogoče natančno določiti, kdaj je bil prenesen na območje Stare Rusije, niti kdaj je stopil v veljavo. Okvirno se je lahko uveljavil v Rusiji enkrat med koncem 10. stoletja, ko se je začelo njeno pokristjanjevanje, in sredo 13. stoletja, ko so Mongoli osvojili večji del stare Rusije. Ohranil se je v treh redakcijah: kratki, ki je tudi najstarejša in najbližja njenemu izvirniku, razširjeni in mešani.¹⁴ V cerkvene in pravne zbornike so bili vključeni številni prepisi ZSL, med katerimi izstopajo trije najstarejši, ki so se ohranili v najstarejših krmčijah iz 13. in 14. stoletja.¹⁵ To so Novgorodski prepis (NP), Ustjuški prepis (UP) in Varsonofjevski prepis. NP, ki je bil predvidoma spisan leta 1280, je v Novgorodski krmčiji in velja za najstarejšega izmed vseh ohranjenih prepisov.¹⁶ Najbližji približek izvornemu zakoniku je najverjetneje UP, ki je sicer mlajši od NP, vendar ga Vašica prepozna kot izvirni moravski, cirilo-metodijanski tip rokopisa.¹⁷ UP je nastal konec 13. ali začetek 14. stoletja in je del Rumjancevske zbirke Ruske državne knjižnice.¹⁸ NP in predvsem UP sta v ospredju vseh raziskav, ki se ukvarjajo z najbolj perečimi vprašanji ZSL. Med obema prepisoma sicer prihaja do manjših odstopanj, glavna razlika pa je spremenjeno zaporedje členov zakonika. Določbe o pričah so v NP

¹⁰ Maksimovič, *Zakon "soudnyj ljud'm"*, str. 32; Vilfan, *Uvod*, str. 62.

¹¹ Dewey in Kleimola, *Zakon sudnyj ljudem*, x.

¹² Za poimenovanje *staroruski* in *Stara Rusija* gl. Malmenvall, *Beseda o postavi*, str. 9.

¹³ Vilfan, *Uvod*, str. 62; Tihomirov, *Prostrannoj*, str. 22; Tihomirov, *Kratkoj redakcii*, str. 4 in 26; Škrubej, »Ritus gentis«, str. 80.

¹⁴ Tihomirov, *Prostrannoj*, str. 27; Tihomirov, *Kratkoj redakcii*, str. 7 in 23; Vašica, *MMFH*, str. 155.

¹⁵ Tihomirov, *Kratkoj redakcii*, str. 29; Najdenova, *Pravnite pametnici*, 142; Maksimovič, *Zakon "soudnyj ljud'm"*, str. 73.

¹⁶ Tihomirov, *Kratkoj redakcii*, str. 11 in 30.

¹⁷ Vašica, *MMFH*, str. 156; Vašica, *Jazyková povaha*, str. 522.

¹⁸ Tihomirov, *Kratkoj redakcii*, str. 13-14 in 31; Ganev, *Zakon soudnyj ljud'm"*, str. 36.

vključene v drugi člen, medtem ko so v UP izvzete iz drugega člena in tvorijo poseben člen, označen kot 7a.

V skoraj dvestoletnem obdobju preučevanja ZSL se je ohranilo zajetno število izdaj predvsem kot rezultat raziskovanja bolgarskih zgodovinarjev.¹⁹ V članku bosta izmed teh uporabljani dve takšni izdaji: kratka redakcija, ki jo je izdal Stefan S. Bobčev²⁰, in izdaja Venelina Ganeva, ki je prevedel redakcijo s pomočjo grškega izvirnika Ekloge.²¹ Kot osnovo za preučevanje ZSL se lahko izpostavi izdaje Tihomirova in Milova, ki sta uredila in izdala celotno zbirko redakcij, vključno s prečrkovanjem nekaterih prepisov in posnetki rokopisov.²² Njuna razvrstitev prepisov, izvodov in redakcij je trenutno splošno sprejeta. Eno izmed najkakovostnejših izdaj je skupaj s češkim prevodom pripravil Josef Vašica.²³ Njegovi razlagi in prevodu členov se pripisuje visoka vrednost,²⁴ čeprav si je v nekaterih primerih vzel precejšnjo mero svobode, tako da je treba sočasno z njegovo razlago sprejeti tudi njegove ugotovitve o moravski teoriji. Izmed novejših izdaj se pogosto uporablja še izdaja s prevodom v angleški jezik, dveh ameriških zgodovinarjev Horacea W. Deweyja in Ann M. Kleimole.²⁵

Bolgarska teorija

Zgodovinopisje, ki je v ospredje postavilo bolgarsko teorijo, se ponaša z najdaljšo in najbogatejšo tradicijo, ki sega vse do 19. stoletja. V tem okviru je prišlo do nekaterih ključnih ugotovitev, ki so sedaj splošno priznane, kot denimo vpliv Ekloge na ZSL.²⁶ Vse do petdesetih let 20. stoletja, ko je Vašica prvič predstavil moravsko teorijo, se je bolgarska teorija enoglasno sprejemala kot edina možna razlaga za nastanek zakonika.²⁷ Glavna zagovornika bolgarske teorije sta bila dva pravna zgodovinarja bolgarskega porekla, Venelin Ganev z monografijo *Zakon soudnyj ljud'm*,²⁸ ki ostaja najizčrpnjša obravnava zakonika, in Mihail Nikolov Andrejev, ki je bil nosilec celotne razprave s češkimi zgodovinarji o mestu nastanka ZSL.²⁹ Njune raziskave in pogledi predhodnih zgodovinarjev predstavljajo starejšo

¹⁹ Maksimovič, »Zakon sudnyj ljudem«, str. 190–191.

²⁰ ZSL, ed. Stefan S. Bobčev.

²¹ Za podrobno obravnavo posameznih členov gl. Ganev, *Zakon soudnyj ljud'm*“.

²² Tihomirov, *Kratkoj redakcii*; Tihomirov, *Prostranno*.

²³ ZSL, UP, ed. Josef Vašica.

²⁴ Maksimovič, »Zakon sudnyj ljudem«, str. 192; Maksimovič, *Zakon “soudnyj ljud'm”*, str. 25; Biliarski, *The first article*; Milov, *Novo issledovanie*, str. 62.

²⁵ Horace W. Dewey in Ann M. Kleimola, *Zakon sudnyj ljudem*; Maksimovič, »Zakon sudnyj ljudem«, str. 192.

²⁶ Maksimovič, *Zakon “soudnyj ljud'm”*, str. 9–10; Maksimovič, *Drevnejšij pamjatnik*, str. 24; Najdenova, *Cyrillo-Methodian Juridical Heritage*, str. 77.

²⁷ Pregled zgodovinskih del o ZSL do konca prve polovice 20. stol. v: Maksimovič, *Zakon “soudnyj ljud'm”*; Dewey in Kleimola, *Zakon sudnyj ljudem*; Ganev, *Zakon soudnyj ljud'm”*; Vašica, *MMFH*.

²⁸ Ganev, *Zakon soudnyj ljud'm”*.

²⁹ Andrejev, *Novi proučvanija*... je eden izmed zadnjih njegovih prispevkov na to temo, v katerem so zajete dotedanje raziskave.

razlago bolgarske teorije. Ta prepoznava ZSL za starobolgarski pravni dokument, umešča njegov nastanek v čas pokristjanjevanja bolgarskega kana Borisa I. in za osnovni vir ZSL smatra Odgovore papeža Nikolaja I. na vprašanja Bolgarov (*Responsa Nicolai papae I. ad consulta Bulgarorum*).³⁰

Zgodovinske okoliščine so v tem primeru resnično zanimive. Kan Boris I. se je krstil leta 864 ali 865 ter pričel uveljavljati krščanstvo v svoji državi. Kot odgovor na prisilno pokristjanjevanje je nezadovoljstvo plemstva (bojarjev) preraslo v odkriti upor velikih razsežnosti. Boris je zaradi sprememb, ki jih je prineslo pokristjanjevanje, poslal neohranjen katalog 106 vprašanj papežu Nikolaju I., na katera mu je slednji tudi odgovoril. *Responsa Nicolai papae I. ad consulta Bulgarorum* (RNP) obravnava številne vidike tedanje bolgarske družbe, ki so si v nekaterih primerih tematsko podobni s členi ZSL.³¹ V odgovoru papeža so tudi členi, ki se nanašajo na pravna področja, kar bi nakazovalo, da je želel Boris I. med drugim sestaviti zakonik za družbeno prenovljeno državo.³² ZSL bi v tem primeru bil spisan kmalu po letu 865, ko je bolgarski vladar sprejel krščanstvo.³³ Delo bolgarskih učenjakov bi temeljilo na Eklogi, preostala odstopanja, kot so omiljenje kazni in zahodna pravna pravila, pa bi se lahko pojasnila z dopolnjenim gradivom iz RNP.³⁴ Zakonik bi bil preveden in dopolnjen v Bolgariji in nato prenesen v Staro Rusijo, kjer se je ohranil v že omenjenih redakcijah.³⁵

Bolgarska teorija torej v svojem izhodišču sloni na RNP,³⁶ kar pa je precej sporno stališče. Vsebinsko namreč ni skorajda nikakršne povezave med RNP in ZSL, saj imajo prvi izrazito versko vsebino, namesto zakonov pa vsebujejo predvsem nasvete. Bolgarski zgodovinarji, ki so sicer priznavali to dejstvo, so razliko med obema dokumentoma pojasnjevali z njunim drugačnim namenom in okoliščinami nastanka. Ganev je izpostavil 17 odgovorov z različnimi vsebinami, ki se ujemajo z 12 členi ZSL,³⁷ izmed teh je najbolj prepričljiv trinajsti odgovor, v katerem je zapisano, da je Boris I. zahteval posvetne zakone, in da so jih pripravljeni poslati z odposlanci, če bi jih bil kdo zmožen razložiti.³⁸ Dokazovanje vpliva RNP na

³⁰ Ganev, *Zakon soudnyj ljud'm*“, str. 4; Andrejev, *Novi proučvanija*, str. 44. O kanu Borisu in papeževih odgovorih tudi Štiš, *Ko je Cerkev*, str. 22.

³¹ Dewey in Kleimola, *Zakon sudnyj ljudem*, vii.; Vašica, *MMFH*, str. 147; Vašica, *Origine Cyrillo-Méthodienne*, str. 172; Ganev, *Zakon soudnyj ljud'm*“, str. 100.

³² Dewey in Kleimola, *Zakon sudnyj ljudem*, vii.; Andrejev, *Javljaetsja*, str. 18; Ganev, *Zakon soudnyj ljud'm*“, str. 9–10.

³³ Maksimovič, *Drevnejšij pamjatnik*, str. 24; Vašica, *MMFH*, str. 147; Prochazka, *Le Zakon "sudnyj"*, 1968, str. 112; Andrejev, *Javljaetsja*, str. 6–7.

³⁴ Prochazka, *Le Zakon "sudnyj"*, 1967, str. 367; Dewey in Kleimola, *Zakon sudnyj ljudem*, vii.; Andrejev, *Javljaetsja*, str. 17.

³⁵ Maksimovič, *Zakon "soudnyj ljud'm"*, str. 8–10; Ganev, *Zakon soudnyj ljud'm*“, str. 24.

³⁶ Ganev, *Zakon soudnyj ljud'm*“, str. 24.

³⁷ Prav tam, str. 100–101; Andrejev, *Javljaetsja*, str. 18.

³⁸ *Inter quaestiones vero et consulta leges vos mundanas postulare perhibetis. De qua re nos codices, quos necessarios vobis ad praesens esse considerare potuissimus, libenti mitteremus animo, si quem penes vos esse comperissemus, qui hos vobis interpretari potuisset. ...* (RNP, 13).

ZSL je primer zgrešenega pristopa,³⁹ ki ga novodobno zgodovinopisje enoglasno zavrača,⁴⁰ vključno z bolgarskim.⁴¹

Razprave o nastanku ZSL so bile med bolgarskimi in češkimi zgodovinarji najintenzivnejše v petdesetih in šestdesetih letih 20. stol., konec sedemdesetih let pa so zamrle.⁴² Utemeljeno nasprotovanje RPN kot viru ZSL in vse večje pripisovanje pomembnosti besedišču moravskega izvora sta glavna razloga, da je bila bolgarska teorija posodobljena. V sodobni različici je ZSL napisal eden ali več Metodovih učencev, ki so bili po smrti svojega učitelja pregnani z Velikomoravske in so našli zatočišče pri bolgarskem vladarju Borisu. Zakonik naj bi po tej razlagi nastal med letoma 886 in 889; z Metodovimi učenci bi pa bilo mogoče tudi pojasniti prisotnost besedišča moravskega izvora v ZSL.⁴³ Seveda zamisel o Metodovih učencih kot avtorjih ZSL ni skladna s starejšo razlago o želji Borisa I. po zakoniku, ki bo odgovarjal potrebam nove krščanske družbe.

Moravska teorija

Zametki moravske teorije so oprijemljivi v raziskavah ruskega jezikoslovca Alekseja I. Sobolevskega, ki je preučeval cerkvenoslovanska besedila, odkril v njih številne moravizme in umestil posledično njihov nastanek na Velikomoravsko.⁴⁴ S tem se je za ZSL, ki je bilo eno izmed teh besedil,⁴⁵ prvič pojavila ideja, da sodi med velikomoravsko zapuščino.⁴⁶ Raziskovanje Sobolevskega sprva ni doživelo veliko odziva in temelje moravski teoriji je postavil šele njegov naslednik Josef Vašica, češki filolog, slavist in zgodovinar, ki je objavil leta 1951 enega izmed najvplivnejših

³⁹ Primerjalne raziskave že v osnovi ne temeljijo na pretirano izdelanem znanstvenem pristopu. Za Eklogo ni nikakršnih pomislekov, ker so nekateri člani neposredni prevodi v ZSL, kar pa očitno ni mogoče trditi za RNP. Ko je Ganev skušal prikazati podobnost z ZSL, je tako razširjene pojme, kot so priče, vojni plen, poroka, krivoverstvo in krvoskrunstvo, prepoznal v obeh virih in iz tega gradil na nadaljnji razlagi dogodkov, tudi če ni bilo nikakršne vsebinske povezave med obravnavanima viroma; Ganev, *Zakon soudnyj ljud 'm'*, str. 101; Andrejev, *Javljaetsja*, str. 17–18.

⁴⁰ Vašica, *MMFH*, str. 148; Maksimovič, *Zakon "soudnyj ljud 'm"*, str. 12; Milov, *Novo issledovanie*, str. 55.

⁴¹ Najdenova, *Cyrillo-Methodian Juridical Heritage*, str. 77.

⁴² Hristov, *Njakoi beležki*, str. 18–19; Najdenova, *Pravnite pametnici*, str. 136.

⁴³ Apasijev, *Zakon sudnyj ljudjam*, str. 539; Dewey in Kleimola, *Zakon sudnyj ljudem*, ix.; Andrejev, *Novi proučivanja*, str. 53–54; Hannick, *Die andere Tradition*, str. 51.

⁴⁴ Sobolevski, *Cerkovnoslavjanskije teksty*.

⁴⁵ A. Sobolevski je navedel številne izraze moravskega izvora v zakoniku. Izstopajo *župaŋь, neprijazŋь* (hudič), *blagoděť* (darilo, blagoslov), *pyrę* (spor, tožba), *božii rabъ* (»božji služabnik«, duhovništvo), *kupetra* (botra); Vašica, *Literární památky*, str. 84; Vašica, *K otázce původu*, str. 17; Andrejev, *Novi proučivanja*, str. 52; Sobolevski, *Cerkovnoslavjanskije teksty*, str. 156 in 170–171. Z leti, in odvisno od raziskovalca, so nekateri izrazi pridobili pomembnost, drugi pa stopili v ozadje. Smiselno bo izpostaviti ugotovitve Maksimoviča, ki je trenutno vodilni raziskovalec jezikovnega pristopa.

⁴⁶ Vašica, *MMFH*, str. 161.

prispevkov o nastanku ZSL.⁴⁷ V ospredju njegovih raziskav je bila jezikovna primerjava ZSL z Anonimno homilijo iz Clozovega glagolita, ki je prepoznana za Metodovo delo.⁴⁸ Vašica je odkril številne podobnosti med obema spomenikoma tako v pravnem izrazoslovju⁴⁹ kot na drugih področjih,⁵⁰ kot sta npr. besedi *мѣдlostь*⁵¹ in *вѣсѣдѣ*.⁵² S tem je dokazal, da je ZSL z jezikovnega vidika podoben preostalim spomenikom, ki so bili v 9. stoletju spisani na Velikomoravskem.⁵³ Moravizmi⁵⁴ v ZSL bi torej lahko nakazovali, da je bil zakonik spisani na moravsko-panonskem območju. Glede na dosedanje stanje raziskav je za najobsežnejše preučevanje besedišča moravskega izvora v ZSL zaslužen ruski filolog in zagovornik moravske teorije Kirill A. Maksimovič.⁵⁵ Moravizme je razdelil v dve skupini. V prvi skupini so tisti, ki jih ni mogoče izslediti niti v bolgarski književnosti niti v narečju, zaradi česar je za izraze iz te skupine najlažje trditi, da so moravizmi. Izrazi, ki jih uvršča v to skupino, so *beštinnica*, *vrěmę*, *вѣсѣдѣ*, *kupetra*, *pritъknete*⁵⁶ in *къмѣтъ*.⁵⁷ V

⁴⁷ Vašica, *Origine Cyrillo-Méthodienne*, str. 154–174.

⁴⁸ V manjši meri tudi Žitja Konstantina in Metodija, Kijevski lističi in Brižinski spomeniki; Vašica, *Origine Cyrillo-Méthodienne*, str. 159, 163 in 165.

⁴⁹ *Teža* (sodni postopek); *ispytanije* (preiskava); *klevetъnikъ* (tožnik); *sluchъ* (izjava, ki se uporabi kot dokazno gradivo; fr. *déposition*); *postъ* (post); Vašica, *Origine Cyrillo-Méthodienne*, str. 159.

⁵⁰ Vašica, *Origine Cyrillo-Méthodienne*, str. 159–60 in 163; Vašica, *Jazyková povaha*, str. 529; Grivec, "Zakon Sudnyj", str. 85–86. Vašica je izpostavil tudi posebno uporabo predloga *въ*, ki je značilna za moravski jezik; Vašica, *Jazyková povaha*, str. 524 in 528.

⁵¹ Izraz *мѣдlostь* se v podobnih oblikah pojavlja v današnjem slovenskem (medlost) in češkem jeziku (mdlost), v preostalih rokopisih pa v takšni obliki ne obstaja. V zvezi s tem izrazom so sicer določeni zadržki, ker izrazi, ki imajo skupen koren *мѣdl-*, niso omejeni zgolj na moravsko-panonsko območje; Vašica, *Origine Cyrillo-Méthodienne*, str. 159–160; Vašica, *MMFH*, str. 169–170; Najdenova, *Cyrillo-Methodian Juridical Heritage*, str. 80; Grivec, "Zakon Sudnyj", str. 85–86; Ganev, *Zakon soudnyj ljud'm*", str. 15.

⁵² Izraz *вѣсѣдѣ* (lat. *communio*; evharistija), ki ga omenja že Sobolevski (*Cerkovnoslavjanskije teksty*, str. 159), izstopa kot izposojenka iz stare visoke nemščine (wizzōd); Vašica, *Origine Cyrillo-Méthodienne*, str. 163. Obenem imata soroden pomen izraza *komъkanije* in *pričestije*, ki sta široko razširjena v literaturi zgodnje pismenosti južnih Slovanov. Če je ZSL bolgarskega izvora, se torej pojavi vprašanje, zakaj nista v zakoniku uporabljena ta izraza; Milov, *Novo issledovanie*, str. 63; Vašica, *MMFH*, str. 161–162; Miklošič, *Lexicon*, str. 301 in 688.

⁵³ Dewey in Kleimola, *Zakon sudnyj ljudem*, ix; Maksimovič, *Zakon "soudnyj ljud'm"*, str. 13 in 22–23; Grivec, "Zakon Sudnyj", str. 85.

⁵⁴ Moravizmi ali moravo-panonizmi so besede, ki jih je zaznamoval moravski kulturni jezik v 9. in 10. stoletju na območjih Velikomoravske ali Panonije. Ohranili so se v starejših zahodnoslovanskih virih in prevodih z latinščine, prehajali pa so tudi v bolgarsko-preslavsko in starorusko književnost. Bolj podrobno o moravizmi v Maksimovič, *Zakon "soudnyj ljud'm"*, str. 86–89.

⁵⁵ Njegove raziskave o moravizmi so dosegle obseg monografije; Maksimovič, *Zakon "soudnyj ljud'm"*.

⁵⁶ *beštinnica* (nezakonito, nepošteno dejanje), *vrěmę* (greh, kaznivo dejanje); *pritъknete* (dokazati s pričami), Maksimovič, *Zakon "soudnyj ljud'm"*, str. 89–93; Najdenova, *Cyrillo-Methodian Juridical Heritage*, str. 80.

⁵⁷ Izraz *къмѣтъ* (*къмети* v ZSL, UP, 3) je bil že predmet številnih razprav predvsem zaradi večpomenskiosti med slovanskimi jeziki. V ZSL je naveden v tretjem členu, v katerem je opisana razdelitev vojnega plena, in pomensko označuje uglednega bojvnika. Maksimovič izraz s tem pomenom prepoznava kot moravizem, ki morda izvira iz območja jugozahodno od Velikomoravske, *Zakon "soudnyj ljud'm"*, str. 90–91; Maksimovič, *Moravizmy*, str. 118–119.

drugi skupini so izrazi, ki so v enakih oblikah poznani tudi v bolgarskem jeziku, vendar se lahko kljub temu prepoznajo za moravizme. Sem denimo sodijo izrazi, ki obstajajo tako v ZSL kot tudi v južnoslovanskih jezikih, vendar se med seboj pomensko razlikujejo.⁵⁸

Filološke ugotovitve so spodbudile razpravo, ki se ni toliko nanašala na posamezne moravizme, kolikor je v ospredje postavila vlogo slovanskih jezikov v takratnih zgodovinskih okoliščinah. Bolgarski zgodovinarji so proti Vašici⁵⁹ navedli nekatere nesprejemljive razloge,⁶⁰ s katerimi so želeli ovreči njegovo teorijo, obenem pa so tudi upravičeno menili, da je o nastanku ZSL težko sklepati zgolj na podlagi jezikovnega pristopa. Moravski izrazi bi denimo lahko bili v uporabi v bolgarski državi, ne da bi se ohranili v zapisani obliki, predvsem zaradi pomanjkanja slovanskih knjižnih del,⁶¹ ali pa bi jih lahko pregnani Metodovi učenci prenesli v bolgarsko državo.⁶²

Moravska teorija meni, da je bil ZSL spisan v času misije solunskih bratov na Moravskem med letoma 863 in 867⁶³ oziroma, če se za avtorja prepoznava izključno Metoda, v obdobju njegove vrnitve na Moravsko med letoma 873 in 885. Kot je znano, je leta 862 moravski knez Rastislav prosil bizantinskega cesarja, naj mu pošlje učitelja krščanske vere. Cesar Mihael je poslal Cirila in Metoda, ki naj bi na Velikomoravskem lahko spisala ZSL.⁶⁴ Zakonik bi bil nato neposredno prenesen iz moravske kneževine v Staro Rusijo.⁶⁵ Dokazovanje takšnega poteka dogodkov se je izkazalo za težavno. Vašica je sicer predlagal več razlag, ki pa se jih v sodobnem zgodovinopisju zavrača: da je zakonik spisal Ciril,⁶⁶ da se prošnja moravskega kneza

⁵⁸ Maksimovič, *Zakon "soudnyj ljud'm"*, str. 88–89; V tem primeru je govora o izrazih kot sta *neprijaznъ* in *maľžena*, ki so razširjeni tudi v bolgarskih delih. Najdenova, *Cyrillo-Methodian Juridical Heritage*, str. 80–81. Maksimovič še dopolni raziskave s slovničnimi lastnostmi moravskega jezika. Maksimovič, *Zakon "soudnyj ljud'm"*, str. 103–120.

⁵⁹ Vašica sicer ni skrival svojega stališča o bolgarski teoriji kot slabo zamišljeni in metazgodovinski; Vašica, *Origine Cyrillo-Méthodienne*, str. 156; Andrejev, *Novi proučvanija*, str. 52.

⁶⁰ Ciril in Metod nista bila zmožna prevesti zakonika, ker nista bila v takšni meri seznanjena z moravskim jezikom, Andrejev, *Javljaetsja*, str. 19; Popolno razvrednotenje jezikovnega vidika, ki potemtakem ni pomemben pri razlagi nastanka zakonika; Ganev, *Zakon soudnyj ljud'm"*, str. 18; Milov prikaže zgrešeno razmišljanje nekaterih zgodovinarjev o bolgarskih prvinah v zakoniku, ki pojasnjujejo bolgarski izvor Milov, *Novo issledovanie*, str. 60–61. Moravizmi so posebnost v stesl. besedišču, ki ima za osnovo makedonsko-bolgarsko narečje, kar pomeni, da so bolgarske prvine pričakovane.

⁶¹ Ganev, *Zakon soudnyj ljud'm"*, str. 15–16.

⁶² Andrejev, *Novi proučvanija*, str. 54; Prochazka potrjuje, da je takšen prenos moravizmov resna možnost. Prochazka, *Le Zakon "sudnyj"*, 1968, str. 127; Najdenova, *Cyrillo-Methodian Juridical Heritage*, str. 80; Maksimovič sicer nasprotuje ideji, da bi lahko učenci spisali zakonik, ker ni bil nihče dvojezičen, Maksimovič, *Zakon "soudnyj ljud'm"*, str. 55–56.

⁶³ Maksimovič, *Zakon "soudnyj ljud'm"*, str. 13; Avenarius, *Die byzantinische Kultur*, str. 105.

⁶⁴ Škrubej, »Ritus gentis«, str. 81; Benedik, *Brata Ciril in Metod*, str. 159; Vašica, *Origine Cyrillo-Méthodienne*, str. 166; Maksimovič, *Zakon "soudnyj ljud'm"*, str. 121.

⁶⁵ Maksimovič, *Zakon "soudnyj ljud'm"*, str. 73.

⁶⁶ Vašica, *Origine Cyrillo-Méthodienne*, str. 172; Že Sobolevski je menil, da se je zakonik sprva pripisoval svetemu Konstantinu, ime pa se je kasneje spremenilo v svetega carja Konstantina; Sobolevski, *Cerkovnoslavjanske teksty*, str. 170.

o »dobrem zakonu« nanaša na ZSL⁶⁷ in da se besedno zvezo »božji zakon« lahko pojasni s poznoantičnim zakonikom *Lex Dei*.⁶⁸ Izmed argumentov, ki govorijo v prid moravski teoriji, je že bilo omenjeno stališče o Metodu kot piscu zakonika, kot tudi prisotnost vplivov zahodnega prava in rimske Cerkve, pri čemer izstopa predvsem vpeljava cerkvenih kazni v ZSL.⁶⁹ Spokorniške kazni (*poenitiales*) so vsaj v 9. stoletju bile del zahodnega, karolinškega izročila.⁷⁰

Moravska teorija je trenutno prevladujoča teorija v zgodovinopisju.⁷¹ K temu so veliko pripomogle ugotovitve na jezikovnem področju, pripisovanje avtorstva Metodu, kar je očitno težko razložiti z vidika bolgarske teorije, in nekajdesetletno zamrtje preučevanja izvora ZSL med zagovorniki bolgarske teorije.⁷²

Prvi člen ZSL

Преже всекоја правды достойно jestь о б(о)жii правдѣ gl(agola)ti. Тѣмъ же s(vja)tyi Костѣntинъ прѣвыи законъ вписавъ преди, тако gl(agol)ѣ: jako всеко село, в немъ же treby byvajutъ ili prisęgy poganъsky, da otdajutъsja vъ б(о)жii храмъ so всемъ имѣнъjemъ, jeliko имутъ g(ospod)a ta v томъ selѣ, iже творѣтъ treby i prisęgy, da prodastъsę so всемъ имѣнъjemъ своимъ, а цѣна ихъ дастъsę ништимъ.⁷³

»Pred vsako pravico je primerno, da se govori o božji pravičnosti.⁷⁴ Zato je

⁶⁷ »Torej pošlji nam, gospodar, takega škofa in učitelja; saj od vas na vse strani vedno dober zakon izhaja.«, Žitje Konstantina c. 14; Podrobno o tem gl. Grivec, "Zakon Sudnyj", str. 87.

⁶⁸ *Mosaicarum et romanarum legum collation*; Vašica, *K otázce původu*, str. 12; Maksimovič, *Zakon "soudnyj ljud'm"*, str. 14; Vašica, *MMFH*, str. 154; Maksimovič, *Drevnejšij pamjatnik*, str. 26.

⁶⁹ Vašica, *Jazyková povaha*, str. 537; Vašica, *K otázce původu*, str. 9; Vašica, *MMFH*, str. 151.

⁷⁰ Prochazka, *Le Zakon "sudnyj"*, 1968, str. 130.

⁷¹ V novejših še neomenjenih prispevkih; Havlikova, *Receptce*, str. 63; Najdenova, *Pravnite pametnici*.

⁷² Angelini, *Sur la nature*; Nikolič, *Zakon sudnji ljudem*.

⁷³ ZSL, Novgorodski prepis, prvi člen, ed. Tihomirov, str. 35; Določene črke v sistemu prečrkovanja: Ъ (y); А (ę); Ъ (ě); III (št).

⁷⁴ Pomen stesl. izraza *pravda*, ki se pojavlja v besednih zvezah »vsaka pravda« in »božja pravda«, ostaja nerazčiščen zaradi svoje večpomenskosti. Največja odstopanja so v prevodu Vašice, ki prvo besedno zvezo razlaga kot določen zakonik ali zbirko civilnih zakonov (češ. *Před všeobecným zákoníkem*) in drugo kot vero v boga (o *víře boží*). Vašica je prvi člen povezoval z Mojzesovimi zakoniki in tako zagovarjal idejo, da se »pravda« nanaša prav na ta zakonik. Bolgarski zgodovinarji so ostro nasprotovali takšni svobodomiselní razlagi; Vašica, *Literární památky*, str. 191; Vašica, *K otázce původu*, str. 15; ZSL, UP, ed. Josef Vašica, str. 178; Biliarski, *The first article*, str. 217; Ganev, *Zakon soudnyj ljud'm*, str. 163. V razširjenih in mešanih redakcijah je prva besedna zveza »vsaka pravda« ohranjena, v drugem primeru pa je »božja pravda« zamenjana za »božja věra«; Puškinski spisek, ed. Tihomirov, *Prostrannoj*, str. 83; Troicki, 120. Po Miklošiču *pravъda* lat. *veritas, iustitia*; Miklošič, *Lexicon*. Pri Škrubej »božja pravda« kot božja pravičnost; Škrubej, »Ritus gentis«, str. 151. Ganev pomen »pravda« razlaga kot »abstraktno pravo ali abstraktno pravičnost«; Ganev, *Zakon soudnyj ljud'm*, str. 165; Grivec besedni zvezi »vsaka pravda« pripisuje svetopisemsko obliko »vse zapovedi, ves zakon, dobri zakon«; Grivec, "Zakon Sudnyj", str. 88. Pri prevodih v tuje jezike prav tako prihaja do

sveti Konstantin najprej v prvem zakonu napisal in tako govoril: Vsako posestvo,⁷⁵ na katerem se izvajajo poganski obredi ali prisege, se odda v božji hram z vsem imetjem, ki jih ima ta gospoda⁷⁶ na tem posestvu. In te, ki izvajajo obrede ali prisege, se proda⁷⁷ z vsem njihovim imetjem, znesek od prodaje pa se podari revnim.«

Prvi člen je poleg drugega edini člen v ZSL, za katerega še ni bila ugotovljena predloga, in obenem morda edini, ki neposredno priča o tedanjih zgodovinskih okoliščinah. Zato bi rešitev vprašanja njegove predloge lahko bistveno osvetlila vprašanje nastanka ZSL. V členu je navedena kazen za izvajanje poganskih praks in nekateri bolgarski zgodovinarji so ga povezovali z agresivno obliko pokristjanjevanja v prvi bolgarski državi, kjer so se bojarji uprli Borisu.⁷⁸ Razlaga ni prepričljiva, saj poganstvo ni izginilo že s pokristjanjevanjem, tako da bi člen lahko imel veljavo tudi v Spodnji Panoniji ali na Moravskem.⁷⁹ Za prvi člen so očitno bile potrebne bolj podrobne raziskave, ki so v glavnem temeljile na preučevanju izrazov in besednih zvez ter iskanju morebitnih predlog.

Člen je sestavljen iz dveh vsebinsko različnih delov: uvodnega nagovora in kazni za poganske prakse. Nagovor, ki mu še niso našli sorodnih virov, odstopa od običajne oblike takšnih besedil po tem, da je zelo kratek in ni vključen v zakonik kot preambula, temveč je vrinjen v prvi člen. Najpomembnejši del nagovora je omemba »svetega Konstantina«, kateremu se v ZSL pripisuje avtorstvo ali zaslužnost za njegov nastanek. Zgodovinarji si niso enotni o njegovi identiteti. Najpogosteje se omenjata cesarja Konstantin I. Veliki in Konstantin V. Kopronim. Oznaka Konstantina kot »svetega« bi lahko imela tudi simbolični pomen in bi odražala velik prestiž ali poklon omenjeni osebi.⁸⁰ Manj verjeten je prvotni predlog Vašice, da gre

odstopanj. Biliarski prevaja po Vašici ang. »general code« in »faith in God«; Biliarski; *The first article*, str. 217. Dewey in Kleimola »pravda« razlagata kot »all justice« in »God's justice« ali po fr. »la justice de Dieu«; Angelini, *Sur la nature*, str. 490.

⁷⁵ Stcsl. *selo*. Izraz se različno prevaja kot *posest* in *kmetija* (češ. *statek*, *dvorec*, *usedlost*); Vašica, *Literární památky*, str. 191; ZSL, UP, ed. Josef Vašica, str. 178; Sobolevski pomen povezuje z lat. *villa*; Sobolevski, *Cerkovnoslavjanskije teksty*, str. 157. Bolgarski zgodovinarji razlagajo izraz v širšem obsegu kot *vas* (bolg. *selo*; Ganev, *Zakon soudnyj ljud 'm'*, str. 191; ZSL, ed. Stefan S. Bobčev., str. 171.

⁷⁶ Bolg. *gospodari* v ZSL, ed. Stefan S. Bobčev, str. 171; Vašica *gospodo* razlaga kot lastnike posesti, ki so vpleteni v poganske rituale; Vašica, *Literární památky*, str. 191; Zemljiška gospoda v Ganev, *Zakon soudnyj ljud 'm'*, str. 167; Andrejev samovoljno v gospodi prepoznavna bolgarske bojarje, Andrejev, *Javljaetsja*, 6-7; Vašica, *K otázce původu*, str. 4.

⁷⁷ V članku se bo prodaja razlagala kot prodaja v suženjstvo, čeprav vsekakor ne gre za edino možno razlago. »da prodast'se« se pojavlja kot ena izmed kazni v zakoniku in v kasnejšem, 11. členu (po NP), Prochazka in Vašica nasprotujeta suženjstvu in prodajo razumeta kot obliko premoženjske kazni, ki temelji na načelu odškodnine, ZSL, UP, ed. Josef Vašica, str. 185.

⁷⁸ Andrejev, *Javljaetsja*, str. 8-9.

⁷⁹ Vilfan, *Uvod*, str. 62; Grafenauer, *Slovansko-nemška borba*, str. 71; Vašica na podlagi virov dokazuje obstoj poganskih obredov in običajev na Velikomoravskem v času nastanka zakonika; *K otázce původu*, str. 5; MMFH, str. 149; Schmid je prvemu členu pripisoval nastanek na ozemlju, katerega so poseljevali neofiti (oseba, ki se je spreobrnila v roku, krajšem od 10 let). Takšna družba bi potrebovala zakone, ki bi krepili krščanstvo in odvrčali neofite od poganstva; Schmid, *La legislazione bizantina*, str. 402-403; Apasijev, *Zakon sudnyj ljudjam*, str. 539.

⁸⁰ Biliarski, *The first article*, str. 225; Andrejev, *Javljaetsja*, str. 20; Vašica, MMFH, str. 172.

za Konstantina – Cirila, Metodovega brata.⁸¹ V zadnjih desetletjih Cirilu nihče več ne pripisuje avtorstva ZSL.⁸² Drugi del člena interpretativno ni sporen. Predpisuje težke kazni za pogane. Zasežena posest, na kateri se izvajajo poganski obredi, se dodeli Cerkvi. Udeleženci, ki so se posluževali poganske prakse, so prodani (v suženjstvo), prodano pa je tudi njihovo imetje. Člen se zaključí s predpisom, da se znesek od te prodaje razdeli med revne.

V ospredju raziskav še zmeraj ostaja iskanje ustreznega vira, ki bi lahko služil kot njegova predloga. Bolgarska zgodovinarja Ganev in Andrejev sta podobnosti iskala v poglavjih 18, 41 in 102 RNP.⁸³ V njih je resda opredeljen odnos do krivovercev in poganov, vendar so členi, kot je že omenil Biliarski,⁸⁴ v nasprotju z ZSL, saj prepovedujejo kakršnokoli obliko fizičnega nasilja.⁸⁵ Vprašljivo je tudi razmišljanje Schmida, ki je predlogo za prvi člen iskal v germanskih zakonikih *Lex Alamannorum* in *Lex Bajuvariorum*. Uvodni stavek v prvem členu, ki povzdiguje »božjo pravičnost« oz. po njegovem razumevanju »Božji zakon« nad posvetne zakone, je po njegovem mnenju nastal pod vplivom obeh zakonikov, ki namenjata veliko pozornosti cerkvenim zadevam.⁸⁶ Vendar v njih ni člena, ki bi se vsebinsko ujemal s prvim členom ZSL. Omemba božje pravičnosti v uvodnem delu ZSL ne predstavlja ničesar neobičajnega v tedanji pravni praksi. V Eklogi je denimo celotna preambula prežeta s svetopisemsko vsebino in Bogom v vlogi zakonodajne avtoritete. Bibličnemu ozadju v prvemu členu je velik pomen pripisoval tudi Vašica, ki je trdil, da sta bila prva dva člena ZSL napisana pod vplivom Mojzesovega zakona.⁸⁷ Prepoved mnogoboštva v prvih dveh božjih zapovedih v dekalogu⁸⁸ in prepoved poganskih obredov⁸⁹ naj bi predstavljala idejno zasnovo za prvi člen.⁹⁰ To je vsekakor upoštevanja vreden predlog, še zlasti z ozirom na drugi člen ZSL, kjer so podobnosti veliko bolj očitne, o čemer podrobneje v nadaljevanju. Avtor

⁸¹ Vašica, *Origine Cyrillo-Methodienne*, str. 172.

⁸² Maksimovič, *Zakon "soudnyj ljud'm"*, str. 19–20; Biliarski, *The first article*, str. 226; Grivec, »*Zakon Sudnyj*«, str. 85–86.

⁸³ Andrejev, *Javljaetsja*, str. 17; Vašica, *K otázce původu*, str. 11; Ganev, *Zakon soudnyj ljud'm*, str. 183–184; Andrejev, *Novi proučvanija*, str. 45.

⁸⁴ Biliarski, *The first article*, str. 222.

⁸⁵ V 41. členu je takoj v začetku navedeno, da naj se ne izvaja nasilja nad tistimi, ki zavračajo krščanstvo (*De his autem, qui Christianitatis bonum suscipere rennuunt et idolis immolant vel genua curvant, nihil aliud scribere possumus vobis, nisi ut ad fidem rectam monitis, exhortationibus et ratione illos potius quam vi, quod vane sapiant convincatis: ... RNP, 41*), kot najhujša oblika kazni pa je navedeno družbeno izobčenje (*... Iam vero si vos non audierint, cum eis nec cibum sumere nec ullam penitus communionem habere, sed eos tamquam alienos atque pollutos a vestris obsequiis et familiaritate remove debetis ... RNP, 41*). 102. člen je prepoved nasilja nad pagani z namero, da se spreobrnejo v krščanstvo (*Non esse inferendam pagano violentiam, ut Christianus fiat, supra docuimus. RNP, 102*).

⁸⁶ Schmid, *La legislazione bizantina*, str. 402; Vpliv bavarske zakonodaje na prvi člen kasneje zagovarja tudi Grafenauer, *Slovansko-nemška borba*, str. 71.

⁸⁷ Vašica, *MMFH*, str. 154; Vašica, *K otázce původu*, str. 16.

⁸⁸ Devteronomij 5, 6–10; Eksodus 20, 3–6.

⁸⁹ Eksodus, 22, 20.

⁹⁰ Vašica, *K otázce původu*, str. 15–16; *MMFH*, str. 154; Biliarski, *The first article*, str. 217–218.

ZSL se pri pisanju prvega člena sicer ni opiral na Mojzesove zakone, je pa vsekakor možno, da so mu predstavljali smernice pri njegovi sestavi.

Najpogostejše se za predlogo za prvi člen ZSL navajata dva člena rimskega prava: člen 16.10.23 v Teodozijevega zakoniku⁹¹ in predvsem člen 1.11.8 v Justinijanovem zakoniku,⁹² ki se mu splošno priznava največji vpliv.⁹³ Upoštevajoč ta dva člena se lahko s precejšnjo verjetnostjo trdi, da je bil prvi člen spisan pod vplivom časovnega obdobja med četrtem in šestim stoletjem, ko je bila izdana zakonodaja, v kateri je bilo zaradi pokristjanjevanja eno izmed osrednjih vprašanj omejevanje poganskih kultov znotraj Rimskega imperija.⁹⁴ V šestnajsti, zadnji knjigi Teodozijevega zakonika se pod 10. poglavjem (*De paganis, sacrificiis et templis*) podrobneje navajajo členi, namenjeni ukinitvi poganskih obredov, in z njimi povezane kazni, ki so se v skrajnih primerih končale s smrtno obsodbo. Triindvajseti člen v desetem poglavju zapoveduje, da se pogani, ki žrtvujejo demonom, kaznujejo z zaplenitvijo premoženja in izgonom.⁹⁵ Tudi v Justinijanovem zakoniku so v ustreznem členu poganske prakse kaznovane z zaplenbo posestva oziroma premoženja, telesno kaznijo ali izgonom.⁹⁶ Oba člena, še zlasti tisti iz Justinijanovega zakonika, se v nekaterih vidikih vsebinsko ujemata s prvim členom ZSL. V zvezi z obema zakonikoma se lahko ponovi ugotovitev Biliarskega o njunem vplivu na prvi člen ZSL, pri čemer gotovo ni šlo za neposredni prevzem.⁹⁷

Prvi člen ZSL se zaključuje z zelo neznačilno odločbo, da se zaplenjeno premoženje razdeli med revne. Zaključni del je najverjetneje skupaj z omiljenimi kaznimi iz preostalih členov nastal kot odraz avtorjevega stališča, ki je očitno imel v primerjavi z Eklogo v mislih človeku bolj prijazen zakonik. Zaradi neobičajnosti odločbe, virov, ki bi lahko razložili izvor zaključnega stavka, ni skorajda nihče na-

⁹¹ *Idem aa. asclepiodoto praefecto praetorio. post alia: paganos qui supersunt, si aliquando in execrandis daemonum sacrificiis fuerint comprehensi, quamvis capitali poena subdi debuerint, bonorum proscriptione ac exilium cohercebit. dat. vi id. iun. constantinopoli asclepiodoto et mariniano cons. (423 iun. 8). (Cod. Theo. 16.10.23)*

⁹² *Imperatores Leo, Anthemius. Nemo ea, quae saepius paganae superstitionis hominibus interdicta sunt, audeat pertemptare, sciens, quod crimen publicum committit, qui haec ausus fuerit perpetrare. 1. In tantum autem huiusmodi facinora volumus esse resecanda, ut, etiamsi in alieno praedio vel domo aliquid tale perpetratur, scientibus videlicet dominis, praedium quidem vel domus sacratissimi viribus aerarii addicetur; domini vero pro hoc solo, quod scientes consenserint sua loca talibus contaminari sceleribus, si quidem dignitate vel militia quadam decorantur, amissione militiae vel dignitatis nec non rerum suarum proscriptione plectentur; privatae vero conditionis vel plebeii constituti post cruciatus corporis operibus metallorum perpetuo deputabuntur exilio. (Cod. Jus. 1.11.8).*

⁹³ Vašica, *MMFH*, str. 149; Prochazka, *Le Zakon* "sudnyj", 1967, str. 370; Maksimovič, *Zakon* "sudnyj ljud'm", str. 28 in 37.

⁹⁴ Biliarski, *The first article*, str. 222.

⁹⁵ Cod Theo. 16.10.23

⁹⁶ Cod. Jus. 1.11.8.

⁹⁷ Biliarski, *The first article*, str. 224–226; Za najobsežnejšo, sodobno raziskavo prvega člena ZSL gl. Biliarski, *The first article*, str. 216–226. V članku so navedena številna odstopanja med členi iz Teodozijevega in Justinijanovega zakonika; str. 222–224. Biliarski ugotavlja, da je za vir prvega členu služilo več zakonikov; str. 216–226. Poglavje o prvem členu v precejšnji meri potrjuje njegove ugotovitve.

vajal. Zanimiv je Maksimovičev predlog o vplivu carigrajskega cerkvenega zbora iz leta 861, na katerem se je med drugim razpravljalo tudi o prodaji zaplenjenega premoženja duhovnikov in kjer je bilo s šestim kanonom določeno, da se pridobljeno premoženje podari med revne.⁹⁸

Drugi člen ZSL

Въ всѣку рѣју и клевету и шеpty dostoitъ knѣzju i sudii ne poslušati bezъ svѣdetelъ mnogъ, нъ gl(agola)ti k supernikomъ i klevetnikomъ i šepъtnikomъ: ašte ne pritъknete poslusēhъ jakože i zakonъ b(ož)ii velitъ, prijati tu že kaznъ čaite, juže na druga gl(agol)aste, b(ož)ii zakonъ tako velitъ, da iže sego nehranitъ da budetъ proklētъ.

O poslusēh. Nadъ vsēmi že simi dostoitъ na vsēkoi pri knѣzju i sudii so vsēcēmъ ispytanъjemъ i tьrpēnijemъ ispytanъje tvoriti i ne bezъ posluhъ osužati, нъ iskati posluhъ istinenъ, bojaštihsѣ b(og)a, naročitъ i ne imuštъ vraždy nikojeja že, ni lukavъstva, ni mьzrosti, ni težē, ni prē, na nego že gl(agolju)tъ, нъ straha b(ož)ija radi i pravdy jeho. Čislo že posluhъ da byvajetъ jedinъ na desēte, a liše sego roka i v malyje prē ot 3 do trii, a na mne sego roka. Vlastъ že imatъ, na nego že gl(agol)ju, sudnii zalagata i gl(agola)ti posluhomъ, li prisēgu, li prodadžju, li taže kaznъ, ašte li v koje vremē obrēštjutъsѣ lžjušte. Ne dostoitъ že ni vъ jedinu priimati posluhъ, iže budutъ kьgda obličeni lžjušte i prestupajušte zakonъ b(ož)ii, li žitije skotъsko imušte ili iže o sebe nepobedimi na prisēgъ otimutъsѣ.⁹⁹

»V kakršnikoli pravdi, tožbi in ovadbi¹⁰⁰ knez in sodnik ne bosta sodila brez zadostnega števila prič,¹⁰¹ ampak bosta rekla tožnikom in ovaditeljem: če ne dokažete s pričami, kot to velewa božji zakon, pričakujte, da boste prejeli takšno kazen, kot

⁹⁸ Maksimovič, *Zakon "soudnyj ljud'm"*, str. 28.

⁹⁹ ZSL, Novgorodski prepis, drugi člen, ed. M. N. Tihomirov, str. 35–36; V Novgorodskem prepisu je drugi člen sestavljen iz obeh odstavkov. V Ustjuškem prepisu se prvi odstavek navaja kot drugi člen, drugi odstavek (O pričah) pa kot člen 7a. V prispevku bo za obravnavo drugega člena zgled Novgorodski prepis, sicer pa se v raziskavah uporabljata obe možnosti.

¹⁰⁰ S takšno navedbo se razume, da so zajeti tako kazenski kot civilni postopki.

¹⁰¹ V izvornem besedilu sta navedena dve vrsti prič, *svēdetelъ*, samo na začetku, in *posluhъ* v vseh preostalih oblikah. V prvem primeru gre za navadno pričo (lat. *testis*), ki je neposredno doživela dogajanje, v drugem primeru pa gre najverjetneje za vrsto prisežnika (lat. *cojuratores*). V staroruskem pravu se *posluhъ* razlaga kot »priča (*svidetelъ*) dobrega ugleda«; Rodevič, *Vidok, posluh, svidetel'* 32; ali priča, ki ni videla, ampak je slišala od drugih; D'jačenko, *Polnyj cerkovnoslavjanskij slovar'*, str. 461. Vašica prevaja češ. *přísežník* kot oseba, ki priča o dogodku, ki ga ni doživela; ZSL, UP, ed. Josef Vašica, str. 179. Pomen je tudi širše poznan v slovanskem srednjeveškem pravu. V srednjeveški Srbiji se za priče uporabljata besedi, *svedok* in *posluh*, oseba, ki je bila slišana ali, kot druga možnost, *hear-say* (slišano-povedano) priča; Stojanović, *Balkan Worlds*, str. 53. V primeru »poslusēh« v drugem členu ZSL ne gre za *hear-say*, temveč za vrsto prisežnika. Iz drugega odstavka člena je razvidno, da vednost priče o dogodku ni pomembna (*hear-say* lahko vključuje izjavo toženca, ki jo je priča slišala), temveč se njena verodostojnost ovrednoti na podlagi družbenega ugleda ali slovesa. To je razvidno iz drugega dela člena, v katerem so v ospredju lastnosti, dejanja in ugled priče, kot pogoji, če je priča primerna ali neprimerna, da izvede zaprisego.

ste jo izrekli proti drugemu. Tako velevala božji zakon, in kdor ga ne upoštevala, naj bo preklet.

O pričah. Knez in sodnik morata v vsakem sporu o vseh teh (ljudih) voditi preiskavo z vso pozornostjo in potrpežljivostjo in ne smeta nobenega obsoditi brez prič, ampak morata iskati (takšne) priče, ki so resnicoljubne, bogaboječe, dobrega slovesa, ki nimajo (proti obtoženemu) /.../sovraštva, niti jeze, niti odpora, /.../¹⁰² niti nobene tožbe (proti njemu), ampak bodo govorile po resnici v strahu pred Bogom in njegovo sodbo. Število prič naj bo enajst ali več od tega števila, in v manjših sporih od sedem do tri in ne manj od tega števila. In sodnik ima moč, da zahteva zaprisego od osebe, ki govori proti nekomu, in opomni priče na prisego, ali o denarni kazni, ali enaki kazni (kot pri obtoženemu), če se kadarkoli izkaže, da lažejo. Ni primerno, da se v kakšni pravdi sprejme priča, za katero se je kadarkoli odkrilo, da laže ali krši božji zakon ali živi kot žival,¹⁰³ ali te, ki so neprištevnosti,¹⁰⁴ se odvrne od prisege.«¹⁰⁵

Tudi drugi člen (ali člena 2 in 7a po UP) nima predloge v Eklogi, niti dokazanega izvora. V členu je razloženo zaslišanje prič, nepogrešljiv del sodnega postopka, ki je bil splošno razširjen v tedanjem evropskem pravu. To velja tudi za tri temeljna pravna pravila, ki imajo osrednjo vlogo v drugem členu: zavrnitev pričanja zgolj ene priče, pogoji, ki prepoznavajo osebo kot (ne)sposobno za pričanje, in določbe o krivem pričanju in krivi prisegi kot kaznivih dejanjih. Dosedanje ugotovitve so pokazale, da ima drugi člen malo skupnega z bizantinskim pravom in preostalimi vzhodnimi vplivi, tako da so se marsikateri raziskovalci – med njimi prevladujejo češki zgodovinarji in zagovorniki panonske teorije – v iskanju virov pričeli spogledovati z zahodnim pravom. Ta vidik je ostal še precej nedodelan, tako da bodo v ospredju tega poglavja predlogi, ki kažejo na podobnost germanskega, predvsem frankovskega in langobardskega prava, z drugim členom ZSL.

Najprej je smiselno izpostaviti zakonike in druge vire, ki jih ni mogoče povezati z drugim členom. Ekloga ima sicer celotno 14. poglavje posvečeno pričam, ki pa ima vsebinsko malo skupnega z drugim členom ZSL. Deveti člen v tem poglavju ne dovoljuje pričanja iz osebnih zamer, vendar obenem omenja tudi podkupnine, ki se v ZSL ne omenjajo. *Lex Dei* se v osmem poglavju O lažnem pričanju (*De falso testimonio*) vsaj v uvodnem delu ujema z drugim členom s kaznovanjem lažnega pričanja po talionskem načelu (*Lex talionis*), vendar se tukaj podobnost konča. Bavarski zakonik *Lex Baiuvariorum* vsebuje izključno prvine starega germanskega prava, kot so prisežniki, katerih vpliv je odvisen od njihovega premoženja, in sodni dvoboj z orožjem.¹⁰⁶ Zakonik očitno nima ničesar skupnega z drugim členom ZSL. V Justinijanovem zakoniku je celotno

¹⁰² Manjkajoči del v prevodu.

¹⁰³ »žitije skotško« se nanaša na spolno sprevrženost.

¹⁰⁴ »O sebe nepobedimi« ima predvidoma za osnovo stesl. *brǣdēnīe* (lat. *vigilantia*; Miklošič, *Lexicon*, str. 49). Dobesedno »o sebi se ne zavedati«.

¹⁰⁵ Deli prevoda drugega člena so prevzeti po odsekih, ki jih je v doktorski disertaciji »Ritus gentis« Slovanov v vzhodnih Alpah: Model rekonstrukcije pravnih razmerij na podlagi najstarejšega jezikovnega gradiva že prevedla Katja Škrubej; »V kakršnikoli pravdi ... in ovaditeljem«; Škrubej, »Ritus gentis«, str. 133 in 139; »O pričah... njegovo sodbo«, str. 133.

¹⁰⁶ *Lex Baiuvariorum*, XVI,1-2, 5.

20. poglavje v 4. knjigi namenjeno pričam. Zanje je odrejeno, da morajo biti iskrene (4.20.5), imeti dober ugled in da v preteklosti niso kršile zakona (4.20.9; 4.20.11). V poglavju se tudi omenja, da sodnik ne bo sprejel pričanja ene osebe (4.20.9). Podobnosti so vendarle zgolj v splošnih načelih. Po sestavi besedila se ti členi povsem razlikujejo od obravnavanega člena kot tudi po preostali vsebini.¹⁰⁷

Zagovorniki bolgarske teorije so drugi člen ZSL pojasnjevali s poglavjema 84 in 86 v RNP.¹⁰⁸ 84. poglavje, ki predlaga milost za lažno pričanje, ni toliko pomembno zaradi prevelikih vsebinskih razlik med obema viroma. Več pozornosti si zasluži 86. poglavje, iz katerega je razvidno, da se je v prvi bolgarski državi, najverjetneje po ohranjeni pravni zapuščini Krumovih zakonov,¹⁰⁹ zasliševalo priče z uporabo mučenja, da se izsili priznanje.¹¹⁰ V poglavju se nasprotuje takšnemu sodnemu postopku,¹¹¹ namesto tega se predlaga uvedba sojenja s tremi pričami ali očiščevalna prisega.¹¹² Z vidika bolgarske teorije je bil drugi člen ZSL spisan pod vtisom jasnega nasprotovanja rimske Cerkve mučilnemu načinu izpraševanja, kar bi tudi pojasnilo spremenjen način dokazovanja krivde na podlagi zasliševanja prič v tem členu. V bolgarski državi naj bi torej uvedli sodni postopek, ki je opisan v drugem členu ZSL, zapisane besede papeža Nikolaja v 86. poglavju pa bi tudi lahko pojasnile, zakaj so epitimije v ZSL nadomestile telesne kazni.¹¹³ Pomanjkljivosti RNP kot vira za ZSL so že bile obravnavane v poglavju o bolgarski teoriji.

Raziskovalce, ki so v drugem členu ZSL iskali zahodne pravne vplive, lahko razdelimo v dve skupini. Prva je v členu prepoznala sinodalna sodišča, ki predstavljajo osnovo za panonsko teorijo,¹¹⁴ druga knežja sodišča, ki so delovala po načelih zahodnega prava, s čimer bi lahko nastanek zakonika umestili v Velikomoravsko. V drugi skupini izstopata Vašica, ki je drugi člen pojasnjeval s svetopisemsko vsebino,¹¹⁵ in Prochazka, ki je iskal in navedel tri člene iz langobardskega prava in kapitularijev.¹¹⁶ Iskanje virov v zahodnem pravu je sicer precejšnji problem, ker ni jasno, kakšen dostop sta imela Ciril in Metod do tega gradiva.¹¹⁷

¹⁰⁷ V členu 4.20.9 se denimo omenja senatorski položaj, v členu 4.20.11. pa stroške sodnega postopka.

¹⁰⁸ Ganev, *Zakon soudnyj ljud'm*“, str. 27 in 202; Andrejev, *Novi proučevanja*, str. 45; Milov, *Novo issledovanie*, str. 53.

¹⁰⁹ Prochazka, *Le Zakon*“ sudnyj“, 1967, str. 373.

¹¹⁰ ... *asseritis apud vos, quod iudex caput eius verberibus tundat et aliis stimulis ferreis, donec veritatem depromat, ipsius latera pungat* ... (RNP, 86).

¹¹¹ ... *Relinquitte itaque talia et quae hactenus insipientes exercuistis medullitus execramini* ... (RNP, 86).

¹¹² ... *aut tribus testibus convictus poenae succumbit aut, si convinci non potuerit, ad evangelium sacrum quod sibi obicitur minime commisisse iurans absolvitur*... (RNP, 86).

¹¹³ Ganev, *Zakon soudnyj ljud'm*“, str. 28, 103–104 in 201.

¹¹⁴ Sinodalna sodišča so obravnavana pod poglavjem o Panonski teoriji, kot tudi vpliv zahodnega prava na celotno sestavo ZSL z vsemi členi.

¹¹⁵ Vašica, *MMFH*, str. 155 in 160.

¹¹⁶ Prochazka, *Le Zakon*“ sudnyj“, 1967, str. 373–374.

¹¹⁷ Za Justinijanov zakonik denimo ni težko razumeti, da sta bila solunska brata seznanjena z njegovo vsebino, ali kakšen bolgarski učenjak z RNP, pri kapitularijih pa je to vse prej kot očitno. V raziskavah o kapitularijih ostajajo odprta vprašanja o tem, kakšen je bil njihov vpliv, v kakšnem obsegu so se širili, za nekatere izmed njih pa ni znanega niti avtorstva niti

Prvi odstavek drugega člena ZSL je sestavljen po dveh pravnih načelih, ena priča ne predstavlja dokaza (*unus testis, nullus testis*¹¹⁸) in storilca doleti takšna kazen, kot je bilo njegovo dejanje, t. i. talionsko načelo (*lex talionis*). Načelo nezadostnosti ene priče je splošno razširjeno načelo v zgodnj srednjeveškem evropskem pravu, ki se pojavlja v posrednih oblikah z določenim številom prič¹¹⁹ ali v neposredni obliki.¹²⁰ Zaradi razširjenosti načela je težko predlagati besedilo, ki bi lahko vplivalo na njegov nastanek. Tega pa ni mogoče trditi za talionsko načelo, ki se ne more obravnavati kot običajna oblika kazni, kajti za kršitve postopka zaslišanja prič v tedanjem evropskem pravu namesto talionskega načela prevladujejo denarne ali telesne kazni. V Eklogi je denimo za sporno pričanje predpisano bičanje (XIV. I.), v germanskem pravu pa je ena izmed najpogostejših kazni za kršitev postopka oz. krivo pričanje odsek (desne) roke.¹²¹ Talionsko načelo, ki je skupaj z denarno kaznijo kot oblika kazni omenjeno še v drugem odstavku drugega člena, se v *Lex Dei* pod osmim poglavjem o lažnem pričanju v uvodnem delu citira po Mojzesu, in, seveda, navaja kot osrednja kazen v Devteronomiju za krivo pričanje (Dt. 19,19-21). Na tej točki se je treba vrniti k že omenjenemu predlogu Vašice o vplivu Mojzesovih zakonov na ZSL, ki pride prav v drugem členu do največjega izraza.¹²² V Devteronomiju sta v poglavju o pričah (19) navedeni obe pravili *unus testis, nullus testis* (Dt. 19,15) in talionsko načelo (Dt. 19, 19-20). Poglavje je med poglavjema o krivih in pravih prerokih (Dt. 18) in pravilih za vojno (Dt. 20), kar se tematsko ujema z zaporedjem prvih treh členov v ZSL. Najbolj očitna povezava s svetopisemsko vsebino je zadnji stavek v prvem odstavku drugega člena ZSL, da »tako veleba božji zakon in kdor ga ne upošteva, naj bo preklet«. Poglavje v Devteronomiju o pričah se sicer v precejšnji meri razlikuje od drugega člena ZSL, kar je glede na to, da je prvi zasnovan na verski in drugi na pravni vsebini, pričakovano. Kljub vsemu predstavlja trenutno najboljše pojasnilo za prvi odstavek drugega člena.

Drugi odstavek drugega člena ZSL opisuje podrobnosti postopka zaslišanja

kraja nastanka; Possel, *Authors and recipients*, str. 253–274. Še težje je ugotoviti, ali je kateri dosegel Cirila ali Metoda. Prochazka sicer izrazi prepričanje o Velikomoravski kot kulturnemu središču z nezamisljivim številom tujih del, vendar v zvezi z zahodnimi viri ostane le pri ideji za razmislek; Prochazka, *Le Zakon“ sudnyj“*, 1967, str. 374.

¹¹⁸ Ganev, *Zakon soudnyj ljud“m“*, str. 188.

¹¹⁹ Že v Salijskem zakoniku (*Lex Salica*) se omenja 3 zaprisežene (XLVL.) in 12 zapriseženih prič (LVI.).

¹²⁰ Primer v Justinijanovem zakoniku je bil že omenjen; *De testimonio unius hominis non accipiendi. Ut testimonium unius hominis non accipiatur ...*, *Benedicti capitularia*, knjiga 1, 314; *Ut propter unius testimonium nullus condemnnetur. Ad unius testimonium nullus condemnnetur ...*, *Benedicti capitularia*, knjiga 2, 40.

¹²¹ *Si quis periurium fecerit, nulla redemptionem ei facere liceat, nisi manum perdat. ...*, Karoli Magni capitularia (KMC), Capitulare a. 779, 10; *Si quis autem post hoc in periurio probatus fuerit, manum dextera se perdere sciat; ...*, KMC, Capitulare Aquisgranense a. 802, 36; *Ut nullus se periurare praesumat. Et si fecerit, sicut in anterioribus capitulis mandatum est, manum perdat aut redimat*, KMC, Capitulare Noviomagense duplex a. 808, 4; *De eo, qui periurium fecerit, ut nullam redemptionem solvat, sed manum perdat...* *Benedicti capitularia*, knjiga 1, 196.

¹²² Vašica, *K otázce původu*, str. 16; Vašica, *MMFH*, str. 155 in 160; Prochazka, *Le Zakon“ sudnyj“*, 1967, str. 373.

prič. Obravnavan bo z vidika germanskega prava, ker členu še ni bila natančneje pripisana predloga. Osrednji namen člena je preprečiti, da bi stranka v postopku postala žrtev lažnega pričanja ali krive prisege. Obe kršitvi sta splošno prepoznani kot kaznivo dejanje in zato nepogrešljivi člen v zgodnj srednjeveškem evropskem pravu.¹²³ V frankovskem pravu sta obravnavani kot »najresnejše zlo«,¹²⁴ stališče, ki se lahko izsledi in tudi povezuje s svetopisemskim izročilom oz. Mojzesovimi zakoni.¹²⁵ Kršitvi navadno spremljajo preostali pogoji, na podlagi katerih se lahko prepozna (ne)sposobnost priče, kot so poštenje/resnicoljubnost, pobožnost, uglednost in nepristranski odnos do obtoženega. Pogoji, da je oseba prepoznana kot nesposobna za pričanje, pa so: sporna preteklost priče, ki vključuje lažno pričanje, kazniva dejanja, spolna sprevrženost, in neprištevnost. Izmed omenjenih pogojev je ob lažnem pričanju, ki je že bilo omenjeno, v frankovskem, alemanskem in langobardskem pravu lahko najti skorajda vse pogoje: poštenje in pobožnost,¹²⁶ uglednost,¹²⁷ nepristranski odnos do obtoženega,¹²⁸ predhodna kaznovanost¹²⁹ in

¹²³ V Eklogi, Lex Dei in Justinijanovem zakoniku je celotno poglavje namenjeno takšnim oblikam kršitev. V frankovskem in langobardskem pravu imata neprekinjeno zapuščino v celotni zbirki pravnih besedil. Pogosto je odločba usmerjena zoper lažno prisego in krivo pričanje in se dejanje samo prepozna za kršitev (... *Ut nullus se praesumat periurare, aut falsum testimonium dicere*, KMC, Capitula a missis dominicis edita, 6; *De falsis testibus ut non recipiantur*, KMC, Capitula minora, 21; ... *De falsis testibus praecipimus ut non recipiantur*. Ansegisi abbatis capitularium collectio, knjiga 3, 41, 397–450).

¹²⁴ *Volumus atque praecipimus, ut omnes a falso testimonio se abstineant, scientes et hoc gravissimum scelus esse ...*, Benedicti capitularia, knjiga 3, 252; ... *et usum periurii omnino non permittant, qui hoc pessimum scelus christiano populo auferre necesse est ...*, KMC, Capitulare Aquisgranense a. 802, 36.

¹²⁵ ... *et ab ipso Domino in monte Synai prohibitum, dicente eo: Non falsum testimonium dixeris. Sive: Falsus testis non erit impunitis.*, Benedicti capitularia, knjiga 3, 252.

¹²⁶ Poštenje in pobožnost kot pogoja, da se sprejme zaprisega. ... *Nam si ex utraque parte plures sint, veriores atque religiosiores et honestiores elegantur, qui sacramento suo confirmant testimonium*, ..., Benedicti capitularia, knjiga 1, 314; Osebi se prepove zaprisega, če se dvomi o njeni veri. *De his, qui in recta fide suspecti sunt, in accusationem sacerdotum vel testimonium non suscipiendis. Ut omnes, qui in fide Christi catholica suspecti sunt, in accusatione sacerdotum vel testimonio humano dubii habeantur, nec recipiantur*, Benedicti capitularia, knjiga 3, 176.

¹²⁷ Dobri ugled kot pogoj za zaprisego. ... *tales eligantur, quales optimi in ipso pago inveniri possint ...*, Ansegisi abbatis capitularium collectio, knjiga 3, 78; *Testis vero ipsi tales sint, quorum opinio in bonis precellat operibus, et quibus fides amittitur, vel quibus princeps aut euis iudices credere possent*; Prochazka, *Le Zakon* "sudnyj", 1967, str. 374 po Lituprandi Legum, 8.II.

¹²⁸ Sovražni odnos in (ali) pretekla sovražna dejanja med obema stranema: *Excepto illo, qui gravem inimicitiam cum ipso, qui pulsatur, commissam habet, id est, si ei plagam fecerit, aut in morte eius consenserit, aut res suas alii thingaverit, ipse non potest esse sacramentalis, quamvis proximus sit, eo quod inimicus et extraneus esse invenitur*; ..., Prochazka, *Le Zakon* "sudnyj", 1967, str. 374 po Edictum Rotharis, 365.

¹²⁹ Omemba preteklih kaznivih dejanj, kot sta umor ali kraja, se navaja kot razlog za prepoved zaprisege. *De eo, qui saepe interpellatus est ante iudicem de qualicunque evidenti causa et convictus fuerit, ne ad iuramentum permittatur. ... aut de homicidio, aut de furto, aut de aliquo neglectu, quod illi testantur qui boni testimonii sunt in plebe, non periuratores, nec fallaces, nec pecuniarum acceptores, sed veritatem volunt dicere ...*, Leges Alamannorum XLIII.; ... *Placuit et testes non admittantur, qui sunt socii criminis, nec infames nec calumniatores vel caeteri, quos canon et lex prohibet*. Benedicti capitularia, knjiga 1, 309; Dober ugled in nekaznovanost kot pogoj za pričanje. *Optimi quique in pago vel civitate in testimonio adsumantur, et cui is contra*

spolna sprevrženost.¹³⁰ Pomensko je z drugim odstavkom drugega člena najbolj soroden člen iz ohranjenih zakonov Ludvika Pobožnega, ki so vključeni v *Liber legis Langobardorum*.¹³¹ V členu je opisan postopek zaslišanja prič, da se presodi njena sposobnost, navedeni pa so tudi pogoji, ki jih mora priča izpolnjevati. Pogoji so v veliki meri enaki tistim in tudi sledijo vrstnemu redu, ki je naveden v drugem členu ZSL: *Si illi testes nec boni, nec veri sint, et receptibiles; vel si habeat meliores, quos velit contra illos opponere /.../*.¹³² Postopek zasliševanja prič v germanskem pravu se lahko prav tako primerja z opisom v drugem členu ZSL. Naloga kneza in sodnikov (*Com(it)es/princeps et (eorum) iudices*) je, da pred zaslišanjem preverijo, ali priče izpolnjujejo pogoje oz. ali so sposobne ali nesposobne za pričanje, in nato določijo osebe, ki lahko sprejmejo zaprisego. V germanskem pravu so postopki navadno opisani bolj podrobno, z dodano dolžnostjo kneza, da preišče tudi svoje sodnike in postopanje v primeru zamenjave prič.¹³³ Na podlagi takšnih primerjav sicer ni mogoče sklepati o kakršnikoli neposredni povezavi, ker imajo posamezni členi premalo skupnega z ZSL, vendarle pa je iz navedenih členov razvidno, da se lahko sestava celotnega sodnega postopka v ZSL razlaga z načeli germanskega prava. Glede na to, da so podobnosti med drugim členom ZSL in vzhodnimi vplivi skromne, se zdi verjetno, da se je pisec zakonika pri zamisli sodnega postopka, vsaj pri drugem členu, zgledoval po germanskem pravu.

V drugem odstavku drugega člena je določeno število prič v manjših in večjih sporih, ki mu je težko pripisati kakršnokoli predlogo. Prochazka je ta del primerjal s številom prič v germanskih zakonikih, vendar v samem številu prič (3 – 7 – 11)

quem testimoniare debent nullum crimen possit indicare; Prochazka, *Le Zakon'' sudnyj'*, 1967, str. 374; KMC, Capitula quae in lege Salica mittenda sunt, 11. Prepoved pričanja v primeru, da je priča v preteklosti že krivo prisegla: *Et qui semel periuratus fuerit, nec testis sit posthaec, nec ad sacramentum accedat, nec in sua causa vel alterius iurator existat*, KMC, Capitulare ecclesiasticum a. 789, 52;

¹³⁰ Spolna sprevrženost resda ni navedena na takšen način kot v drugem členu ZSL, temveč se zgolj pojavi z naštevanjem, ob krivi prisegi in lažnem pričanju. *Similiter decrevimus, ut laici homines legitimi vivant et diversis fornicationis non faciant et periurias in ecclesia non consentiant et falsi testimoniis non dicant ...*, Pippini principis capitulare Suessionense 744, 4. Edini primer, kjer se vključuje v obliki »adulteri«, je v vseh zločinih, ki prepovedujejo osebi, da sprejme prisego. *Ut illi, qui diversis sceleribus implicati sunt, ad testimonium non admittantur. Homicidae, malefici, fures, sacrilegi, raptores, venefici, adulteri et qui raptum fecerint vel falsum testimonium dixerint, seu qui ad sortilegos magosque decurrerint, nullatenus erunt ad accusationem vel ad testimonium admittendi. Benedicti capitularia, knjiga 2, 397.*

¹³¹ *Leges Ludowici Pii imperatoris*, 15.3

¹³² Citirani del besedila se ponovi v dveh oblikah: ... *Tunc adversarius interrogetur: Si illi nec boni Si dixerit: illi testes nec boni, nec veri sunt, nec receptibiles; et ego habeo meliores, quos velit contra illos opponere. ...* *Leges Ludowici Pii imperatoris*, 15.3.

¹³³ *Volumus etiam atque iubemus, ut comites et eorum iudices non dimittant testes habentes mala fama testimonium perhibere, sed tales eligantur qui testimonium bonum habeant inter suos pagenses. Et primum per ipsos iudices inquirantur, et sicut ab aliis iudices rectius inquirere potuerint, ita faciant, non voluntas malorum hominum assensum praebentes ...*, KMC, Pippini capitulare Langobardicum a. 802, 12; *Ut nullus testes mittere in iudicium praesumat, sed comes hoc per veraces homines circa manentes per sacramentum inquirat; ut sicut exinde sapiunt, hoc modis omnibus dicant*, KMC, Capitulare Noviomagense Duplex a. 808, 3.

ni našel pojasnila.¹³⁴ Številu prič so veliko pozornosti namenili tudi zagovorniki Panonske teorije, na čelu s Schmidom, ki so v drugem členu prepoznali sinodalne priče (*testes synodales*) in s tem tudi mešana sodišča, ki so obstajala samo v zahodnem pravu.¹³⁵ To vprašanje bo obravnavano v naslednjem poglavju.

Panonska teorija

Heinrich Felix Schmid, profesor za slavistiko in zgodovino Vzhodne Evrope, je leta 1951 v krajšem članku kot prvi predlagal, da bi ZSL lahko izviral iz Spodnje Panonije.¹³⁶ Njegovo stališče je izhajalo iz dejstva, da je zakonik vseboval dve vrsti kazni, posvetne in cerkvene, ki sta se v nekaterih členih tudi sočasno dopolnjevali.¹³⁷ Takšen način odrejanja kazni bi po njegovem mnenju lahko deloval samo v mešanih sodiščih (*tribunalia mixta*), katerih člani so bili tako posvetni kot cerkveni predstavniki.¹³⁸ Zakon, ki istočasno vključuje tako posvetne kot cerkvene kazni za določene zločine in enači moralni in družbeni red, bi lahko bil vpeljan izključno v družbi, v kateri so duhovniki člani sodišč. Sodni postopek, v katerem so si knezi in škofje delili sodno oblast, pa je bil značilen predvsem za karolinško in bavarsko pravo. Schmid podkrepljuje svojo razlago z *Lex Alamannorum* in *Lex Baiuvariorum*, v katerih prepoznava prednost božjega zakona pred svetno zakonodajo,¹³⁹ to poveže z uvodnim stavkom prvega člena v ZSL o »božjem zakonu« in pojasnjuje, kako je iz zakonika razvidna potreba po njegovi izpopolnitvi z uvedbo cerkvenih zakonov.¹⁴⁰ V nadaljevanju članka navaja nekatere zgodovinske dogodke, kot je denimo sinoda v Aschheimu na Bavarskem iz leta 756, na kateri so škofje sklenili, da sodni zbori (*placitum*) ne bodo več izvedeni brez prisotnosti duhovnika.¹⁴¹

Mešana sodišča niso bila poznana v vzhodnem pravu in to naj bi pomenilo, da je bil ZSL lahko spisani le na ozemlju, kjer so takšna sodišča tudi delovala. Z vidika Panonske teorije torej v Spodnji Panoniji, ki je bila v frankovski oz. bavarski pravni sferi.¹⁴² Po Schmidovem razmišljanju je zakonik spisal Metod v Spodnji Panoniji na dvoru in pod okriljem kneza Koclja. Za potrebe sodišč, katerih člani

¹³⁴ Prochazka, *Le Zakon'' sudnyj'*, 1967, str. 373–374.

¹³⁵ Schmid, *La legislazione bizantina*, str. 402.

¹³⁶ Prav tam, str. 398–403.

¹³⁷ Sedmi člen ZSL je primer takšnega dopolnjevanja: Za prešuštvovanje z nuno se po posvetnem zakonu odreže nos, in po cerkvenem zakonu za 15 let predloži post. (*Blęduštjumu čerņьsju po zakonu ljuďьskomu nosъ jemu uręzajutъ, a po съгъkvъnomu zakonu postъ ѿ lętъ da prelagaјetъsja jemu* (ZSL, NP, 7)).

¹³⁸ Schmid, *La legislazione bizantina*, str. 401.

¹³⁹ *Lex Alamannorum*, ki je delno vplival tudi na nastanek *Lex Baiuvariorum*, ima ob zvišani avtoriteti Cerkve z ZSL skupne tudi nekatere vsebinske podobnosti, kot so kazni za kršenje pravice do zatočišča v cerkvi (NP, 18).

¹⁴⁰ Grafenauer, *Slovansko-nemška borba*, str. 71; Schmid, *La legislazione bizantina*, str. 402.

¹⁴¹ Schmid, *La legislazione bizantina*, str. 401–402.

¹⁴² Grafenauer, *Slovansko-nemška borba*, str. 70–71.

so bili tudi cerkveni predstavniki, naj bi Metod pri prepisovanju teksta iz Ekloge in preostalih morebitnih virov nadomestil del posvetnih kazni za cerkvene oz. spokorniške kazni, z namenom, da bi zvišal cerkvena pooblastila znotraj sodne oblasti. Schmid je pri dokazovanju svoje teorije trdil, da za prva dva člena ZSL ne obstaja rimska in bizantinska zakonodaja, ki bi ju lahko pojasnila. Del drugega člena, ki predpisuje število prič za manjše in večje spore, je navedel kot dokaz za sinodalne priče (*testes synodales*), ki so v karolinškem obdobju v mešanem sodstvu zamenjale skabine.¹⁴³

Pri panonski teoriji je treba obravnavati tri vidike teorije: sinodalne priče, zahodne vplive v ZSL in njen položaj v mednarodnem zgodovinoписju.

Postopek za določitev sinodalnih prič je potekal tako, da so škofje na sinodi izbrali sedem prič, ki so imele dober značaj (zreli, plemeniti in iskreni) in ki so morale zapriseči.¹⁴⁴ Mešana sodišča so torej s pomočjo sedmih izbranih posvetnih prič oz. porotnikov vodili kot sodniki škofje. Postopek ima vsekakor nekatere skupne točke z drugim členom ZSL, kot je ujemanje enega izmed navedenih števil prič,¹⁴⁵ značaj prič in zahtevana zaprisega. Kljub temu je povezava med drugim členom ZSL in mešanimi sodišči neprepričljiva. Osrednja težava je razvidna iz zgodovine raziskav. Schmidov članek je bil vključen v razpravo med češkimi in bolgarskimi zgodovinarji kot ena izmed novih teorij, ki bi lahko pojasnila nastanek zakonika. Panonska teorija je bila obravnavana v različnih obsegih, vendar je kritika ugotavljala, da nikjer v drugem členu niso omenjena mešana sodišča ali sinodalne priče.¹⁴⁶ Zgodovinarji so ob tem izpostavili, da bi od mešanih sodišč, ki so sestavljena tako iz cerkvenih kot posvetnih predstavnikov, pričakovali, da bo kazen zajemala tako posvetno kot cerkveno plat.¹⁴⁷ To pa ne velja za vse člene v ZSL, kajti v nekaterih dvojnih kazni ni, temveč so predpisane le posvetne kazni,¹⁴⁸ kar ni skladno z naravo mešanih sodišč. Za cerkvene kazni pa seveda tudi ni nujno, da bi jih lahko odredila zgolj sodišča, ki jih zagovarjajo z vidika Panonske teorije. Izpostaviti je mogoče še nekatera težko razložljiva dejstva, ki zavračajo možnost sinodalnih prič. V drugem členu ni nobene omembe cerkvenih predstavnikov, temveč se omenjata zgolj knez in sodnik, kar je lažje razložiti s kakšno obliko knežjega sodišča. Kot je bilo

¹⁴³ Schmid, *La legislazione bizantina*, str. 402–403.

¹⁴⁴ *Cap. 2 de juratoribus synodi (testibus synodalibus): Episcopus in synodo residens, post congruam allocutionem septem ex plebe ipsius parochiae, vel eo amplius aut minus, prout viderit expedire, maturiores, honestiores, atque veraciores viros in medio debet evocare, et allatis sanctorum pignorum unumquemque illorum tali sacramento constringat*; Gieseler, *Lehrbuch der Kirchengeschichte*, str. 332.

¹⁴⁵ V zvezi s številom prič se lahko navede že omenjene raziskave Prochazke, *Le Zakon "sudnyj"*, 1967, str. 373–374. Eno izmed treh števil torej tudi v tem primeru ne zadošča, da se sprejmejo zaključki o vrsti prič.

¹⁴⁶ Andrejev, *Javljaetsja*, str. 22; Vašica, *K otázce původu*, str. 18; Andrejev, *Novi proučvanija*, str. 50; Vašica, *MMFH*, str. 152; Ganev, *Zakon soudnyj ljud 'm"*, str. 98–99; Prochazhka, *Le Zakon "sudnyj"*, 1968, str. 135.

¹⁴⁷ Andrejev, *Novi proučvanija*, str. 50–51; Prochazka, *Le Zakon "sudnyj"*, 1968, str. 132.

¹⁴⁸ Za posilstvo so denimo predpisane le posvetne kazni. (*Priložise djevici djevoju v pustě městě nudmi, ide že ne mogyi budet' kto pomogyi, da prodast'se, a iměnyje jeho dast'se djevici.* (ZSL, NP, 11)).

pojasnjeno že v poglavju o drugem členu, je tudi večja verjetnost, da se celoten člen nanaša na prisežnike kot na porotnike.¹⁴⁹

Vpliv in prisotnost zahodnih pravnih pojmov v ZSL bosta na tej točki obravnavana še z vidika Panonske teorije. Ruski zgodovinar Nikolaj S. Suvorov je bil prvi, ki je v ZSL prepoznal in zagovarjal zahodne vplive oz. vplive latinskih penitencijalov in langobardskega prava, čeprav je svoje ugotovitve zaradi tedanjega skromnega stanja raziskav napačno povezoval z odgovori, ki jih je papež Nikolaj I. posredoval Borisu I. Precej verjetno je, da je Schmid svojo teorijo razvil na podlagi ugotovitev Suvorova, s to razliko, da je v zahodnih vplivih videl povezavo s Spodnjo Panonijo.¹⁵⁰ Schmid in Grafenauer sta predlagala dva vira, ki bi lahko vplivala na ZSL, *Lex Baiuvariorum* in poznoantični zakonik *Lex Dei* (*Collatio Legum Mosaicarum et Romanarum*). Prvi je že bil omenjen in edino kar povezuje *Lex Baiuvariorum* z ZSL, je težko otipljiva ideja o povečani cerkveni vlogi v obeh zakonikih,¹⁵¹ kar ne zadošča, da bi lahko govorili o neposredni podobnosti med zakonikoma. Drugi zakonik, *Lex Dei*, je primerjal Grafenauer, ki je trdil, je med obema zakonikoma očitno povezava v zaporedju členov.¹⁵² Podobno je že Vašica predpostavil, da *Lex Dei* sledi določenemu vrstnemu redu, ki ga je možno prepoznati v ZSL.¹⁵³ Ob podrobnejši primerjavi postane razvidno, da so odstopanja že v sami primerjavi zaporedja členov. V *Lex Dei* opisuje denimo 13. člen (*De Termino Amoto*) nedovoljeno premikanje mejnih oznak, medtem ko v ZSL ta člen ne obstaja. Pravzaprav je Prochazka že obravnaval vpliv *Lex Dei* na ZSL in na podlagi številnih odstopanj prišel do zaključka, da je med obema zakonikoma preveč neujemanj.¹⁵⁴

Pojasnjevanje ZSL z zahodnimi vplivi ima pomanjkljivost v samem pristopu. Izhaja iz napačnega razumevanja, da se območje, od koder naj bi izhajal uporabljen vir, nujno razlaga kot kraj nastanka zakonika. Že Suvorov si je zamislil, kako bi lahko zahodni zakoniki prešli v bolgarsko državo, kasnejši bolgarski zgodovinarji pa so tudi priznavali, da je v ZSL možno prepoznati vpliv zahodnega prava in obenem niso videli razloga, da si pisec zakonika ne bi mogel izposoditi nekaterih

¹⁴⁹ Enako mnenje v Avenarius, *Die byzantinische Kultur*, str. 105; V nasprotovanju mešanim sodiščem je nadvse prepričljiv Ganev, ki je mnenja, da za sinodalne priče ni mogoče, da so lažne priče, temveč so lahko samo slabi sodniki, kot tudi da so bolj uradne narave, kot je to navedeno v drugem členu; Ganev, *Zakon soudnyj ljud 'm'*, str. 99.

¹⁵⁰ Ob koncu 20. stol. je med dvema ruskima zgodovinarjema, Nikolajevim S. Suvorovom in Aleksejem S. Pavlovom, potekala razprava o vplivu zahodnih pravnih elementov na zgodnesrednjeveško slovansko pravo. Suvorov je med zahodnimi vplivi največjo vlogo pripisoval Merseburškemu penitencijalu (*Poenitentiale Merseburgense*), slovanskemu prevodu latinskih penitencijalov »Zapovedi svetih očetov« (*Zapovedi svętyichъ otcъ*) in langobardskemu pravu – predvsem Ediktu kralja Rotharja (*Edictum Rothari*). Glede na to, da je v tem času imela veljavo edino bolgarska teorija nastanka ZSL, je Suvorov prepoznal papeža kot najverjetnejšega posrednika teh dokumentov Bolgarom. Podobnosti s Schmidovim člankom so razvidne predvsem v stališču do sinodalnega sodstva s sinodalnimi pričami, katerega Suvorov prepozna v drugem členu ZSL in mu pripisuje zahodnoevropski izvor, tako kot kasneje Schmid; Suvorov, *K voprosu*.

¹⁵¹ Grafenauer, *Slovansko-nemška borba*, str. 71.

¹⁵² Po njegovem mnenju je tri četrtine členov iz *Lex Dei* sorodnih z ZSL. *Lex Dei* 4-6 = ZSL 4-13; 12 = 14-15; 8-9 = 16-20; 10-14 = 21-30; Grafenauer, *Slovansko-nemška borba*, str. 71.

¹⁵³ Vašica, *K otázce původu*, str. 14.

¹⁵⁴ Prochazka, *Le Zakon "sudnyj"*, 1968, str. 137–138

uporabnih pravnih načel, ki niso izhajala z bolgarskega področja.¹⁵⁵ To še toliko bolj velja za Panonsko teorijo, kajti tako Spodnja Panonija kot Velikomoravska sta bili pod vplivi bavarskega in frankovskega prava.¹⁵⁶ Grafenauer je sicer v zvezi s tem trdil, da je bil dovolj močan vpliv frankovskega prava le v Panoniji, frankovska oblast pa na Moravskem ni bila dovolj trdno vzpostavljena in da je to razlog, da je Panonska teorija verjetnejša od Moravske teorije.¹⁵⁷ Takšna razlaga je težko dokazljiva, kot je tudi vprašljiva povezava med stopnjo frankovske oblasti v neki slovanski kneževini in nastankom zakonika.

Schmidov članek velja za temeljno delo Panonske teorije. Skupaj s člankom Vašice je bil deležen precejšnje mednarodne pozornosti, kot eden izmed prispevkov, ki so na novo obudili zanimanje za vprašanje nastanka ZSL, ki se do Schmidovega članka ni zdelo sporno zaradi prevladujoče Bolgarske teorije. V slovensko zgodovino pisje sta Schmidovo teorijo prenesla Sergij Vilfan in Bogo Grafenauer. Vilfan je v svojih delih sicer navajal kot verodostojne vse tri omenjene teorije, a je panonski namenjal največ pozornosti.¹⁵⁸ Grafenauer pa je menil, da največ razlogov govori za Panonsko teorijo in je skušal to tudi argumentirati.¹⁵⁹ Mednarodno zgodovino pisje je bilo do Panonske teorije precej manj prizanesljivo. V petdesetih in šestdesetih letih 20. stoletja so Schmidove predloge zavrnili vsi tedanji zgodovinarji, ki so preučevali ZSL. Najpodrobneje jo je zavračal Vladimir Prochazka.¹⁶⁰ V kasnejših letih je njen ugled načelo delo dveh ameriških zgodovinarjev, v katerem sta Panonsko teorijo postavlja ob bok ruski in srbski, ki sta povsem izmišljeni.¹⁶¹ V skrajnih primerih se ji s preveliko ostrino pripisuje duh nasprotovanja, nacionalizem in pomanjkanje kritičnega pristopa.¹⁶² Ne nazadnje je treba omeniti tudi Schmidovo stališče do preostalih teorij. Opredelil se je predvsem do Bolgarske teorije, ki ji je nasprotoval, ker si v okviru bolgarske države ni predstavljal delovanja mešanih sodišč.¹⁶³ Njegovo stališče do moravske teorije je razvidno iz ene izmed zadnjih objav pred smrtjo, v kateri iz enakih razlogov nasprotuje bolgarski in makedonski teoriji, vendar priznava, da je bil vpliv bavarske Cerkve za delovanje mešanih sodišč dovoljšen tako v Panoniji kot tudi na Velikomoravskem. S tem pa tudi prepozna obe teoriji za verodostojni.¹⁶⁴

¹⁵⁵ Prav tam, str. 133.

¹⁵⁶ Prochazka je že opozoril na to, da je bilo v moravski regiji, ki je imela razvito kulturo, ohranjeno precejšnje število tujih literarnih del, kot tudi dokazoval zahodni vpliv z odkritjem številnih cerkev zahodnega tipa na Velikomoravskem; Prochazka, *Le Zakon "sudnyj"*, 1967, str. 374; Prochazka, *Le Zakon "sudnyj"*, 1968, str. 125. Vašica je zagovarjal in z viri dokazoval, da so že v 9. stoletju na Velikomoravskem obstajala sinodalna sodišča, ki so bila prevzeta po germanskih sodiščih; Vašica, *K otázce původu*, str. 9–10.

¹⁵⁷ Grafenauer, *Slovansko-nemška borba*, str. 71.

¹⁵⁸ Vilfan, *Le tradizioni locali*, str. 371–372; Vilfan, *Uvod*, str. 62.

¹⁵⁹ Grafenauer, *Slovansko-nemška borba*, str. 70–71.

¹⁶⁰ Prochazka, *Le Zakon "sudnyj"*, 1968, str. 112–150.

¹⁶¹ Dewey in Kleimola, *Zakon sudnyj ljudem*, ix.

¹⁶² Petkov, *The Voices*, str. 553.

¹⁶³ Schmid, *La legislazione bizantina*, str. 401.

¹⁶⁴ Schmid, *Kaiser Konstantins Gesetz* str. 1140.

Zaključek

Členi ZSL nakazujejo, da je avtor pri pisanju in sestavi zakonika uporabil širok obseg pravnih vsebin, tako z bizantinskega kot z zahodno-latinskega prava. Za določbe zoper poganstvo se je pisec v prvem členu najverjetneje zgledoval po bizantinskem pravu – Teodozijeve ali Justinijanovem zakoniku. Drugi člen o pričah v sodnem postopku ima veliko skupnega z germanskim, predvsem langobardskim pravom, ob tem, da je v določenih delih člena razvidna svetopisemska vsebina. Glede na to, da do sedaj še ni bila prepoznana predloga, iz katere bi drugi člen ZSL neposredno prevzemal, obstaja resna možnost, da je pisec svojo predlogo ali predloge prilagodil in redigiral za sestavo omenjenih dveh členov.

V metodološkem oziru ni verjetno, da bo samo primerjava teh dveh členov s poznoantičnimi in zgodnjesevrednjeveškimi viri privedla do ugotovitve o nastanku zakonika. Panonska teorija ni bila dovolj prepričljivo predstavljena, da bi zdržala kritiko, kar pa ne izključuje možnosti, da je bil zakonik spisan v Spodnji Panoniji. V prid ji je jezikovni vidik, ki kot osnova za moravsko teorijo ne izključuje panonske teorije.¹⁶⁵ V sodobnem zgodovinopisju ima največ pristašev moravska teorija, predvsem zaradi širokega obsega moravskega besedišča in preostalih jezikovnih prvin, ki jih je prineslo več desetletij filoloških raziskav. Teorija ima s tem trdno znanstveno podlago, ki je primanjkuje v preostalih predlaganih teorijah.

Viri in literatura

Kratice

KMC – Karoli Magni capitularia
Lex Dei – Mosaicarum et romanarum legum collation
MGH – Monumenta Germaniae Historica
MMFH – Magnae Moraviae fontes historici
NP – Novgorodski prepis
RNP – Responsa Nicolai papae ad consulta Bulgarorum
UP – Ustjuški prepis
ZSL – Zakon sodni ljudem

Viri

Ansegisi abbatis capitularium collectio, ed. Alfred Boretius, MGH, Leges II, Capitularia regum Francorum 1 (Hanover, 1883), str. 397–450.
Benedicti Capitularia, ed. Georg Heinrich Pertz, MGH, vol. 4., Leges II/2 (Hanover, 1837), str. 41–158.
Codex Iustinianus, ed. Paul Krüger, Corpus Iuris Civilis, Vol. 2 (Berlin, 1877).
Ekloga. Bizantijskij zakonodatel'nyj svod VIII veka, prev. J. E. Lipšic, Nauka (Moskva, 1965).
Karoli Magni capitularia, ed. Georg Heinrich Pertz, MGH, Vol. 3, Leges 1 (Hanover, 1835), str. 32–193.

¹⁶⁵ Grafenauer je za filološki pristop menil, da se nanaša na obe teoriji, *Slovansko-nemška borba*, str. 71. Stanje raziskav o morebitnih razlikah med panonizmi in moravizmi v Nikolovski, *Jezikovna osnova*, 177–178.

- Leges Alamannorum, ed. K. Lehmann, MGH, Legum sectio I. Legum Nationum Germanicarum 5/1 (Hanover, 1966), str. 62–157
- Leges Ludowici Pii imperatoris, Liber legis Langobardorum Papiensis, ed. Alfredo Boretio, MGH (ed. Georg Heinrich Pertz), Legum 4 (Hanover, 1868), str. 522–540
- Lex Baiwariorum, ed. Ernst Schwind, MGH, Legum sectio I. Legum Nationum Germanicarum 5/2 (Hannover, 1926), str. 267–473.
- Mosaicarum et romanarum legum collation. With introduction, facsimile and transcription of the Berlin codex, translation, notes ad appendices, ed. Moses Hyamson, Oxford University Press (London, 1913).
- Pippini principis capitulare Suessionense 744, ed. Alfred Boretius, MGH, Leges II, Capitularia regum Francorum 1 (Hanover, 1883), str. 28–30.
- Responsa Nicolai Papae I. ad Consulta Bulgarorum, ed. Ernst Perels, MGH, Vol. 6, Epistolae Karolini aevi 4, Nicolai I. papae epistolae (Berlin, 1925), str. 568–600.
- Theodosiani libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis et Leges novellae ad Theodosianum pertinentes: consilio et auctoritate Academiae litterarum regiae borussicae, ed. T. Mommsen in P. Meyer. Vol. 1, del. 1 (Berlin, 1905).
- Zakon sodni ljudem, ed. Stefan S. Bobčev, Starob“lgarski pravni pametnici, Prvi del (Sofija, 1903), str. 171–176.
- Zakon sodni ljudem, Novgorodski in Ustjuški prepis, ed. M. N. Tihomirov, Zakon Sudnyj ljudem: Kratkoj redakcii, Nauk SSSR (Moskva, 1961), str. 35–40 in 47–54.
- Zakon sodni ljudem, Ustjuški prepis, ed. Josef Vařica, Magnae Moraviae Fontes Historici, IV. Leges – Textus iuridici - Supplementum (Brno, 1971), str. 178–195.
- Žitje Konstantina, ed. France Grivec, Žitja Konstantina in Metodija, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta (Ljubljana, 1951).

Literatura

- Mihail Nikolov Andrejev, Javljaetsja li »Zakon soudnyj ljud“m“« drevnebolgarskim juridičeskim pamjatnikom?, v: *Slavjanskij arhiv: sbornik statej i materialov* (1959), str. 3–22.
- Mihail Nikolov Andrejev, Novi proučvanija i novi teorii otnosno proishoda na Zakon“ soudnyj ljud“m“, v: *Godišnik na Sofijskija universitet, juridičeski fakultet*, št. 55 (Sofija, 1964), str. 27–83.
- Paolo Angelini, Sur la nature du Zakon Sudnyj Ljudem et l'influence du droit criminel byzantin, v: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung*, Vol. 132, št. 1 (2015), str. 484–498.
- Dimitar Apasijev, Zakon sudnyj ljudjam Pervyj staroslavjanskij pravovoj pamjatnik, v: *Izdanie vseslavjanskogo Sojuza. Vsemirnaja zadača slavjanstva. Trudy jubilejnogo vseslavjanskogo s“ezda. 26 mar – 3 junija 2017*, Vseslavjanskij Sojuz Russkaja civilizacija (Moskva, 2017), str. 538–544.
- Alexander Avenarius, *Die byzantinische Kultur und die Slawen. Zum Problem der Rezeption und Transformation (6. bis 12. Jahrhundert)* (VIÖG 35, Wien-München, 2000).
- Metod Benedik, Brata Ciril in Metod, knez Kocelj, v: *Kršćanstvo na Slovenskem v luči virov* (Celje, 2016), str. 156–174.
- Ivan Biliarski, The first article of the code „Zakon sudnyj ljudem“ and the legal legacy of sts Cyril and Methodius and their Moravian mission, v: *The Cyril and Methodius mission and Europe*, ed. Pavel Kouril et al. (Brno, 2014), str. 216–226.
- Grigorij Mihajlovič D“jačenko, *Polnyj cerkovnoslavjanskij slovar“* (Moskva, 1900).
- Horace W. Dewey in Ann M. Kleimola, *Zakon sudnyj ljudem (Court Law for the People)*, Michigan Slavic Materials, št. 14 (Michigan, 1977).

- Venelin Jordanov Ganev, *Zakon soudnyj ljud'm*“. *Pravno-istoričeski i pravno-analitični proučvanija* (Sofija, 1959).
- Johann Carl Ludwig Gieseler, *Lehrbuch der Kirchengeschichte*. II/1. Četrta, na novo predelana izdaja (Bonn, 1849).
- Bogo Grafenauer, Slovansko-nemška borba za srednje Podonavje v. 9. Stoletju, v: *Hauptmannov zbornik* (Ljubljana, 1966), str. 37–76.
- Franc Grivec, “Zakon Sudnyj” in Clozov Glagolit, v: *Slovo* 3 (1953), str. 84–90.
- Christian Hannick, Die andere Tradition: Byzantinische Einflüsse auf osteuropäische Rechtsquellen, v: *Ernst Eichler/Heiner Lück (Hg.), Rechts- und Sprachtransfer in Mittel- und Osteuropa. Sachsenspiegel und Magdeburger Recht* (Berlin, 2008).
- Lubomira Havlikova, Receptce Byzantskych pravnich pamatek ve slovanskem, zejména velkomoravskem prostredi (reflexe v česke pravni historii), v: *Poznávanie kultúrneho dedičstva sv. Cyrila a Metoda*. Monografia príspevkov z medzinárodnej konferencii Nitra, 3 júl 2007. Nitra, 2007, str. 76–93.
- Janko Hristov, Njakoi beležki k “m Zakon za s “dene na horata i robstvoto v novopokr “stena B “lgarija, v: *Studia Iuridico-Historica*, št. 1 (2012), str. 18–23.
- Kirill Aleksandrovič Maksimovič, Drevnejšij pamjatnik slavjanskogo prava »Zakon sudnyj ljudem«: kompozicija, perevodčeskaja tehnika, problema avtorstva, v: *Vizantijskij Vremennik*, Vol. 61, št. 86 (2002), str. 24–37.
- Kirill Aleksandrovič Maksimovič, Moravizmy v drevnerusskom knižnom jazyke: ST-SL. * Къмѣтъ, DR.-RUS. Кметъ, v: *Russian Linguistics*, Vol. 28, št. 1 (2004), str. 109–123.
- Kirill Aleksandrovič Maksimovič, *Zakon “ soudnyj ljud'm “ Istočnikovedčeskie i lingvističeskie aspekty issledovanija slavjanskogo juridičeskogo pamjatnika* (Moskva, 2004).
- Kirill Aleksandrovič Maksimovič, »Zakon sudnyj ljudem« v Pečatnoj kormčej 1653 g. (k izučeniju receptii Mefodievsckogo nasledija v Drevnej Rusi), v: *Vizantijskij vremennik*, št. 64(89), (2005), str. 189–197.
- Simon Malmenvall, Beseda o postavi in milosti metropolita Hilarijona kot primer osmišljanja preteklosti v Kijevski Rusiji, v: *Zgodovinski časopis*, letnik 71, št. 3-4 (2017), str. 8–29.
- Franc Miklošič, *Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum: emendatum auctum* (Dunaj, 1862–1865).
- Leonid Vasiljevič Milov, Novo issledovanie o Zakone Sudnom ljudem, v: *Slavjanskij arhiv: sbornik statej i materialov* (1961), str. 51–63.
- Desislava Najdenova, Cyrillo-Methodian Juridical Heritage in Mediaeval Bulgaria, v: *Poznávanie kultúrneho dedičstva sv. Cyrila a Metoda*. Monografia príspevkov z medzinárodnej konferencii Nitra, 3 júl 2007, str. 76–93.
- Desislava Najdenova, “Pravnite pametnici v P”rvoto b”lgarsko carstvo”, v: *Istoričesko b”dešče* 9: 1-2 (2005), str. 136–163.
- Dragan Nikolič, Zakon sudnji ljudem – najstariji slovenski pravni zbornik, v: *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, št. 63 (2012), str. 29–38.
- Gjoko Nikolovski, *Jezikovna osnova stare cerkvene slovanščine*, Doktorska disertacija, 2016.
- Kiril Petkov, *The Voices of Medieval Bulgaria, Seventh-Fifteenth Century: The Records of a Bygone Culture. (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1500)*, (Leiden in Boston 2008).
- Christina Possel, Authors and recipients of Carolingian capitularies, 779–829, v: *Texts and Identities in the Early Middle Ages*, ed. R. Corradini, C. Possel, R. Meens in P. Shaw, FGM 13 (Dunaj, 2006), str. 253–76.
- Vladimir Prochazka, „Le Zakon“ sudnyj ‘ ljud ‘m “ et al Grande Moravia.“, v: *Byzantinoslavica* 28 (1967), str. 359–375.

- Vladimir Prochazka, „Le Zakon“ sudnyj‘ ljud‘m“ et al Grande Moravia.“, v: *Byzantinoslavica* 29 (1968), str. 112–150.
- Ljudmila Ivanovna Rodevič, Vidok, posluh, svidetel‘: Evoljucija teoretiko-pravovyh vzgljadov, v: *Nauka, Teorija, Praktika*, 1 (2006), str. 32–35.
- Heinrich Felix Schmid, Kaiser Konstantins Gesetz, v: *Deutsche Literaturzeitung für Kritik der internationalen Wissenschaft*, vol. 83, št. 12 (December, 1962), str. 1139–1140.
- Heinrich Felix Schmid, La legislazione bizantina e la pratica giudiziaria occidentale nel piu antico codice slavo, v: *Atti del congresso internazionale di diritto romano e di storia del diritto* (27-28-29.IX.1948) (Milan 1953), str. 398–403.
- Aleksej Ivanovič Sobolevski, Cerkovnoslavjanske teksty moravskogo proishozhdenija, v: *Russkij fillogičeskij vestnik*, št. 43 (1900), str. 150–217.
- Trajan Stojanovič, *Balkan Worlds, The First and Last Europe* (New York, 1994).
- Nikolaj Semjonovič Suvorov, *K voprosu o zapadnom vlijanii na drevnerusskoe pravo: Po povodu knigi prof. A. S. Pavlova “Mnimye sledy katoličeskogo vlijanija v drevnejših pamjatnikah jugo-slavjanskogo I russkogo cerkovnogo prava”* (Moskva, 1892).
- Katja Škrubej, »Ritus gentis« Slovanov v vzhodnih Alpah: Model rekonstrukcije pravnih razmerij na podlagi najstarejšega jezikovnega gradiva. (Ljubljana 2002).
- Peter Štih, Ko je Cerkev začela govoriti slovansko. K ozadjem pokristjanjevanja v Karantaniji in Panoniji, v: *Zgodovinski časopis*, letnik 69, št. 1-2, str. 8–40.
- Peter Štih, *Ozemlje Slovenije v zgodnjem srednjem veku: Osnovne poteze zgodovinskega razvoja od začetka 6. do konca 9. Stoletja*. (Ljubljana 2001).
- Mihail Nikolajevič Tihomirov, *Zakon Sudnyj ljudem: Kratkoj redakcii*. Nauk SSSR (Moskva, 1961).
- Mihail Nikolajevič Tihomirov, *Zakon Sudnyj ljudem: Prostrannoj i svodnoj redakcii*. Nauk SSSR (Moskva, 1961).
- Sergej Viktorovič Troicki, Sv. Mefodij kak Slavjanskij zakonodatel’, v: *Bogoslovskie trudi* 2, str. 83–141 (1961).
- Josef Vašica, Origine Cyrillo-Méthodienne du plus ancien Code Slave dit ‚Zakon sudnyj ljudem‘“, v: *Byzantinoslavica*, št. 12 (1951), str. 154–174.
- Josef Vašica, „Jazyková povaha Zákona sudného ljudem.“, v: *Slavia: Časopis pro slovanskou filologii*, št. 27 (1958), str. 521–37.
- Josef Vašica, »K otázce původu Zákona sudného ljudem.«, v: *Slavia: Časopis pro slovanskou filologii*, št. 18 (1960), str. 1–19.
- Josef Vašica, *Literární památky epochy velkomoravské: 863–885* (Praga, 1996).
- Josef Vašica, »Законъ судnyi ljudьмъ – Soudni Zákoník pro lid«, v: *Magnae Moraviae Fontes Historici*, IV. Leges – Textus iuridici - Supplementum (Brno, 1971), str. 147–198.
- Sergij Vilfan, Le tradizioni locali e le influenze ecclesiastiche nel matrimonio in Slovenia e nelle regioni vicine, v: *Il matrimonio nella società altomedievale. Settimane di studio del centro italiano di studi sul'alto medioevo* 24 (Spoleto 1977).
- Sergij Vilfan, *Uvod v pravno zgodovino* (Ljubljana 1993).

SUMMARY

Court Law for the People and the Question of Its Origin

Nejc Drnovšek

The Court Law for the People or *Zakon Sudnyj Ljudem* (ZSL) is the oldest Slavic legal text, whose origin is placed in the second half of the 9th century. It is preserved in thirteenth- and fourteenth-century Rus' legal collections, the most important being the Novgorod and the Ustyug transcripts. It consists of 32 articles addressing mostly the sphere of penal law. Barring Article 1, which prescribes sanctions for performing pagan rituals, and Article 2, which describes witness hearings in court proceedings, the remaining articles are modelled after the Byzantine code of law *Ecloga*. The model for the first two articles is yet to be identified, which places them to the forefront of research questions that could elucidate the code's origin. Article 1 consists of an address that ascribes the code's authorship to "St Constantine" and of prescribed punishments for engaging in pagan practices. According to the most convincing and contemporary interpretation, Article 1 was written under the influence of the period between the 4th and 6th century, when curtailment of pagan cults was discussed within the Roman Empire. An article in the Justinian Code could have served as a source for Article 1 of the ZSL. Article 2 consists of two paragraphs; they are separated in the Ustyug transcript and stated as two different articles. Both paragraphs describe witness hearings in the court proceedings in order to ensure the presence of credible witnesses and, concurrently, punish and prevent criminal offences such as perjury or false oath. Biblical content can be pointed out as a strong possibility for having served as source material for Article 2; it shares some legal concepts with the ZSL, including the talion principle and "one witness is no witness". The description of witness hearings in Article 2 shares many common features with Germanic law. Frankish and Lombard law, as well as Article 2 of the ZSL, include almost all factors on the basis of which (non-)credibility of a witness can be identified, e.g. honesty, piety, respectability, impartiality towards the accused, prior convictions, and sexual deviation. One of articles from Louis the Pious' preserved codes that describes these factors is cognate with a part of Article 2 of ZSL. Bearing in mind other details, such as the prince's role in the witness hearing process, it seems plausible that the author of ZSL modelled Article 2 after Germanic law.

Two theories attempting to answer the question in which Slavic state formation the ZSL could have been produced dominate the contemporary historiography. The Bulgarian theory boasts the longest and richest research tradition and is proposed, first and foremost, by legal historians who explored the code's legal aspect and historical circumstances in the First Bulgarian Empire. According to an older theory, the ZSL is an Old Bulgarian legal document that was produced out of necessity in the period of the Bulgarian khan Boris I, soon after 865. *Responses of Pope Nicholas I to the Questions of the Bulgars* (*Responsa Nicolai papae I. ad consulta Bulgarorum*), which Boris received as guidelines for organizing the Bulgarian society, could have served as source material. This interpretation has had a dubious reputation in contemporary historiography, mostly because of lack of any content-related links between *The Responses of Pope Nicholas* and the ZSL. According to a modern version of the Bulgarian theory, the code was penned by one or more Methodius' disciples who were expelled from Great Moravia after their teacher's death and found refuge with Boris I.

The Moravian theory is prominent as well; it rests firmly on the philological approach and linguistic comparison of the ZSL with other Old Slavonic sources. This theory gained international prominence when the Czech philologist and historian Josef Vařica identified similarities between the ZSL and other documents produced in ninth-century Great Moravia. The search and identification of Moravisms has ever since been one of the central aspects of research of proponents of the Moravian theory. The year 862, when the Moravian prince Rastislav asked the Byzantine emperor Michael to send him a teacher of the Christian faith, is most often referred to as the historical background. The emperor sent Cyril and Methodius, who could have written the ZSL in Great Moravia. This would imply that the code was produced between 863 and 867,

during the Moravian mission of the brothers from Thessaloniki, or, if it was penned only by Methodius, in the period of his return to Moravia after 873.

The third theory, a less prominent one, is significant for the Slovene space; namely, the Pannonian theory places the code's origin to Lower Pannonia. It was introduced by the Slavacist and historian Heinrich Felix Schmid, who identified mixed courts in Article 2, whose members included both secular and ecclesiastical representatives, as well as synodical witnesses. Claiming that both legal terms are part of the judicial proceedings in Carolingian and Bavarian judicial law, he put forward Bavarian law as a source for Articles 1 and 2. The code would thus be penned by Methodius in Lower Pannonia in the court of and under the auspices of Kocel. Schmid's position was in Slovene historiography popularized by Sergij Vilfan and Bogo Grafenauer. The latter also formulated an in-depth argumentation in favour of the Pannonian theory, defending it as the most convincing one. This theory was subject to severe criticism of the international historiography and is at present perceived as lacking in critical approach.

Vanja Kočevar

Ali je slovenska etnična identiteta obstajala v prednacionalni dobi? Kolektivne identitete in amplitude pomena etničnosti v zgodnjem novem veku (3. del)*

KOČEVAR, Vanja, dr., asistent z doktoratom, ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2, vkocevar@zrc-sazu.si

Ali je slovenska etnična identiteta obstajala v prednacionalni dobi? Kolektivne identitete in amplitude pomena etničnosti v zgodnjem novem veku – 3. del

Zgodovinski časopis, Ljubljana 74/2020 (161), št. 1–2, str. 38–95, cit. 246

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Razprava postavlja hipotezo o spreminjanju pomena etnične pripadnosti posameznikov za oblikovanje kolektivnih identitet in ta pojav označuje z besedno zvezo »amplitude pomena etničnosti«. Raziskava sloni zlasti na etnosimbolistični paradigmi razlaganja nastanka modernih narodov. »Amplitude pomena etničnosti« je zgodovinopisje že opazilo, pojav pa še ni bil deležen sistematične raziskave, zato razprava predstavlja pregled občih evropskih trendov pomena etničnosti po arbitrarno določenih zgodovinskih obdobjih. Z »amplitudami pomena etničnosti« na premici zgodovine dolgega trajanja pa sovpadajo tudi pojavi (proto) nacionalizmov.

Ključne besede: etničnost, narodnost, identiteta, protonacionalizem, nacionalizem.

KOČEVAR, Vanja, PhD, Assistant with a doctorate, Scientific Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Milko Kos Historical Institute, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2, vanja.kocevar@zrc-sazu.si

Did the Slovene Ethnic Identity Exist in the Pre-National Period? Collective Identities and Amplitudes of the Importance of Ethnicity in the Early Modern Period (Part III)

Historical Review, Ljubljana 74/2020 (161), No. 1–2, pp. 38–95, 246 notes

Language: Sn., (En., Sn. En.)

The treatise proposes a hypothesis about the change of importance of individuals' ethnic belonging for the formation of collective identities, referring to this phenomenon as "amplitudes of the importance of ethnicity". The research is based mainly on the ethno-symbolist paradigm of elucidating the formation of modern nations. Historiography has already noticed the "amplitudes of the importance of ethnicity"; however, this phenomenon is yet to be systematically researched. This treatise thus represents an overview of general European trends of the importance of ethnicity in arbitrarily selected historical periods. The phenomena of (proto) nationalism coincide with the "amplitudes of the importance of ethnicity" on the timeline of long-term history.

Key words: ethnicity, nationality, identity, proto-nationalism, nationalism

* 1. del: *Zgodovinski časopis* 73 (2019), 1–2, str. 88–116; 2. del: *Zgodovinski časopis* 73 (2019), 3–4, str. 366–411.

Spreminjanje pomena identitetnih kategorij in »amplitude pomena etničnosti«

Razprava¹ postavlja hipotezo o amplitudah pomena etničnosti za oblikovanje kolektivnih identitet, ki temelji na strukturalističnem pojmovanju identitete kot družboslovnega koncepta, natančneje na klasifikaciji petih kategorij, ki gradijo človekovo osebnost (*self*), kot jih našteva Anthony D. Smith.² Kot je bilo omenjeno že v podpoglavju o večplastnosti osebnih in kolektivnih identitet v prvem delu študije,³ gradijo človekov individuum: 1) kategorija spola, 2) kategorija prostora ali ozemlja, 3) družbeno-ekonomska kategorija, 4) verska kategorija in 5) etnična kategorija.

Na podlagi naštetih kategorij se oblikujejo človekova spolna, lokalna, regionalna ali državna, verska in konfesionalna, stanovska ali razredna ter etnična identiteta, tako za posameznika kot za družbo pa je praviloma značilna večja ali manjša multiidentitetnost. Kategorije človekove osebnosti istovetnosti poleg tega predstavljajo tudi gradnike kolektivnih identitet ali *kolektivitete*.⁴ Smith sam opozarja, da so na področju kolektivnih identitet trajne zlasti tiste, ki so oprte na prostorsko, versko in etnično kategorijo svojih članov, medtem ko naj bi bile skupnosti zgrajene zgolj na družbeno-ekonomski kategoriji manj obstojne.⁵ Hipoteza o amplitudah pomena etničnosti na premici zgodovine dolgega trajanja pa temelji na že predstavljeni podmeni, da je etničnost eden od pomembnejših gradnikov posameznikove identitete.⁶

S spreminjanjem splošne družbene paradigme se spreminja tudi pomen določenih kategorij posameznikove identitete in posledično skupnosti, v katere se na podlagi svojih identitet povezuje z drugimi ljudmi, ki z njim delijo enake značilnosti. Za praktično ponazoritev te teoretske podstat se ponuja primer vojvodine

¹ Raziskave, predstavljene v študiji, so potekale v sklopu projekta »Družbena in identitetna mobilnost v slovenskem prostoru med poznim srednjim vekom in razpadom Habsburške monarhije«, šifra: J6-7069 (A). Za nesebično pomoč pri pripravi tega dela razprave se zahvaljujem dr. Petru Vodopivcu.

² Smith, *National Identity*, str. 3–8. Podobne klasifikacije različnih virov individualnih in kolektivnih identitet najdemo tudi pri drugih družboslovcih, npr. pri Stanetu Južničju (Južnič, *Identiteta*, str. 106–175) in filozofih, npr. Sebastjanu Vörösu (Vörös, *Prebujena Trnuljčica*, str. 449).

³ Gl. Kočevar, Ali je slovenska etnična identiteta obstajala (1. del), str. 99–101.

⁴ Južnič, *Identiteta*, str. 142–146.

⁵ Smith, *National Identity*, str. 4–6.

⁶ O etničnosti ter razvoju in vrstah etničnih skupnosti gl. Kočevar, Ali je slovenska etnična identiteta obstajala (1. del), str. 93–95.

Štajerske in spreminjanje kolektivnih identitet njenih prebivalcev. Ko se je dežela leta 1180 pravno dokončno ločila od Bavarske,⁷ sta ozemlje, ki ga je obsegala, že naseljevali dve etnični kategoriji:⁸ Slovenci in Nemci.⁹ Velika večina zgodovinskih preizkušenj, ki so doletele Štajersko v naslednjih stoletjih, ni bila povezana z njeno etnično-jezikovno dihotomijo, pa vendar je prav ta naposled botrovala njeni delitvi po koncu prve svetovne vojne.

Kaj se je zgodilo v vmesnem času, da je »tisočletno sožitje« Nemcev in Slovencev v deželi, o katerem je še leta 1864 v *Marburger Zeitung* pisal Franz Wiesthaler,¹⁰ splahnelo v nekaj desetletjih? Sprememba, ki je ne le na Štajerskem, temveč širom srednje Evrope povzročila podobne napetosti znotraj več stoletij starih političnih tvorb in naposled raztrgala njihove meje, je bila nova družbena paradigma, v kateri je ključni steber za oblikovanje kolektivnih identitet pripadel etnični in jezikovni pripadnosti. Ta je hkrati postala novi aksiom politike.

V »tisočletnem sožitju« med etnijama, ki sta si delili vojvodino Štajersko, je do občasnih vrzeli sicer prihajalo tudi v prednacionalni dobi, kot kaže spor glede jezika pridig, ki je leta 1697 nastal v Slovenj Gradcu.¹¹ Meščani tega spodnještajerskega mesta, ki je sodilo v ljubljansko škofijo, so se tega leta na sedež škofije v Ljubljano namreč pritožili zoper podvikarja magistra Blaža Jožefa Kilerja (*Killer*) in v svojih *gravamina* navajali tudi, da ima v mestni cerkvi sv. Elizabete več slovenskih kot nemških pridig, s čimer naj bi kmete iz okolice mesta odvrčal od njihovega bogoslužja v Starem trgu, ter dodali, da so imeli prejšnji vikarji v Starem trgu le slovenske, v slovenjgraški mestni cerkvi pa le nemške pridige.

Škofija je podvikarja nato pozvala, naj se opraviči, nakar je Kiler v svojem odgovoru v Ljubljano med drugim sporočil, da ne drži, da bi imel več slovenskih pridig kakor nemških, in da ljudem pač ne more braniti, če raje poslušajo njegove pridige kakor druge. Nadaljeval je, da mu je vseeno, ali pridiga slovensko ali nemško, temveč ga zanima le korist njegovih pridig. Nato pa je dodal retorično vprašanje: »... če pa naj se nikoli ne bi pridigalo slovensko, zakaj se mesto imenuje Slovenj Gradec ...«¹²

Zgornji primer s konca 17. stoletja kaže, da so tako Slovenci kot Nemci v deželi obstajali že pred pojavom narodnih gibanj in da je zaradi njihovih etničnih

⁷ Köbler, *Historisches Lexikon der deutschen Länder*, str. 682.

⁸ Gl. Kočevar, Ali je slovenska etnična identiteta obstajala (1. del), str. 94–95.

⁹ Nürnberški kronist Hartmann Schedl je leta 1493 glede etnične podobe dežele zapisal tudi: »Prebivalci mest so običajno Nemci, kmetje tostran Drave pa Slovenci.« Prevod Borisa Golca po izvirniku: »Das volck in den stetten ist gewöhnlich Teutsch. Vnd das pawrvolck herdishalb der Traw windisch.« (Povzeto po: Golec, *Etnično-jezikovna struktura*, str. 401.) Sama Schedlova izjava je bila tudi predmet raziskave.

¹⁰ Povzeto po: Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*, str. 53–54. Izvirnik je bil objavljen v članku *In den Strassen Marburg's*, ki ga je Franz Wiesthaler objavil v časopisu *Marburger Zeitung*, 5. oktobra 1864.

¹¹ O etnični sestavi mesta v predmodernih obdobjih gl. Golec, *Regionalne razlike*, str. 401–410.

¹² Prosti prevod izvirnika: »... wann aber gar kheine wündische Bredigen sollen gemacht werden, warumb heist dise Statt Windischgrätz ...« (Povzeto po: Vrhovnik, *Nekaj o slovenskih pridigah*, str. 34.)

znakov – zlasti jezika – med njimi lahko prišlo tudi do konfliktov, ki pa na deželno politiko nikakor niso vplivali. Poleg tega je bila ljudem obeh etnično-jezikovnih skupnosti pripadnost deželi vsaj v času »baročnega zastoja etnogeneze« verjetno pomembnejša od prve.¹³ Med pripadniki obeh skupin je gotovo prihajalo tudi do etničnega mešanja ter procesov asimilacije. Hipoteko za prihodnost pa je predstavljalo zlasti dejstvo, da je nemščina v pretežnem delu Svetega rimskega cesarstva od 14. stoletja dalje zamenjala latinščino kot prevladujoči jezik svetne uprave, medtem ko je slovenščina na tem področju zapustila zelo skromne sledi.¹⁴

Slovenščina se je v drugi polovici 16. stoletja sicer podala na pot knjižnega jezika in s tem prispevala h krepitvi slovenske identitete na celotnem etničnem prostoru. Kljub temu je primat pisarniške nemščine sprožil proces, ki ga je Ferdinand de Saussure poimenoval »jezikovno nalaganje« (*linguistic encroachment*).¹⁵ Ta je bil na Spodnjem Štajerskem nemara še močnejši, saj je slednja za razliko od Kranjske, ki je bila večinsko slovenska dežela, predstavljala samo južni, slovenski odrastek večinsko nemške dežele.¹⁶ Položaj slovenščine se je dodatno poslabšal s prizadevanji razsvetljenega absolutizma za jezikovno nivelizacijo¹⁷ habsburške monarhije, ki so se odrazila tudi v vse večjem favoriziranju državnega (nemškega) jezika in kulture.¹⁸ Institucionalno spreminjanje »naravnega stanja«, ki je na jezikovnem področju veljalo v času pred moderno na eni¹⁹ ter širitev tiskanih medijev in porast zanimanja za ljudsko kulturo med intelektualno elito na drugi strani, so napovedovali pojav narodnih gibanj.

Da kljub občasnim kratkim stikom etnična pripadnost na Spodnjem Štajerskem še na predvečer »nacionalne dobe« med običajnimi ljudmi ni bila odločilnega pomena, nazorno kaže znamenita izjava Josipa Vošnjaka o njegovih šolskih dneh v Šoštanju: »Učni jezik je bil nemški, a s kmetскими otroki, ki so govorili le slovensko, je učitelj tudi slovensko govoril. Mi iz trga smo večinoma že od doma znali nemško. V naši hiši smo med seboj navadno nemško govorili, toda znali smo tudi slovensko. Čutili pa se nismo ne za Nemce, ne za Slovence, ker se za narodnost sploh nikdo ni menil do l. 1848. in nam je jezik le bil sredstvo, da se sporazumemo med seboj in z drugimi.«²⁰

V desetletjih po pomladi narodov pa je etničnost oziroma narodnost postopno zavzemala vse pomembnejše mesto, dokler niso nacionalni interesi naposled narokovali dejavnosti na domala vseh področjih družbenega življenja. Janez Cvirn, ki je raziskal zlasti nemško politiko na Spodnjem Štajerskem, je ugotavljal, da so prve razpoke v »tisočletnem sožitju« med štajerskimi Nemci in Slovenci nastale

¹³ Gl. Kočevar, Ali je slovenska etnična identiteta obstajala (2. del), str. 384–386.

¹⁴ Golec, Etnično-jezikovna struktura, str. 403; *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 134.

¹⁵ Saussure, *Predavanja*, str. 216; Saussure, *Course in General Linguistics*, str. 194.

¹⁶ Golec, Regionalne razlike, str. 25.

¹⁷ Gl. Južnič, *Identiteta*, str. 288–291.

¹⁸ Golec, Regionalne razlike v jezikovni podobi, str. 23; Ahačič, *Zgodovina misli: katoliška doba*, str. 36–39.

¹⁹ Golec, Regionalne razlike v jezikovni podobi, str. 23.

²⁰ Vošnjak, *Spomini*, str. 15–16. Gl. tudi: Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*, str. 12; *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 111.

po letu 1867. Nakar se je po kratkem premoru s francosko-nemško vojno leta 1871 okreplil nemški nacionalizem, ki je nato politično življenje v deželi obvladoval zlasti od osemdesetih let 19. stoletja dalje²¹ in po prvi svetovni vojni povzročil, da se je večinsko slovenska Spodnja Štajerska ločila od večinsko nemškega dela dežele.²²

Zgodovina Štajerske od konca 18. in zlasti od sredine 19. stoletja dalje je tipičen srednje- in vzhodnoevropski primer razpada državne entitete, osnovane na fevdalnih mejah, ko so te postale pretesne nacionaliziranim etničnim skupnostim, ki so jo sestavljale. Slednji proces je nazorno opisal Joseph Rothschild rekoč: »Imperij, ki se modernizira, izpopolnjuje, uvaja novosti in koncentrira državno moč v komunikacijah, transportu in državni upravi, pa bo, nenamerno, verjetno uničil prejšnjo relativno izoliranost posameznih etničnih populacij. Tem skupnostim lahko torej predstavlja grožnjo za njihovo etnično kulturo, s tem pa spodbudi njihov nasprotni, odcepitveni, protiimperijski etnonacionalizem.«²³

Modernistično zgodovinopisje je raziskalo in nazorno pokazalo, kako se je »nacionalistična ideologija« vzporedno s procesom modernizacije, o katerem v zgornjem navedku govori Rothschild, postopno širila iz ozkih krogov učenjakov preko politične agitacije in nacionalnih programov skupin domoljubov in naposled prerasla v množično gibanje nacionalno opredeljenih množic.²⁴ Modernizem tozadevno izpostavlja še: kapitalistični družbenoekonomski ustroj oziroma meščansko družbo, množične tiskane medije in šolski sistem, kot predpogoje za pojav nacionalizma,²⁵ čemur lahko le pritrdim. Po drugi strani pa zagovarjam stališče, da narodna identiteta sloni na prednacionalnih etničnih predhodnicah. Kot tudi menim, da nacionalizem 19. in 20. stoletja kakovostno ni povsem nov pojav, četudi čas moderne res predstavlja njegovo »klasično« dobo.²⁶

Kot je v svojem esejju *Srednja Evropa* že leta 1940 ugotavljal Edvard Kocbek, sta specifikam oblikovanja petnajstih narodnih skupnosti na skoraj milijon kvadratnih kilometrov površine osrednjih predelov stare celine botrovala zlasti dva dejavnika, in sicer: kulturni duh nemške romantike, ki je, oprta na Herderjeve poglede, kot narod smatrala samoniklo ljudstvo v mejah njegovega jezika, in stremljenje po »državni obliki življenjske suverenosti« po zgledu francoske revolucije.²⁷ Do podobnih sklepov so nato prišli tudi drugi raziskovalci nacionalizmov, kot npr. Joep Leersen, ki ima »nacionalni diskurz« prav tako za rezultat spajanja Herderjevega *Volka* in Rousseaujeve koncepcije ljudske suverenosti.²⁸

²¹ Gl. Cvirm, *Trdnjavski trikotnik*. Za razvoj slovenske politike v tem času gl. Grdina, *Slovenci med tradicijo in perspektivo*.

²² *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 159, 169.

²³ Rothschild, *Etničnost in država*, str. 177.

²⁴ Gl. Kosi, *Kako je nastal*; Kosi in Stregar, *Kdaj so nastali »lubi Slovenci«*; Jež, *Stanko Vraz*, str. 9–60; etc.

²⁵ Gl. Jež, *Stanko Vraz*, str. 20.

²⁶ Gl. Kosi, *Kako je nastal*, str. 49; Smith, *Nacionalizem*, str. 64.

²⁷ Kocbek, *Srednja Evropa*, str. 89–92. O tem: Vodopivec, O Kocbekovem prispevku, str. 60–62.

²⁸ Povzeto po: Kosi, *Kako je nastal*, str. 213–214. Gl. Leersen, *National Thought in Europe*, str. 82–118.

K omenjenima dejavnikoma bi sam dodal še, da je imela Srednja Evropa za razliko od nekaterih držav na zahodu celine že ob samem začetku nacionalne dobe drugačne etnično-jezikovne predispozicije. Kot je bilo v tej študiji že omenjeno, je bilo v Franciji lažje izvesti etnično inkorporacijo manjših etno-jezikovnih skupin, ker so bile te po večini romansko govoreče, kot npr. v habsburški monarhiji, ki so jo gradili slovanski, germanski, ugrofinski in romanski etnični elementi.²⁹ Tudi v obrobni predelih Francije, ki jih naseljujejo neromansko govoreči Bretonci,³⁰ Baski ali Alzačani, jezikovna nivelizacija ni uspela v enaki meri kot tam, kjer so se govorili romanski pokrajinski jeziki (*patois*).³¹ Poleg tega je *la grande nation* slonela tudi na tradiciji absolutističnega centralizma, ki je bil v Habsburški monarhiji do sredine 18. stoletja neznanka.³² Etnični predznak srednjeevropskih nacionalizmov kot pendant državnim nacijam zahodno od Rena je imel poleg filozofskih torej tudi povsem praktične razloge.

V nadaljevanju bom na podlagi nekaj paberkov iz srednjeveške in zgodnjenovoveške zgodovine poskusil pokazati, da (proto)nacionalizmi tako na etnični kot tudi na teritorialni osnovi v predmoderni Evropi niso bili nikakršna neznanka, četudi so po svojem pomenu kot predmeti identifikacije širših množic pogosto zaostajali za npr. konfesionalno lokalno ali municipalno pripadnostjo, vse dokler nacionalizem v svojem »klasičnem obdobju« 19. stoletja po mobilizacijskem pomenu v marsičem ni prehitel veroizpovedi in postal ključno osišče nastajanja kolektivnih identitet. Tozadevno bo v nadaljevanju predstavljenih nekaj proto-(etno)nacionalizmov iz predmoderne zgodovine Evrope, ki jih ta študija razume kot izraze amplitud pomena etničnosti.

»Amplitude pomena etničnosti« kot historiografski in družboslovni koncept

Z besedno zvezo »amplitude pomena etničnosti« v tej razpravi označujem družbenopolitični pojav, čigar vzrok in praktični primer je bil predstavljen v prejšnjem poglavju. Beseda amplituda tu služi v pomenu nihajoče vrednosti oziroma pomena ter se nanaša na etnično kategorijo individualne in kolektivne identitete ljudi na premici zgodovine dolgega trajanja. Pojav ne zgodovinopisju ne sociologiji ni neznan, nanj so namreč opozorili že mnogi raziskovalci, ni pa še bil deležen natančne teoretsko podprte opredelitve in sistematične historiografske raziskave. Obe nalogi sicer presegata obseg te razprave, ki skuša narediti prve korake v tej smeri in spodbuditi nadaljnje raziskave obravnavanega pojava.

Na pojav »amplitud pomena etničnosti« je nemara prvi posredno pokazal že nemško-italijanski sociolog Roberto Michels, ko je v svoji študiji nacionalizma

²⁹ Gl. Kočevar Ali je slovenska etnična identiteta obstajala (1. del), str. 98.

³⁰ O Bretonskem narodnem gibanju gl. Vodopivec, Nekaj opozoril na vzporednice, str. 62–73.

³¹ O kulturni homogenizaciji in jezikovni nivelizaciji Francije gl. Vodopivec, Nekaj opozoril na vzporednice, str. 70.

³² Vilfan, Država in dežela, str. 59.

primerjal srednjeveško meščansko zavest (*municipalizem*), vazalsko zvestobo in versko pripadnost z zgodnjenovoveškim deželnim in lokalnim patriotizmom, stanovsko pripadnostjo ter nacionalnim principom svojega časa. Njegova študija z naslovom *Historična analiza patriotizma* je bila slovenskemu bralstvu predstavljena z objavo v reviji *Napredna misel* leta 1914 in je kljub dejstvu, da se Michelsove teze v nekaterih pogledih razlikujejo od sklepov te razprave, le-tej v marsičem služila kot zgled in vir podatkov.³³

Nedvomno je pojav »amplitud pomena etničnosti« prepoznal John A. Armstrong, ki je v svoji knjigi *Nations before Nationalism*, objavljeni leta 1982, opozoril na pomen »cikla etnične zavesti« za razvoj nacionalizma rekoč: »Razširjena časovna perspektiva je še posebej pomembna za razumevanje nacionalizma kot dela cikla etnične zavesti. Ker je čas absolutizma, ki mu je takoj sledil evropski nacionalizem, vsaj od elit zahteval izredno močno zavračanje etnične diferenciranosti, se nacionalizem pogosto razume kot popolnoma izviren pojav. Daljši pogled kaže, da se široko razširjena etnična identifikacija, čeprav izražena v drugih oblikah, pojavlja vedno znova.«³⁴ Slovenski prevod ključnega odlomka Armstrongove knjige je v zborniku *Študije o etnonacionalizmu* leta 1991 objavil Rudi Rizman.

Jedro koncepta amplitud pomena etničnosti torej predstavlja zgornja ugotovitev, strnjena v besedni zvezi »cikel etnične zavesti« (*cycle of ethnic consciousness*).³⁵ Armstrongovi tezi bodo v tej razpravi dodana še spoznanja o naravnih procesih, ki vplivajo na nastanek, razvoj in medsebojne interakcije etničnih skupnosti (gre za tri skupine procesov: etnična fuzija, etnična fisija in etnično preživetje³⁶), koncept etničnega jedra in periferije³⁷ ter tristopenjski model razlikovanja etničnih vezi glede na izgrajenost lastne identitete.³⁸ Povedano poenostavljeno, v obdobjih, ko je etničnost pomemben gradnik kolektivne identitete, na skupnost, zgrajeno na tej osnovi, delujejo sredotežne sile, ki jo povezujejo. V obdobjih, ko je etnična pripadnost manj pomembna, pa so etnije podvržene sredobežnim silam, ki jih razkrajajo.

³³ Michels, *Historična analiza patriotizma*, str. 153–182. Roberto Michels z označevalcem »patriotizem« dejansko označuje doktrino, ki bi ji danes rekli (etno)nacionalizem.

³⁴ Armstrong, *Pristop k nastanku narodov*, str. 41. Izvirnik: »An extended temporal perspective is especially important as a means of perceiving modern nationalism as part of a cycle of ethnic consciousness. Because the epoch of Absolutism that immediately preceded European nationalism involved, at least for elites, an exceptionally strong rejection of ethnic differentiation, nationalism is often seen as utterly unprecedented. A longer look suggests that widespread intense ethnic identification, although expressed in other forms, is recurrent.« (Armstrong, *Nations before Nationalism*, str. 4.)

³⁵ Armstrong, *Nations before Nationalism*, str. 4.

³⁶ Naštete skupine procesov sta opredelila Stane Južnič in Anthony D. Smith (Južnič, *Identiteta*, str. 276–277; Smith, *The Ethnic Origins*, str. 98–105; Smith, *National Identity*, str. 34–37). Gl. Kočevar, Ali je slovenska etnična identiteta obstajala (1. del), str. 96–98.

³⁷ Koncept je razvil Anthony D. Smith (Smith, *National Identity*, str. 37–42; Smith, *Ethno-Symbolism*, str. 28, 45–52), posredno pa ga je uporabljal tudi Janez Rotar, ko je govoril o »prehodnem področju« (Rotar, *Toponimika in etnika*, str. 466). Gl. Kočevar, Ali je slovenska etnična identiteta obstajala (1. del), str. 98–99.

³⁸ Lestvico, ki obravnava gradacijo etničnih skupnosti, sta razvila Don Handelman in Anthony D. Smith (Handelman, *The Organization of*, str. 187–200; Smith, *Ethno-Symbolism*, str. 27). Gl. Kočevar, Ali je slovenska etnična identiteta obstajala (1. del), str. 94–95 (zlasti opomba 22).

V Rizmanovem zborniku Študije o *etnonacionalizmu* pa naletimo tudi na druge tekste, ki sicer bežno omenjajo proces, o katerem je pisal Armstrong. Spreminjanje pomena etničnosti sta namreč prepoznala tudi Pierre L. van den Berghe in Joseph Rothschild. Prvi je v svoji knjigi *The Ethnic Phenomenon* iz leta 1981 glede obravnavanega pojava med drugim zapisal: »Pa vendar so etnična čustva polagoma naraščala in pojemala, pač odvisno od okoliščin.«³⁹ Podobno ugotovitev najdemo tudi v Rothschildovi knjigi *Ethnopolitics: A Conceptual Framework* (1981): »Politično poudarjanje in zvestoba etnični kulturi se tako spreminja skozi zgodovino, pa tudi skozi spekter tipov držav.«⁴⁰

Do podobnega sklepa kot zgoraj naštetih trije avtorji je prišel tudi sam Rizman, ki je v svoji študiji v zborniku med drugim zapisal: »V situacijah, ko so dotedanje identitete izgubile svojo privlačnost, se pojavi pri ljudeh potreba po novi identiteti, ki jo relativno hitro lahko nadomesti prav nacionalizem. Gre za identiteto, ki v družbi obstaja že dolgo, vendar se je nanjo preprosto pozabilo, ali so jo opustili ali pa so jo zaradi ideoloških vzrokov krotili. Nacionalizem oz. etnonacionalizem lahko brez prehudega pomanjševanja opredelimo kot vztrajanje na važnosti identitete posebne kulturne skupine za temeljne politične zahteve in dejavnost. Čeprav gre za novejšo politično doktrino, se ta odziva na zahteve po globoko zakoreninjeni identiteti, ki že dolgo tli v zgodovinskem spominu etničnih skupin.«⁴¹

Podoben koncept kot Armstrongov »cikel etnične zavesti« so t. i. valovi etnonacionalizma oziroma *recurrence of demotic ethno-nationalism*, kot je pojav poimenoval Anthony D. Smith v svoji knjigi *National Identity* objavljeni leta 1990. Avtor od konca 18. stoletja dalje loči tri tovrstne obče pojave etnonacionalizma, in sicer: 1) klasična doba etnične samoodločbe v Evropi 19. stoletja, 2) etnonacionalizmi v evropskih prekomorskih kolonijah od začetka do sredine 20. stoletja in 3) porast separatističnih gibanj v zahodnem svetu od Quebeca prek zahodne do srednje in vzhodne Evrope od šestdesetih let 20. stoletja dalje.⁴² V nadaljevanju pa bo razprava poskusila pokazati, da so se Smithovim podobni, čeprav regionalno omejeni, (proto)etnonacionalistični valovi pojavljali že pred koncem 18. stoletja.

Nemški zgodovinar Hagen Schulze je leta 1994 v predgovoru svoje knjige *Država in nacija*⁴³ zavrnil teze Francisa Fukuyame o koncu zgodovine in ameriškem politologu očital, da je v svojem izvajanju pozabil na doktrino nacionalizma, ki je prav z zlomom komunizma ponovno privrela na dan v nekdanjih članicah Varšavskega pakta in naslednicah Jugoslavije: »Na Balkanu, na Sedmograškem, na nekdanjem Českoslovaškem in na območju nekdanjega sovjetskega imperija, v marsikaterem oziru pa tudi v Zahodni Evropi je zaton socializma spremljal izbruh nacionalnih emocij, ki so jih imeli po vsem svetu že dolgo za *passé*. Zdi se, da

³⁹ Berghe, *Biologija nepotizma*, str. 83. Izvirnik: »Yet, patently, ethnic sentiments waxed and waned according to circumstances.« (Berghe, *The Ethnic Phenomenon*, str. 18).

⁴⁰ Rothschild, *Etničnost in država*, str. 177.

⁴¹ Rizman, *Teoretske strategije*, str. 30.

⁴² Smith, *National Identity*, str. 123–125.

⁴³ Hagen Schulze je svojo monografijo z naslovom *Staat und Nation in der europäischen Geschichte* objavil v Nemčiji leta 1994. Pod naslovom *Država in nacija v evropski zgodovini* je bila knjiga leta 2003 objavljena v slovenskem prevodu.

je takrat zbledelo navdušenje za politično združitev Evrope; politični oder naše celine so vnovič zasedle nacionalne države in njihovi partikularni interesi. Videti je, kakor da se Evropa bliža razmeram, kakršne so bile pred prvo svetovno vojno. To spominja na grad Trnuljčice po prinčevem poljubu: po osemdesetletnem snu se je vsa družba preuredila, in vsakdo lahko nadaljuje delo, pri katerem je zaspal, vse tja do kuharja, ki zdaj končno lahko prisoli kuharčku dolgo zadrževano klofuto.«⁴⁴

Leta 1995 je Sergij Vilfan v svoji razpravi v zborniku *Slovenci in država* izpostavil dejstvo, da so zgodnjesrednjeveške državne tvorbe nastajale na plemenski (tj. etnični) osnovi, moderne na nacionalni, medtem ko so vmesno obdobje zaznamovale državne entitete, utemeljene na skupni osebni podrejenosti. Ali kot se je izrazil Vilfan: »... med etnično-plemensko državo in moderno nacionalno državo leže stoletja, ko se je državna pripadnost oblikovala po drugačnih kriterijih, ne po plemensko-nacionalnih.«⁴⁵ ter dodal, da so potemtakem državne kontinuitete od zgodnjega srednjega veka dalje prekinjene.⁴⁶ K temu velja dodati, da kljub redukciji pomena etnij za oblikovanje političnih entitet v času fevdalizma, vse etnične kontinuitete od srednjega veka do dobe nacionalizma niso bile pretrgane.

Na opis pojava amplitud pomena etničnosti naletimo tudi pri Miroslavu Hrochu, ki je leta 2011 v svoji razpravi *Die Nation als ein europäisches Phänomen im Zeitalter der Globalisierung* govoril o »novem valu narodnih gibanj« (*neue Welle der nationalen Bewegungen*), ko je tovrstne procese 19. stoletja primerjal z »novimi« v devetdesetih letih 20. stoletja v postkomunističnih državah srednje in vzhodne Evrope: »Hkrati so bili ti »novi nacionalizmi« vendarle zanimiv primer novega vala narodnih gibanj, ki je povsem primerljiv z onim klasičnim narodnim oblikovanjem v 19. stoletju. Primerjava nam pomaga razumeti, zakaj je ta val »udaril« ravno v tem delu Evrope in ravno ob tistem času. Podobno kot narodna gibanja 19. stoletja so bila tudi tista iz devetdesetih let 20. stoletja reakcija na razpad obstoječega reda in negotovosti, ki je iz tega izhajala, izraz hrepenenja po trdni opori, po novem, jasno definiranim sistemu vrednot.«⁴⁷

⁴⁴ Schulze, *Država in nacija*, str. 8. O tem tudi: Vörös, Prebujena Trnuljčica, str. 447–483.

⁴⁵ Vilfan, *Država in dežela*, str. 49.

⁴⁶ Prav tam, str. 48–49.

⁴⁷ Prosti prevod izvirnika: »Dabei waren jedoch diese »new nationalisms« ein interessantes Beispiel einer neuen Welle der nationalen Bewegungen, die mit jener klassischen nationalen Formierung im 19. Jahrhundert durchaus vergleichbar sind. Der Vergleich hilft uns zu verstehen, warum diese Welle ausgerechnet in jenem Teil Europas und in jener Zeit »zugeschlagen« hat. Analogisch, wie die nationalen Bewegungen des 19. Jahrhunderts waren die der neunziger Jahre des 20. Jahrhunderts eine Reaktion auf den Zerfall der bestehenden Ordnung und daraus resultierende Unsicherheit, Ausdruck der Sehnsucht nach einem festen Punkt, nach neuen, klar definierten Wertsystemen.« (Hroch, *Die Nation als ein europäisches Phänomen*, str. 128.)

»Amplitude pomena etničnosti« na premici zgodovine dolgega trajanja – splošne poteze

Kot smo videli v prejšnjem poglavju, sta Rudi Rizman (1991)⁴⁸ in Miroslav Hroch (2011)⁴⁹ prišla do podobnega sklepa glede sprožilca narodnih gibanj oziroma nacionalističnega diskurza v politiki 19. in 20. stoletja. Ti premiki k etničnosti kot glavnemu vodilu družbenopolitičnega delovanja naj bi se torej zgodili v zgodovinskih trenutkih, ko druge dotedanje identitete izgubijo svoj pomen ali ko dotedanji družbeni red razpade.⁵⁰ Navedenima bi dodal še tri razloge, ki so tako v predmoderni kot v moderni dobi pogosto sprožali etničnonacionalistična občutja, namreč zunanjo ogroženost,⁵¹ mejne ali ozemeljske spore⁵² in obče kulturne trende. Če ponovimo, so na pojave etnonacionalizmov v zgodovini vplivali zlasti: 1) spremembe družbenega reda, 2) ogroženost od zunaj, 3) ozemeljski spori in 4) splošne kulturne težnje.

Kratek pregled obćih trendov pomena etnične identitete po posameznih obdobjih

Kot je bilo že večkrat omenjeno, je pomen etnične kategorije za oblikovanje kolektivnih identitet in skupnosti na premici zgodovine dolgega trajanja variiral. V obdobjih, ko je bila le-ta pomembnejša, so nanjo vplivale predvsem sredotežne sile in posledično procesi etnogeneze ter etničnega preživetja. V epohah, ko je bila etničnost manj pomembna, so na etnične skupnosti delovale zlasti sredobežne sile, torej procesi etnične fisije. V tem poglavju bo navedenih nekaj paberkov o splošnih potezih nekaterih obdobjih kulturne zgodovine Evrope od konca srednjega veka do »nacionalne dobe«, in sicer: humanizma, reformacije, konfesionalnega obdobja, baroka in absolutizma, razsvetljenstva ter romantike.

Ob tem je treba poudariti, da so meje med posameznimi obdobji izključno arbitrarne, saj so se določeni miselni tokovi v različnih delih celine pojavljali s časovnim zamikom in se pogosto tudi prekrivali, in da so na pomen etnične pripadnosti pogosto vplivale tudi povsem lokalne razmere določenih predelov Evrope. Specifični geopolitični položaj je širom celine na različne načine sprožal ali blažil delovanje zgoraj naštetih štirih glavnih dejavnikov etnonacionalizmov. Zgoraj naštet obdobja pa odražajo zlasti odnos družbenih in kulturnih elit do etničnosti, ki je variiral od ravnodušnosti do poveljevanja.

V visokem in poznem srednjem veku je bila večina konfliktov fevdalnih vojn – fajd, ali pa so bili ti verski, v smislu boja proti herezijam ali z islamom. Evrope so v

⁴⁸ Rizman, Teoretske strategije, str. 30.

⁴⁹ Hroch, Die Nation als ein europäisches Phänomen, str. 128.

⁵⁰ Gl. tudi: Vörös, Prebujena Trnuljčica, str. 453.

⁵¹ Gl. Alter, Kaj je nacionalizem, str. 234–237.

⁵² Tovrstni konflikti nastajajo zlasti na etnično mešanih območjih ali ozemljih, ki si jih lasti več etničnih skupnosti. Gl. Popović, Die Vereinigten Staaten, str. 290; Berghe, Biologija nepotizma, str. 107.

tem času povezovali krščanstvo, sholastika, ideja univerzalnega cesarstva in latinski pisni jezik, ki niso bili etnično ali deželno pogojene.⁵³ S krepitvijo ljudskih jezikov v pisni rabi pa se je »mednarodna« *universitas litterarum* – zavest o skupnosti učenjakov začela razkrajati. Poleg tega je z umikanjem latinščine kot izključnega občevalnega jezika inteligence začela kopneti notranja jezikovna bariera, ki je poprej ločevala učenjake od govorcev ljudskih jezikov.⁵⁴ Na začetku 14. stoletja je tako Italijanom knjižni jezik ustvaril Dante Alighieri,⁵⁵ pisarniška nemščina pa je stoletje pozneje v Svetem rimskem cesarstvu kot jezik zapisovanja v svetni upravi izpodrinila latinščino.⁵⁶

Humanizem, ki se je sočasno z opisanimi procesi, v 14. stoletju pojavil v severni Italiji in se ob koncu srednjega veka razširil po pretežnem delu Evrope, je bil kot elitno literarno in izobrazbeno gibanje sicer »nacionalen« in je po Michelsovih besedah pomenil sintezo krščanstva in antike.⁵⁷ Vendar je prav z njim sovpadal pojav protonacionalističnih sentimentov na več koncih Evrope. Kot bo predstavljeno v naslednjem poglavju, so bila tovrstna občutja prisotna pri nekaterih italijanskih in številnih nemških humanistih,⁵⁸ László Kontler pa navaja, da je poleg proznih del v izpiljeni latinščini humanizem na Ogrskem ustvaril tudi več zgodovinskih spisov, ki so s svojim širokim odmevom med nižjimi sloji krepila domoljubna čustva, in kot primer navaja epske pesnitve Sebastyéna Tinódija.⁵⁹

Na začetku zgodnjega novega veka so se protonacionalistična nagnjenja pojavila tudi v Italiji, vendar je tem botroval zlasti specifični geopolitični položaj Apeninskega polotoka v tem času.⁶⁰ Poleg tega je ena od osrednjih figur humanizma severno od Alp Erazem Rotterdamski v *Hvalnici norosti* (1511) med drugim grajal tudi samoljubje evropskih narodov: »Kakor vsakemu posamezniku, tako je Narava vsadila Samoljubnost tudi vsaki narodnosti, da, kolikor vidim, domala vsakemu mestu. Britanci na primer si med drugim lastijo telesno lepoto, talent za glasbo in gosposko mizo; Škoti se ponašajo s plemstvom, z naslovom kraljevih sorodnikov in z bistro dialektiko; Francozi so ponosni na svojo oliko in vljudnost; Parižani imajo domala monopol nad teološko znanostjo: Italijani zahtevajo zase prvenstvo

⁵³ O univerzalnosti srednjeveškega Svetega rimskega cesarstva gl. Haug-Moritz, Luther in nemška nacija, str. 375; Stollberg-Rilinger, *Das Heilige Römische Reich*, str. 50–51; Michels, Historična analiza patriotizma, str. 154.

⁵⁴ Michels, Historična analiza patriotizma, str. 153–154. Gl. Burdach, *Reformation, Renaissance, Humanismus*, str. 149.

⁵⁵ Bauer, *Die Nationalitätenfrage*, str. 204; Milza, *Zgodovina Italije*, str. 320–322.

⁵⁶ Golec, Etnično-jezikovna struktura, str. 403, *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 134. Po drugi strani je latinščina npr. na Ogrskem še v 19. stoletje vztrajala kot pisni jezik tudi v svetni upravi (Michels, Historična analiza patriotizma, str. 154).

⁵⁷ Michels, Historična analiza patriotizma, str. 155. O humanizmu gl. Simoniti, *Humanizem*, str. 87–89; Simoniti, *Humanizem na Slovenskem*.

⁵⁸ Michels, Historična analiza patriotizma, str. 155–156. Fran Zwitter je izpostavil dejstvo, da so italijanski humanisti prvi pokazali, da je mogoče pisati zgodovino neke »nacionalne enote«, ki sicer ne ustreza nobeni obstoječi politični tvorbi. Zwitter dodaja, da so temu zgledu sledili nemški humanisti, na Slovenskem pa je takšna historiografska koncepcija nastala šele s pojavom narodnega gibanja konec 18. stoletja (Zwitter, *O slovenskem narodnem vprašanju*, str. 59).

⁵⁹ Kontler, *Madžarska zgodovina*, str. 124.

⁶⁰ Michels, Historična analiza patriotizma, str. 155.

v lepem slovstvu in zgovornosti, zlasti pa si domišljajo, da so edini nebarbari na svetu; v tej panogi srečne naivnosti nosijo zastavo Rimljani, ki še danes sanjajo očarljive sanje o starem Rimu; Benečani so blaženi ob namišljeni plemenitosti svojega rodu; Grki se imajo za ustanovitelje umetnosti in se ovešajo s slavnimi imeni starih herojev; Turki, ta tolpa resničnih barbarov, si lasti celo prednost v veri in zasmehuje kristjane kot praznoverce. Najzabavnejše pa je to, da Judje še zmeraj stanovitno pričakujejo svojega Mesijo in se še danes krčevito drže svojega Mojzesa; Španci ne priznavajo bojne slave nikomur drugemu kot sebi; Nemci se postavljajo z vitko rastjo in z izvedenostjo v magiji.«⁶¹

Erazmova satira na račun evropskih ljudstev kaže na obstoj »narodov« pred nacionalizmom. Nekatere od »nacij«, ki jih našteva avtor, bi lahko prištel med t. i. državne narode: Britance, Francoze (*Galli*) in Špance, saj so bile te politične tvorbe v zgodnjem 16. stoletju še izrazito večjezične. Italijane, Grke, Jude in Nemce je moral humanist obravnavati bolj po njihovi etnični oziroma jezikovni pripadnosti. S Turki bi morda lahko označeval celo vse muslimane kot versko skupnost. Medtem pa bi Škoti lahko nastopali v obeh, državni in etnični kategoriji. Zgornji navedek tudi kaže na obstoj določenih stereotipov, vezanih na etnično ali teritorialno pripadnost.

Še bolj kot v *Hvalnici norosti* se Erazmova podoba »narodov« oziroma nacij približa nekaterim negativnim stereotipom, vezanim na 19. in 20. stoletje v *Tožbi miru* (1517). Esej je ostra kritika belicizma, za katerega je humanist v prvi vrsti sicer okrivil kneze in del duhovščine, vendar se je nato obregnil tudi ob »zablode neumnih množic«, ki so jih s sklicevanjem na »ime dežele« mogočniki hujskali k vojnám: »Anglež je sovražnik Francoza samo zato, ker je Francoz. Britanec je gorak Škotu zaradi ničesar drugega kakor zato, ker je Škot. Nemec je proti Francozu, Španec proti obema. [...] Mi pa mislimo, da je beseda »domovina« dovolj tehten razlog, da skuša en narod uničiti drugega?«⁶²

⁶¹ Desiderius, *Hvalnica norosti*, (43), str. 81–82. Gre za slovenski prevod Antona Sovreta po izvirniku: »Jam vero video naturam, ut lingulis mortalibus suam, ita lingulis nationibus, ac pene civitatibus communem quandam inesse Philautiam: atque hinc fieri, ut Britanni praeter alia, formam, mulicam, & lautas mentes prope sibi vindicent. Scoti, nobilitate, & regiae affinitatis titulo, neque non dialecticis argutiis sibi blandiantur: Galli morum civilitatem sibi fumant: Parisienses, theologiae scientiae laudem omnibus prope submotis, sibi peculiariter arrogant: Itali bonas literas & eloquentiam afferant: atque hoc nomine sibi suavissime blandiantur omnes, quod foli mortalium barbari non sint. Quo quidem in genere felicitatis, Romani primas tenent, ac veterem illam Romam adhuc jucundissime somniant: Veneti nobilitatis opinione sunt felices: Graeci tanquam disciplinarum auctores, veteribus illis laudatorum heroum titulis sefe venditant: Turca totaque illa vere barbarorum colluvies etiam religionis laudem sibi vindicat, Chriftianos perinde uti superstitionis irridens. Ac multo etiam suavius Judaei etiamdum Messiam suum confanter expendant, ac Mosen suum, hodieque mordicus tenent: Hispani bellicam gloriam nulli concedunt: Germani corporum proceritate, & magiae cognitione sibi placent.« (Desiderius, *Mōrias enkōmion sive stultitiae laus*, pag. 163–166.)

⁶² Desiderius, *Hvalnica norosti*, str. 169–170. Gre za slovenski prevod Primoža Simoničja po izvirniku: »Anglus hostis est Gallo, nec ob aliud, nisi quod Gallus est. Scoto Britannus infensus est, nec aliam ob rem, nisi quod Scotus est. Germanus cum Franco dissidet, Hispanus cum utroque. [...] ... et nos commune patriae vocabulum gravem causam iudicamus, cur gens in gentis interneccionem tendat?« (The Latin Library. Quarela pacis unique gentium eiectae profligataeque. <http://www.thelatinlibrary.com/erasmus/querela.shtml> (18. 2. 2020))

Reformacija, ki se v številnih predelih stare celine časovno prekrivala s humanizmom, je Evropi prinesla shizmo zahodne Cerkve in posledično primat konfesionalnih vprašanj v splošnem družbeno-političnem diskurzu, ki mu je dodatnega vetra dala iznajdba tiska.⁶³ Posledično je na področju oblikovanja kolektivnih identitet dominirala kategorija vere. Po drugi strani pa je prav reformacija pri številnih evropskih ljudstvih sprožila etnonacionalistična čustva⁶⁴ ali spodbudila procese etnogeneze. To je npr. opazno pri Čehih, kjer lahko govorimo o pojavih protonacionalizma pri Janu Husu in Hieronimu Praškem,⁶⁵ ali pri slovenskih reformatorjih na čelu s Primožem Trubarjem, ki so večkrat poudarjali pripadnost svoji etnični skupnosti in so jo, po ocenah te študije, s svojim knjižnim delom spravili na raven etnične mreže.⁶⁶

Pojav novih konfesij ter reakcija in notranja prenova katoliške Cerkve so povzročili proces, ki ga zgodovinopisje imenuje »konfesionalizacija«, in označuje paralelno izoblikovanje ter institucionalizacijo vseh veroizpovedi od 16. stoletja do konca tridesetletne vojne sredi 17. stoletja.⁶⁷ V t. i. konfesionalnem obdobju je verska kategorija kot glavni steber kolektivnih identitet svoj pomen še okrepila, tudi politika tega obdobja je bila tako tesno povezana z vero, kot je v naših časih z ekonomijo. Konfesionalna pripadnost posameznika je bila veliko pomembnejša od njegove etničnosti. Na številne etnične skupine v Evropi so zato začele delovati sredobežne sile etnične fisije.⁶⁸

Michels je izpostavil nekaj primerov iz tega obdobja, ko so sklepanja zavezništev na konfesionalni osnovi sicer nasprotovala etničnim interesom. Tako se francoski hugenoti niso pomišljali poklicati v deželo na pomoč svojih sovornikov Angležev in Nizozemcev, ki so jim bili etnično sicer tujci. Nemški protestanti so se med tridesetletno vojno obrnili na Dance in Švede, katoličani pa na Špance. Zgovoren primer so tudi katoliški predeli Nizozemske, ti so se od nizozemskega upora odvrnili takoj, ko so sicer tuji, a katoliški oblastniki ponudili sprejemljive pogoje, in so raje ostali pod vladavino katoliških španskih sovornikov v »Španski Nizozemski«, kakor da bi ostali povezani z drugoverskim delom svoje etnične skupnosti, ki je šel po poti samostojne države – Združenih provinc.⁶⁹

Po drugi strani pa etničnost tudi v času konfesionalizacije kot kategorija identitete ni povsem izginila. Na to npr. kaže sklepno dejanje t. i. smodniške za-

⁶³ Burkhardt, *Deutsche Geschichte*, str. 21–23; Haug-Moritz, Luther in nemška nacija, str. 374.

⁶⁴ Npr. pri Nemcih odpor do Rima in Italijanov. O tem gl. Pobežin, *Nihil odiosius*, str. 109–110.

⁶⁵ Treichler, *Das von nationalen Motiven geleitete Handeln*, str. 2–21.

⁶⁶ Trubar svoje rojake v predgovoru v svoj prevod Novega testamenta pozdravi z vzklikom: »*Mui lubi Slovenci inu bratie*.« (Trubar, *Tiga Noviga*, str. 15). O Trubarjevem rodoljubju glej: Kerševan, *Božja beseda*, str. 23–24. Gl. Kočevar, *Ali je slovenska etnična identiteta obstajala* (2. del), str. 383.

⁶⁷ Gl. Burkhardt, *Deutsche Geschichte*, str. 32–33, 35–43; Kaufmann, *Konfessionalisierung*, str. 1053–1070.

⁶⁸ Gl. Kočevar, *Ali je slovenska etnična identiteta obstajala* (1. del), str. 96–98.

⁶⁹ Michels, *Historična analiza*, str. 157. O verskih vojnah v Franciji (1562–1598) gl. Erbe, *Die frühe Neuzeit*, str. 92–96; o tridesetletni vojni (1618–1648) gl. Prav tam, str. 106–114; o nizozemski vojni za neodvisnost (1568–1648) gl. Prav tam, str. 81–92.

rote v Angliji, ko je Guy Fawkes po neuspelem poskusu razstrelitve parlamenta v Westminsteru med zaslišanjem 5. novembra 1605 enemu od lordov iz kraljevega sveta na vprašanje, zakaj je hotel razstreliti parlament, zabrusil: »... da bi vas škotske berače odpihnil nazaj v vaše rodne gore ...«⁷⁰ Izjava kaže, da ponosnega angleškega katoličana ni motila le konfesionalna pripadnost kralja Jakoba I. (V.) in njegovih dvorjanov, temveč tudi škotski izvor hiše Stuart, ki je po smrti kraljice Elizabete I. leta 1603 prišla na angleški prestol.⁷¹

Primat konfesionalne pripadnosti na področju oblikovanja zunanje politike je začel plahneti med tridesetletno vojno, zlasti po letu 1635, ko se je na strani pretežno protestantskih sil evropskega spopada aktivno udeležila tudi večinsko katoliška Francija. S tem je francoska zunanja politika pod Richelieujevim vodstvom dala prednost geostrateškemu interesom države, ki je bila že od začetka 16. stoletja obdana z obročem posesti španskih Habsburžanov,⁷² pred zavezništvu na podlagi veroizpovedi. Poleg tega je vestfalski mir, ki ga zgodovinarji običajno pojmuje kot zgornjo mejo konfesionalnega obdobja, leta 1648 stanovom Svetega rimskega cesarstva priznal *ius territoriale*, s čimer so se ti spremenili v suverene države.⁷³ Teritorialni princip je tudi nadomestil augsburško načelo *cuius regio, eius religio* iz leta 1555,⁷⁴ kar pomeni, da morebitna verska spreobrnitev deželnega kneza ni več obvezovala podložnikov v njegovi deželi.⁷⁵

17. in prvo polovico 18. stoletja sta tako zaznamovala absolutizem v politiki in barok v umetnosti. Slednji je navdih iskal zlasti v antični kulturi in krščanstvu,⁷⁶ čemur intelektualne elite kljub svojemu decidiranemu deželnemu patriotizmu⁷⁷ ljudski kulturi niso posvečale posebne pozornosti. Absolutizem pa je, kot že omenjeno, po Armstrongovih besedah: »... vsaj od elit zahteval izredno močno zavračanje etnične diferenciranosti ...«⁷⁸ Splošne družbenopolitične razmere so botrovale izrazitemu baročnemu multilingvizmu plemstva,⁷⁹ poleg tega je bilo za častniški kader značilno, da si je delo iskal širom Evrope ne glede na svojo konfesionalno ali versko pripadnost.

Michels tozadevno navaja vrsto primerov vojskovodij 17. in 18. stoletja, ki so naredili bleščeče kariere v uniformah tujih armad, nemalokrat celo z angažmajem

⁷⁰ Prosti prevod izvirnika: »... to blow you Scotch beggars back to your native mountains.« (Cobbett, *A History of the Protestant Reformation*, str. 295).

⁷¹ Erbe, *Die frühe Neuzeit*, str. 124–125.

⁷² Pohl, Vögelke, *Habsburžani*, str. 111–116, 126–134, 215, 223–226. Kampmann, *Europa und das Reich*, str. 10–11; Erbe, *Die frühe Neuzeit*, str. 110–114.

⁷³ Erbe, *Die frühe Neuzeit*, str. 114.

⁷⁴ Dolinar, *Die Gegenreformation*, str. 326.

⁷⁵ Erbe, *Die frühe Neuzeit*, str. 114.

⁷⁶ Koruza, *Barok. Književnost*, str. 198. Prim. Kočevar, Ali je slovenska etnična identiteta obstajala (2. del), str. 384.

⁷⁷ Gl. Michels, *Historična analiza patriotizma*, str. 160–162; Hroch, *From Ethnic Group*, str. 102; Vidmar, *Ljubljana kot novi Rim*.

⁷⁸ Armstrong, *Pristop k nastanku narodov*, str. 41; Armstrong, *Nations before Nationalism*, str. 4.

⁷⁹ Mat'á, *Multilingualism in the Aristocratic Society*.

proti vojskam dežel lastnega izvora.⁸⁰ Kot tipičnega predstavnika velikih vojaških igralcev, ki je večkrat »prestopal« med moštvii, navaja francoskega vojskovodjo Ludvika II. princa Condéja (*Le Grand Condé*), ki se je v tridesetletni vojni proslavil z zmagama nad Španci pri Rocroiju (1643) in Lensu (1648), nato leta 1651 stopil v špansko službo in na čelu njihove flandrijske vojske oblegal francoske trdnjave ter od domovine v zameno za mir zahteval, da bi v fevd dobil določene grofije. Tem zahtevam pobeglega vojskovodje, ki je izviral iz stranske veje Bourbonov, se je uprl francoski prvi minister Mazarin, ki je bil sam po rodu sicer Italijan, in zahteval, naj Condé postane povsem Francoz ali povsem Španec. Po pirenejskem miru leta 1659 se je odpadnik vrnil v Francijo, si povrnil kraljevo naklonjenost ter se tri leta pozneje na čelu francoske vojske zopet bojeval proti Špancem.⁸¹

Čeprav je bil pomen etničnosti zlasti med politično elito precej marginaliziran, je ta večji vpliv obdržala med ljudmi nižjih slojev v vsakdanjem življenju. Po drugi strani je vzpon tujcev v številnih deželah netil ksenofobijo. V Franciji se je zaradi italijanskih povzpetnikov, kakršen je bil omenjeni kardinal Mazarin, v določenih krogih pojavila »italofobija«, v Italiji in Španiji so se pojavili »frankofobi«, potem ko so oblast prevzeli Bourboni. V Angliji, Rusiji in na Danskem pa se je iz istih razlogov pojavil odpor do Nemcev.⁸²

Kot je bilo omenjeno v drugem delu te študije, tudi na Slovenskem lahko govorimo o »baročnem zastoju slovenske etnogeneze«. Obdobje je zaznamovala zlasti krepitev deželnih identitet, ki so se s procesom konsolidacije države z ozkega kroga plemstva, ki so ga obsegale v srednjem veku, širile po družbeni lestvici navzdol na vse širše plasti prebivalstva.⁸³ Osrednjima intelektualcema tega obdobja na Slovenskem Schönlebnu in Valvasorju je bila njuna deželna pripadnost vojvodini Kranjski pomembnejša kot etnično poreklo, Schönleben se je celo čudil, da na Ogrskem »narode« štejejo po rodu in ne po pokrajini.⁸⁴ Po drugi strani pa etničnosti tudi nista zanikala, Schönleben je povedal, da nemščina ni njegov »pri-rojeni« jezik,⁸⁵ Valvasor pa je s Kranjci naslavljal tudi Slovence zunaj Kranjske.⁸⁶

⁸⁰ Michels navaja primer bitke pri Rheinfeldnu leta 1634, kjer je cesarskim poveljeval Francoz (Mercy), francoski vojski pa Nemec (vojvoda Weimarski). Podobnih primerov pa je bilo v 17. in 18. stoletju še veliko. Avtor k temu doda svoj komentar: »Ti generali so pač morali imeti čudno narodno zavest, da so reševali tuje države.« (Michels, *Historična analiza patriotizma*, str. 157–160.) Tudi Perry Anderson poudarja, da je bil dinasticizem temeljno načelo zlasti avstrijskega absolutizma, ter izpostavlja dejstvo, da so bili vsi pomembni vojskovodje v službi Habsburžanov do 19. stoletja neodvisni podjetniki ali na tujem rojeni pustolovci: Wallenstein, Piccolomini, Montecuccoli, Savojski in Laudon (Anderson, *Rodovniki absolutistične države*, str. 323, 336).

⁸¹ Michels, *Historična analiza patriotizma*, str. 158. O Ludviku II. princu Condéju gl. Kamen, *Who's Who in Europe*, str. 76 – 77; o Julesu Mazarinu (*Giulio Mazarini*) gl. prav tam, str. 204.

⁸² Michels, *Historična analiza patriotizma*, str. 159; Kamen, *Who's Who in Europe*, str. 204.

⁸³ Kočevkar, *Ali je slovenska etnična identiteta obstajala* (2. del), str. 384–386.

⁸⁴ Kidrič, *Zgodovina slovenskega slovstva*, str. 128. Prim. Kočevkar, *Ali je slovenska etnična identiteta obstajala* (2. del), str. 385.

⁸⁵ Deželak Trojar, *Janez Ludvik Schönleben*, str. 21–46. Prim. Kočevkar, *Ali je slovenska etnična identiteta obstajala* (2. del), str. 385.

⁸⁶ Höfler, *Trubarjevi Lubi Slovenci*, str. 42.

Kot posledica krepitve deželnih identitet je Kranjska kot najbolj slovenska dežela posodila svoje ime tudi Slovencem in slovenskemu jeziku zunaj svojih meja.⁸⁷

Tako kot drugod po Evropi pa je obdobje baroka in absolutizma kljub slabitvi etničnih identitet z nekaj konflikti na etnični podlagi postreglo tudi na Slovenskem. Poleg že omenjenega spora o jeziku pridig v Slovenj Gradcu s konca 17. stoletja je prišlo do »nacionalno« motiviranih sporov že leta 1657 tudi med redovnicami v dominikanskem samostanu Studenice na Spodnjem Štajerskem,⁸⁸ Matija Ogrin pa je odkril še dobro stoletje mlajši primer medetničnih napetosti v redovniških vrstah. In sicer je slovenski avguštinski pridigar v Velikovcu na Koroškem Albert Kavčič (*Kautschiz*), ki je bil po rodu iz Radgone, leta 1773 svoje »germanske sobrate« obtožil, da red favorizira nemške patre ter krivično ravna s tistimi, ki prihajajo iz Štajerske, Kranjske, Koroške in Primorja. Nezadovoljstvo nad propadom moralnega življenja ter nemško kulturno hegemonijo je naposled botrovalo njegovemu izstopu iz reda.⁸⁹

Obdobja, ki so sledila baroku, so kazala več zanimanja za etničnost, evropski racionalistični trendi so tako poleg ukvarjanja z naravoslovjem in zgodovino zlasti v prostoru vzhodno od Rena navdahnili tudi zanimanje za ljudske običaje in jezike.⁹⁰ Poleg tega je na nadaljnji politični razvoj pomembno vplival Rousseaujev koncept suverenosti ljudstva.⁹¹ Še bolj korenite spremembe na področju dojemanja jezikovne in etnične pripadnosti pa je napovedala nemška romantika. Herder in Fichte sta poudarjala pomen jezika kot ključnega narodotvornega elementa.⁹² Nov odnos intelektualnih elit do ljudske kulture je v kombinaciji z zunanji pritiski, bodisi na političnem, vojaškem ali jezikovnem področju, že na prelomu iz 18. v 19. stoletje sprožal številčnejša gibanja. To se je npr. pri Madžarih zgodilo zaradi jezikovnih odredb Jožefa II.,⁹³ pri Poljaki zaradi izgube državnosti,⁹⁴ pri Nemcih pa v času »osvobodilnih vojn« izpod napoleonske okupacije.⁹⁵

Da je etnična podstat modernih narodov eden od ključnih predpostavk za njihov nastanek, nam kažejo drastične spremembe političnega diskurza v Evropi v 19. stoletju. Medtem ko je Francija oziroma institucionalizirano francosko

⁸⁷ Termin »karniolizacija« za ta pojav je skoval Boris Golec. O tem gl. Štih, *Slovenci*. Ime, str. 165; Höfler, *Trubarjevi Lubi Slovenci*, str. 11, 42, 47; Ahačič, *Zgodovina misli: katoliška doba*, str. 21–27, 98, 100, 232; Golec, *Nedokončana kroatizacija*, str. 46–48; Golec, »Lubi Slovenci« [tipkopis]; Golec, *Kroatizacija in karniolizacija* [tipkopis]. Prim. Kočevar, Ali je slovenska etnična identiteta obstajala (2. del), str. 384–386, 390–391, 401–411.

⁸⁸ Več o tem v nadaljevanju. Gl. Ogrin, *Slovenska pridiga baročne dobe*, str. 224; Mlinarič, *Studeniški dominikanski samostan*, str. 92, 94.

⁸⁹ Ogrin, *Slovenska pridiga baročne dobe*, str. 224. O tem tudi: Gavigan, *The Austro-Hungarian province*, Vol. 3, str. 125, 160, 163, 173, 241.

⁹⁰ Peter Vodopivec ugotavlja, da je nacionalna ideja razsvetljenstva prišla do izraza zlasti pri Slovanih in delno pri Nemcih, ne pa pri izoblikovanih državnih narodih na zahodu Evrope, kot so Francozi ali Angleži (Vodopivec, *Razsvetljenstvo*, str. 114–116).

⁹¹ Vodopivec, *Narodni preporod*, str. 313–314; Kosi, *Kako je nastal*, str. 206–220, 332.

⁹² Bauer, *Die Nationalitätenfrage*, str. 193. Michels, *Historična analiza patriotizma*, str. 168. Smith, *National Identity*, str. 75;

⁹³ Kontler, *Madžarska zgodovina*, str. 171, 173, 182.

⁹⁴ Kohn, *Die Idee des Nationalismus*, str. 502–503.

⁹⁵ Prav tam, str. 392–395.

etnično jedro, oprto na centraliziran uradniški aparat, lahko asimiliralo manjše etnične skupnosti znotraj svojih meja, k čemur je pripomoglo tudi dejstvo, da so z izjemo Alžačanov, Baskov in Bretoncev vsi govorili romanske jezike, je po drugi strani s pojavom nacionalizmov Avstrijsko cesarstvo oziroma Avstro-Ogrsko zajel neustavljiv vrtnec sredobežnih sil, ki je naposled pripeljal do razpada monarhije leta 1918. Etnične skupnosti Habsburške monarhije so si bile v številnih pogledih preveč različne, nemško in madžarsko etnično jedro pa prešibki, da bi jima uspelo inkorporirati preostale etnije v dve državni naciji.⁹⁶ Zahodnoevropski model državne nacije, ki je v najpopolnejši obliki uspel v Franciji, in v nekoliko okrnjeni v Združenem kraljestvu ter Španiji, se vzhodno od Rena iz več razlogov ni mogel uveljaviti. Konflikt je bil tod zaradi zelo heterogene etnične slike tako rekoč programiran vnaprej.

Politizacijo etničnosti opisuje Joseph Rothschild z naslednjimi besedami: »..., ko etničnost enkrat vstopi v politično areno in se torej spremeni v politiko *per se* – bolj določno rečeno, v politično zahtevo po participaciji, avtonomnosti ali neodvisni moči v državi – postane motor etnične privrženosti, etničnega položaja in etnične tekmovalnosti. Politika vpreže v svoj voz kulturne in družbenoekonomske simbole, stereotipe in ideologije, sama pa funkcionira kot gibalna sila etnične solidarnosti in medetničnih konfliktov. Ta politična gibalna sila postane v resnici tako močna, da včasih ogrozi nujno potrebni preostali minimum kulturne zadržanosti in psihološke distance do države in političnega procesa, ki ju je treba ohranjati, da politika do konca ne posrka etničnosti, tako da ostane samo političnost in da se ne izgubijo kvalitativne razlike med etničnimi skupinami in njihovim povsem instrumentalnim interesom.«⁹⁷

Novonastale razmere, potem ko so se bili iz etničnih mrež in skupin od druge polovice 18. do konca 19. stoletja razvili moderni politični narodi, je z anekdoto skupnega življenja v pretesni večdružinski hiši posrečeno orisal pričevalec tega procesa in politični mislec romunskega rodu Aurel Popovici v svojem programu za preureditev Avstro-Ogrske iz leta 1906. V četrtem poglavju svoje knjige *Die Vereinigten Staaten von Groß-Österreich* je avtor glede novih nacionalnih političnih razmer v okviru meja iz fevdalne dobe zapisal: »Naša monarhija je kot velika, visoko in masivno zgrajena hiša iz fevdalnega časa. Ampak v tej hiši ni nobenih sodobno ločenih družinskih stanovanj, temveč le več dvoran, mnogo prevelikih za posamezno družino. Naše nacionalne družine so zdaj primorane, da živijo po dve, po tri in več v teh popolnoma nesmotrnih dvoranah. Seveda se vsak dan prepirajo in si skačejo v lase.«⁹⁸

⁹⁶ Gl. Vilfan, *Država in dežela*, str. 47–60. O tem: Kočevar, *Ali je slovenska etnična identiteta obstajala* (1. del), str. 98.

⁹⁷ Rothschild, *Etničnost in država*, str. 186.

⁹⁸ Prosti prevod izvirnika: »Unsere Monarchie ist wie ein großes, hoch und massiv gebautes Haus aus der Feudalzeit. Aber in diesem Hause sind keine modern abgeteilten Familienwohnungen, sondern nur mehrere für je eine Familie viel zu große Säle. In diesen ganz unzumutbaren Sälen nun sind unsere nationalen Familien genötigt, zu zweien, zu dreien und zu mehreren gemeinschaftlich zu leben. Natürlich streiten sie täglich und liegen sie sich täglich in den Haaren.« (Popovici, *Die Vereinigten Staaten*, str. 289.)

Kot rešitev s politizacijo etničnosti nastalih težav je Popovici predlagal razmejitev po etnografskih mejah, rekoč: »V dobi, v kateri princip nacionalnosti dviga toliko prahu in toliko ljudstev terja svojo nacionalno združitev, se absolutno motečih zgodovinskih meja, ki izvirajo iz srednjega veka, ne da več ohranjati. Te meje, ki nacionalnosti v eni in isti državi režejo in razčlenjujejo, je treba brez prizanašanja odpraviti in zadevajoča ljudstva razdeliti na kompaktne nacionalno-politične enote. Združiti je treba, kar se združiti hoče in je lahko združeno. Namesto »zgodovinsko političnih« je potrebno ustvariti »nacionalno-politične« dežele in vsako nacionalnost enkrat za vselej ter res plastično ozavestiti o mejah njene pravne sfere. To je neizpodbitni pogoj rešitve vseh nacionalnih vprašanj v celotni državi.«⁹⁹

Avtor svoje izvajanje nadaljuje z naslavljanjem problema, ki bi mu danes rekli odnos med zgodovinsko dominantnimi in nedominantnimi narodi ali »zgodovinskimi« in »nezgodovinskimi« narodi, kot jih je v svoji le leto dni mlajši knjigi poimenoval Otto Bauer.¹⁰⁰ Popovici ta konflikt ponazori z nadgradnjo svoje prispodobе o večdružinski hiši, v kateri si številne družine delijo skupne prostore, vendar pa ključni le-teh pripadajo zgolj določenim družinam, ki simbolizirajo zgodovinsko dominantne narode Avstro-Ogrske: »Največji bes je seveda usmerjen proti tistim družinam, ki se jim je zaupalo ključne »historičnih« dvoran, in ki imajo s tem sredstvo, da druge lahko kaznujejo. In vendar bi vse [družine] še naprej lahko

⁹⁹ Prosti prevod po: »In einem Zeitalter, in welchem das Nationalitätenprinzip so riesige Wogen schlägt und so viele Völker ihren nationalen Zusammenschluß fordern, kann man die aus dem Mittelalter stammenden, absolut störenden historischen Ländergrenzen unmöglich mehr aufrechterhalten. Man muß diese, die Nationalitäten in einem und demselben Reiche zerschneidenden und zergliedernden Grenzen schonungslos aufheben und die betreffenden Völker zu kompakten national-politischen Einheiten absondern. Man muß vereinigen, was vereinigt werden will und kann. Man muß an Stelle der »historisch-politischen« eben »national-politische« Länder schaffen und jeder Nationalität ein für allemal und recht plastisch die Grenzen ihrer Rechtssphäre zum Bewußtsein bringen. Das ist die unabweisliche Bedingung der Lösung aller Nationalitätenfragen im ganzen Reiche.« (Popovici, *Die Vereinigten Staaten*, str. 289–290.)

¹⁰⁰ Otto Bauer je leta 1907 objavil knjigo *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*, v sedemnajstem poglavju katere je predstavil svoj pogled na oblikovanje »zgodovinskih« (*historische Nationen*) in »nezgodovinskih narodov« (*geschichtslose Nationen*). Bauerjeva terminologija ne predvideva, da »nezgodovinski« narodi kot skupnosti pred narodnim gibanjem ne bi obstajali. Za »nezgodovinske« jih je Bauer imel le zato, ker po njegovem mnenju niso imeli meščanstva, plemstva in zgodovinskega prava, ter niso nastopali kot politični subjekti. Poleg tega je »nezgodovinskim« narodom priznaval, da so se v času narodnega preporoda od druge polovice 18. oziroma prve polovice 19. stoletja povzpeli na raven »zgodovinskih« narodov (»Erwachen der geschichtslosen Nation ...« in: »... Weg von einer geschichtslosen zu einer historischen Nation ...«). Po Bauerju so kriteriji razločevanja med zgodovinskimi (*historische Nationen*) in nezgodovinskimi (*geschichtslose Nationen*) narodi naslednji: plemstvo, meščanstvo (oziroma delež v vladajočih razredih) in ustavno zagotovljene pravice. Narode, ki naj bi torej imeli nepopolno socialno piramido, je imel za kulturno nezgodovinske narode (*kulturell geschichtslose Nationen*). Njegova ocena se je nanašala na začetek 19. stoletja, torej na čas pred dvigom nezgodovinskih narodov. V Avstriji so bili po njegovem mnenju »zgodovinski« naslednji narodi: Nemci, Italijani in Poljaki. »Nezgodovinski« pa: Čehi, Ruteni, Slovenci in Srbi. Na Ogrskem je k »zgodovinskim« narodom prišteval: Madžare in Hrvate zaradi plemstva ter Nemce zaradi meščanstva. Za »nezgodovinske« narode Ogrske pa je imel: Slovake, Srbe, Romune in Rutene. (Bauer, *Die Nationalitätenfrage*, str. 188.)

povsem dobro živeli v istem poslopju, to bi moralo biti le na novo adaptirano. Iz mnogih velikih, skupnih dvoran in hodnikov bi pač morali s smotno postavljenimi pregradnimi stenami narediti družinam ustrezno število ločenih stanovanj. Ker poslopje zavzema zadosten prostor, bi se ga s takšno prezidavo ali dejansko zgolj z adaptacijami lahko preuredilo v zavetišče za vse od njega odvisne družine.«¹⁰¹

Temu doda še svarilo pred grozečimi posledicami: »Ker pa se izvedbo takšne ločitve zavrača, je tako bil in je neizogiben medsebojen trk, deluje namreč po osnovnem naravnem zakonu, ki velja povsod, kjer morata dve ali več ljudstev brez vsakršne teritorialne razmejitve lastnega prostora bivanja in veljave živeti pomešano drugo z drugim. Prvi in bistven pogoj za razrešitev nacionalnih sporov je torej razmejitev nacionalnosti po njihovih velikih etnografskih mejah.«¹⁰² »Naravni zakon« (*elementares Naturgesetz*), o katerem govori Popovici, nato ni zaznamoval le razpada Avstro-Ogrske, ampak lahko opazujemo njegovo delovanje skozi celotno zgodovino, znanstvene razloge zanj pa je v začetku osemdesetih let 20. stoletja predstavil Pierre L. van den Berghe.¹⁰³

V 19. in 20. stoletju sta torej (ljudski) jezik in etnična pripadnost zlasti vzhodno od Rena postala ključna aksioma politike. Najprej sta botrovala združitvi Italije in Nemčije, po prvi svetovni vojni pa sta na pogorišču treh imperijev nemškega, avstro-ogrskega in ruskega spodbudila še nastanek novih nacionalnih držav. Načelo etnične nacije je tako v primeru Italije in Nemčije z združitvama zaključilo *Kleinstaaterei*,¹⁰⁴ medtem pa je isti princip vzhodnjeje od omenjenih dveh držav sprožil »balkanizacijo« dotedanjih državnih celot in povzročil nastanek vrste novih držav, ki jih je medvojna nemška geopolitika prezirljivo poimenovala kar *Kleinstaatengerümpel*.¹⁰⁵

¹⁰¹ Prosti prevod izvirnika: »Die größte Wut richtet sich natürlich gegen diejenigen Familien, denen man die Schlüssel der »historischen« Säle anvertraut hat und die somit ein Mittel haben, die anderen zu maßregeln. Und doch könnten sie alle ganz gut in demselben Gebäude weiterleben, nur müßte es neu adaptiert werden. Man müßte eben aus den vielen riesigen, gemeinschaftlichen Sälen und Gängen, durch zweckmäßig aufzuführende Scheidewände eine den Familien entsprechende Anzahl abgeteilter Wohnungen machen. Da das Gebäude einen hinlänglichen Flächenraum einnimmt, könnte man es durch einen solchen Umbau oder eigentlich bloß durch Adaptierungen zu einem Hort für alle darauf angewiesenen Familien machen.« (Popovici, *Die Vereinigten Staaten*, str. 290.)

¹⁰² Prosti prevod izvirnika: »Da man sich aber weigerte, eine solche Absonderung durchzuführen, so war und ist der gegenseitige Anprall unvermeidlich, er wirkt kraft eines elementaren Naturgesetzes, welches sich überall geltend macht, wo zwei oder mehrere Völker ohne jedwede territoriale Abgrenzung ihres Lebens- und Wirksamkeitsgebietes ineinander und durcheinander leben müssen. Die erste und wesentlichste Bedingung zur Beilegung des Nationalhaders ist somit die Abgrenzung der Nationalitäten nach ihren großen ethnographischen Grenzen.« (Popovici, *Die Vereinigten Staaten*, str. 290.)

¹⁰³ Pierre L. van den Berghe je svoja spoznanja s tega področja strnil z besedami: »problemi ohranjanja meja so načelno enaki tako za ljudi kakor za druge živali in to kljub neprimerljivo večji kompleksnosti ureditve človeških družb.« (Berghe, *Biologija nepotizma*, str. 107.)

¹⁰⁴ Hroch, *Nacionalna Identität*, str. 41.

¹⁰⁵ Parker, *Zahodna geopolitična misel*, str. 115–149, 251.

Proto (etno)nacionalizmi ali narodi pred nacionalizmi – nekaj paberkov k zgodovini amplitud pomena etničnost v evropskem kontekstu od visokega srednjega do konca zgodnjega novega veka

V tem poglavju bo naštetih nekaj paberkov iz zgodovine Ogrske oziroma Madžarov, Italijanov, Nemcev in Čehov, ki na posamičnih primerih odražajo v prejšnjem poglavju opisane obče »etnonacionalistične« trende ali amplitude pomena etničnosti. Kot omenjeno, so na tovrstne pojave vplivali zlasti štirje dejavniki, in sicer: 1) spremembe družbenega reda, 2) ogroženost od zunaj, 3) ozemeljski spori in 4) splošne kulturne težnje. S terminoma (etno)nacionalizem in protonacionalizem so označeni občutki pripadnosti določenemu ljudstvu (etnični skupnosti) in ravnanje v skladu s njegovimi interesi. Poleg tega je upoštevana razlika med političnim in kulturnim nacionalizmom. Medtem ko politični označuje zlasti izgradnjo nacionalne države, se kulturni nacionalizem nanaša na narodno ali etnično samointerpretacijo, ki se odraža skozi mite, simbole, kolektivni zgodovinski spomin in vrednote.¹⁰⁶ Poglavje obravnava »prototipe« obeh vrst nacionalizmov oziroma govori o pred-modernih nacionalizmih.

V zgodnjem srednjem veku so politični zemljevid Evrope z izjemo Bizanca in južne Italije pokrivalo plemenske kneževine, torej državne tvorbe, osnovane na etnični pripadnosti.¹⁰⁷ Kot smo videli že zgoraj pri Robertu Michelsu in Sergiju Vilfanu, je nato z vzpostavljanjem fevdalnega družbenega reda med 9. in 12. stoletjem načelo »skupne osebne podrejenosti« (vazalstvo) v pretežnem delu Evrope nadomestilo kategorijo etničnosti kot ključni državotvorni element.¹⁰⁸ Sprememba družbenopolitične paradigme je povzročila, da so nekateri vzhodnosrednjeevropski vladarji, katerih dinastije so sicer izhajale iz vrst nekdanjega slovanskega gentilnega plemstva, v visokem srednjem veku v svoje dežele vabili koloniste, ki so bili sicer druge etnične pripadnosti kot oni sami.¹⁰⁹

Fevdalni družbeni red je nato v Evropi, z izjemo Rusije, vztrajal vse do konca 18. oziroma do sredine 19. stoletja.¹¹⁰ Evropsko politično karto pa so obvladovale predvsem državne tvorbe, osnovane na fevdalnem principu vazalstva, čeprav so številne od teh koreninile še v času plemenskih kneževin, vendar so se v fevdalni dobi temeljito spremenile. Na prelomu iz srednjega v zgodnji novi vek pa so se iz

¹⁰⁶ Haug-Moritz, Luther in nemška nacija, str. 374.

¹⁰⁷ Te plemenske tvorbe so bile po svojem ustroju lahko: 1) vertikalne in demotske (*vertical or demotic ethnies*) ali 2) lateralne in aristokratske (*lateral or aristocratic ethnies*). Gl. Smith, *The Ethnic Origins*, str. 76–89. O tem: Kočevar, Ali je slovenska etnična identiteta obstajala (1. del), str. 95. Prim. *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 43–47, 51.

¹⁰⁸ Vilfan, Država in dežela, str. 49. Roberto Michels pa je o državotvornosti v času fevdalizma zapisal: »Intenziteta in solidnost vazalske zvestobe pa je bila praviloma v nasprotnem razmerju z močjo fevdalca napram svojemu gospodarju. Ta zvestoba je bila čisto juridično, državnopravno razmerje in ni imela nobene zveze s solidarnostnimi čustvi narodnosti.« (Michels, *Historična analiza patriotizma*, str. 153).

¹⁰⁹ Takšen je primer vladarjev češke dinastije Přemysl, ki so v dežele Češke krone naseljevali nemške koloniste (*Ostsiedlung*): Petrin, *Die Epoche Přemysl Otakars II.*, str. 434–452; Sayer, *The Coasts of Bohemia*, str. 32.

¹¹⁰ Gl. Grafenauer in Vilfan, Fevdalizem, str. 100–103.

nekdaj zgolj na ozek krog plemstva in deželnega prava vezane entitete s procesom konsolidacije države začele spreminjati v segmentirane ali predmoderne teritorialne države. Z uveljavitvijo primogeniture in dednosti vladarskega naslova je na politiko teh državnih entitet vse bolj vplivala dinastična politika.¹¹¹

Evropske dinastije se na etnično sestavo dežel, ki so jih združevale pod svojimi žezli, niso ozirale, kakor so tudi dinastično poročno politiko narekovali zlasti strateški interesi posamezne »hiše« in stan, ne pa etnocentrizem.¹¹² Kot je bilo omenjeno že zgoraj, je Armstrong ugotavljal, da je slednje načelo do izraza prišlo zlasti v času absolutizma, ki je, tako Armstrong, vsaj od elit zahteval izrazito zavračanje etnične diferenciranosti.¹¹³ Nemara je najboljši primer tovrstne dinastične multietničnosti kar Avstrijska hiša, katere člani so bili kot posledica pregovorno spretne poročne politike od poznega srednjega veka dalje sorodstveno povezani z raznimi rodbinami od Portugalske do Poljske in od kraljestva obeh Sicilij do Švedske.¹¹⁴

Kljub dejstvu, da etničnost ni predstavljala ključne identitetne kategorije in da je bil njen pomen zlasti pri oblikovanju dinastične politike skromen, pa je pomembnejšo vlogo igrala med ljudmi nižjih slojev. Poleg zgoraj omenjenih momentov, ko so se v času humanizma in reformacije pri številnih ljudstvih Evrope pojavila protonacionalistična nagnjenja,¹¹⁵ etničnost tudi iz političnega življenja ni bila povsem izključena. Za evropsko plemstvo je bilo namreč značilno, da se je v roku treh generacij običajno asimiliralo v prostor, v katerem je živelo. Vzorčen primer tovrstne »dinastične asimilacije« predstavlja Filip II. – tretji habsburški kralj *Katoliške monarhije*, v katerega času so *los Austrias* tako doma kot v tujini že veljali za podedovano špansko dinastijo.¹¹⁶

Kljub svoji etnični neopredeljenosti je dinastična politika lahko sprožala tudi konflikte, ki so imeli tovrsten predznak. Ob komentiranju celjske dinastične politike je na tovrstne momente v poznosrednjeveški Evropi opozoril Janko Orožen, ki leta 1927 zapisal: »Sicer pa, kdor trdi, da tedaj v svetu, kamor so prihajali Celjani, ni bilo nacionalizma, se močno moti, bil je, imel je samo posebno barvo. Iz nacionalizma so Madžari po smrti Sigmundovi v Budimu udarili po Nemcih, husitske vojne niso bile samo verske, ampak tudi nacionalne. Poljaki so odbijali Nemški viteški red ne samo kot branitelji svoje samostojnosti, ampak tudi kot Poljaki in Slovani. Slovansko čustvo je nje in Čehe zbliževalo.«¹¹⁷

¹¹¹ Tilly, *Evropske revolucije*, str. 42–50. Prim. Simoniti, *Teritorialna država*, str. 13–47.

¹¹² Tilly, *Evropske revolucije*, str. 34.

¹¹³ Armstrong, *Pristop k nastanku narodov*, str. 41. Izvirnik: »An extended temporal perspective is especially important as a means of perceiving modern nationalism as part of a cycle of ethnic consciousness. Because the epoch of Absolutism that immediately preceded European nationalism involved, at least for elites, an exceptionally strong rejection of ethnic differentiation, nationalism is often seen as utterly unprecedented. A longer look suggests that widespread intense ethnic identification, although expressed in other forms, is recurrent.« (Armstrong, *Nations before Nationalism*, str. 4).

¹¹⁴ Gl. Heimann, *Die Habsburger*; Pohl in Vögelke, *Habsburžani*.

¹¹⁵ Gl. Michels, *Historična analiza patriotizma*, str. 145–156; Kontler, *Madžarska zgodovina*, str. 124; Alter, *Kaj je nacionalizem*, str. 235.

¹¹⁶ Žvanut, *Od viteza*, str. 30; Kohler, *Die europäische Bedeutung*, str. 145.

¹¹⁷ Orožen, *Zgodovina Celja*, I. del, str. 260.

Niso bili redki primeri, ko so dedni sporazumi med dinastijami sprožali odpor med politično elito dežel pod njihovo oblastjo. Takšen primer je protest ogrskega palatina Imreja Perényija (*Emericus Pereni*) proti dvojni habsburško-jagelonski poroki in dednemu sporazumu, ki sta bila sklenjena na »dunajskem vladarskem zborovanju« leta 1515.¹¹⁸ Erazem Francisci je v *Slavi*¹¹⁹ zapisal, da se ogrski palatin srečanja v (spodnje)avstrijski prestolnici sicer ni mogel udeležiti, ker je bil zaradi bolezni primoran ostati v Bratislavi, vendar naj bi Perényi, ko je izvedel, da je bil kralj s cesarjem sklenil svaštvo in cesarjevima vnukoma priznal dedno pravico do ogrske krone, proti takemu dogovoru ostro protestiral. Z voza, s katerim so ga večkrat vozili po mestnih ulicah, je naznanjal, da kot palatin v imenu ogrskih stanov nasprotuje dogovoru, po katerem bo kraljevina Ogrska »padla v roke tujcem« (»... wodurch das Königreich Ungarn den Ausländern in die Hände gespielt würde ...«).¹²⁰

Dogodek naj bi prizadel tako cesarja Maksimilijana I. kot kralja Vladislava II., ki je nato po cesarjevem nasvetu palatina prosil za preklic njegovih izjav, vendar slednji ne le, da ni bil pripravljen popustiti, temveč se je, prav nasprotno, na naslednjem državnem zboru nameraval z javnim ugovarjanjem zavzeti za svoboščine svoje »plemenite nacije«¹²¹ (*feiner edelften Nation*). Perényi naj bi, kot dodaja Francisci, poudarjal, da dolžnosti do svoje domovine (*Schuldigkeit gegen*

¹¹⁸ Heimann, *Die Habsburger*, str. 52.

¹¹⁹ Po vsej verjetnosti je avtor odlomka o ogrskem palatinu v XV. knjigi *Slave* Valvasorjev soavtor, nemški polihistor Erazem Francisci, ki je omenjeno zgodbo po lastnih besedah povzel po ogrskem zgodovinarju Miklósu Istvánffyju (navedek: »Isthuanfius lib. 6. Hist. fol. m. 53.«).

¹²⁰ V prvem delu pripovedi o protestu ogrskega palatina Imreja Perényija se avtor *Slavinega* opisa sprašuje tudi, ali so njegova dejanja sprožile sugestije sedmograških vojvod ali pa jim je botrovala njegova lastna »domišljavost«. Izvemo pa tudi, da se je palatin po svojem bratislavskem protestu po Donavi odpravil v Budo: »... der Ungarische Palatinus, Emericus Pereni, fey / durch feine schmerzlich=wütende Glieder=kranckheit / der hohen Verfammlung mit beyzuwohnen / verhindert / und / zu Preßburg zu bleiben / bemüßigt: Als er aber hernach erfahren / daß der König / mit dem Keyfer / Schwägerchafft getiffet / und / deß Keyfers Enckeln das Recht der Erbfolge in der Kron verwilligt worde[n] / habe er sich / entweder auf heimliches Eingeben deß Siebenbürgischen Weywodens / oder aus eigener Einbildung daß sichs fo gebührte / über den Marckt / und durch die Stadt=Gaffen / auf einem Wagen / weil er weder zu Pferde fitzen / noch gehen können / allenthalben herum führen lassen / und überlaut geruffen / Er / dem Solches / als einem Palatino, Amts wegen gebühre / widerspreche / im Namen der Stände deß Königreichs / dem Vergleich / fo der Keyfer mit den Königen gemacht / wodurch das Königreich Ungarn den Ausländern in die Hände gespielt würde: welches er auch / bey häufigem Zulauff mancherley Leute / zum öfftern gewiederholt / und hernach die Donau hinunter / nach Ofen / gefahren.« (Valvasor, *Die Ehre*, XV, str. 414).

¹²¹ Besedo *Nation* tu prevajam kot »nacija« in ne kot »narod«, saj se v danem primeru verjetno nanaša na pojem »politične nacije« (*natio Hungarica*), ki je obsegal ogrsko plemstvo, katoliško duhovščino in meščane svobodnih kraljevih mest. Temu je vendarle treba dodati, da je populacija, ki je na Ogrskem predstavljala »politično nacijo«, obsegala veliko širši krog celotnega prebivalstva kot v sosednjih deželah. Leta 1820 je ogrsko plemstvo namreč štel pol milijona oseb ali skoraj pet odstotkov celotnega prebivalstva kraljestva, izvzemši Sedmograško (Deák, *The Lawful Revolution*, str. 3–4). Besedi nemška *Nation* in latinska *natio* sta v zgodnjenovovoeških besedilih sicer lahko označevali tudi »narod« v etničnem smislu. Npr. Valvasor govori o »najrazličnejših narodih«, ki prebivajo v Ljubljani (Valvasorju: »... unter dem gemeinen Volck / allerley Leute / aus allerley Nationen.« (Valvasor, *Die Ehre*, V, str. 228).

dem Vaterlande) ne namerava opustiti, četudi bi zaradi tega umrl.¹²² Kronani glavi sta nato sklenili, da svojeglavega palatina omehčata z darovi in naslovi, nakar pa je Perényjevo popuščanje prehitela njegova smrt.¹²³

Ko je nato Vladislavov naslednik na ogrskem prestolu Ludvik II., poročen s Habsburžanko Marijo, tragično preminil po izgubljeni bitki pri Mohaču (Mohács), 29. avgusta 1526, je vnuk cesarja Maksimilijana I., nadvojvoda Ferdinand I. lahko uveljavljal svoje dedne pravice do krone sv. Štefana. Habsburžani so se po kratki vladavi Ivana Zapolje sicer lahko uveljavili le v zahodnem in severnem delu tripartitne Ogrske, na ozemlju katere so se nato do konca 17. stoletja prerivali z Osmani in sedmograškimi knezi.¹²⁴ Avstrijska hiša in Ogrska sta po krajši poznosrednjeveški epizodi z dunajsko dvojno poroko tako začeli svoje skoraj štiristoletno *Liebe-Hass-Beziehung*, v katerem je dinastija pogosto pozabila svojo kronanjsko prisego o spoštovanju svoboščin kraljestva, *natio Hungarica* pa se je po svoji strani pogosto poslužila pasivnega odpora ali odprtih uporov.¹²⁵

Skrbi palatina Perényija iz leta 1515, da je bilo kraljestvo »den Ausländern in die Hände gespielt«,¹²⁶ so se do neke mere uresničile, saj se Avstrijska hiša na Ogrskem ni nikoli povsem udomačila, kot se je to zgodilo v Španiji. Habsburžani v deželah krone sv. Štefana namreč nikoli niso stalno rezidirali, četudi se je nekdanj elektivna monarhija po zmagah nad Osmani leta 1687 spremenila v njihovo dedno posest.¹²⁷ Izmed številnih konfliktov z dinastijo pa je Ogrski najtrajnejše posledice pustila reakcija na razglasitev nemščine za uradni in poučevalni jezik v kraljestvu pod Jožefom II. leta 1784. Prizadevanja neologistov za uveljavljanje madžarščine so namreč zdrobila ogrski patriotizem, ki so ga do tedaj delile vse etnije kraljestva, na več nasprotujočih si etnonacionalizmov. Ti so v letih 1848 in 1849 botrovali prvim odprtim spopadom, naposled pa privedli do delitve Ogrske s trianonsko mirovno pogodbo leta 1920.¹²⁸

Poleg napetih odnosov s »tujimi« dinastijami, kakršen je ogrski primer, se je v zgodnjenovoveški Evropi večkrat primerilo, da tudi je »mednarodna« poročna

¹²² Povzeto po izvirniku: »... auf künftigem Landtage / die Freyheiten seiner edelsten Nation / durch eine öffentliche Widersprechung / zu handhaben; wolle sich auch nicht weigern / wanns ihn gleich das leben darüber kosten sollte / seiner Schuldigkeit gegen dem Vaterlande / durch einen ehrlichen Tod / ganz zu thun ...« (Valvasor, *Die Ehre*, XV., str. 414.)

¹²³ Ogrski kralj naj bi na cesarjev predlog Perényija skušal omehčati s ponudbo gradu »Saros / oder Scharofch«, ki je ležal med gradom (?) Spiš (*Szepesi vár, Zipfenhaus*) in mestom Prešov (*Eperjes, Eperies*) na današnjem Slovaškem, cesar pa naj bi ga nato povzdignil v državnega kneza in vojvodo »zu Saros«. Palatin naj bi bil nato pripravljen v svojem imenu pristati na habsburško-jagelonski sporazum, ne pa kot nosilec svoje funkcije. Vendar je Perényi nato preminil, še preden mu je bila vročena diploma s knežjim nazivom. *Slava*, sklicujoč se na Istvánffyja, palatina prikazuje kot nečimrnega in »trdoglavega« človeka (Valvasor, *Die Ehre*, XV, str. 414–415).

¹²⁴ Kontler, *Madžarska zgodovina*, str. 109–121; Heimann, *Die Habsburger*, str. 52.

¹²⁵ Deák, *The Lawful Revolution*, str. 3.

¹²⁶ Valvasor, *Die Ehre*, XV., str. 414.

¹²⁷ Deák, *The Lawful Revolution*, str. 3; Heimann, *Die Habsburger*, str. 71.

¹²⁸ O uvajanju nemščine na Ogrskem v času Jožefa II. in madžarski reakciji gl: Kontler, *Madžarska zgodovina*, str. 171, 173, 182. O tem tudi: Kočevar, Ali je slovenska etnična identiteta obstajala (1. del), str. 98 (opomba 53). O revoluciji v letih 1848–1849 na Ogrskem in Trianonski mirovni pogodbi gl. Deák, *The Lawful Revolution*; Kontler, *Madžarska zgodovina*, str. 198–208, 263–277.

politika dinastije, ki je v določeni deželi sicer veljala za domačo, naletela na neodobravanje. Ljudstvo pogosto ni bilo naklonjeno »tujcem«, s katerimi so se poročali prestolonasledniki ali prestolonaslednice. Hladen sprejem v adoptivnih domovinah so večkrat doživele tudi habsburške neveste na tujih dvorih. Konstanca »Avstrijska« (1588–1631) iz štajerske veje Habsburžanov, druga soproga poljskega kralja Sigismunda III. Vase, je bila v moževi domovini deležna napadov zaradi svojega »nemškega« izvora.¹²⁹ Mariji Antoaneti se v svoji novi domovini nikoli ni uspelo otresti stigme, da je predstavljala v Franciji osovraženo Avstrijo.¹³⁰

Proto nacionalizmi tako na teritorialni kot na etnični osnovi so se pojavljali tudi drugod v predmoderni Evropi. Več takšnih primerov opazimo v italijanski zgodovini. V nadaljevanju naštevam le nekaj primerov, ko je pomen pripadnosti Italiji in njenemu ljudstvu dosegal nekaj svojih najvišjih leg kot steber kolektivne identitete na Apeninskem polotoku. Nemara bi o prvih protonacionalističnih pojavih lahko govorili na območju severne Italije v 12. stoletju, ki so nastali kot posledica politike cesarja Friderika I. *Barbarosse*. Nasilje cesarske vojske nad tistimi, ki so nudili odpor, in pokroviteljstvo »nemških podestатов« nad mesti, ki so se zahtevam cesarja uklonila, sta namreč med prebivalstvom sprožila »antitevtonski resentment«.¹³¹

Proti Barbarossovemu »centralizmu« je ob koncu 12. stoletja med italijanskimi mestnimi elitami zavel duh neodvisnosti in mesta so se povezala v vojaško zvezo – Lombardsko ligo. Do ključnega spopada med obema taboroma je naposled prišlo 29. maja 1176 pri Legnanu, kjer so cesarski potegnili krajšo.¹³² Vojaško zavezništvo italijanskih mest proti cesarju, sicer ni predstavljalo vseitalijanskega gibanja, vendar kljub temu nazorno odraža, kako pritisk od zunaj krepi notranjo koherentnost določene skupnosti. Poleg tega je cesarjevo postopanje v Italiji obudilo antični topos, znan kot *furor Teutonicus*.¹³³

S cesarjevim priznanjem papeža Aleksandra III. naslednjega leta in Beneškim mirom leta 1177 je obrambna vez med Svetim sedežem in severnoitalijanskimi mesti izgubila svoj pomen, vendar so se tudi po Lombardski ligi¹³⁴ politične entitete Italije še večkrat povezale med seboj v bran pred pritiski od zunaj, kot npr. leta 1454, ko so Milano, Firence in Benetke sklenili »Italsko zvezo« (*Lega italica*). Obrambno zavezništvo, ki ga je spodbudil osmanski prodor v vzhodno Sredozemlje in na Balkan, je po pristopu kralja obeh Sicilij in rimskega papeža stabiliziralo politične razmere na celotnem polotoku od Alp do Sicilije, četudi nadaljnje politične drobitve Italije ni preprečilo in tod še ni prišlo do vzpostavitve trdne centralne monarhije kot v Franciji, Španiji ali v Angliji.¹³⁵

¹²⁹ Leitsch, Konstanze, str. 238.

¹³⁰ *Encyclopaedia Britannica*. Marie-Antoinette. <https://www.britannica.com/biography/Marie-Antoinette-queen-of-France> (10. 2. 2020)

¹³¹ Milza, *Zgodovina Italije*, str. 212–213.

¹³² Prav tam, str. 214–215.

¹³³ Ehlers, *Die Entstehung des Deutschen Reiches*, str. 123.

¹³⁴ Milza, *Zgodovina Italije*, str. 212–217.

¹³⁵ Milza, *Zgodovina Italije*, str. 287, 294–297; Erbe, *Die frühe Neuzeit*, str. 52; Škamperle, *Tehnologija oblasti*, str. 135.

Tako kot za druge moderne narode, ki se niso razvili zgolj s procesom birokratske inkorporacije po zahodnoevropskem modelu državnih narodov,¹³⁶ je bila tudi pri Italijanih kot osnova etnične in pozneje nacionalne identitete pomembna zlasti jezikovna knjižna norma. Na tem področju je temelj postavil Dante Alighieri, ki je občevalno govorico svojih rojakov v prvih dvajsetih letih 14. stoletja povzdignil na raven knjižnega jezika ter končal jezikovno dihotomijo latinščine višjih slojev in narečnih govorov nižjih slojev. Zgodovinopisje tozadevno običajno izpostavlja zlasti deli: *De vulgari eloquentia* in *La Divina comedia* (Božanska komedija),¹³⁷ s katerima je Dante, kot se je izrazil Giuliano Procacci, v sicer raznovrstni in policentrični civilizaciji ustvaril občutek skupne pripadnosti.¹³⁸

Kljub svoji nagnjenosti k univerzalizmu je humanizem hkrati pomenil utrditev skupne italijanske identitete in ponosa, ki je temeljil na prestižu glavnega središča omike v Evropi.¹³⁹ Po drugi strani pri prvih humanističnih mislecih, kot sta bila Dante in Petrarca, po ugotovitvah Michelsa, niso opazni do tujih sil odklonilni protonacionalistični sentiment, značilni zlasti za Niccola Machiavellija ali Francesca Guicciardinija. Za razliko od renesančnih avtorjev sta začetnika humanizma sama vabila rimsko-nemške cesarje, naj »pomorijo Italijo«. ¹⁴⁰ Poleg tega je bil Dante v skladu s svojo florentinsko družinsko tradicijo pristaš gvelfov, zaradi česar je kljub zmagi nad gibelini zaradi notranjih frakcijskih bojov leta 1301 naposled izgubil ožjo domovino.¹⁴¹

Kljub politični razdrobljenosti in veliki notranji heterogenosti sta tako Italija kot italijansko ljudstvo v očeh tujcev in domačinov do 16. stoletja že predstavljala zaokroženo entiteto. Kot omenjeno, je Erazem Rotterdamski v *Hvalnici norosti* (1511) Italijanom očital domišljavost na področju književnosti in govornišva ter od njih kot najbolj samovšečne izpostavil Rimljane in Benečane.¹⁴² Zgodovinar Francesco Guicciardini, ki je bil po rodu sicer iz Firenc, pa je v svojem postumno objavljenem delu *Storia d'Italia* (1560) glede celotne Italije med drugim zapisal: »To [je] dežela, ki s svojo ugodno lego, milim podnebjem, množičnostjo domiselnih ljudi, tako pripravnih za vsakršno častno delo, s svojim obiljem vsega, kar koristi človeškemu rodu, kraljuje nad vsemi drugimi deželami.«¹⁴³

Morda še bolj kot Guicciardinija pa je italijanski protonacionalizem zaznamoval njegovega generacijo starejšega florentinskega rojaka in prijatelja Niccola Machiavellija, ki je v svojem najznamenitejšem delu *Il Principe* (*Vladar*) obelodanil več pogledov na Italijo in Italijane, ki bi jih sicer bolj kot od renesančnega pričakovali

¹³⁶ Smith, *National Identity*, str. 99–101, 123; Južnič, *Identiteta*, str. 278, 324. O tem gl. Kočevar, Ali je slovenska etnična identiteta obstajala (1. del), str. 106 (opomba 104). Prim. Hroch, *Nationale Identität*, str. 33–48 (zlasti str. 41).

¹³⁷ Milza, *Zgodovina Italije*, str. 320–322.

¹³⁸ Povzeto po: Milza, *Zgodovina Italije*, str. 322.

¹³⁹ Burdach, *Reformation, Renaissance, Humanismus*, str. 145–146.

¹⁴⁰ Michels, *Historična analiza patriotizma*, str. 153.

¹⁴¹ Milza, *Zgodovina Italije*, str. 209–213, 319.

¹⁴² Desiderius, *Mōrias enkōmion*, pag. 164; Desiderius, *Hvalnica norosti*, (43), str. 81; Desiderius, *The Praise of Folly*, str. 20–21.

¹⁴³ Prevod navedka iz Guicciardinijevega dela je povzet po: Milza, *Zgodovina Italije*, str. 297. O avtorju gl. Milza, *Zgodovina Italije*, str. 429–430.

od mislecev iz obdobja *risorgimenta*.¹⁴⁴ Tako kot Guicciardini je tudi Machiavelli prizadeto opazoval tegobe, ki so jih Apeninskemu polotoku med »italijanskimi vojnami« povzročile tuje sile.¹⁴⁵

Podobno kot pri Erazmu Rotterdamskem se tudi v Machiavellijevem *Vladarju* pokaže obstoj določenih stereotipov o različnih evropskih ljudstvih. Avtor se tako v III. poglavju spominja nekega pogovora iz časov, ko je kot florentinski diplomat zastopal interese svoje republike na francoskem dvoru,¹⁴⁶ rekoč: »Ko mi je namreč rouenski kardinal rekel, da se Italijani ne razumemo na vojskovanje, sem mu odvrnil, da se Francozi ne spoznajo na državništvo; ko bi se namreč spoznali, ne bi dopustili, da se je Cerkev tako razkošatila.«¹⁴⁷ Čeprav je bil Machiavelli *de iure* Florentinec, »kraljestvo Italija« (*regnum Italicum*, *Reichsitalien*) pa le še nominalno del Svetega rimskega cesarstva,¹⁴⁸ ga je francoski kardinal vendar obravnaval kot pripadnika njegove širše, italijanske domovine.

Podobno kot rouenski kardinal je o Italiji razmišljal tudi sam Machiavelli, ko npr. govori o Ferdinandu II. Aragonskem: »Z istim izgovorom je napadel Afriko, se lotil Italije in nedavno z vojsko šel v Francijo ...«,¹⁴⁹ o italijanskih vladarjih svojega časa je zapisal: »Če pogledamo gospode, ki so v Italiji za naših dni zgubili državo, kakor neapeljski kralj, milanski vojvoda in drugi, ...«¹⁵⁰ in Italijo primerjal z deželami, ki so na prelomu iz 15. v 16. stoletje že predstavljale sorazmerno izoblikovane politične entitete: »In če pogledate Italijo, sedež teh sprememb in deželo, ki jih je prva sprožila, vidite, da je poljana brez nasipov in brez vseh braní. Ko bi bila namreč s primerno prizadevnostjo zavarovana, kakor so Nemčija, Španija in Francija, potem ta povodenj ne bi povzročila velikanskih sprememb, kot jih je, ali do nje vobče ne bi prišlo.«¹⁵¹

Najizraziteje pa se Machiavellijev italijanski (proto)nacionalizem izrazi v zadnjem, XXVI. poglavju *Vladarja*, v katerem spodbuja Lorenca Medičejskega, novega vladarja Firenc, naj »poprime za vajeti Italije in jo reši iz rok barbarov.«¹⁵² Avtor poleg tega govori o »vrlinah italijanskega duha« in o trpljenju Italije.¹⁵³

¹⁴⁴ Gl. Milza, *Zgodovina Italije*, str. 426–429.

¹⁴⁵ Erbe, *Die frühe Neuzeit*, str. 52–56; Škamperle, *Tehnologija oblasti*, str. 128–140.

¹⁴⁶ Gl. Milza, *Zgodovina Italije*, str. 426.

¹⁴⁷ Machiavelli, *Vladar*, str. 20.

¹⁴⁸ Stollberg-Rilinger, *Das Heilige Römische Reich*, str. 12, 19, 49; Ehlers, *Die Entstehung*, str. 118.

¹⁴⁹ Machiavelli, *Vladar*, str. 107.

¹⁵⁰ Prav tam, str. 107.

¹⁵¹ Celoten odstavek o italijanskem duhu: »In če je bilo, kot rečeno, za to, da se je pokazala Mojzesova kremenitost, potrebno, da so bili Izraelci sužnji v Egiptu, in za to, da smo spoznali veličino Kirovega duha, da so Medicejci [verjetno Medijci] zatirali Perzijce, in za Tezejevo odličnost, da so bili Atenci raztepeni, prav tako je bilo zdajšnje čase, če smo hoteli spoznati vrlino kakega italijanskega duha, potrebno, da je Italija zdrknila tako nizko, kakor je, in da je bila v mračnejšem suženjstvu kot Hebrejci, večji hlapec kot Peržani, bolj raztepena kot Atenci; brez poglavarja, brez reda, tepena, izropana, zmrcvarjena, poteptana in prehajkana je prenašala sleherno razdejanje.« (Machiavelli, *Vladar*, str. 109–110.)

¹⁵² Machiavelli, *Vladar*, str. 112–116; gl. tudi: Michels, *Historična analiza patriotizma*, str. 153, 155; Alter, *Kaj je nacionalizem*, str. 235.

¹⁵³ Machiavelli, *Vladar*, str. 112–113.

Politične entitete Apeninskega polotoka je Machiavelli obravnaval kvečjemu kot administrativne enote širše domovine, ko je zapisal: »Tako Italija še vedno kakor mrtva čaka, kdo bi utegnil biti tisti, ki bo zacelil njene rane, naredil konec plenitvam v Lombardiji, vojnim dajatvam v Neapeljskem kraljestvu in v Toskani ter ozdravil njene že dolgo prisajene tvore. Videti je, kako prosi Boga, naj ji pošlje človeka, ki jo bo rešil barbarskih grozot in objestnosti; videti je, kako je vsa pripravljena in naréd hoditi za praporom, samo če se bo našel kdo, ki ga poprime.«¹⁵⁴

Poleg »Italije« in »italijanskega duha«¹⁵⁵ pa Machiavelli govori tudi o Italijanih. Ko slavnega Medičejca spomni na to, kako so knezi Italije v vojni vihri zadnjih desetletij izgubili svoje dežele, le-te naslavlja z *Italijani*: »Ni čudno, če noben od prej omenjenih Italijanov ni mogel narediti tistega, kar bo, tako upamo, naredil vaš slavní rod. Prav tako ni čudno, če je po tolikih prekucijah in vojnih spletkah v Italiji še vedno videti, da so vojaške sposobnosti v njej zamrle.«¹⁵⁶

Da se označevalec »Italijani« ne nanaša zgolj na višje plemstvo ali politično nacijo v srednjeveškem pomenu, postane jasno ob avtorjevem razmišljanju o nedavnih vojaških dogodkih: »V Italiji ne manjka snovi, ki se dá po mili volji oblikovati; tu je v udih dovolj moči, le da bi je ne manjkalo v glavah. Presodite po dvobojih in spopadih med malo ljudmi, za koliko so Italijani po moči, spretnosti in iznajdljivosti nad drugimi; brž pa ko pridemo do vojská, zaigrajo klavrno vlogo. Vse to izhaja iz šibkosti voditeljev, kajti tistih, ki kaj znajo, ne poslušajo; vsakdo misli, da vse zna, ker dotehmal še ni bilo nikogar, ki bi se s svojimi sposobnostmi ali po sreči znal povzdigniti nad druge, da bi mu ti stopili s poti. Zaradi tega se je že dlje časa, v tolikerih vojnah zadnjih dvajset let, vojska, sestavljena iz samih Italijanov, zmeraj slabo izkazala.«¹⁵⁷

Za Machiavellija Italijani torej niso bili le nosilci politične identitete, temveč predstavniki vseh družbenih slojev od višjega plemstva, ki ga v danem primeru predstavljajo Medičejci, do preprostega ljudstva. V teh ljudeh je tudi videl vojaški potencial: »Spričo tega se je za to vojsko treba pripraviti, da se bomo s povsem italijanskimi vojaškimi silami lahko ubranili tujcem. In čeprav veljata švicarska in španska pehota za strah zbujajoči, imata vendarle obe napako, ...«¹⁵⁸ Svoj spis je avtor zaključil v upanju, da bo Italija dočkala »odrešenika«, ki jo bo otel tujcev in Italijane rešil »barbarskega gospostva«, ter zaključil s Petrarkovimi verzi,¹⁵⁹ s

¹⁵⁴ Prav tam, str. 113.

¹⁵⁵ Prav tam, str. 112.

¹⁵⁶ Prav tam, str. 114.

¹⁵⁷ Machiavelli, *Vladar*, str. 114–115.

¹⁵⁸ Prav tam, str. 115.

¹⁵⁹ Sklepni nagovor *Vladarja* se glasi: »Nikar torej zamuditi sedanjo priložnost, zato da bo Italija po dolgem času uzrla svojega odrešenika. Ne morem povedati, s kolikšno ljubeznijo bi ga sprejeli v vseh tistih pokrajinah, ki so trpele, ko so jih preplavili tujci; in s kolikšno željo po maščevanju, s kako trdovratno vero, s kako pobožno spoštljivostjo in s koliko solzami! Katere duri bi se mu zaprle, katero ljudstvo bi mu odreklo pokorščino, čigava nevoščljivost bi se mu ustavljala, kateri Italijan bi mu kratil spoštovanje? Sedanje barbarsko gospostvo smrdi vsem. Vaša znamenita rodbina naj torej prevzame nase to nalogo s tisto srčnostjo in zaupanjem, s katerima se lotevamo pravičnih dejanj, da bo pod njeno zastavo plemenitena tudi naša domovina in da se pod njenim pokroviteljstvom uresniči tele Petrarkove besede: Krepost za orožje bo zgrabila

čimer je posegel po obči italijanski intelektualni dediščini 14. stoletja.¹⁶⁰

Kljub dejstvu, da je Italija do svoje politične združitve v drugi polovici 19. stoletja predstavljala politično razcepljeno in v kulturnem pogledu heterogeno deželo, je vendarle predstavljala veliko več kot zgolj »zemljepisno ime« iz znamenite Metternichove krilatice.¹⁶¹ Tudi pred *risorgimentom* lahko govorimo o pojavih protonacionalizmov, ki so jih spodbujali pritiski od zunaj, medtem ko se je italijanska identiteta napajala zlasti pri knjižnem jeziku, kulturi, antični zgodovini in enotnosti prostora med Alpami ter Tirenskim in Jadranskim morjem. Miroslav Hroch zato oblikovanje italijanskega političnega naroda skupaj z nemškim uvršča v posebno podskupino jezikovno-etničnih narodov, za katero sta značilni polno razviti nacionalna kultura in socialna struktura ob predhodni politični heterogenosti.¹⁶²

Tako kot italijanska je tudi nemška zgodovina predmodernih obdobj postregla z več primeri protonacionalizmov. Italija (*Reichsitalien*), Burgundija in švicarska konfederacija so se v poznem srednjem veku začele postopno oddaljevati od Svetega rimskega cesarstva. Četudi se je ta proces *de iure* zaključil šele z vestfalskim mirom leta 1648, ko so se zgoraj naštetim deželam pridružile še Združene province,¹⁶³ je cesarstvo vendarle vse bolj izgubljalo svoj srednjeveški verski in univerzalistični značaj. Vsled temu so cesarji zlasti od leta 1470 dalje vse pogosteje uporabljali pridevnik »nemška narodnost«, leta 1492 pa je naposled tudi ime cesarstva dobilo pripono »nemške narodnosti«.¹⁶⁴

Poleg dejstva, da je bilo nekdaj univerzalno cesarstvo prikrajšano za »Italijo« in »Galijo« ter skrčeno na »Germanijo«, ki je bila za razliko od izgubljenih »laških« (tj. romanskih) dežel etnično bolj nemška,¹⁶⁵ je h krepitvi nemške identitete v veliki meri pripomogel tudi nemški humanizem, ki ga je zaznamoval močan (proto) nacionalistični sentiment. Na oblikovanje humanistične nemške samopodobe je pomembno vplivala recepcija Tacitove *Germanije*, četudi je starorimski zgodovinar Germane predstavil v ambivalentni luči.¹⁶⁶ Poleg tega so nemški humanisti z italijanskimi kmalu začeli tudi tekmovali za prvenstvo na področju visoke kulture.¹⁶⁷

Kot dva tipična predstavnika nemškega nacionalizma v humanističnih vrstah lahko izpostavimo Konrada Celtisa in generacijo mlajšega Ulricha von Huttena. Celtisove nazore je Primož Simoniti označil kot »emancipirajoči se nacionalni

/ proti besu; boj hitro bo končan, / saj hrabrosti nekdanje sila / v italskih srcih še živi ta dan.« (Machiavelli, *Vladar*, str. 116.)

¹⁶⁰ Milza, *Zgodovina Italije*, str. 322–327.

¹⁶¹ Gl. Schulze, *Država in nacija*, str. 201.

¹⁶² Hroch, *Nationale Identität*, str. 41.

¹⁶³ Haug-Moritz, Luther in nemška nacija, str. 375; Erbe, *Die frühe Neuzeit*, str. 106–114. Prim. Stollberg-Rilinger, *Das Heilige Römische Reich*, str. 7–13.

¹⁶⁴ Haug-Moritz, Luther in nemška nacija, str. 375. Barbara Stollberg-Rilinger po drugi strani navaja, da naj bi se kvalifikacija »deutscher Nation« ob imenu Svetega rimskega cesarstva prvič pojavila leta 1486. Prim. Stollberg-Rilinger, *Das Heilige Römische Reich*, str. 12.

¹⁶⁵ Stollberg-Rilinger, *Das Heilige Römische Reich*, str. 12.

¹⁶⁶ Stollberg-Rilinger, *Das Heilige Römische Reich*, str. 13; Haug-Moritz, Luther in nemška nacija, str. 375–376.

¹⁶⁷ Neue Deutsche Biographie. Konrad Celtis. <https://www.deutsche-biographie.de/pnd118519891.html#ndbcontent> (6. 9. 2019)

nemški humanizem»,¹⁶⁸ in »patriotični antiitalianizem«, saj je nemški humanist zatrjeval, da bo Germanija »Lahom« kmalu iztrgala prvenstvo v kraljestvu duha in menil, da v prihodnosti nemški pravniki in zdravniki ne bodo več hodili na študij v Italijo, temveč obratno, Italijani pa bodo morali tudi priznati superiornost nemških poetov.¹⁶⁹ V svojem znamenitem govoru, ki ga je imel leta 1492 v Ingostadtu, je Celtis med drugim izjavil tudi, da ko bi Nemcev od Italijanov ne bila ločila sama narava z donebnimi alpskimi gorami, medsebojnemu uničevalnemu boju ne bi bilo ne konca ne kraja.¹⁷⁰

Nemški humanist je imel v zobeh tudi Slované. Po Simonitijevem mnenju je naravnost sovražil Poljake in Čehe ter v zvezi s slednjimi bentil nad dejstvom, da »v srcu Germanije« obstaja heretična dežela »tujega jezika«. ¹⁷¹ »Nacionalni« oziroma etnični predznak pa je imel tudi spor, v katerega se je Celtis zapletel s slovenskim humanistom, kraljevim superintendentom na dunajski univerzi Bernardom Pergerjem.¹⁷² Ker je bil Slovenec pristaš italijanskega humanizma, si je prizadeval, da bi na Dunaj privabil italijanske pesnike, kar pa ga je pripeljalo v spor z nekaterimi prijatelji, ki so želeli, da bi na Dunaj prišel znameniti Nemec Celtis.¹⁷³ Nemški humanist je Pergerju zameril njegovo naklonjenost Italijanom in ga leta 1493 napadel z epigramom, v katerem ga je naslovil z »verolomnim Slovanom« (*perfide Slave*).¹⁷⁴

Tako kot Celtisa je tudi njegovega mlajšega sodobnika in humanističnega tovariša Ulricha von Huttena močno zaznamoval nacionalistični moment. Leta 1520 je Hutten s svojim delom *Arminius*, v katerem se je oprl na germansko zmago nad rimskim vojskovodjo Varom iz zgoraj omenjene Tacitove *Germaniae*, začel nov žanr v nemški literaturi, ki je nato ostal živ vse do prve polovice 20. stoletja.¹⁷⁵ Poleg domoljubja pa se je tudi pri njem izrazil odpor do tujcev, zlasti do Italijanov, glede katerih naj bi Hutten po Michelsovih navedbah izjavil tudi: »To je babji narod, brez poguma, ki ne razume niti vojne niti modrega sveta, niti velikega dela, ki ne pozna drugih ran od onih, ki jih zadajo zobje vlačuge.«¹⁷⁶ Znano pa je tudi njegovo nerazpoloženje do Francozov in Turkov.¹⁷⁷

¹⁶⁸ Simoniti, *Humanizem na Slovenskem*, str. 174.

¹⁶⁹ Prav tam, str. 172.

¹⁷⁰ Povzeto po: Simoniti, *Humanizem na Slovenskem*, str. 172. Izvirnik gl. The Latin Library. Conradus Celtis Oratio in gymnasio in ingelstadio publice recitata. <http://thelatinlibrary.com/celtis.oratio.html> (19. 2. 2020)

¹⁷¹ Simoniti, *Humanizem na Slovenskem*, str. 172.

¹⁷² O Bernardu Pergerju gl. Simoniti, *Humanizem na Slovenskem*, str. 140–141, 154–174.

¹⁷³ Simoniti, *Humanizem na Slovenskem*, str. 172–173; Simoniti, *Humanizem*, str. 8.

¹⁷⁴ Stih se glasi: »Non te Germana iam dicam stirpe creatum, / dum sperins patriam, perfide Slave, meam.« Slovenski prevod je prispeval Anton Sovre: »Več ne porečem poslej, da na deblu si zrasel germanskem, / ker domovino črtiš mojo, zahrbtni Slovan!« Povzeto po: Simoniti, *Humanizem*, str. 173 (opombi 74 in 75).

¹⁷⁵ Pobežin, *Nihil odiosius*, str. 108–111.

¹⁷⁶ Michels, *Historična analiza*, str. 155–156. Roberto Michels ne poroča, v katerem delu je Hutten obelodanil svoje poglede na Italijane.

¹⁷⁷ Gl. Neue Deutsche Biographie. Ulrich von Hutten. <https://www.deutsche-biographie.de/pnd118555049.html#ndbcontent> (1. 3. 2019)

Nemški odpor do tujcev je bil pogojen tudi z geopolitičnimi in cerkvenimi razmerami na prelomu iz srednjega v zgodnji novi vek, ki so jih zaznamovali zlasti otomanski prodor v srednjo Evropo, italijanske vojne in nered znotraj cerkvenih vrst v cesarstvu.¹⁷⁸ Slednje so sprožile reformacijo, ki je poleg reform in razkola na cerkvenem področju Nemcem zlasti z Lutrovim prevodom Svetega pisma prinesla tudi standardizacijo knjižnega jezika.¹⁷⁹ Po ugotovitvah Gabriele Haug-Moritz je z reformacijo nacionalistični moment, ki je močno zaznamoval nemški humanizem, po pomenu začel zaostajati za verskimi oziroma konfesionalnimi vprašanji.¹⁸⁰

Čeprav je graf pomena etničnosti na Nemškem po letu 1517 začel postopno beležiti negativno rast, »mednacionalni« konflikti še zdaleč niso bili pozabljeni. V 16. stoletju sta jih tako podžigala zlasti konflikt z internacionalno politiko habsburške dinastije in prisotnost tujih čet v času verskih vojn na nemških tleh.¹⁸¹ Na podlagi študije propagandnih letakov, nastalih v času Šmalkaldenske ali »nemške« vojne« (1546–1547), je Haug-Moritzeva ugotovila, da je izbruh sovražnosti med protestantskim zavezništvom in katoliškim cesarjem sprva sicer sprožil obuditev nacionalnega diskurza zlasti pri protestantih, saj je Karel V. na bojišču nastopil z italijanskimi in flamskimi najemniki. Vendar pa je v nadaljevanju vojne verski moment presegel nacionalnega. Le deset odstotkov med vojno nastalih pamfletov naj bi namreč evociralo Nemce, nemški narod ali simbole *Germanie*. Na podlagi teh izsledkov Haug-Moritzeva postavlja hipotezo, da so sodobniki vprašanju nacije v tem konfliktu dajali drugoten pomen.¹⁸²

Svoje ugotovitve ob primerjavi humanističnega in reformatorskega nemškega nacionalizma strne Haug-Moritzeva z ugotovitvijo: »Ko analiziramo idejo nacije v podobnih pamfletih, ugotovimo, da se je nacionalizem, kot sekularna vrednota 19. stoletja, ki ga je predhodno uporabljal humanizem, le redko pojavlja v protestantskem diskurzu. Nacionalna enotnost je bila torej integrirana v predstave, ki so bile pod močnim vplivom vere in teologije. Oziroma natančneje, ideja nacije je bila umeščena v zgodovino odrešitve. Nacionalni apel je predstavljal protestante kot »prave Nemce«, ki so bili enaki »božjemu« izvoljenemu ljudstvu Izraela.«¹⁸³ Med nemškim humanističnim in reformatorskim (proto)nacionalizmom torej obstaja razlika, in sicer vloga religiozne identitetne kategorije, ki je v slednjem prevzela iniciativo, kar že nakazuje konfesionalno obdobje in pozneje čas absolutizma in baroka, ko je etničnost ali »nacionalnost« jasno zaostajala za drugimi kategorijami kolektivne identitete.

Vendar so »mednacionalni« konflikti iz časa humanizma in verskih vojn v cesarstvu nemški zgodovinski spomin zaznamovale tudi v konfesionalnem obdobju.

¹⁷⁸ Erbe, *Die fruhe Neuzeit*, str. 43.

¹⁷⁹ Haug-Moritz, Luther in nemška nacija, str. 385.

¹⁸⁰ Prav tam, str. 381, 384.

¹⁸¹ Stollberg-Rilinger, *Das Heilige Römische Reich*, str. 13.

¹⁸² Haug-Moritz, Luther nemška nacija, str. 379. Gabriele Haug-Moritz poleg tega ugotavlja tudi, da sta se reformaciji in prvenstvu konfesionalnih tem navkljub v prvi polovici 16. stoletja na Nemškem pojavila še dva nacionalistična valova, in sicer je do prvega prišlo po letu 1530, ko je Karel V. na državnem zboru v Augsburgu zavrnil novo teološko doktrino, in drugi ob izbruhu šmalkaldenske vojne leta 1546, ki se je je zato prijel ime »nemška vojna« (Prav tam, str. 377).

¹⁸³ Haug-Moritz, Luther nemška nacija, str. 381.

Gregor Pobežin namreč navaja primer, kako je Peter Pavel Vergerij mlajši leta 1556 v drugem od spisov *Duae actiones secretarii pontificii* papežu Pavlu IV. zastavil retorično, vendar za našo razpravo zelo pomenljivo vprašanje, in sicer: »Ali ne veš, da v nemških deželah nobena beseda ali zamisel ne naleti na večji odpor, da se ob ničemer ljudem ne obrača želodec bolj kakor ob omembi italijanskih vojakov, Špancev ali papeža?«¹⁸⁴

Kljub prvenstvu konfesionalne pripadnosti na področju oblikovanja kolektivnih identitet in politike so bili sicer razklani Nemci v drugi polovici tridesetletne vojne naposled združeni v trpljenju, ki jim ga je povzročila soldateska. Nemški etnični prostor je namreč postal prizorišče merjenja moči med evropskimi silami, ki je opustošilo osrednje predele Svetega rimskega cesarstva,¹⁸⁵ zato so sodobni pisci govorili o dolgoletni krvavi nemški vojni (*der langjährige blutige Teutsche Krieg*).¹⁸⁶ Že praški mir iz leta 1635 je predvideval izgon tujih sil z ozemlja cesarstva, v dokumentu pa ni manjkalo sklicevanja na »ljubo domovino«. ¹⁸⁷ O Nemčiji in Nemcih pa je v drugi polovici 17. stoletja pisal tudi Grimmelshausen, ki je »nemški« vojni postavil večni literarni spomenik.¹⁸⁸

Tudi v konfesionalnem obdobju so stara medetnična nasprotja občasno privrela na dan, kar je bilo značilno za dežele, ki jih je naseljevalo več etnij. Tak primer je nasprotje med Poljaki in Nemci v Šleziji. Vzajemno nenaklonjenost med ljudstvom je kot študent v šlezijemskem mestu Goldberg (danes Żłotoryja) konec 16. stoletja opazil poznejši znameniti vojskovodja tridesetletne vojne Albrecht von Wallenstein, ki je bil po etnični pripadnosti sam sicer Čeh.¹⁸⁹ Kot poveljnik najemniških čet je Wallenstein kasneje visoko cenil Poljake, vendar je cesarski generalisim, podkovan z izkušnjami iz študentskih let, glede njihovega odnosa z Nemci izjavil: »Kajti Poljaki so po naravi sovražniki Nemcev.«¹⁹⁰

Navsezadnje so se tudi ob Wallensteinovo etnično pripadnost obregnili nekatere kritični glasovi, potem ko je bil vojskovodja 25. februarja 1634¹⁹¹ padel kot žrtev atentata. Eden od padlemu generalisimu nenaklonjenih letakov z naslovom *Wahlsteinisch Epitaphium*, ki je nastal v Augsburgu, je poleg drugih lastnosti smešil tudi Wallensteinovo češko poreklo. V besedilu je avtor letaka namreč zapisal tudi: »Värzährt wax ihm sein Böhmisches hirn, ...«¹⁹²

Kljub dejstvu, da je vestfalski mir stanovom cesarstva podelil skoraj neomejeno teritorialno suverenost, da so čas absolutizma narekovali dinastični interesi

¹⁸⁴ Pobežin, *Nihil odiosius*, str. 109.

¹⁸⁵ Kampmann, *Europa und das Reich*, str. 7.

¹⁸⁶ Valvasor, *Die Ehre*, X., str. 360. O tem: Kočvar, *Odmevi tridesetletne vojne*, str. 112–113.

¹⁸⁷ Bedürftig, *Der Dreißigjährige Krieg*, str. 138.

¹⁸⁸ Michels, *Historična analiza patriotizma*, str. 157.

¹⁸⁹ Mann, *Wallenstein*, str. 10–12.

¹⁹⁰ Prosti prevod izvirnika: »Denn die Polen sind von Natur der Deutschen Feind.« (Mann, *Wallenstein*, str. 22.)

¹⁹¹ Vidmar, *Likovne upodobitve Valterja grofa Leslija*, str. 1, 3 [tipkopis]; Parker, *The Thirty Years' War*, str. 127–128.

¹⁹² Povzeto po: Vidmar, *Likovne upodobitve Valterja grofa Leslija*, str. 7 [tipkopis]. O tem tudi: Srbik, *Wallensteins Ende*, str. 419; Meid, *Im Zeitalter des Barock*, str. 99.

in da baročne intelektualne elite ljudska kultura ni izrecno zanimala, se določeni občutki skupne pripadnosti nemškemu kulturnemu in jezikovnemu prostoru kot tudi Svetemu rimskemu cesarstvu nemške narodnosti tudi v drugi polovici 17. in prvi polovici 18. stoletja niso izgubili. Kot je bilo že omenjeno v prvem delu te študije, so »roparske vojne« francoskega kralja Ludvika XIV., kot jih je nekoč imenovalo nemško zgodovinopisje,¹⁹³ znova vzbudile občutke vsenemske solidarnosti, kot smo to opazili pri Valvasorjevem nemškem soavtorju *Slave* Erazmu Francisciju.¹⁹⁴

V obdobju absolutizma in baroka sta tudi med nemškimi višjimi sloji dominirali francoska kultura in jezik. Zaradi marginalizacije etničnosti so se okrepili sredobežni procesi etnične fisije, v zbirki Očenašev Johna Chamberlayna iz leta 1715 se tako poleg nemščine (*Germanice*)¹⁹⁵ srečamo tudi s švabskim (*Germanice, juxta dialectum Suevicam*)¹⁹⁶ in drugimi nemškimi dialekti (*Germanice, alia dialecto*).¹⁹⁷ Gospodova molitev je navedena tudi v alemanščini (*Alemanice*)¹⁹⁸ ter v frankovskem (*Franco-Theotische*)¹⁹⁹ in v švicarskem »jeziku« (*Helvetice*).²⁰⁰ Kljub verski razklanosti in politični razdrobljenosti pa so nemški prostor še naprej povezovali: normiran nemški knjižni jezik, ohlapna politična vez Svetega rimskega cesarstva nemške narodnosti in ne nazadnje še vedno prisotna etnična identiteta in zavedanje o pripadnosti skupnemu prostoru.

Na indice slednje naletimo npr. v delu *Einleitung zur Ceremoniel-Wissenschaft der großen Herren*, ki ga je Julius Bernhard von Rohr leta 1733 objavil v Berlinu. Kljub politični heterogenosti nemškega etničnega prostora govori avtor o »Nemčiji« (*Teutschland*), in ne o Svetem rimskem cesarstvu.²⁰¹ Ko pa opisuje aklamacije novih

¹⁹³ Gl. Haller, *Die Deutsche Publizistik*; Burkhardt, *Deutsche Geschichte*, str. 78–81; Erbe, *Die frühe Neuzeit*, str. 150–160.

¹⁹⁴ Valvasor, *Die Ehre*, V., str. 192; XIV., str. 284; XV., str. 608. Gl. Zwitter, *O slovenskem narodnem vprašanju*, str. 55; Kočevar, Ali je slovenska etnična identiteta obstajala (1. del), str. 114–115. Kot je opozoril že Fran Zwitter, se v V. knjigi *Slave* srečamo s trditvijo, da lahko določeno ljudstvo (*Nation*) sprejme popolnoma drug jezik, vendar bodo njegove navade ostale enake, kar se nanaša na Alzacijo, ki jo je cesarstvo oziroma so jo Nemci izgubili na račun Francije. Avtor besedila tako trdi, da bodo Alzačani, četudi bodo v naslednjih stoletjih prevzeli francoski jezik, po krvi in izvoru še vedno Nemci. Povedano bi lahko razumeli kot »primordialistično« naziranje etničnosti: »Sollte / im Elfas / die Franzöfische Sprache / wie verlauten will / eingeführt werden / fowol / als die Kleider=Tracht; und die Teutfche sich darüber verlieren: würde man doch / über etliche hundert Jahre / nicht leugnen können / daß die jetzige Elfasser / samt ihren Kindern und Kinds=Kinder / Teutches Geblüts und Herkommens gewesen / auch annoch würcklich Teutfche feyen: wann gleich die Teutfche Sprache nach etlichen Jahren / gantz abkåme / oder gar verboten würde.« (Valvasor, *Die Ehre*, V., str. 192.) Navedka se ne da tolmačiti drugače kot izraz žalosti nad dejstvom, da je nemško ljudstvo izgubilo eno od svojih dežel na račun sosednje države, ki bi jo rado jezikovno niveliziralo, in izražanje upanja, da bodo tamkajšnji Nemci kljub grozeči izgubi materinščine in navad svoje nemštvo obdržali vsaj po »krvi in izvoru«.

¹⁹⁵ Chamberlayne, *Oratio Dominica in diversas omnium fere gentium linguas versa*, pag. 63.

¹⁹⁶ Prav tam, pag. 64.

¹⁹⁷ Prav tam, pag. 64.

¹⁹⁸ Prav tam, pag. 62.

¹⁹⁹ Prav tam, pag. 60.

²⁰⁰ Prav tam, pag. 65.

²⁰¹ Povzetek odlomka: »Es wird wohl in Teutschland als außfer Teuchland unter einigen höhern und niedern, mächtigern und ohnmächtigern Regenten scharff *controvertiret*, ob diejeni-

deželni knezovi s strani podložnikov v posameznih deželah cesarstva, Rohr evocira »notranje sile pravega nemškega srca« (*aus den innersten Kräfte eines wahren teutschen Herzens*) rekoč: »Včasih se s pozivom k poklonitvi drži, naj [podložniki] oni običajni vriskajoči *Vivat* trikrat vzdiknejo z veselim, jasnim glasom iz najbolj notranjih sil pravega nemškega srca na vsak dani znak.«²⁰²

Kot je bilo omenjeno že zgoraj, sta etničnost in jezik z novimi miselnimi tokovi znova prišla v fokus zanimanja intelektualne elite, le da je bil njun pomen po več kot poldrugo stoletje trajajočem obdobju premora še večji kot v času humanizma ali reformacije. Idejno podstat novemu nemškemu nacionalizmu je predstavljala združitev Rousseaujevih in Herderjevih nazorov,²⁰³ množičnost gibanju pa je dal odpor proti francoski zasedbi in nadvladi nad nemškim etničnim prostorom. Nova družbeno-politična paradigma je po neuspehu pomladi narodov leta 1848 svojo materializacijo naposled dosegla z ustanovitvijo nemške nacionalne države po »malonemški« rešitvi z združitvijo drugega cesarstva leta 1871.²⁰⁴

S serijo (proto) etnonacionalističnih momentov ali jasno vidnimi amplitudami pomena etničnosti je od visokega srednjega veka do konca druge svetovne vojne postregla Češka. Dežele češke krone so očiten primer prostora, na katerem sta si bivanje in veljavo delili dve ljudstvi, in kjer je »osnovni naravni zakon«, kot ga je poimenoval Aurel Popovici, poskrbel, da je na premici zgodovine dolgega trajanja med obema prišlo do več »medsebojnih trkov.«²⁰⁵ Povedano ne pomeni, da je bilo sedemstoletno sobivanje Čehov in Nemcev na Češkem, Moravskem in v Šleziji zaznamovano zgolj s sovraštvom in nasiljem, temveč le, da je prisotnost dveh dominantnih etnično-jezikovnih skupnosti znotraj meja iste politične entitete ustvarila latentno napetost, ki je ob vsaki krizni situaciji v različnih pojavnih oblikah privrela na plan.²⁰⁶

Etnično-jezikovna dihotomija čeških dežel se je začela z nemško kolonizacijo v češka obmejna področja in mesta. Ironija usode je želela, da so nemški živelj v deželo naseljevali prav vladarji iz domače dinastije Přemysl in da je bilo to najintenzivnejše v času Otokarja II., pod čigar vladavo so posesti češke dinastije dosegle svoj največji obseg.²⁰⁷ Češko zgodovinopisje je nato od 19. stoletja dalje slavnemu kralju očitalo, da je na račun lastnega ljudstva favoriziral Nemce, pa vendar pod njihovo roko storil žalosten konec na Moravskem polju. Ta pogled se

gen, die mit dem andern wegen gewisser Compactaten in einigem Nexu stehen, oder in gewissen Stücken von ihm dependiren, als Unterthanen und Vafallen des andern anzufehen, oder als solche, denen die Landes herrliche Hoheit frey zufluehet.« (Rohr, *Einleitung zur Ceremoniel-Wissenschaft der großen Herren*, III. Theil, VII. Capitul, pag. 679).

²⁰² Prosti prevod izvirnika: »Bißweilen wird auch der Vermahnung zum Eyde mit angehangen, daß sie das gewöhnliche Frolockende *Vivat* dreymahl auf iedes gegebenes Zeichen mit freudiger heller Stimme aus den innersten Kräfte eines wahren teutschen Herzens ausrufen sollen.« (Rohr, *Einleitung zur Ceremoniel-Wissenschaft der großen Herren*, III. Theil, VII. Capitul, pag. 675.)

²⁰³ Kosi, *Kako je nastal*, str. 213–214.

²⁰⁴ Schulze, *Država in nacija*, str. 201–234.

²⁰⁵ Popovici, *Die Vereinigten Staaten*, str. 290.

²⁰⁶ Prim. Treichler, *Das von nationalen Motiven geleitete Handeln*, str. 11.

²⁰⁷ Sayer, *The Coasts of Bohemia*, str. 31.

je v prejšnjem stoletju precej spremenil in prevladalo je mnenje, da kolonizaciji ni botrovala ne naklonjenost do Nemcev ne prezir do Čehov, temveč realni dinastični interesi.²⁰⁸

Četudi sta si Otokar II. in njegov predhodnik Venceslav I. z ustanavljanjem mest in naseljevanjem Nemcev verjetno prizadevala zlasti povečati deželnoknežje dohodke in utrditi svoj položaj v odnosu do plemstva,²⁰⁹ je njuna politika deželam Češke krone zapustila dolgoročne posledice ne le na gospodarskem področju, nemški etnično-jezikovni element je nato namreč vse do prve polovice 20. stoletja igral pomembno vlogo na vseh področjih življenja dežel, ki sta jim v 13. stoletju vladala kralja iz vrst Přemyslov. Po popisu prebivalstva iz leta 1921 je v novi Českoslovaški republiki živelo več Nemcev kot Slovakov, čeprav so slednji skupaj s Čehi predstavljali »konstitutivni« narod. V novi državni tvorbi je skupno živelo 3.124.000 Nemcev, ki so predstavljali 23,6 odstotka vsega prebivalstva države, njihov delež pa je bil še večji na samem Češkem, kjer so predstavljali 32,6 odstotka prebivalstva.²¹⁰

Primer nemške *Ostsiedlung* v deželah češke krone jasno odraža spremenjene razmere fevdalne dobe, ko iz domačega gentilnega plemstva izvirajoči dinastiji etnično poreklo ni bilo več pomembno, temveč je vpeta v visoko politiko cesarstva sledila lastnim interesom, ki so imeli le malo skupnega s češkim ljudstvom ali slovanstvom sploh.²¹¹ Vendar pa je dinastična politika sprožila odpor avtohtonega prebivalstva in averzijo do kolonistov. To razpoloženje je do izraza prišlo tudi v *Dalimilovi kroniki* iz leta 1314, katere avtor je enemu od njenih junakov v usta položil naslednje besede: »Raje se s češko kmetico poročim, / kakor nemško kraljico za ženo bi imel. / Vsak hrepeni po svojem jeziku, / zato bo Nemka manj naklonjena mojim ljudem; / Nemka mi bo rodila nemške otroke / in v nemščini jih bo vzgojila. / In zato bo tuj jezik / prinesel deželi pogubo.«²¹²

O pritožbah čeških plemičev kralju Janezu Luksemburškemu na račun »tujcev v kraljestvu« leta 1315 pa poroča kronika, ki jo je v štiridesetih letih 14. stoletja napisal František Pražský. Po njegovih besedah naj bi češka gospoda na dvoru tožila, da prišleki po legalnih in ilegalnih poteh služijo denar in ga odnašajo iz kraljestva. Češke plemiče je tudi motilo, da njihovi nemški konkurenti dobijo v fevd gradove in gospostva, čeprav se niti ne trudijo zagotavljati reda na cestah, namesto da bi vladar domene raje zaupal domačemu plemstvu, ki mu je pripravljeno služiti in bi denar obdržalo v kraljestvu.²¹³

Nemška kolonizacija sicer pomeni pomembno cezuro v zgodovini čeških

²⁰⁸ Petrin, *Die Epoche Přemysl Otakars II.*, str. 437–439, 443–444, 450.

²⁰⁹ Prav tam, str. 450.

²¹⁰ Sayer, *The Coasts of Bohemia*, str. 168. Prim. Judt, *Povojna Evropa*, Prva knjiga, str. 41.

²¹¹ Sayer, *The Coasts of Bohemia*, str. 31–32.

²¹² Rozman, Uveljavljanje češčine, str. 275. O pomenu jezikovne pripadnosti v zgodnjem 14. stoletju Michael Treichler na podlagi *Dalimilove kronike* ugotavlja, da stara češčina ni imela ekvivalenta nemškemu izrazu *Volk* – ljudstvo, temveč je namesto tega uporabljala izraz *jazyk* (Treichler, *Das von nationalen Motiven geleitete Handeln*, str. 12). Gl. tudi. Schulze, *Država in nacija*, str. 115.

²¹³ Sayer, *The Coasts of Bohemia*, str. 32.

dežel, vendar se razvoj kraljestva in češke identitete kljub napetostim, ki so z njo nastale, s tem ni končal. Prav nasprotno pod kraljem in cesarjem Karlom (I.) IV. Luksemburškim je Češka dosegla višek v svoji srednjeveški zgodovini.²¹⁴ Poleg ekonomskega razcveta, gradbenih podvigov, kultiviranja češkega jezika, krone, praške nadškofije in univerze pa je »oče domovine« (*Otec vlasti*), kot so Karla pozneje poimenovali,²¹⁵ češki položaj utrdil tudi na političnem področju, saj kraljestvo ni bilo več cesarski fevd, češkemu kralju pa je z Zlato leta 1356 pripadlo tudi prvo mesto med svetnimi volilnimi knezi cesarstva.²¹⁶

Težave so na dežele krone sv. Venceslava ponovno pljusnile dobra štiri desetletja po Karlovi smrti. Tako kot povsod po Evropi so tudi na Češkem Cerkev pestile številne notranje težave in korupcija, težavam na verskem področju so se pridružile socialne in medetnične napetosti.²¹⁷ Slednje so se sprva pokazale na Karlovi univerzi, kjer so teološki spori glede Wycliffovih nauk od osemdesetih let 14. stoletja dalje profesorje razdelili v dva tabora, ki sta bila za povrh z redkimi izjemami še etnično homogena, realistični češki nominalistični pa nemški tabor.²¹⁸ V spor je naposled posegel kralj Venceslav IV., ki je s kutnogorskim dekretom (*Kuttenberger Dekret, Dekret kutnohorsky*) leta 1409 češki naciji – »pravi dedinji kraljestva« – dodelil tri glasove, preostale tri nacije (bavarska, saška in poljska) pa so skupaj obdržale en glas. Odločba je vse tri naštete tuje nacije označevala s sintagmo »nemška nacija« (*»nacio Theutonica«*) in ji očitala, da si je prisvojila preveč moči. Rektor Karlove univerze je nato postal sam Jan Hus, ki je s privrženci lahko izpeljal sovje reforme, nemški profesorji in študentje pa so Prago zapustili, kar je verske in etnične napetosti v deželi še zaostriilo.²¹⁹

Čeprav je bil Hus v prvi vrsti teolog in cerkveni reformator, je bilo njegovo delovanje pomembno tudi za krepitev češke identitete in kultiviranje knjižnega jezika, saj je njegova reforma češkega črkopisa uvedla diakritične znake.²²⁰ Pridigarja pa je močno zaznamovala tudi njegova češka etnična pripadnost in antipatija do Nemcev, ki se je sprva pokazala v odnosu do njegovih nemških kolegov na Karlovi univerzi. Na procesu v Konstanci so mu nato očitali, da je ljudi ščuval proti Nemcem, nakar naj bi Hus odgovoril, da bi po Božjem pravu in naravnem instinktu Čehi morali biti prvi v uradih češkega kraljestva ter naj Čehi vladajo češkim podložnikom, Nemci pa nemškim.²²¹

²¹⁴ Prav tam, str. 32.

²¹⁵ Prav tam, str. 32.

²¹⁶ Stollberg-Rilinger, *Das Heilige Römische Reich*, str. 22–26; Erbe, *Die frühe Neuzeit*, str. 38; Sayer, *The Coasts of Bohemia*, str. 32–35.

²¹⁷ Sayer, *The Coasts of Bohemia*, str. 35.

²¹⁸ Sayer, *The Coasts of Bohemia*, str. 36; Treichler, *Das von nationalen Motiven geleitete Handeln*, str. 14.

²¹⁹ Polívka, *Kuttenberger Dekret*, str. 1594; Treichler, *Das von nationalen Motiven geleitete Handeln*, str. 3–6; Sayer, *The Coasts of Bohemia*, str. 36. Gl. objavo: Novotny, *Dekret kutnohorsky* (1409, januar 18., Kutna Hora), str. 67–68. O večpomenskosti besed *natio*, *Nation*, *gnes* in *Volk* gl. Kočevar, *Družbena in identitetna mobilnost*, str. 136–143.

²²⁰ Sayer, *The Coasts of Bohemia*, str. 36.

²²¹ Treichler, *Das von nationalen Motiven geleitete Handeln*, str. 11–18.

Še bolj kot Husa pa je češko rodoljubje zaznamovalo njegovega mlajšega kolego Hieronima Praškega (*Jeronym Pražský*), ki bi ga lahko označili za (proto) nacionalista podobnega kova, kot je bil njegov osemdeset let mlajši nemški ekvivalent Konrad Celtis, o katerem je beseda tekla zgoraj.²²² Hieronim je namreč zagovarjal idejo enotnosti jezika, etničnega izvora in vere, slavil je »prave in čiste Čehe«, o katerih je govoril kot o izvoljenem ljudstvu ter svojim študentom naznanjal, da je Češka »sveta nacija« in Praga »sveto mesto«. Kot utemeljitev za objavo kutnogorskega dekreta je magister na koncilu v Konstanci navajal, da je do tega prišlo, ker naj bi bila kraljevina Češka popolnoma pod oblastjo Nemcev, medtem ko naj češko ljudstvo ne bi imelo nobene veljave.²²³

Mučeniška smrt obeh tako Husa (1415) kot Hieronima (1416), ki sta bila kot heretika sežgana na koncilu v Konstanci, je v domovini sprožila val ogorčenja. Po Husovem sežigu se je v Pragi zbralo češko plemstvo, ki je bilo nasprotovalo že reformatorjevi aretaciji, nato pa je ostro protestiralo tudi proti njegovi eksekuciji in jo je označilo za »nacionalno žalitev«. Napetosti so s prvo praško defenestracijo leta 1419 naposled prerasle v odprte spopade.²²⁴ Čeprav je bil konflikt v prvi vrsti verske narave, so husitske vojne, ki so nato slabi dve desetletji divjale na Češkem, nosile tudi pomemben etnični predznak.

Že kmalu po izbruhu husitske revolucije, so njeni pristaši poleg samostanov in cerkva v Pragi napadli tudi hiše nemških meščanov, husitski manifesti so se običajno sklicevali tudi na češki jezik in njegovo ogroženost, husitske vojske pa so pogosto širom dežele pobijale in izganjale Nemce. Zgodovinopisje je izpostavilo tudi nasprotje med slojem čeških rokodelcev ter bogatimi in uveljavljenimi nemškimi družinami. Kljub primatu religioznega in občasnim bratomornim spopadom se je v husitskem gibanju verska reforma tesno prepletla z občutki pripadnosti lastni deželi, ljudstvu in jeziku. Na koncu serije spopadov leta 1436 je bila Husitska cerkev s posebnim privilegijem obhajila pod obema podobama ponovno sprejeta v občestvo Rimske.²²⁵

Leta 1526 je krona sv. Venceslava skupaj s svetoštetfanskopripadla Avstrijski hiši.²²⁶ Janez Ludvik Schönleben pa je njeno oblast v čeških deželah leta 1680 komentiral z vzklikom: »Nunquam felicior Bohemia quam sub hoc regimine.«²²⁷ Čeprav bi njegova ocena lahko bila predmet diskusije, po drugi strani drži, da češko-nemški konflikt v zgodnjem novem veku ni nikoli dosegel takšnih razsežnosti kot v poznem 14. in v 15. stoletju, saj so etnično pripadnost po pomenu prehitale konfesionalne, teritorialne in stanovske identitete. Vprašanje jezika je sicer prišlo na plan med tridesetletno vojno, ko je prenovljeni deželni red za Češko leta 1627

²²² Neue Deutsche Biographie. Konrad Celtis. <https://www.deutsche-biographie.de/pnd118519891.html#ndbcontent> (6. 9. 2019)

²²³ Treichler, Das von nationalen Motiven geleitete Handeln, str. 10, 19; Sayer, *The Coasts of Bohemia*, str. 37.

²²⁴ Sayer, *The Coasts of Bohemia*, str. 36–37.

²²⁵ Sayer, *The Coasts of Bohemia*, str. 37–41; Michels, Historična analiza patriotizma, str. 156.

²²⁶ Heimann, *Die Habsburger*, str. 52.

²²⁷ Schönleben, *Dissertatio polemica*, Pars posterior, pag. 36.

med drugim določil tudi enakopravnost nemščine s češčino.²²⁸ Poleg tega je tako kot odnos habsburške dinastije z Ogrsko tudi »češko srečo« pod njenim žezlom skazilo več kratkih stikov, zlasti v letih 1618–1620 in 1741–1743.²²⁹

Protireformacijska politika Ferdinanda II., menjava velikega dela družbene elite in tridesetletna vojna v prvi polovici 17. stoletja so posledice pustile tudi na etnični sestavi in jezikovni podobi Češke.²³⁰ Petr Mat'a navaja, da je bil za češko plemstvo v času baroka značilen izrazit multilingvizem. Aristokracija je jezik namreč uporabljala ne le kot sporazumevalno sredstvo, temveč tudi kot kulturni indikator in bolj kot jezikovno čistost, čislala jezikovno pluralnost, še ugotavlja Mat'a. Poleg češčine, nemščine in latinščine, ki so bile med družbeno elito prisotne že poprej, so se med plemstvom dežel Češke krone v 17. stoletju uveljavile tudi italijanščina, španščina in francoščina.²³¹

Jezikovna germanizacija je na Češkem očitno nastopila šele po obdobju baročnega multilingvizma 17. stoletja. Kljub poznejšemu začetku je nemščina na Češkem tekom 18. stoletja napredovala do te mere, da se je František Palacký jezikovnih razmer v predmarčni dobi spominjal z besedami: »Po takrat splošno uveljavljenem mnenju sta bila češki jezik in ljudstvo pred izumrtjem.«²³² Poleg napredovanja nemščine pa je druga polovica 18. stoletja prinesla tudi češki preporod.²³³ Čeprav niti Josef Dobrovský – eden od njegovih začetnikov – ni verjel, da bi se češki narod še dalo rešiti pred etnično raztopitvijo, je prav njegovo pisanje, s katerim je po oceni Otta Bauerja, v srcih svojih bralcev vzbudil ljubezen do češke narodnosti, kulture, jezika in zgodovine, posejalo seme, ki je kasneje dalo dobro žetev.²³⁴

Pregled nadaljnjega razvoja dogodkov v obdobju modernega nacionalizma presega okvir te razprave, zato sledi le kratek komentar k razpletu. Etnični oziroma narodnostni dihotomiji Češke je po drugi svetovni vojni konec naredil izgon Sudetskih Nemcev. V osemnajstih mesecih po avgustu 1945 je bilo iz Češkoslovaške

²²⁸ Parker, *The Thirty Years' War*, str. 59; Hroch, *From Ethnic Group*, str. 97; Sayer, *The Coasts of Bohemia*, str. 47.

²²⁹ Pohl in Vocolka, *Habsburžani*, str. 199–212, 292–295; Kočevár, *Dedna poklonitev Avstrije nad Anišo*, str. 128–129. Gl. Maur, *Marie Terezie*.

²³⁰ Pohl in Vocolka, *Habsburžani*, str. 208–210; Wakounig, *Kontinuität und Wandel im böhmischen Adel*, str. 59–73; Sayer, *The Coasts of Bohemia*, str. 45–52.

²³¹ Mat'a, *Multilingualism in the Aristocratic Society*. Prim. Armstrong, *Pristop k nastanku narodov*, str. 41.

²³² Prosti prevod izvirnika: »Nach der damals allgemein herrschenden Meinung waren Sprache und Volk der Tschechen am Verlöschen.« (Navedek povzet po: Petrin, *Die Epoche Přemysl Otakars II.*, str. 435.)

²³³ Hroch, *From Ethnic Group*, str. 102–107; Sayer, *The Coasts of Bohemia*, str. 53–81.

²³⁴ Bauer zapiše: »Diese ganze Literatur gipfelt in den Schriften Dobrovskys. Er hat die tschechische Nation gleichsam für die Wissenschaft entdeckt, indem er die Gesetze der tschechischen Sprache erforschte, tschechischer Literatur und Geschichte nachging. Er selbst ist deutsch erzogen – wie alle Gebildeten seiner Zeit in Böhmen – und verfasst seine Schriften in deutscher Sprache; auch glaubt er noch nicht an die Möglichkeit, die tschechische Nation zu neuem Leben wiederzuerwecken. Aber er pflanzt in die Herzen seiner Hörer liebevolles Interesse für die tschechische Nationalität, für ihre Kultur, ihre Sprache, ihre Geschichte – eine Saat, die später reiche Ernte getragen hat.« (Bauer, *Die Nationalitätenfrage*, str. 193.)

v Nemčijo izgnanih skoraj tri milijone Nemcev.²³⁵ Latentni medetnični konflikt se je naposled končal, ko je politična meja sledila etnografski oziroma se je etnografska »ponovno« pokrila s politično.²³⁶ Sedemstoletno sobivanje Nemcev in Čehov zahodno od Češkega rudogorja in Češkega gozda ter južno od Sudetov je botrovalo številnim sporom in se naposled tragično končalo.

Po drugi strani to ne pomeni, da bi etnični skupnosti skozi zgodovino predstavljali dva monolitna bloka. Prav nasprotno, med konfliktnimi so obstajala tudi obdobja, ko je bila etničnost kot identitetna kategorija manj pomembna od verske, stanovske ali teritorialne. Nedvomno je bilo med Čehi in Nemci tudi veliko etničnega mešanja ter posameznih in skupinskih primerov asimilacije v eno ali drugi skupnost. Poleg Josefa Jungmanna,²³⁷ še ene od osrednjih figur češkega narodnega gibanja, je imelo še več vidnih osebnosti novejšje češke zgodovine nemškozvence priimke, kot npr. prvi komunistični predsednik Češkoslovaške Klement Gottwald.²³⁸ Ne nazadnje je še leta 2013 na predsedniških volitvah na Češkem sodeloval tudi kandidat z ne najbolj tipičnim češkim priimkom Karel Schwarzenberg.²³⁹

V tem poglavju je bilo predstavljenih le nekaj paberkov na temo madžarskih, italijanskih, nemških in čeških primerov protonacionalističnih momentov »prednacionalne« zgodovine, ki nikakor ne predstavljajo celotne slike, temveč zgolj opozarjajo na dejstvo, da »klasični« ali moderni nacionalizem, kakršnega poznamo od 19. stoletja dalje, nikakor ni brez precedensa. Poleg tega bi na podobne (proto) nacionalistične pojave naleteli v zgodovini prav vseh narodov, ki danes zavzemajo evropski zemljevid, pomislimo le na čustva, ki jih je med Francozi in Angleži netila stoletna vojna v poznem srednjem veku.²⁴⁰

Gabriele Haug-Moritz je na podlagi svoje študije nacionalnega diskurza v propagandi iz časa reformacije ugotovila, da je poglobljena razlika med predmodernim in modernim nacionalizmom ločitev nacije (ali naroda) od verskih predstav in njen posledični primat na vseh poljih socialnih vrednot. Dokler je bil diskurz odrešitve množično sprejet med ljudmi, je po pomenu prehitel sekularno-nacionalni pristop, še ugotavlja Haug-Moritz.²⁴¹ Na podlagi tega, kar je bilo povedano v zgornjih dveh poglavjih, lahko temu sklepu le pritrdim. Amplitude predmodernih nacionalizmov tako na etnični kot na teritorialni osnovi lahko vselej opazujemo na premici zgodovine dolgega trajanja. Ključna razlika, ki ločuje predmoderne »prototipe« od modernega nacionalizma, pa je prevlada etnično-jezikovne nad religiozno identitetno kategorijo.

²³⁵ Judt, *Povojna Evropa*, Prva knjiga, str. 41.

²³⁶ Prim. Popovici, *Die Vereinigten Staaten*, str. 290; Berghe, *Biologija nepotizma*, str. 107.

²³⁷ Hroch, *From Ethnic Group*, str. 104–105.

²³⁸ Judt, *Povojna Evropa*, Prva knjiga, str. 168–169; Sayer, *The Coasts of Bohemia*, str. 246–247.

²³⁹ Radio Prague International. Miloš Zeman, Karel Schwarzenberg heading to Czech presidential runoff. <https://www.radio.cz/en/section/breaking/milos-zeman-karel-schwarzenberg-heading-to-czech-presidential-runoff> (20. 2. 2020)

²⁴⁰ Schulze, *Država in nacija*, str. 131; Ehlers, *Die Entstehung des Deutschen Reiches*, str. 123.

²⁴¹ Haug-Moritz, *Luther in nemška nacija*, str. 384.

Sklep

Na podlagi argumentov, ki so bili predstavljeni v treh delih študije, je možen sklep, da je slovenska etnična identiteta v »prednacionalni« dobi obstajala in predstavljala osnovo za nastanek narodnega gibanja in slovenskega naroda kot politične entitete. Slovenska etnična skupnost se je oblikovala v srednjem veku ter po preliminarnih ocenah, reformacijo dočakala kot etnična kategorija, nakar se je z nastankom knjižnega jezika dvignila na raven etnične mreže. Sledil je »baročni zastoj etnogeneze« v 17. in prvi polovici 18. stoletja, ko so prebivalstvo slovenskega etničnega področja bolj kot etnična zaznamovale druge identitete. Na raven etnične skupne ali etnije pa se je slovenska identiteta povzpela v drugi polovici 18. stoletja na predvečer »nacionalne dobe«.

Pripadnost slovenski etnični skupnosti sicer ni vselej predstavljala glavne kolektivne identitete Slovencev, temveč je njen pomen v skladu z občimi evropskimi trendi in regionalnimi danostmi na premici zgodovine dolgega trajanja variiral od etnološke posebnosti do ključnega aksioma politike. Podobne »amplitude pomena etničnosti« so opazne tudi v zgodovini drugih evropskih narodov, ki danes pokrivajo zemljevid Evrope. V zgodovini številnih nacij opazimo tudi pojave proto-nacionalizmov, ki so se pojavili zlasti v trenutkih zunanje ogroženosti, »trkov« z drugimi etnijami na etnično mešanih območjih in ob spreminjanju družbenega reda. Sodobni nacionalizem, kakršnega Evropa pozna od 19. stoletja dalje, torej ni brez precedensa v zgodovini.

Nacionalizmi na etnični ali teritorialni osnovi so se v zgodovini pojavljali vedno znova, drži pa, da je nacionalizem v svoji »klasični« dobi po pomenu presegel versko pripadnost, ki ga je v predmodernih obdobjih kot motivacijska sila običajno prekašala. Poleg tega bi veljalo ponovno izpostaviti tudi vprašanje naziranja samega pojava nacionalizma in narodnega gibanja v slovenskem zgodovinopisju. Peter Vodopivec je glede tega že leta 1996 opozarjal: »Iz slovenskega vidika je torej oblikovanje modernih narodov nesporno pojav, ki je imel, zgodovinsko gledano, pomembno socialno in kulturnozgodovinsko emancipacijsko funkcijo.«²⁴²

Za neobremenjeno raziskovanje bi v slovenskem zgodovinopisju potrebovali redefinicijo in prevrednotenje obeh, tako nacionalizma kot narodnega gibanja. V *Slovarju slovenskega knjižnega jezika*²⁴³ naletimo na naslednje opredelitve pojma nacionalizma: »prepričanje o večvrednosti lastnega naroda in prizadevanje za uveljavitev njegovih koristi ne glede na pravice drugih narodov«, »politična smer, ki trdi, da so narodne koristi pomembnejše od razrednih, ideoloških«, »meščanska ideologija in politika, ki poudarja narod kot celoto in zagovarja njegove interese« ter: »značilnosti kulture določenega naroda, ljudstva.«²⁴⁴

V Sloveniji se tako v obči kot znanstveni rabi termin »nacionalizem« uporablja zlasti kot označevalec za prvega od zgoraj naštetih pojavov in v številnih krogih

²⁴² Vodopivec, Nekaj opozoril, str. 73.

²⁴³ Slovar slovenskega knjižnega jezika, druga, dopolnjena in deloma prenovljena izdaja: tiskana izdaja 2014, spletna izdaja 2014.

²⁴⁴ Fran, Nacionalizem. <https://fran.si/iskanje?View=1&Query=nacionalizem> (13. 1. 2020)

uživa izrazito negativno konotacijo. Drži sicer, da nacionalizem kot družbeno-politično gibanje lahko dobi tudi šovinistične ali ekspanzionistične težnje, vendar ga v znanstveni rabi kljub temu ne moremo zreducirati zgolj na označevanje tovrstnih anomalij. Predlagam, da bi z označevalcem »nacionalizem« v prihodnje označevali zlasti »politično smer, ki trdi, da so narodne koristi pomembnejše od razrednih, ideoloških«, medtem ko bi za »prepričanje o večvrednosti lastnega naroda in prizadevanje za uveljavitev njegovih koristi ne glede na pravice drugih narodov« raje uporabljali označevalec »šovinizem«, ki je za to tudi zgodovinsko ustrežnejši.²⁴⁵

Narodna ali »nacionalistična« gibanja zlasti »zgodovinsko nedominantnih« narodov, kakršno je bilo tudi slovensko, so bila v svojem bistvu defenzivna, narodnoobrambna in emancipatorna, ne pa ekspanzionistična, kot so bila nekatera druga. Narodnoobrambnega »nacionalizem« pred asimilacijskimi pritiski ne moremo označiti kot »prepričanje o večvrednosti lastnega naroda« ali »uveljavitev njegovih interesov na račun drugih narodov«. To pa obenem ne še pomeni, da bi zgodovinopisje moralo prezreti morebitne primere šovinističnih teženj ali frakcij znotraj narodnih gibanj manjših narodov.

Prevrednotiti pa bi veljalo tudi samo narodno gibanje ter njegove kulturne in zgodovinopisne prispevke. Po eni strani sicer drži, da so interpretacije predmoderne zgodovine, zlasti 17. in 18. stoletja, skozi nacionalistično prizmo zavajajoče, vendar po drugi strani vseh stvaritev narodnih gibanj ne gre preprosto razglasiti za »izumljanje tradicij«. Otto Bauer je leta 1907 glede narodnih gibanj »zgodovinsko nedominantnih« narodov zapisal, da kdor želi doumeti ta zgodovinski proces, del »narodnih buditeljev« ne sme presojati po njihovi literarni vrednosti, temveč mora doumeti ljubezen, s katero je neki narod v pičlih nekaj desetletjih prehodil pot iz bede nezgodovinskosti v svoj zgodovinski obstoj.²⁴⁶

Veljalo bi torej izpostaviti in popraviti zgodovinarske zmote, ki so nastale na tej poti iz »nezgodovinskosti«, po drugi strani pa se lahko skromno zavedamo lastnih izvorov in gibanju, ki je ne nazadnje ustvarilo znanstveno terminologijo, da lahko danes o »nacionalizmu« sploh razpravljamo v slovenščini, izrazimo tudi priznanje tam, kjer je to potrebno.

²⁴⁵ O šovinizmu v enciklopediji *Britannica* preberemo: »Chauvinism, excessive and unreasonable patriotism, similar to jingoism. The word is derived from the name of Nicolas Chauvin, a French soldier who, satisfied with the reward of military honours and a small pension, retained a simpleminded devotion to Napoleon. Chauvin came to typify the cult of the glorification of all things military that was popular after 1815 among the veterans of Napoleon's armies. Later, chauvinism came to mean any kind of ultranationalism and was used generally to connote an undue partiality or attachment to a group or place to which one belongs. The term chauvinism also may describe an attitude of superiority toward members of the opposite sex, as in male chauvinism. Some animal-rights advocates have used the term to indicate a similar attitude on the part of human beings toward other species, as in "species chauvinism.« (Encyclopaedia Britannica. Chauvinism. <https://www.britannica.com/topic/chauvinism> (20. 8. 2018))

²⁴⁶ Povzeto po izvirniku: »Wer diesen ganzen Entwicklungsgang geschichtlich begreifen will, wird nicht über den literarischen Wert dieser Schöpfungen rechten, er wird die Liebe begreifen, mit der eine Nation, die den Weg vom Elend der Geschichtslosigkeit zu historischem Dasein in wenigen Jahrzehnten zurückgelegt hat, der Männer gedenkt, in deren Bewusstsein zuerst die allgemeine Revolution der Geister sich zu individuellem Kunstwerk verdichtet hat.« (Bauer, *Die Nationalitätenfrage*, str. 204.)

Viri in literatura

Arhivski viri

ARS – Arhiv Republike Slovenije

SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 88 (fasc. 54), šk. 99 (fasc. 54), šk. 301 (fasc. 207), šk. 355 (fasc. 240), šk. 416 (fasc. 285).

NMS – Narodni muzej Slovenije

Vodnikiana, 806/l.

ÖStA – Österreichisches Staatsarchiv

AT-OeStA/HHStA LA ÖA Krain 2.

AT-OESTA/HHStA OMeA ZA-Prot. 2.

PAM – Pokrajinski arhiv Maribor

SI PAM, 0001 Zbirka listin, št. 00343.

Objavljeni viri

Chronik des Jesuitenkollegs Klagenfurt (ur. Werner Drobesch in Peter G. Tropper). Klagenfurt = Celovec; Laibach = Ljubljana; Wien = Dunaj: Hermagoras = Mohorjeva založba, 2014.

Grazer Nuntiatur, 4. Band, Nuntiatur des Girolamo Portia 1595–1598 (ur. Johann Rainer). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2012.

Historia annua Collegii Societatis Jesu Labacensis (1596–1691) (ur. Marija Kiauta, Anamarija Beniger in Angel Kralj). Ljubljana: Družina; Provincia Sloveniae Societatis Iesu = Provincialat Družbe Jezusove, 2002.

Historia Collegii Goritiensis Societatis Iesu 1615–1709 [tipkopis].

Historia Collegii Goritiensis Societatis Iesu 1712–1772 [tipkopis].

Höfler, Janez: Iz neke jezuitske anketne knjige. *Kronika* 21, 1973, št. 2, str. 105–109. (<https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-SOPZ110G>).

Letopis Ljubljanskega kolegija = Historia annua Collegii Societatis Jesu Labacensis (1596–1691). Prevod: Marija Kiauta (ur. France Baraga). Ljubljana: Družina, 2003.

Naldini, Paolo: Cerkevni krajepis ali Opis mesta in škofije Justinopolis, ljudsko Koper (ur. Darko Darovec). Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko; Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije: Škofija, 2001.

Novotný, Václav (ur.): *Dekret kutnohorský. Pednáky a stati Václava Novotného, Kamila Krofty, Josefa Šusty a Gustava Friedricha s faksimilem Husova opisu dekretu kutnohorského. Vydáno na památku ptistého výročí dekretu při Akademického senátu České university Karlo-Ferdinandovy*. Praha: Historický klub Praha – I, Klementinum, 1909.

Primic, Janez Nepomuk: *Novi némshko-slovénshki bukvar, al A. B. C. otrokon léhko sastopen = Neues Slovenisch-Deutsches der Fassungskraft der Kinder angemessenes A. B. C.: welches auserlesene, leichte und belehrende Aufgaben, Erzählungen und Unterhaltungen enthält*. Grätz: im Verlag bey Josepha Miller, 1814.

Primic, Janez Nepomuk: *Korespondenca Janeza Nepomuka Primca: 1808–1813* (ur. Francé Kidrič). Ljubljana: Znanstveno društvo, 1934.

Rajhman, Jože (ur.): *Pisma slovenskih protestantov = Briefe der slowenischen Protestanten*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede, 1997.

Rupel, Mirko (ur.): *Slovenski protestantski pisci*, 2. dopolnjena izd. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1966.

Trubar, Primož: *Hišna postila 1595 [Elektronski vir]* (ur. Jonatan Vinkler, Maja Šetinc in Blaž Javornik). Ljubljana: Pedagoški inštitut, 2015. (<https://www.pei.si/Sifranti/StaticPage.aspx?id=158>)

- Trubar, Primož: *Katekizem; Abecednik: (1550): V sodobni knjižni slovenščini* (ur. Vinko Ošlak in Kozma Ahačič). Slovenj Gradec: Združenje Trubarjev forum, 2011.
- Trubar, Primož: *Katekizem (1550): V sodobni knjižni slovenščini* (ur. Vinko Ošlak in Kozma Ahačič). Slovenj Gradec: Združenje Trubarjev forum, 2009.
- Trubar, Primož: *Nemški spisi [Elektronski vir]: 1550–1581*. Zbrana dela Primoža Trubarja 11 (ur. Edvard Vrečko). Ljubljana: Pedagoški inštitut, 2011. (<https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-VM2T0EIC>)
- Trubar, Primož: *Pisma [Elektronski vir]*. Zbrana dela 10 (ur. Edvard Vrečko in Fanika Krajnc-Vrečko). Ljubljana: Pedagoški inštitut, 2015. (<https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-SGRWMD4>)
- Trubar, Primož: *Primus Trubers Briefe / mit den dazu gehörigen Schriftstücken gesammelt und erläutert von Theodor Elze*. Tübingen: Litterarische Verein in Stuttgart, 1897.
- Trubar, Primož: *Tiga Noviga testamenta ena dolga predgovor [Elektronski vir]: 1557. En register, ena kratka postila: 1558* (ur. Jonatan Vinkler). Zbrana dela Primoža Trubarja 8. Ljubljana: Pedagoški inštitut, 2012. (<https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-MLTNLYG7>)

Tiskani viri

- Bohorič, Adam: *Arcticae horulae succisivae de Latinocarniolana literatura, ad Latinae linguae analogiam accommodata, Vnde Moshoviticae, Rutenicae, Polonicae, Boëmicae et Lusaticae linguae, cum Dalmatica et Croatica cognatio, facillè deprehenditur. Praemittuntur his omnibus, tabellae aliquot, Cyrillicam et Glagoliticam, et in his Rutenicam et Moshoviticam Orthographiam continentes. Vvitebergae: [Haeredes Iohan. Cratonis], 1584.* (<https://fran.si/slovnice-in-pravopisi/1/1584-bohoric>)
- Bohorič, Adam: *Grammatica Latino-Germanico-Slavonica. Ex pervetusto exemplari ad modernam in Carniolicâ Linguâ loquendi methodum acomodata, à plurimis expurgata mendis, & Germanicis aucta dictionibus. à Quodam Linguae Slavicae, Amatore in communem utilitatem, studioae Juventuti, Interioris Austriae, Specialiter Dedicata* (ur. Hipolit Novomeški). Labaci: formis J.G. Mayr ..., 1715. (<https://fran.si/slovnice-in-pravopisi/4/1715-hipolitbohoric>)
- Bohorič, Adam: *Grammatica oder Windisches Sprach-Buch, so ordentlich eingerichtet, dass man darinnen an gram[m]aticalischen Grund-Reguln alles gantz kürztlich, und klar beysammen findet, und mit einem mit grossen Fleiss aussgearbeiteten sehr nutzbaren Windisch-Teutsch- und Wälschen Vocabulario versehen worden, zum Behuff aller der Windischen Sprache zu erlernen beginnenden, sowohl studiert- als unstudierten Liebhabern, auf viles Verlangen, und mit weit mehrerer Berbetterung [!] abermahlen in dem Druck beförderet worden*. Clagenfurt: gedruckt und zu finden bey denen Johann Friderich Kleinmayr seel. Erben, 1758. (<https://fran.si/slovnice-in-pravopisi/6/1758-anonimibohoric>)
- Canisius, Petrus: *Catechismus: skusi malane figure naprej postavlen: 1615* (ur. Janez Čandik). Celje: Mohorjeva družba, 1991.
- Chamberlayne, John: *Oratio dominica in diversas omnium fere gentium linguas versa et propriis cujusque linguae characteribus expressa, una cum dissertationibus nonnullis de linguarum origine*. Amstelaedami: typis Guilielmi & Davidis Goerei, 1715.
- Kopitar, Jernej: *Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark*. Ljubljana: bey Wilhelm Heinrich Korn 1808. (<https://fran.si/slovnice-in-pravopisi/10/1809-kopitar>)
- Oesterreichische National-Encyklopädie oder alphabetische Darlegung der wissenschaftigsten Eigenthümlichkeiten der öfterreichischen Kaiserthumes [...]*, Erster Band. Wien: Verlag von Mich. Schmidl's witwe und Ign. Klang., 1838.
- Peritzhoff, Carl Seyfrid von: *Erb-Huldigungs Actus im Hertzogthum Crain*. Gedruckt zu Laybach: bey Adam Friderich Reichhardt ..., [1739]. (<https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-Z47ASKOJ>)

- Pohlin, Marko: *Kraynska Grammatika, das ist Die crainerische Grammatik, oder Kunst die crainerische Sprach regelrichtig zu reden, und zu schreiben, welche aus Liebe zum Vaterlande, und zum Nutzen derjenigen, so selbe erlernen, oder in selber sich vollkommlicher üben wollen, bey ruhigen Stunden mit besonderem Fleiße verfaßet zum Behuffe der Reisendern mit etwelchen nützlichen Gesprächen versehen und Mit vollkommener Genehmigung Hoher Obrigkeiten zum Druck befördert hat P. Marcus*. Ljubljana: Im Verlar bey Lorenz Berbacher, Burgl. Buchbinder, 1768. (<https://fran.si/slovnice-in-pravopisi/7/1768-pohlin>)
- Popovič, Janez Sigismund Valentin: *Untersuchungen vom Meere: die auf Veranlassung einer Schrift, De columnis Herculis, welche der hochberühmte Professor ... Christ. Gottl. Schwarz, herausgegeben, nebst andern zu derselben gehörigen Anmerkungen, von einem Liebhaber der Naturlehre und der Philologie, vorgetragen werden*. Frankfurt und Leipzig: [s. n.], 1750.
- Rohr, Julius Bernhard von: *Einleitung zur Ceremoniel-Wissenschaft Der großen Herren, Die in vier besondern Theilen Die meisten Ceremoniel-Handlungen, so die Europäischen Puissancen überhaupt, und die Teutschen Landes-Fürsten [...]*. Berlin: Rüdiger, 1733.
- Schönleben, Janez Ludvik: *Aemona vindicata sive Labaco metropoli Carnioliae vetus Aemona nomen jure assertum. Opusculum prodromum ad Chronologiam et Annales Carnioliae*. Salisburgi: Typ. Melchioris Haan, 1674.
- Schönleben, Janez Ludvik: *Carniolia antiqua et nova.: antiqua Japydica, Hyperborea, Celtica, Pannonica, Norica, Istrica, Carnica, Romana, Vandalica, Gothica, Langobardica, Slavica, Avarica, Francica. nova Germanica, Slavica, Francica, Bavarica, Austriaca.: sive inclyti Ducatus Carnioliae annales sacro-prophani. Ab orbe condito ad nostram usque aetatem per annorum seriem Chronographice digesti in duos tomos* Labaci: sumpt. & typis Joann. Baptistae Mayr ..., 1680-1681. (<https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-AO2Z01T2>)
- Schönleben, Janez Ludvik: *Dissertatio polemica de prima origine augustissimae domus Habsburgo-Austriacae: in qua viginti diversae opiniones authorum ventilantur, et vera origo a Carolo Magno imperatore ejusque maioribus Franco-Germanis cum multiplici praerogativa participati sanguinis, ante alios Europaeos principes, ostenditur, & solidè probatur: prolegomenon ad annum sanctum Habsburgo-Austriacum in quo per singulos anni totius dies quingenti sancti, beati, & venerabiles utriusq; sexus Habsburgo-Austriacis sanguinis & cognationis nexu illigati proponentur*. Labaci: sumpt. & typis Joann. Baptistae Mayr ..., 1680.
- Schönleben, Janez Ludvik: *Evangelia inu lystuvi : na v'se nedele inu jmënitne prasnike, ceiliga léita, po catholiciski vishi, inu po teh ponoulenih mashnih bukvh resdeléni : vsem catholicishkim slouenskim cerkuam, stupráu v 'Krainski deshéli, k' dobrimu, is Latinskiga na Slovenski jesik suestu prelosheni, inu s 'nouizh poprauleni*. Stiskanu v 'Nemskim Gradzu: skusi Widmanstetterske erbe: v' sakhładi Joannesa Helma, ..., 1672. (<https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-F1MRGD0K>)
- Schönleben, Janez Ludvik: *Oesterreichische Veste vnnd Vormaur. Das ist, Lob- und Ehren-Predig vom großen Heil. Josepho, Unsers Herrn Jesu Christi Zucht- und Nehr-Vatters, und der Jungfräulichen Mutter Gottes Mariae Jungfräwlichen Bräutigams*. Saltzburg: bey Melchior Haan, Buchdrucker und Buchhandler, 1675. (<https://epub.ub.uni-muenchen.de/18453/1/W4Theol.3801.pdf>)
- Valvasor, Johann Weichard von: *Die Ehre dess Hertzogthums Crain [...]*. Laybach: zu finden bey Wolfgang Moritz Endter, Buchhändlern in Nürnberg, 1689.
- Vramec, Anton: *Kronika: vezda znovich zpravljena kratka szlouenzkim iezikom po D. Antolu pope Vramcze kanouniku zagrebeckom*. Stampane v Lublane: po Iuane Manline, 1578. (<https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-NYMNIJYD>)

Časopisni viri

- Kmetijske in rokodelske novice*, 2, 1844, št. 36,
Laibacher Zeitung, 1786, št. 33.
 Radics, P[eter] pl.: Slovenska prisega udanosti goriških stanov nadvojvodi Karolu leta 1564.
 Listek. *Soča*, št. 1., Tečaj XIII., V Gorici, 5. januarja 1883., str. 1.
Velika pratika ali Kalendar sa tu lejtü 1795, [str. 27, brez paginacije].

Svetovni splet

- Catholic Online. Heinrich Blyssen. <https://www.catholic.org/encyclopedia/view.php?id=1956> (26. 7. 2019)
 Encyclopedia Britannica. Aristotle. <https://www.britannica.com/biography/Aristotle#ref919841> (9. 7. 2017)
 Encyclopaedia Britannica. Chauvinism. <https://www.britannica.com/topic/chauvinism> (20. 8. 2018)
 Encyclopaedia Britannica. Hibernia. <https://www.britannica.com/place/Hibernia> (22. 7. 2019)
 Encyclopaedia Britannica. Marie-Antoinette. <https://www.britannica.com/biography/Marie-Antoinette-queen-of-France> (10. 2. 2020)
 Encyclopaedia Britannica. St. Charles Borromeo. <https://www.britannica.com/biography/Saint-Charles-Borromeo> (30. 7. 2019)
 Fran. Amalgamirati. <https://fran.si/iskanje?View=1&Query=amalgamirati> (14. 9. 2018)
 Fran. Asimilacija. <https://fran.si/iskanje?View=1&Query=asimilacija> (14. 9. 2018)
 Fran. Inkorporacija. <https://fran.si/iskanje?View=1&Query=inkorporacija> (14. 9. 2018)
 Fran. Laški. <https://fran.si/iskanje?View=1&Query=la%C5%A1ki> (29. 7. 2019)
 Fran. Nacionalizem. <https://fran.si/iskanje?View=1&Query=nacionalizem> (13. 1. 2020).
 Hrvatska enciklopedija. Krbavska bitka. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=33815> (26. 7. 2019)
 Hrvatska enciklopedija. Sabor. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=53915> (26. 7. 2019)
 Hrvatska enciklopedija. Slavonija. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=56610> (27. 7. 2019)
 Hrvatska enciklopedija. Reliquiae reliquiarum. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=52389> (26. 7. 2019)
 Kamra. Plebiscitni lepaki. <https://www.kamra.si/digitalne-zbirke/item/plebiscitni-lepaki.html> (1. 1. 2019)
 Kidrič, Pachernecker, Lenart. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi400366/> (26. 7. 2019)
 Neue Deutsche Biographie. Celtis, Konrad. <https://www.deutsche-biographie.de/pnd118519891.html#ndbcontent> (6. 9. 2019)
 Neue Deutsche Biographie. Hutten, Ulrich. <https://www.deutsche-biographie.de/pnd118555049.html#ndbcontent> (1. 3. 2019)
 Neznani rokopisi slovenskega slovstva. Razglas za vinski davek iz leta 1570. http://ezb.ijs.si/fedora/get/nrss:nrss_ms_089/VIEW/ (3. 10. 2019)
 Radio Prague International. Miloš Zeman, Karel Schwarzenberg heading to Czech presidential runoff. <https://www.radio.cz/en/section/breaking/milos-zeman-karel-schwarzenberg-heading-to-czech-presidential-runoff> (20. 2. 2020)
 Siol.net. Sta Slovenija in Slovaška res tako zamenljivi?. <https://siol.net/novice/slovenija/sta-slovenija-in-slovaska-res-tako-zamenljivi-455911> (1. 1. 2019)
 Slovar jezika Janeza Svetokriškega. Kranjec. <https://fran.si/iskanje?FilteredDictionaryIds=139&View=1&Query=kranjec> (22. 11. 2018)
 Slovenska biografija. Trubar, Primož. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi729148/#slovenski-biografski-leksikon> (11. 7. 2019)

- Sveto pismo na internetu. <https://dalmatin.biblija.net/biblija.cgi?m=1+Mz+10%2C1-32&id13=1&pos=0&set=2&l=sl> (6. 1. 2018)
- The Latin Library. Conradus Celtis Oratio in gymnasio in ingelstadio publice recitata. <http://thelatinlibrary.com/celtis.oratio.html> (19. 2. 2020)
- The Latin Library. Horati Flacci carminvm liber tertivs. <http://www.thelatinlibrary.com/horace/carm3.shtml> (24. 10. 2018)
- The Latin Library. Quarela pacis unqique gentium eiectae profligataeque. <http://www.thelatinlibrary.com/erasmus/querela.shtml> (18. 2. 2020)
- Wakounig, Wakounig über Hösler. http://www.dokumente.ios-regensburg.de/JGO/Rez/Wakounig_Hoesler_Von_Krain.html (13. 11. 2019)

Literatura

- Ahačič, Kozma: *Zgodovina misli o jeziku na Slovenskem: katoliška doba (1600–1758)*. Linguistica et philologica 28. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2012.
- Ahačič, Kozma: *Zgodovina misli o jeziku na Slovenskem: protestantizem*. Linguistica et philologica 18. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2007.
- Almasy, Karin: »... za Boga in véro, za cesarja in domovino!«: Kultura prevajanja in ideološko usmerjanje v slovenskih šolskih berilih (1848–1918). *Zgodovinski časopis*, 70, 2016, št. 3–4, str. 490–508.
- Alter, Peter: Kaj je nacionalizem?. Študije o *etnonacionalizmu* (ur. Rudi Rizman), Knjižna zbirka Krt 79. Ljubljana: Knjižnica revolucionarne teorije, 1991, str. 221–238.
- Anderson, Perry: *Rodovniki absolutistične države*. Studia humanitatis. Ljubljana: ŠKUC; Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1992.
- Andrejka, Jernej: *Slovenski fantje v Bosni in Hercegovini 1878*. V Celovcu: Družba sv. Mohorja, 1904.
- Armstrong, John A.: *Nations before Nationalism*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1982.
- Armstrong, John A.: Pristop k nastanku narodov. *Študije o etnonacionalizmu* (ur. Rudi Rizman), Knjižna zbirka Krt 79. Ljubljana: Knjižnica revolucionarne teorije, 1991, str. 39–50.
- Bajt, Drago – Vidic, Marko (ur.): *Slovenski zgodovinski atlas*. Ljubljana: Nova revija, 2011.
- Bartlett, Robert: *England Under the Norman and Angevin Kings 1075–1225*. Oxford: Clarendon Press, 2000.
- Bedürftig, Friedemann: *Der Dreißigjährige Krieg. Ein Lexikon*. Darmstadt: Primus Verlag, 2006.
- Benedik, Metod: Štifterji. *Enciklopedija Slovenije* (ur. Marjan Javonik), zvezek 13. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1999.
- Barth, Fredrik: Introduction. *Ethnic Groups and Boundaries. The Social organization of Culture Difference* (ur. Fredrik Barth). Boston: Little, Brown and Company, 1969, str. [9]–27.
- Baš, Angelos: Noša v poznem srednjem veku in 16. stoletju na Slovenskem (inavguralna disertacija). Ljubljana: [A. Baš], 1958.
- Bauer, Otto: *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*. Wien: Verlag der Wiener Volksbuchhandlung Ignaz Brand, 1907.
- Berghe, Biologija nepotizma. Študije o *etnonacionalizmu* (ur. Rudi Rizman), Knjižna zbirka Krt 79. Ljubljana: Knjižnica revolucionarne teorije, 1991, str. 79–108.
- Berghe, Pierre L. van den Berghe: *The Ethnic Phenomenon*. Westport: Praeger, 1987.
- Bratuž, Lojzka: Slovenščina v goriških plemiških rodbinah. *Koledar za leto 2001*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 2000, str. 70–74.
- Brunner, Otto: *Land and Lordship: Structures of Governance in Medieval Austria*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1992.

- Burdach, Konrad: *Reformation, Renaissance, Humanismus. Zwei Abhandlungen über die Grundlage Moderner Bildung und Sprachkunst*. Berlin: Verlag von Gebrüder Paetel, 1918.
- Burkhardt, Johannes: *Deutsche Geschichte in der Frühen Neuzeit*. München: Verlag C. H. Beck, 2009.
- Cavazza, Silvano: Primož Trubar in Gorizia and Friuli. *Reformacija na Slovenskem: (ob 500-letnici Trubarjevega rojstva)* (ur. Aleksander Bjelčevič). Obdobja. Simpozij 27. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2010, str. 547–556.
- Cevc, Tone: Genese der slowenischen Volkskultur. *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo: začetki slovenske etnogeneze = Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche: Anfänge der slowenischen Ethnogenese* (ur. Rajko Bratož). Zvezek. 1. Situla: Razprave Narodnega muzeja Slovenije = Dissertationes Musei nationalis Sloveniae 39. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije; Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2000, str. 559–580.
- Cobbett, William: *A History of the Protestant Reformation in England & Ireland*. London and Leamington: Art and Book Company, 1899.
- Cvirn, Janez in Studen, Andrej: *Zgodovina 3. Učbenik za tretji letnik gimnazije*. Ljubljana: DZS, 2012.
- Cvirn, Janez: Joachim Hösl, Von Krain zu Slowenien. Die Anfänge der nationalen Differenzierungsprozesse in Krain und der Untersteiermark von der Aufklärung bis zur Revolution 1768 bis 1848. München: R. Oldenbourg Verlag, 2006. 414 strani, str. 492–493. *Zgodovinski časopis*, 64, 2010, št. 3-4, str. 491–494.
- Cvirn, Janez: *Trdnjavski trikotnik: Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914)*. Maribor: Obzorja, 1997.
- Deák, István: *The Lawful Revolution, Louis Kossuth and the Hungarians, 1848–1849*. New York: Columbia University Press, 1979.
- Desiderius, Erasmus: *Hvalnica Norosti; Tožba Mirú; O svobodni volji*. Studia humanitatis. Ljubljana: Studia humanitatis, 2010.
- Desiderius, *Mōrias enkōmion sive stultitiae laus*. Basileae: Typis G. Haas, ex officina J.J. Thurneisen, 1780.
- Desiderius, Erasmus: *The Praise of Folly*, London: Hamilton, Adams and co., 1887.
- Deželak Trojar, Monika: *Janez Ludvik Schönleben (1618–1861) v luči arhivskih virov, njegovega zgodovinskega in retoričnega opusa*. Maribor: [M. Deželak Trojar] doktorska disertacija, 2015.
- Dolinar, France M.: Die Gegenreformation in Innerösterreich und das Schicksal der Protestanten. *Primus Truber 1508–1586: Der slowenische Reformator und Württemberg* (ur. Lorenz Sönke, Anton Schindling in Wilfried Setzler). Stuttgart: W. Kohlhammer Verlag, 2011, str. 327–340.
- Domej, Teodor: Klagenfurt und seine Slowenen im 16. Jahrhundert. *Klagenfurt 1518: Eine Stadt im Aufbruch* (ur. Werner Drobesh, Wilhelm Wadl). Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie, Band 110. Klagenfurt am Wörthersee: Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, 2018, str. 269–286.
- Domej, Teodor: Verska in jezikovna raznolikost in (ne)strpnost v 18. stoletju – Ziljski (podtalni) protestanti na prehodu v tolerančno obdobje [tipkopis].
- Dular, Anja: Berem, bereš, beremo: Zgodovina branja na Slovenskem. *Zgodovina knjige in bralne kulture na Slovenskem* (ur. Ines Vodopivec), 55, 2011, št. 4. Ljubljana: Zveza bibliotekarskih društev Slovenije: Narodna in univerzitetna knjižnica, 2011 str. 89–106.
- Dular, Janez: Slovenska plemiška etiketa. *Obdobje baroka v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi: mednarodni simpozij v Ljubljani od 1. do 3. julija 1987* (ur. Aleksander Skaza in Ada Vidovič-Muha), Obdobja 9. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1989, str. 267–273.

- Ehlers, Joachim: Die Entstehung des Deutschen Reiches. *Enzyklopädie Deutscher Geschichte* (ur. Lothar Gall), Band 31. München: Oldenbourg Verlag, 2012, str. 3–174.
- Erbe, Michael: *Die frühe Neuzeit*. Stuttgart: Kohlhammer, 2007.
- Filipčič, France: Murska republika. *Enciklopedija Slovenije* (ur. Marjan Javornik), zvezek 7. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1993, str. 242.
- Gavigan, Johnannes: *The Austro-Hungarian province of the Augustinian friars, 1646–1820*. Volume II. Development, Studies, Baroque Brilliance 1646-1725. Roma: Analecta Augustiniana, 1976.
- Gestrin, Ferdo: *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991.
- Geršič, Matjaž: *Slovenska pokrajinska imena kot dejavnik identitete* (doktorska disertacija). Ljubljana: [M. Geršič], 2016.
- Golec, Boris: Was bedeutet „slowenisch“ und „deutsch“ in den krainischen und untersteirischen Städten der Frühen Neuzeit?. *Slowenen und Deutsche im gemeinsamen Raum: neue Forschungen zu einem komplexen Thema* (ur. Harald Heppner). Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission, Band 38. München: R. Oldenbourg, 2002, str. 37–64.
- Golec, Boris: Regionalne razlike v jezikovni podobi prebivalstva slovenskih celinskih mest med 16. in 18. stoletjem. *Zgodovinski časopis* 57, 2003, št. 1–2, str. 23–38.
- Golec, Boris: Etnično-jezikovna struktura slovenskih celinskih mest do prehoda v novi vek (poskus kvantitativnega ovrednotenja). *Ad fontes. Otorepčev zbornik* (ur. Darja Mihelič). Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2005, str. 401–410.
- Golec, Boris: *Nedokončana kroatizacija delov vzhodne Slovenije med 16. in 19. stoletjem: Po sledih hrvaškega lingvonima in etnonima v Beli krajini, Kostelu, Prekmurju in Prlekiji*. Thesaurus memoriae. Opuscula 3. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2012.
- Golec, Boris: So bili Belokranjci svojčas Hrvati?: Nedokončana kroatizacija Bele krajine v zgodnjem novem veku – od Metličanov in kranjskih Hrvatov do Belokranjcev. *Med cesarstvom in kraljestvom: študija čezmejnih kulturnozgodovinskih povezav* (ur. Petra Svojšak, Miha Seručnik in Vanja Kočevar). Ljubljana: Založba ZRC, 2013, str. 153–207.
- Golec, Boris: Nastanek in razvoj slovenskih pokrajinskih imen z ozirom na identitete prebivalcev. *Vizija raziskav slovenske gospodarske in družbene zgodovine* (ur. Darja Mihelič). Ljubljana: Založba ZRC, 2014, str. 327–348.
- Golec, Slovenščina pred kazenskimi sodišči. *Acta Histriae*, 24, 2016, št. 1, str. 147–176.
- Golec, Boris: *Terezijanske reforme: Gibalo sprememb občutka pripadnosti in povezanosti ter identitet v slovenskem prostoru. Marija Terezija: Med razsvetlenskimi reformami in zgodovinskim spominom* (ur. Miha Preinfalk in Boris Golec). Ljubljana: ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa: Založba ZRC, 2018, str. 195–216.
- Golec, Boris: Kroatizacija in karniolizacija: stranpoti v slovenski etnogenezi. Predavanje na študijskem srečanju za gimnazijske profesorice in profesorje zgodovine, Srednja zdravstvena šola, Ljubljana (SLO), 20. avg. 2019.
- Golec, Boris: »Lubi Slovenci« med potmi in stranpotni etnogeneze [tipkopis].
- Golež Kaučič, Marjetka: Re-Creation of Ballads – Individual Reflection in Contemporary Literature and Contemporary Life in Slovenia. *Ljudske balade med izročilom in sodobnostjo: zbornik referatov 27. mednarodnega posvetovanja raziskovalcev balad (SIEF baladna komisija), Gozd Martuljek, Slovenija, 13.–19. julij 1997* (ur. Marjetka Golež). Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Založba ZRC = Glasbenonarodopisni inštitut ZRC SAZU, 1998, str. 47–60.
- Gotthard, Axel: Vormoderne Lebensräume. Annäherungsversuch an die Heimaten des frühneuzeitlichen Mitteleuropäers. *HZ*, 276, 2003, str. 37–73.

- Grafenauer, Bogo: Poglavitne poteze slovenskega zgodovinskega razvoja in položaja. *Kronika*, 19, 1971, št. 3, str. 129–136.
- Grafenauer, Bogo in Vilfan, Sergij: Fevdalizem. *Enciklopedija Slovenije* (ur. Marjan Javornik), zvezek 3. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1989, str. 100–103.
- Grdina, Igor: *Od Brižinskih spomenikov do razsvetljenstva*. Maribor: Obzorja, 1999.
- Grdina, Igor: *Slovenci med tradicijo in perspektivo: politični mozaik 1860–1918*. Knjižna zbirka Claritas. Ljubljana: Študentska založba, 2003.
- Grdina, Igor: Do »fine moke 00« mleto Trubarjevo vprašanje. *Stati inu obstatu*, 6, 2006, št. 3–4, str. 202–236.
- Grdina, Igor: *Med dolžnostjo spomina in razkošjem pozabe: Kulturnozgodovinske študije*. Zbirka Življenja in dela. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006.
- Grdina, Igor: Pripadnosti in identitete med preteklostjo in vizijami prihodnosti. *Jeziki, identitete, pripadnosti med središči in obrobji: V počastitev 500. obletnice rojstva Primoža Trubarja* (ur. Kozma Ahačič in Petra Testen). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011, str. 9–20.
- Grdina, Slovenci. Jezik. *Enciklopedija Slovenije* (ur. Marjan Javornik), zvezek 11. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1997, str. 166–171.
- Grdina, Igor: Slovenci. Razvoj slovenske identitete. *Enciklopedija Slovenije* (ur. Marjan Javornik), zvezek 11. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1997, str. 170–171.
- Haller, Johannes: *Die deutsche Publizistik in den Jahren 1668–1674: Ein Beitrag zur Geschichte der Raubkriege Ludwigs XIV*. Heidelberg: C. Winter, 1892.
- Hastings, Adrian: *The Construction of Nationhood. Ethnicity, Religion and Nationalism*. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1997.
- Hajdinjak, Boris: »Kmetje nimajo nobene pravice do pritožbe«: Kmečki upor leta 1915 in Posavje. *Leukhup!: Kmečko upornišvo v obdobju predmoderne: Zgodovina, vzporednice, (re)prezentacije* (ur. Sašo Jerše). Ljubljana: Slovenska matica; Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU; Brežice: Posavski muzej, 2017, str. 33–76.
- Handelman, Don: The Organization of Ethnicity. *Ethnic Groups*, 1977, Vol. 1, str. 187–200.
- Haug-Moritz, Gabriele: Luther in nemška nacija – Revizija velike pripovedi. *Zgodovinski časopis*, 72, 2018, št. 3–4, str. 372–391.
- Heimann, Heinz-Dieter: *Die Habsburger. Dynastie und Kaiserreiche*. München: Verlag C.H.Beck, 2001.
- Höfler, Janez: *Trubarjevi „Lubi Slovenci“ ali Slovenija pred 650 leti v Strasbourgu: o pojmu Slovenije v srednjem veku*. Ljubljana: avtor, 2009.
- Hösler, Joachim: *Von Krain zu Slowenien: Die Anfänge der nationalen Differenzierungsprozesse in Krain und der Untersteiermark von der Aufklärung bis zur Revolution: 1768 bis 1848*. Südosteuropäische Arbeiten 126. München: R. Oldenbourg, 2006.
- Hroch, Miroslav: *Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups Among Smaller European Nations*. Cambridge [etc.]: Cambridge University Press, 1985.
- Hroch, Miroslav: From Ethnic Group Toward the Modern Nation: The Czech Case. *Nations and Nationalism*, 10, 2004, št. 1/2, str. 95–107.
- Hroch, Miroslav: Nationale Identität und nicht-nationale Zugehörigkeit: Historische Perspektiven. *Europa der Zugehörigkeit: Integrationswege zwischen Ein- und Auswanderung* (ur. Rudolf von Thadden, Steffen Keudelka in Thomas Serrier). Genshagener gespräche, Band X. Göttingen: Wallstein-Verlag, 2007, str. 33–48.
- Hroch, Miroslav: The Slavic World. *Handbook of language & ethnic identity*. Vol. 1, Disciplinary & regional perspectives (ur. Joshua A. Fishman in Ofelia García). Oxford [etc.]: Oxford

- University Press, 2010, str. 268–285.
- Hroch, Miroslav: Die Nation als ein europäisches Phänomen im Zeitalter der Globalisierung. *Jeziki, identitete, pripadnosti med središči in obrobi: V počastitev 500. obletnice rojstva Primoža Trubarja* (ur. Kozma Ahačič in Petra Testen). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011, str. 123–130.
- Humar, Jožko: *Primož Trubar rodoljub ilirski*. Koper: Lipa; [Trst]: Založništvo tržaškega tiska, 1980.
- Ilustrirana zgodovina Slovencev* (ur. Janez Cvirn ... [et al.]). Ljubljana: Mladinska knjiga, 1999.
- Jerše, Sašo: Besednjak oblasti v „najboljšem vseh možnih svetov“. *Svoboda politike in moč vere: Študije o politični kulturi deželnih stanov habsburške monarhije v času verskih vojn (ok. 1550–ok. 1650)* / Arno Strohmeyer. Ljubljana: Založba /*cf., 2011, str. 255–280.
- Jež, Andraž: *Stanko Vraz in nacionalizem: Od narobe Katona do narobe Prešerna*. Studia litteraria. Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU 23. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2016.
- Judt, Tony: *Povojna Evropa: 1945–2005*, Prva knjiga. Zbirka premiki. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2007.
- Jug, Stanko: Slovenski »zapovedni list« iz leta 1570 in novi vinski davek. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo*, 23, 1942, št. 1–4, str. 74–84.
- Južnič, Stanko: *Antropologija: [visokošolski učbenik]*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1987.
- Južnič, Stane: *Identiteta*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 1993.
- Kamen, Henry: *Who's Who in Europe 1450–1750*. London – New York: Routledge – Taylor & Francis Group, 2004.
- Kampmann, Christoph: *Europa und das Reich im Dreissigjährigen Krieg. Geschichte eines europäischen Konfliktes*. Stuttgart: W. Kohlhammer, 2008.
- Katičič, Radoslav: *Ein Ausblick auf die slawischsprachigen Völker im Südosten*. Schriften der Balkan-Kommission, philologische Abteilung 37. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1996.
- Kaufmann, Thomas: Konfessionalisierung. *Enzyklopädie der Neuzeit*, Band 6. Stuttgart: J. B. Metzler, 2007, str. 1053–1070.
- Kerec, Darja: Prekmurska zavest in slovenstvo. *Zgodovinski časopis*, 57, 2003, št. 1–2, str. 65–70.
- Kerševan, Marko: Božja beseda in/kot ljudski jezik pri slovenskih protestantih 16. stoletja. *Trubarjeva številka* (ur. Majda Merše). *Slavistična revija*, 56/57, št. 2008–4/2009–1. Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije, 2009, str. [23]–34.
- Kidrič, Franc: *Zgodovina slovenskega slovstva: od začetkov do Zoisove smrti: razvoj, obseg in cena pismenstva, književnosti in literature*. Ljubljana: Slovenska matica, 1929–1938.
- Köbler, Gerhard: *Historisches Lexikon der deutschen Länder. Die deutschen Territorien vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. München: Verlag C. H. Beck, 2007.
- Kocbek, Edvard: Srednja Evropa. *Dejanje*, 3, 1940, št. 3, str. 89–92.
- Kohler, Alfred: Die europäische Bedeutung des Begriffs »Casa de Austria«. *Was heißt Österreich? Inhalt und Umfang des Österreichbegriffs vom 10. Jahrhundert bis heute* (ur. Rihard G. Plaschka, Gerald Stourzh in Jan Paul Niederkorn). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1995, str. 135–147.
- Kohn, Hans: *Die Idee des Nationalismus: Ursprung und Geschichte bis zur Französischen Revolution*. Frankfurt/Main: S. Fischer, 1962.
- Kočevar, Vanja: Družbena in identitetna mobilnost kranjskih deželnih stanov kot posledica protireformacije in katoliške obnove. Družbena in identitetna mobilnost v slovenskem prostoru med poznim srednjim vekom in 20. stoletjem (ur. Boris Golec). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2019, str. 101–179.

- Kočevar, Vanja: Identiteta kranjskih deželnih stanov v zgodnjem novem veku. *Kronika*, 65, 2017, št. 2, str. 135–158.
- Kočevar, Vanja: *Odmevi tridesetletne vojne na Kranjskem* (diplomsko delo). Ljubljana: [V. Kočevar], 2012.
- Kočevar, Vanja: Premik kranjskega lingvo- in etnonima na celotni slovenski etnični prostor in imenska kroatizacija njegovega vzhodnega obrobja. *Premiki in obrobja: zbornik izvečkov – Simpozij raziskovalcev in raziskovalcev ZRC SAZU na začetku znanstvene kariere*, Ljubljana, 23.–24. november 2017 (ur. Peter Kumer). Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, (Založba ZRC, ZRC SAZU), 2017 str. 20.
- Kočevar, Vanja: Slovenska etnično-jezikovna identiteta in slovenski etnični prostor v prednacionalni dobi. *Tridesetletna vojna in slovenski etnični prostor v prvi polovici 17. stoletja: znanstveni posvet*, [Ljubljana, Atrij ZRC, 23.–24. maj 2018]: program in povzetki referatov (ur. Vanja Kočevar in Miha Preinfalk). Ljubljana: ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, 2018, str. 31–32.
- Kočevar, Vanja: *Vojvodina Kranjska v času Ferdinanda II. (1595–1637): politična zgodovina osrednje slovenske dežele*. Doktorska disertacija. Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 2016.
- Komac, Andrej: *Od mejne grofije do dežele. Ulrik III. Spanheim in Kranjska v 13. stoletju* (ur. Miha Kosi). Thesaurus memoriae. Dissertationes 5. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2006.
- Kontler, Laszlo: *Madžarska zgodovina: Tisočletje v srednji Evropi*. Ljubljana: Slovenska matica, 2005.
- Kosi, Jernej: *Kako je nastal slovenski narod: začetki slovenskega nacionalnega gibanja v prvi polovici 19. stoletja*. Zbirka Naprej!. Ljubljana: Sophia, 2016.
- Kosi, Jernej: Srečevanje dveh svetov: Prebivalstvo Prekmurja in nova »jugoslovanska« oblast po zasedbi in priključitvi pokrajine. 1919 v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi / 55. seminar slovenskega jezika, literature in kulture, 1.–13. 7. 2019 (ur. Mojca Smolej). Zbirka Seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2019, str. 79–86.
- Kosi, Jernej in Stregar, Rok: Kdaj so nastali »lubi Slovenci«?: O identitetah v prednacionalni dobi in njihovi domnevni vlogi pri nastanku slovenskega naroda. *Zgodovinski časopis*, 70, 2016, št. 3-4, str. 458–488.
- Kosi, Miha: »... quae terram nostram et Regnum Hungariae dividit ...«: Razvoj meje cesarstva na Dolenjskem v srednjem veku. *Zgodovinski časopis*, 56, 2002, št. 1-2, str. 43–93.
- Kosi, Miha: *Spopad za prehode proti Jadranu in nastanek »dežele Kras«: Vojaška in politična zgodovina Krasa od 12. do 16. stoletja*. Thesaurus memoriae. Opuscula 6. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2018.
- Koruza, Jože: Barok, Književnost. *Enciklopedija Slovenije* (ur. Marjan Javornik), zvezek 1. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987, str. 198–199.
- Koruza, Jože: O zapisanih primerih uradne slovenščine 16., 17. in 18. stoletja. *Jezik in slovstvo*, 18, 1972/73, št. 6, str. 193–200.
- Kotar, Jernej: Listina cesarja Friderika III. o izboljšanju kranjskega deželnega grba iz leta 1463. *Zgodovinski časopis*, 70, 2016, št. 1-2, str. 68–96.
- Kotar, Jernej: Jezikovna identiteta plemstva na Kranjskem v srednjem veku [tipkopis].
- Leersen, Joep: *National Thought in Europe: A Cultural History*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006.
- Leben-Seljak, Petra: Etnogeneza Slovencev: Rezultati antropoloških raziskav. *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo: začetki slovenske etnogeneze = Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche: Anfänge der slowenischen*

- Ethnogenese* (ur. Rajko Bratož), zvezek. 1. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2000, str. 549–558.
- Leitsch, Walter: Konstanze. *Die Habsburger: Ein biographisches Lexikon* (ur. Brigitte Hamann). Wien: Ueberreuter, 1988, str. 238.
- Lencek, Rado L.: The terms Wende – Winde, Wendisch – Windisch in the Historiographic Tradition of the Slovene Lands. *Slovene studies: Journal of the Society for Slovene Studies*, 12, 1990, št. 1, str. 93–97.
- Linhart, Anton Tomaž: *Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije*. Ljubljana: Slovenska matica, 1981.
- Kidrič, Franc: *Dobrovský in slovenski preporod njegove dobe*. Ljubljana: Znanstveno društvo, 1930
- Kidrič, Franc: *Zgodovina slovenskega slovstva: Od začetkov do Zoisove smrti: Razvoj, obseg in cena pismenstva, književnosti in literature*. Ljubljani: Slovenska matica, 1929–1938.
- Köbler, Gerhard: *Historisches Lexikon der deutschen Länder. Die deutschen Territorien vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. München: Verlag C. H. Beck, 2007.
- Machiavelli, Niccolò: *Vladar, Vladar*. Ljubljani: Slovenska matica, 2006, str. 128–140.
- Makarovič, Gorazd: *Ko še nismo bili Slovenci in Slovenke: Novoveške etnične identitete pred slovensko narodno zavestjo*. Razprave in eseji 60. Ljubljana: Društvo Slovenska matica, 2008.
- Makuc, Neva: *Historiografija in mentaliteta v novoveški Furlaniji in Goriški*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011.
- Malešević, Siniša: *Identity as Ideology: Understanding Ethnicity and Nationalism*. New York: Palgrave Macmillan, 2006.
- Malmenvall, Simon: Beseda o postavi in milosti metropolita Hilarijona kot primer osmišljanja preteklosti v Kijevski Rusiji. *Zgodovinski časopis*, 71, 2017, št. 1–2, str. 8–29.
- Mann, Golo: *Wallenstein: Sein Leben erzählt von Golo Mann*. Frankfurt am Main: S. Fischer, 1971.
- Maur, Eduard: *12.5.1743 – Marie Terezie korunovace na usmiřenou*. Praha: Havran, 2003.
- Mat'a, Petr: Multilingualism in the Aristocratic Society of Seventeenth-Century Bohemia. *Histoire comparée de l'Europe centrale de 1700 à nos jours. Etats, populations, identités et territoires*. <https://cem.hypotheses.org/787> (27. 6. 2019).
- Merian, Matthaeus, der Ältere: *Topographia provinciarum Austriacarū: Austriae, Styriae, Carinthiae, Carniolae, Tyrolis etc.; das ist Beschreibung und Abbildung der fürnembsten Stätt und Plätz in den österreichischen Landen Under und Oberösterreich, Steyer, Kärndten, Crain und Tyrol*. Reprint [d. Ausg.] Frankfurt am Main, 1649. Wien: Archiv-Verlag, 2005.
- Michels, Roberto: Historična analiza patriotizma. *Napredna misel*, II., 1914, št. 4, str. 153–182.
- Miklavčič, Maks in Dolenc, Jože: *Leto svetnikov*. Del 2: April–junij. Ljubljani: Zadruga katoliških duhovnikov, 1970.
- Mlinarič, Jože: *Studeniški dominikanski samostan: ok. 1245–1782*. Celje: Društvo Mohorjeva družba: Celjska Mohorjeva družba, 2005
- Milza, Pierre: *Zgodovina Italije*. Zgodovina držav in narodov (ur. Peter Štih, Peter Vodopivec) 5. Ljubljana: Slovenska matica, 2012.
- Müller, Jakob: Zgodba o ljudstvu. *Jezikoslovni zapiski: Zbornik Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša*, št. 5, 1999, str. 33–61.
- Murko, Matija: *Spomini*. Ljubljani: Slovenska matica, 1951.
- Nared, Andrej: *Dežela – knez – stanovi: Oblikovanje kranjskih deželnih stanov in zborov do leta 1518*. Thesaurus memoriae dissertationes 7. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Arhiv Republike Slovenije, 2009.
- Novak, Vinko: Prekmurski knjižni jezik. Enciklopedija Slovenije (ur. Marjan Javornik), zvezek 9. Ljubljana: Mladinska knjiga 1995, str. 283.
- Novak, France: Trubarjev Philopatridus Illyricus. *Merkurjev zbornik* (ur. Silvo Torkar). Jezikoslovni zapiski 13, 1–2. Ljubljana: Založba ZRC, 2007, str. 297–302.

- Oman, Žiga: Slovenci, slovenski jezik in reformacija na Dravskem polju: Nekaj paberkov. *Slovenski jezik* 10, str. 213–221.
- Ogrin, Matija: Slovenska pridiga baročne dobe in redovne province: med retoričnim izročilom in redovniško karizmo. *Arhivi*, 40, 2017, št. 2, str. 217–232.
- Ogrin, Matija: Slovenski rokopisi 17. stoletja v senci 30-letne vojne in »doba književnega zastoja«. *Tridesetletna vojna in slovenski etnični prostor v prvi polovici 17. stoletja: Znanstveni posvet, [Ljubljana, Atrij ZRC, 23.–24. maj 2018]: Program in povzetki referatov* (ur. Vanja Kočevar in Miha Preinfalk). Ljubljana: ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, 2018 str. 25–26.
- Orel, Irena: Prvi slovensko-italijanski slovar Vodnikove priredbe Linhartove komedije Veseli dan ali Matiček se ženi v slovnici Saggio grammaticale italiano-cragnoilino (1811) Vincenca Franula de Weissenthurna: (Ob Franulovi 200-letnici smrti) [Elektronski vir]. *Zbornik prispevkov s simpozija 2017 [Elektronski vir]* (ur. Aleksandra Bizjak Končar, Helena Dobrovoljc). Nova Gorica: Založba Univerze, 2018, str. 146–156.
- Orožen, Janko: *Zgodovina Celja in okolice*. Celje: Olepševalno in turistično društvo Celje, Celjska turistična zveza, 1967.
- Ovidius Naso, Publius: *Metamorfoze*. Ljubljana: Modrijan, 2013.
- Ožinger, Anton: Kriza cerkvenega življenja in reformacija na Slovenskem. *Zgodovina Cerkve na Slovenskem* (ur. Metod Benedik). Celje: Mohorjeva družba, 1991, str. 93–112.
- Parker, Geoffrey (ur.): *The Thirty Years' War*. London – New York: Routledge, 1997.
- Parker, Geoffrey: *Zahodna geopolitična misel v dvajsetem stoletju*. Knjižna zbirka Mednarodni odnosi .Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 1997.
- Perovšek, Jurij: Slovenci in država SHS leta 1918. *Zgodovinski časopis*, 53, 1999, št. 1, str. 71–79.
- Petrin, Silvia: Die Epoche Premysl Otakars II. in der neuen tschechischen Historiographie (https://www.zobodat.at/pdf/Jb-Landeskde-Niederoesterreich_44-45_0434-0452.pdf), str. 434–452.
- Piirimäe, Pärtel: Swedish or Livonian patria? On the Identities of Livonian nobility in the seventeenth Century. *Ajalooline Ajakiri*, 139/140, 2012, št. 1/2, str. 13–32.
- Piirimäe, Pärtel: Livonian *Vaterland* and Swedish *Landesvater* Languages of patriotism in the seventeenth-century. *Politische Dimensionen der deutschbaltischen literarischen Kultur Swedish empire* (ur. Liina Lukas, Michael Schwidtal ni Jaan Undusk). Schriften der Baltischen Historischen Kommission, Band 22. Berlin: LIT Verlag, 2018, str. 15–45.
- Pisk, Marjeta: *Vi čuvarki ste obmejni: pesemska ustvarjalnost Goriških brd v procesih nacionalizacije kulture*. Zbirka Folkloristika 8. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2018.
- Platon: *Apologija Kriton* (Knjižnica Kondor 84). Ljubljana: Mladinska knjiga, 1967.
- Pobežin, Gregor: Nihil odiosius quam nomen Italarum: Vergerij mlajši med humanističnim univerzalizmom in nacionalizmom. *Evropski humanizem in njegovi izzivi*, 41, 2018, št. 2, str. 99–115.
- Pogorelec, Breda: Cerkevno življenje in slovenščina v javnosti v sedemnajstem stoletju. *Bogoslovni vestnik*, 52, 1992, št. 1-2, str. 121–132.
- Pogorelec, Breda: *Zgodovina slovenskega knjižnega jezika: Jezikoslovni spisi I* (ur. Kozma Ahačič). Zbirka Lingua Slovenica. Fontes 1. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2011.
- Pohl, Walter in Vocelkav, Karl: *Habsburžani: zgodovina evropske rodbine*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1994.
- Polívka, Miroslav: Kuttenger Dekret. *Lexikon des Mittelalters*. Fünfter Band/Achte Lieferung. München – Zürich: Artemis & Winkler Verlag, 1991, str. 1594.
- Popovici, Aurel C.: *Die Vereinigten Staaten von Groß-Österreich. Politische Studien zur Lösung der nationalen Fragen und staatsrechtlichen krisen in Österreich-Ungarn*. Leipzig: Verlag von B. Elischer Nachfolger, 1906.

- Pörtner, Regina: A Religion for the People? Economic Change, Language, and Ethnicity in the Sixteenth-Century Slovene Reformation. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 126, 2018, št. 1, str. 53–72.
- Raun, Toivo U.: Nineteenth- and Early Twentieth Century Estonian Nationalism Revisited. *Nations and Nationalism*, 9, 2003, št. 1, str. 129–147.
- Reisp, Branko: *Kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1983.
- Rizman, Rudi: Teoretske strategije v študiju etnonacionalizma. Študije o *etnonacionalizmu* (ur. Rudi Rizman). Knjižna zbirka Krt 79. Ljubljana: Knjižnica revolucionarne teorije, 1991, str. 15–38.
- Rotar, Janez: *Die Nationwerdung der Slowenen und die Reformation: Trubars Benennungen von Ländern und Völkern*. Geschichte, Kultur und Geisteswelt der Slowenen, Band 21. München: R. Trofenik, 1991.
- Rotar, Janez: Najstarejši domači zapis imena dežele Kranjske. *Zgodovinski časopis*, 45, 1991, št. 3, str. 357–361.
- Rotar, Janez: Toponimika in etnika v Trubarjevih pregovorih in posvetilih. *Zgodovinski časopis*, 41, 1987, št. 3, str. 465–472.
- Rotar, Janez: *Trubar in južni Slovani*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1988.
- Rotar, Janez: Viri Trubarjevega poimenovanja dežel in ljudstev in njegova dediščina. *Zgodovinski časopis*, št. 42, 1988, št. 3, str. 315–361.
- Rothschild, Joseph: Etničnost in država. Študije o *etnonacionalizmu* (ur. Rudi Rizman), Knjižna zbirka Krt 79. Ljubljana: Knjižnica revolucionarne teorije, 1991, str. 165–190.
- Rothschild, Joseph: *Ethnopolitics: A Conceptual Framework*. New York: Columbia University Press, 1981.
- Rozman, Andrej: Uveljavljanje češčine in slovaščine v književnosti do narodnega preporoda. *Jeziki, identitete, pripadnosti med središči in obrobji: V počastitev 500. obletnice rojstva Primoža Trubarja* (ur. Kozma Ahačič in Petra Testen). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011, str. 271–287.
- Saussure, Ferdinand de: *Course in General Linguistics*. New York: Philosophical Library, 1959.
- Saussure, Ferdinand de: *Predavanja iz splošnega jezikoslovja*. Studia humanitatis 10. Ljubljana: ISH Fakulteta za podiplomski humanistični študij, 1997.
- Sayer, Derek: *The Coasts of Bohemia: A Czech History*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2000.
- Schulze, Hagen: *Država in nacija v evropski zgodovini*. Modra zbirka: Delajmo Evropo. Ljubljana: Založba /*cf., 2003.
- Simoniti, Primož: *Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede XVI. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica, 1979.
- Simoniti, Vasko: *Fanfare nasilja*. Ljubljana: Slovenska matica, 2003.
- Simoniti, Vasko: Teritorialna država: nasprotje in povezanost med deželo in vladarjem. *Od držav na Slovenskem do slovenske države* (ur. Ivan Kordiš). Kočevje: Pokrajinski muzej, 2004, str. 47–75.
- Skubic, Mitja: Furlanščina. Enciklopedija Slovenije (ur. Marjan Javornik), zvezek 3. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1989, str. 168–169.
- Slowenen und Deutsche im gemeinsamen Raum: Neue Forschungen zu einem komplexen Thema* (ur. Harald Heppner). München: R. Oldenbourg, 2002.
- Smith, Anthony David: Adrian Hastings on nations and nationalism. *Nations and Nationalism*, 9, 2003, št. 1, str. 25–28.
- Smith, Anthony David: *Ethno-symbolism and nationalism: a cultural approach*. London; New York: Routledge, 2009.
- Smith, Anthony David: *National Identity*. Reno; Las Vegas; London: University of Nevada Press, 1991.

- Smith, Anthony David: *The Ethnic Origins*. Oxford; New York: B. Blackwell, 1989.
- Smolik, Marijan: Megiserjevi knjigi pregovorov in očenašev. *Slavistična revija*, 56–57, 2008–2009, št. 4–1, str. 397–403.
- Srbik, Heinrich Ritter von: *Wallensteins Ende. Ursachen, Verlauf und Folgen der Katastrophe*. Salzburg: Müller Verlag, 1952.
- Stollberg-Rilinger, Barbara: *Das Heilige Römische Reich deutscher Nation. Vom Ende des Mittelalters bis 1806*. München: Verlag C. H. Beck oHG, 2006.
- Stone, Gerald: Slovenski jezik v Valvasorjevi Slavi vojvodine Kranjske. *Valvasorjev zbornik* (ur. Andrej Vovko). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1989, str. 232–238.
- Šega, Drago: Med Biblijo in Cerkovno ordnino. (Primož Trubar) *Slovenska cerkovna ordnina*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1975, str. 113–138.
- Škafar, Ivan: Madžari o prvih štirih knjigah Mikloša Küzmiča: (ob 170-letnici njegove smrti). *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 46–11, 1975, št. 2, str. 246–258.
- Škamperle, Igor: Tehnologija oblasti. *Vladar* (Niccolò Machiavelli). Ljubljani: Slovenska matica, 2006, str. 128–140.
- Škrubej, Katja: Uradovalna slovenika in proces terminologizacije med ustnostjo in pisnostjo od srednjega veka do moderne dobe. *Rokopisi slovenskega slovstva od srednjega veka do moderne* (ur. Aleksander Bjelčevič, Matija Ogrin, Urška Perenič). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2017, str. 367–375.
- Štih, Peter: Furlani. *Enciklopedija Slovenije* (ur. Marjan Javornik), zvezek 3. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1989, str. 163.
- Štih, Peter: Furlanija. *Enciklopedija Slovenije* (ur. Marjan Javornik), zvezek 3 Ljubljana: Mladinska knjiga, 1989, str. 163–164.
- Štih, Peter: Celjski grofje, vprašanje njihove deželno knežje oblasti in dežele Celjske. *Grafenauerjev zbornik* (ur. Vincenc Rajšp). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Filozofska fakulteta; Maribor: Pedagoška akademija, 1996, str. 227–256.
- Štih, Peter in Vasko Simoniti: *Slovenska zgodovina do razsvetljenstva*. Ljubljana, Celovec: Korotan, Mohorjeva družba, 1996.
- Štih, Slovenci. Ime. *Enciklopedija Slovenije* (ur. Marjan Javornik), zvezek 11. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1997, str. 165–166.
- Štih, Peter: Slovenci. Od 6. do konca 15. st. *Enciklopedija Slovenije* (ur. Marjan Javornik), zvezek 11. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1997, str. 171–185.
- Štih, Peter: Dežela Grofija v Marki in Metliki. *Vilfanov zbornik: Pravo – zgodovina – narod = Recht, Geschichte, Nation* (ur. Vincenc Rajšp in Ernst Bruckmüller). Ljubljana: Založba ZRC (ZRC SAZU), 1999, str. 123–145.
- Štih, Peter: Slovansko, alpskoslovansko ali slovensko? O jeziku slovanskih prebivalcev prostora med Donavo in Jadranom v srednjem veku. *Zgodovinski časopis*, 65, 2011, št. 1-2, str. 8–51.
- Štih, Peter: Konfrontacija, akulturacija in integracija na stičišču romanskega, germanskega in slovanskega sveta. *Zgodovinski časopis*, 70, 2016, št. 1-2, str. 8–66.
- Štuhec, Marko: Iz Lesc v Ljubljano po francosko: prispevek k poznavanju jezikovne rabe kranjskega plemstva v prvi polovici 18. stoletja. *Zgodovinski časopis* 60, 2006, št. 3–4, str. 327–344.
- Thucydides: *Peloponeška vojna*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1958.
- Tilly, Charles: *Evropske revolucije 1492–1992*. Ljubljana: Založba / *cf., 2005.
- Todorov, Tzvetan: Narod in nacionalizem. *Študije o etnonacionalizmu* (ur. Rudi Rizman), Knjižna zbirka Krt 79. Ljubljana: Knjižnica revolucionarne teorije, 1991, str. 145–164.
- Toporišič, Jože: Slovenski jezik. *Enciklopedija Slovenije* (ur. Marjan Javornik), zvezek 12. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1998, str. 34–38.
- Treichler, Michael: *Das von nationalen Motiven geleitete Handeln und Denken des Jan Hus am Beispiel des Kuttenberger Dekrets*. Grin Verlag, 2007.

- Valenčič, Vlado: Etnična struktura ljubljanskega prebivalstva v času protestantizma. *Kronika*, XVI, 1968, št. 3, str. 137–139.
- Vidmar, Luka: *Ljubljana kot novi Rim: Akademija operozov in baročna Ljubljana*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2013.
- Vidmar, Luka: Schönleben in koncept slovenske Cerkve. *Janez Ludvik Schönleben (1618–1681): 400-letnica rojstva: znanstveni simpozij, Prešernova dvorana SAZU, Novi trg 4 (pritličje), Ljubljana, 18. in 19. oktober 2018: program simpozija in povzetki referatov* (ur. Monika Deželak Trojar). Ljubljana: Založba ZRC, 2018, str. 9.
- Vidmar, Luka: Koncept slovenske Cerkve: Trubar, Hren, Schönleben. *Razvoj kolektivnih (etničnih) identitet na Slovenskem skozi prizmo zgodovine dolgega trajanja: znanstveni posvet, 23.-24. maj 2019, Prešernova dvorana SAZU, Novi trg 4, Ljubljana* (ur. Vanja Kočevar in Boris Golec). Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2019 str. 14.
- Vidmar, Polona: Likovne upodobitve Valterja grofa Leslija med tridesetletno vojno [tipkopis].
- Vilfan, Sergij: *Pravna zgodovina Slovencev: Od naselitve do zloma stare Jugoslavije*. Ljubljana: Slovenska matica, 1961.
- Vilfan, Sergij: K zgodovini kmečkega kupčevanja s soljo: (gospodarsko-pravne podlage povesti o Martinu Krpanu) [1. del]. *Kronika*, 11, 1963, št. 1, str. 1–12.
- Vilfan, Sergij: Temelji in razvoj denarnih sistemov v slovenskih deželah do 17. stoletja. *Zgodovinski časopis*, 40, 1986, št. 4, str. 397–412.
- Vilfan, Sergij: Deželni stanovi. *Enciklopedija Slovenije* 2 (ur. Marjan Javornik). Ljubljana: Mladinska knjiga, 1988, str. 251.
- Vilfan, Sergij: Mestne računske knjige kot zgodovinski vir. *Gradivo in razprave*, 8. Zbornik ob devetdesetletnici arhiva. Ljubljana: Zgodovinski arhiv Ljubljana, 1988, str. 14–36.
- Vilfan, Sergij: Država in dežela od 13. do 18. stoletja. *Slovenci in država. Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU od 9 do 11. novembra 1994* (ur. Bogo Grafenauer, Ferdo Gestrin, Janko Pleterski in Sergij Vilfan). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1995, str. 47–60.
- Vilfan, Sergij: Struktura stanov, deželne finance in reformacija. *Zgodovinski časopis*, 49, 1995, št. 2, str. 175–181.
- Vodopivec, Peter: O Kocbekovem prispevku k razpravi o Srednji Evropi. *Glasnik Slovenske matice*, 14, 1990, št. 1/2, str. 60–62.
- Vodopivec, Peter: Narodni preporod. *Enciklopedija Slovenije* (ur. Marjan Javornik), zvezek 7. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1993, str. 313–314.
- Vodopivec, Peter: Razsvetljenstvo. *Enciklopedija Slovenije* (ur. Marjan Javornik), zvezek 10. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1996, str. 115.
- Vodopivec, Peter: Nekaj opozoril na vzporednice in razlike v narodnem oblikovanju Slovencev in Bretoncev. *Avstrija, Jugoslavija, Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas: Lipica, 29. maj–1. junij 1996* (ur. Dušan Nečak). [Ljubljana]: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 1997, str. 62–73.
- Voje, Ignacij: Avstrijsko-turške vojne. *Enciklopedija Slovenije* (ur. Marjan Javornik). 1. zvezek. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987, str. 151–152.
- Vörös, Sebastjan: Prebujena Trnuljčica: (narodna) identiteta med kontinuiteto in kontingenco. *Družbena in identitetna mobilnost v slovenskem prostoru med poznim srednjim vekom in 20. stoletjem* (ur. Boris Golec). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2019, str. 447–483.
- Vošnjak, Josip: *Spomini* (ur. Vasilij Melik). Ljubljana: Slovenska matica, 1982.
- Vrečko, Edvard: Predgovor kot posvetilo v Trubarjevih knjigah. K enajsti knjigi Zbranih del Primoža Trubarja. Primož Trubar: *Nemški spisi [Elektronski vir]: 1550–1581* (ur. Edvard Vrečko). Ljubljana: Pedagoški inštitut, 2011, str. 629–663. (<https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-VM2T0EIC>)

- Vrhovnik, Ivan: Nekaj o slovenskih pridigah v Slovenjgradcu. Časopis za zgodovino in narodopisje, XVII, 1922, št. 1, str. 33–36.
- Vurnik, Stanko: *Slovenska peča (donesek k studiju slovenskih ljudskih noš in k etnografski diferenciaciji ornamentalnega stila v slovenski ljudski umetnosti)*. Ljubljana: [s. n.], 1928.
- Wakounig, Marija: Kontinuität und Wandel im böhmischen Adel nach 1620 oder »Der Anfang und das Tor zu all unseren Elend und Trübsal?«. *Studia Historica Slovenica*, 4, 2004, št. 1, str. 59–73.
- Wakounig, Marija: Hemma von Gurk – Ema Krška. Das Werden einer Heiligen. *Heilig: transkulturelle Verehrungskulte vom Mittelalter bis in die Gegenwart* (ur. Dietlind Hüchtke in Kerstin S. Jobst). Göttingen, Wallstein Verlag, 2017, str. 141–160.
- Weber, Max: *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*. Berkeley; Los Angeles; London: University of California Press, 1978.
- Weiss, Janez: *Semič in Semenič: plemiški rodbini Metliškega: 14.–18. stoletje*. Zbirka Nobilitas Metlicensis 1. Semič: Občina, 2016.
- Weiss, Janez: *Viniška republika: pregled ob 90-letnici*. Vinica: KS, 2009.
- Zajc, Marko in Polajnar, Janez: *Naši in vaši: Iz zgodovine slovenskega časopisnega diskurza v 19. in začetku 20. stoletja*. Zbirka Mediawatch. Ljubljana: Mirovni inštitut, 2012.
- Zajc, Marko in Polajnar, Janez: *Ours and Yours: On the History of Slovenian Newspaper Discourse of the 19th and Early 20th Centuries*. Ljubljana: Mirovni inštitut, 2012.
- Zwitter, Fran: *O slovenskem narodnem vprašanju*. Ljubljana: Slovenska matica, 1990.
- Žagar, Janja: Ljudska noša, *Enciklopedija Slovenije* (ur. Marjan Javornik), zvezek 6. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1992, str. 284–286.
- Žargi, Matija: Bitka pri Sisku. *Bitka pri Sisku: 1593–1993: [razstava]*, Narodni muzej (ur. Matija Žargi). Ljubljana: Narodni muzej, 1993, str. 9–24.
- Žvanut, Maja: *Od viteza do gospoda*. Ljubljana: Viharnik: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1994.

SUMMARY

Did the Slovene Ethnic Identity Exist in the Pre-National Period? Collective Identities and Amplitudes of the Importance of Ethnicity in the Early Modern Period (Parts I—III)

Vanja Kočevar

The treatise addresses two main issues; namely, 1) the question of whether Slovene ethnic identity existed in the “pre-national” period, i.e. before the formation of the Slovene national movement, and 2) the importance of ethnic belonging in the formation of collective identities in the Early Modern Times. Additionally, the study attempts to apply the ethno-symbolist interpretative paradigm of the formation of modern nations to the Slovene case, taking a few liberties as regards the theory.

The first research question, i.e. if modern Slovene national identity has its ethnic counterpart in pre-modern periods, is one of the central controversies of contemporary Slovene historiography. The study begins by exploring the problem through the prism of Miroslav Hroch’s concept. He argues that modern national identity evolved within four historical constants, namely 1) the historical-political, 2) the linguistic-ethnic, 3) the conceptual, and 4) the geographical constant. The author thus maintains that the linguistic-ethnic constant was of key importance for Slovenes.

The question of the Slovene ethnonym and glossonym in the “pre-national” period is addressed with the help of the instrumentarium of structural linguistics (Ferdinand de Saussure). The periods preceding rationalism were characterized by a considerable “terminological confusion”, wherefore contextualization is required to determine which signifier denotes the signified. Medieval authors and those from the Early Modern Times used different signifiers to denote Slovenes and the Slovene language.

Particular attention is paid to ethnicity as a form of collective identity. Three groups of processes affecting the formation and evolution of ethnic communities are mentioned: 1) ethnic fusion (assimilation, amalgamation, and incorporation), 2) ethnic fission, and 3) ethnic survival or revival. The treatise explores the aforementioned processes in the case of Slovenes by means of the ethno-symbolist concept of the ethnic centre and periphery. The related research shows that in the Early Modern Times the Slovene ethnic centre was represented particularly by the province of Carniola, and the Slovene-populated parts of Styria and Carinthia. Conditionally, the centre included Gorizia and Istria, where strong influence of the neighbouring Italian space was felt. Slovenes’ ethnic markers are addressed in a separate paragraph.

The ethnic periphery (Anthony D. Smith) or transitional area (Janez Rotar) is in the Slovene case represented by five regions of modern-day Slovenia: Kostel, Bela krajina, eastern Dolenjska, Prlekija, and Prekmurje, which were in the Early Modern Times marked by the process of Croatization (Boris Golec) or ethnic fusion with the neighbouring Croatian-Slavonian space. After the changes of administrative and ecclesiastical borders in the period of Theresian-Josephinian reforms the process of ethnic fusion took the opposite course, and the periphery turned once again to the Slovenian ethnic centre.

The evolution of Slovene ethnic identity is presented also through the prism of the model of the ethnic communities’ evolutionary stages (Don Handelman, Anthony D. Smith). This approach demonstrated that in the Middle Ages Slovenes evolved 1) to an ethnic category connected by a common language, 2) with the emergence of the standard Slovene language during the Reformation, between 1550 and 1584, the Slovene identity was elevated to the level of an ethnic network, which was followed by 3) the “Baroque standstill of ethnogenesis” because the 17th and 18th century saw the dominance of provincial identities, and that 4) in the second half of the 18th century the processes of ethnic revival were re-solidified. With the formation of the national movement the Slovene identity elevated itself to the level of *ethnie* or ethnic group on the eve of the “national” period.

In the course of history the importance of ethnic belonging fluctuated and the Slovene ethnic space was referred to by integral signifiers. In the Middle Ages and in the 16th century it was denoted by variants of the Latin name *Slauonia* or the German signifier *Windischland*. Both names could also denote other Slavic-populated parts of Europe, particularly neighbouring (Kajkavian) Slavonija. After the year 1587, in the period of the “Baroque standstill of ethnogenesis”, we do not come across integral signifiers for the Slovene ethnic space until the signifier “Slovenia” re-emerges in 1810.

In the Baroque period Slovenes living outside the Duchy of Carniola, which was ethnically speaking the most Slovene province, were referred to as Carniolans as well. The “Carniolization” (Boris Golec) marked particularly the western part of the ethnic space, where provincial identities were weaker. This process was less prominent in Lower Styria and Carinthia, where only a few signs are noticeable. Based on the published sources, the paper presents the cases of “Carniolans” and the “Carniolan language” outside Carniola, which occurred sporadically at an earlier point, and to a greater extent in the second half of the 17th and 18th century.

The article also presents the concept of the “amplitudes of the importance of ethnicity”, which is based on the model of heterogeneity of a person’s individual identity, which consists of: 1) the category of gender, 2) space, 3) socio-economic category, 4) religious category, and 5) ethnic category. On the basis of these categories individuals form connections in a community with collective identities. Our concept builds on the premise that the importance of the ethnic category fluctuated in the course of history. The treatise then places the concept into space and time; an overview of general European trends of the importance of ethnicity is presented in arbitrarily selected historical periods (humanism, the Reformation, Baroque and absolutism, the Age of Enlightenment, Romanticism).

The phenomena of (proto)nationalism also coincided with the “amplitudes of the importance of ethnicity” on the timeline of long-term history. This process has been identified by many historians; however, it is yet to be addressed systematically. This treatise thus attempts to make the first steps in this direction. Namely, the waves of (ethno)nationalism, which historiography recognized in “modern” history, can be noticed in pre-modern periods as well. The article brings a few gleanings on the subject of (proto)nationalist aspects in Hungarian, Italian, German, and Czech history.

Mateja Ratej

Ruska emigrantka Varvara Višnjevska/ Višnevskaja v Mariboru leta 1932: nemška vohunka, sovjetska provokatorka, komunistična aktivistka ali mladostna avanturistka?

Ratej, Mateja, dr., znanstvena sodelavka, ZRC SAZU, Inštitut za kulturno zgodovino, 1000 Ljubljana, Novi trg 1, mratej@zrc-sazu.si

**Ruska emigrantka Varvara Višnjevska/
Višnevskaja v Mariboru leta 1932:
nemška vohunka, sovjetska provokator-
ka, komunistična aktivistka ali mladostna
avanturistka?**

Zgodovinski časopis, Ljubljana 74/2020 (161), št. 1–2, str. 96–110, cit. 38

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Avtorica se v razpravi posveča obrisom miselnih in čustvenih stanj Varvare Višnjevske, kakor jih je bilo mogoče sestaviti iz kazenskega spisa okrožnega sodišča v Mariboru. Mlada ruska emigrantka je s prihodom v Maribor ob koncu leta 1932 zatresla ustaljeni ritem provincialnega mesta, ko je s svojim ravnanjem vzbudila sum, da je komunistka in vohunka. Takšno sklepanje je bilo posledica poostrenega nadzora nad komunistično dejavnostjo v Kraljevini Jugoslaviji po nastopu šestojanuarske diktature. Kot ugotavlja avtorica, pa kulturnozgodovinsko ozadje padlega kazenskega primera, ki prepričljivo ilustrira identitetni zlom ruskih emigrantov, obenem nakazuje tudi miselnost mlade evropske povojne generacije, katere del se je z izgubo kolektivnih identitetnih oprijemališč po razpadu imperijev (avstro-ogrskega in ruskega) ter z nastopom svetovne gospodarske krize oprijel romantičnega avanturizma. Komunizem kot odlično organizirana in po oktobrski revoluciji v evropskih državah razpita in preganjana politična dejavnost se je zdel ustrezna fantazma – zatočišče generacije.

Ključne besede: Maribor 1918–1941, ruski emigranti, Mihael Volkov, Varvara Višnjevska/Višnevskaja, zgodovina mentalitet

Mateja Ratej, PhD, Research Associate, ZRC SAZU, Institute of Cultural History, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 1, mratej@zrc-sazu.si

**Russian Emigrant Varvara Vishnyevska/
Vishnevskaya in Maribor in 1932: German
Spy, Soviet Provocator, Communist Activist
or Young Adventurer?**

Historical Review, Ljubljana 74/2020 (161), No. 1–2, pp. 96–110, 38 notes

Language: Sn., (En., Sn. En.)

The author outlines Varvara Vishnyevska's mental and emotional state that can be deduced from the criminal file of the Maribor district court. Having arrived in Maribor in late 1932, this young Russian emigrant shook the provincial city when her actions aroused the suspicion that she was a communist and a spy. This belief stemmed from a tighter control of the communist activities in the Kingdom of Yugoslavia after the introduction of the 6 January Dictatorship. The author argues that the cultural and historical background of the dismissed criminal case that illustrates the Russian emigrants' broken identity and demonstrates the mindset of the young European post-war generation, a part of whom lost their collective identity footholds after the disintegration of the (Austro-Hungarian and Russian) empires and, with the onset of the global economic crisis, clung to romantic adventurism. As a well-organized and, after the October Revolution, a notorious and persecuted political activity in European states, to the young generation communism appeared as a suitable phantasm, a refuge.

Key words: Maribor 1918–1941, Russian emigrants, Mikhail Volkov, Varvara Vishnyevska/Vishnevskaya, history of mentalities

Ko je državni tožilec Državnega sodišča za zaščito države konec januarja 1933 mariborskemu okrožnemu sodišču vrnil kazenski spis Varvare Višnjevske/Višnevskaje z dopisom, da ni našel osnove za kazenski pregon emigrantke, ki je bila osumljena komunistične propagande in pronemške špijonaže, obenem pa je sodišču naložil izpustitev osumljenke iz mariborskega pripora ter njeno predajo policiji za izgon iz Kraljevine Jugoslavije, so se mariborski naslovniki uradnega dopisa znašli v mučni zagati.¹ Ni šlo zgolj za užaljen ponos zaradi slabo prikritega očitka beograjskega tožilca o preveč vnetem izvrševanju zakona o zaščiti države, ki je v prvih letih po nastopu šestojanuarske diktature (1929) napenjal jadra predvsem proti komunistom. Nervozi policijskih preiskovalcev na severni jugoslovanski meji in spravljivosti beograjskega tožilca je bržkone botrovalo tudi dejstvo, da je v tistih dneh položaj nemškega kanclerja prevzemal Adolf Hitler, čigar politični vzpon je prva jugoslovanska država v prihodnjih letih spremljala s slabo prikrito naklonjenostjo.²

V začetku februarja je bil tako v kazenski spis mariborskega okrožnega sodišča z oznako Kzp 24/33 vložen nov dokument, v katerem je preiskovani sodnik mariborskemu državnemu tožilstvu pojasnil, zakaj Varvare Višnjevske še ni izpustil na svobodo. Ob tem, da je ob prihodu v Maribor izrabila zaupanje družine v mestu živečih ruskih emigrantov s predstavljanjem pod lažnim imenom Vera Grišakova ter je Mihaela Volkova z obljubo dobičkonosne službe na Japonskem pripravila do tega, da je odpovedal službo pri Finančni kontroli, je družino Volkov, pri kateri je živela v času zadrževanja v Mariboru, materialno oškodovala s tatvinami denarja in predmetov. Ker je osumljenka med policijskim zaslišanjem tudi Mihaela Volkova obtožila protidržavne špijonaže in je bil zato skupaj z njo v priporu, se je nekdani častnik carske vojske takoj po izpustitvi odločil za ovadbo proti zviti popotnici.³

¹ Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa P6-0088 (B), ki ga financira ARRS.

Pokrajinski arhiv Maribor (dalje PAM), fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp IX 24/33, dopis državnega tožilca Državnega sodišča za zaščito države (podpis nečitljiv) okrožnemu sodišču v Mariboru, 31. 1. 1933.

² Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, 2. del, 67; Nećak, *Avstrijska legija II.*, 30–35; Klopčič, *Desetletja preizkušenj*, 377.

³ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp IX 24/33, dopis preiskovalnega sodnika (podpis nečitljiv) državnemu tožilstvu v Mariboru, 3. 2. 1933.

Varvara Višnjevska je pripotovala v Maribor prek jugoslovansko-avstrijske meje sredi novembra 1932. Takoj se je odpravila v študijsko knjižnico, da bi poiskala uslužbenko Elizabeto Obolensko, mariborski javnosti dobro znano rusko emigrantko, v prejšnjem življenju pa kneginjo, poročeno s polkovnikom ruske carske vojske, knezom Borisom Obolenskim. Čeprav se je o ruskih emigrantih, ki so po prvi svetovni vojni našli zatočišče v Kraljevini SHS, pogosto širila fama o njihovem aristokratskem izvoru,⁴ je bil nekdanji položaj in vpliv Obolenskih resničen, o čemer je med drugim pričal podatek, da je bil boter dvojčkoma zakoncev ruski car Nikolaj.⁵ Višnjevska se je Elizabeti predstavila kot daljna sorodnica, učiteljica glasbe Vera Grišakova, ki ima v Estoniji premožno mater Lidzijo Nikolavno Obolensko. Presenečeno mariborsko knjižničarko je poprosila za nasvet, kako bi ji lahko mati iz Revala (danes Talin) poslala denar, saj je kot uslužbenka mlekarne na Sušaku po stečaju podjetja ostala brez sredstev za preživljanje. Elizabeta Obolenska je mlado žensko napotila k družini polkovnika Glebova, ki je podobno kot nekaj drugih družin ruskih emigrantov živela v Krčevini pod Kalvarijo v bližini mestnega središča. Pri Glebovih so Višnjevsko napotili k družini Mihaela Volkova, prav tako živeči v Krčevini, in tam je njeno trkanje na srca rojakov obrodilo sadove.⁶

Slika 1: Varvara Višnjevska; fotografija iz kazenskega spisa.

⁴ Ratej, *Ruski diptih*, 108.

⁵ Več o Elizabeti Obolenski: Partljič, *Ljudje iz Maribora*, 72–116.

⁶ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp IX 24/33, poročilo mariborskega predstojništva mestne policije državnemu tožilcu pri Državnem sodišču za zaščito države v Beogradu, 3. 1. 1933.

Pri Volkovih je bila doma le gospodinja, ki je po slišnem predlagala, da skupaj z Višnjevske poiščeta moža na glavnem kolodvoru, kjer je bil Mihael Volkov dnevničar Finančne kontrole. Ta jugoslovanski državni organ je med svetovnima vojnama v okviru Ministrstva za finance opravljal finančni nadzor oz. naloge, povezane z zagotavljanjem državnih prihodkov; hkrati so t. i. financarji, ki so bili nastanjeni na mejah, opravljali tudi vlogo obmejne kontrole, zlasti v zvezi s tihotapstvom. Način, na katerega se je financar Volkov nemudoma ogrel za usodo neznane rojakinje, je pričal o osebni tragiki emigranta, čigar socialni položaj se je po prihodu v Maribor bistveno spremenil. Zakonca sta se strinjala, da morata pomagati Grišakovi/Višnjevski, ki bo stanovala v njuni hiši, dokler se njen položaj ne uredi. Da se je odločil prav, je bil Volkov povsem prepričan, ko mu je nova znanka obljubila službo v Tokiu, kjer sta bila po njenih besedah dobro situirana njena dva brata. Med predolгим čakanjem, da se bo pred mariborsko hišo družine Volkov ustavil avtomobil z japonskega veleposlaništva, pa je ruskega emigranta nenadoma ohromil strah, značilen za ljudi v njegovem položaju. Nekdanji protiboljševiški vojak se je spomnil, da bi Vera Grišakova utegnila biti sovjetska provokatorka z nalogo, da ga skupaj z družino zvabi iz Maribora z namenom likvidacije. Ko se je nekaj dni pred božičem 1932 odpravil na mariborsko predstojništvo mestne policije, ki je oba aretirala, gotovo ni pomislil, da se bo s tem nenavadna, čustvenih preobratov polna epizoda njegovega življenja, vpeta v kulturnozgodovinsko podobo Maribora tridesetih let 20. stoletja, ohranila današnjosti.⁷

Policijskemu zasliševalcu je sivoooka osumljenka kostanjevih las in slabih zob, ki je poleg ruskega in francoskega govorila še srbski, italijanski, nemški in angleški jezik, povedala, da je bila rojena leta 1901 v Moskvi materi Mariji in očetu Nikoli. Učiteljica glasbe je bila vdova in stanujoča v Beogradu. Ko je pričela natančno in sistematično razvijati svojo fantastično in do presenetljivih podrobnosti izdelano vohunsko zgodbo, je vsaj sprva kazalo, da na pisce policijskega poročila ni naredila posebnega vtisa. Povedala je, da se je v Beogradu seznanila s soprogo ruskega generala Adelajdo Kricki, v novejšem času živečo na Poljskem, in se z njeno pomočjo pridružila mednarodni organizaciji, ki se je pod vodstvom nemškega generala Hansa von Seeckta ukvarjala z vojaško špijonažo. Kot kurirka organizacije je pod različnimi imeni (Ljudmila Maksudi, Tamara Nikolajeva) potovala v London, Pariz, Gradec, Rim, Firence, Milano, Zadar, na Reko, Dunaj, Sušak ipd. Organizacija, katere zvesta članica je postala Varvara, se je ukvarjala z vohunjenjem v Jugoslaviji, Franciji in na Češkem, trdila je, da je vse o njenem delu povedala že beograjski policiji.⁸

Res je bilo, da je bila Višnjevska konec septembra 1932 po nalogu Uprave mesta Beograd in z odobritvijo jugoslovanskega ministrstva za notranje zadeve za vselej izgnana iz Kraljevine Jugoslavije. Res je bilo tudi, da je bila v začetku oktobra istega leta z vlakom prek Maribora prepeljana do jugoslovansko-avstrijske meje, pri čemer je bila banska uprava Dravske banovine opozorjena, da bo ženska z

⁷ Prav tam; Čelik, *Naši financarji*, 90–91.

⁸ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp IX 24/33, poročilo mariborskega predstojništva mestne policije državnemu tožilcu pri Državnem sodišču za zaščito države v Beogradu, 3. 1. 1933; poročilo o prevzemu za Višnjevski Varvaro, uprava jetnišnice, 4. 1. 1932.

odličnimi izkušnjami ilegalnega prestopanja državnih meja zelo verjetno poskušala ponovno vstopiti v Kraljevino Jugoslavijo.⁹ Dva meseca kasneje se je Višnjevska pojavila v mariborski študijski knjižnici pri Elizabeti Obolenski.

Dostopni uradni dokumenti jugoslovanskih organov iz leta 1929, ki so osumljenko videli kot »boljševiško kurirko«, so o Višnjevski razkrivali, da se je leta 1927 zadrževala v Nici, kjer je bila aretirana zaradi kraje srebra pri družini ruskih emigrantov. Tudi francoskim policistom je tedaj spregovorila o svoji vohunski dejavnosti, ki je očitno kronično razvnamala njeno bolešno hrepenečo notranjost. Enkrat se je predstavljala kot sodelavka Zemgora, po prvi svetovni vojni organizacije za pomoč ruskim emigrantom s sedežem v Parizu, drugič kot tajna odposlanka boljševikov z nalogo odtujitve dokumentov ruskim legitimistom, živečim v tujini. V Parizu, kamor je leta 1927 na nepojasnen način pobegnila iz zapora v Nici, se je Višnjevska izdajala za rusko grofico in pod številnimi imeni. Tudi tam je iskala stike z družinami ruskih emigrantov, ki so ji zaradi izredne prepričljivosti (pogosto, denimo, z izmišljenimi informacijami o pogrešanih družinskih članih) lahkoverno odpirali vrata domov. Pariška policija je poročala tudi o sodelavcu Višnjevske, katerega identitete ni bilo mogoče ugotoviti.¹⁰

A ko se je zdela podoba notorične lažnivke in prevarantke, kakor jo je slikalo mariborsko policijsko poročilo z začetka januarja 1933, že povsem izrisana, je hladno in suho podajanje nenadoma zazvenelo, kot bi strmoglavilo v naročje osumljenkinih blodnjavih fantazij: »Ker je pripotovala Višnjevska v našo državo dobro vedoč, da je izgnana za vedno iz države, se sumi, da je bila poslana od kake tajne komunistične organizacije po kaki posebni misiji, posebno da opazuje delovanje v naši državi se nahajajočih ruskih emigrantov ter da poroča isti organizaciji ter da povzroča med družinami ruskih emigrantov nesreče.«¹¹ Jugoslovanski režim je v letih 1929–1932 ostro nastopil proti komunističnemu gibanju, malone pregovorno je že tedaj postalo mučenje pripadnikov gibanja v jugoslovanskih zaporih (pretepanje, zbadanje igel pod nohte, obešanje za zvezane roke, odtegovanje spanja, stiskanje spolnih organov ipd.). Po vdoru ljubljanske policije v tamkajšnjo partijsko organizacijo konec aprila 1930 ter velikem sojenju v Ljubljani in Beogradu marca 1931 je odšlo v zapore okrog sto slovenskih komunistov, številni so ilegalno zapustili državo, s čimer je bilo partijsko vodstvo za Slovenijo začasno skorajda povsem ohromljeno.¹²

Nasilnih metod policijskega zasliševanja, ki so se pogosto zaključile s smrtjo osumljenca, sicer v prvi jugoslovanski državi ni izumil šele diktatorski režim. Mirosław Krleža je že leta 1928 napisal besedilo Glavnjača kot sistem, kjer je zloglasni

⁹ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp IX 24/33, dopis Uprave mesta Beograd banski upravi Dravske banovine, 26. 9. 1932.

¹⁰ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp IX 24/33, poročilo mariborskega predstojništva mestne policije državnemu tožilcu pri Državnem sodišču za zaščito države v Beogradu, 3. 1. 1933; poročilo mariborskih policijskih agentov Karla Pišorna in Josipa Grobina, 29. 12. 1932.

¹¹ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp IX 24/33, poročilo mariborskega predstojništva mestne policije državnemu tožilcu pri Državnem sodišču za zaščito države v Beogradu, 3. 1. 1933.

¹² Klopčič, *Desetletja preizkušenj*, 359, 391, 445.

beograjski zapor označil kot središčno točko za razumevanje jugoslovanske državne ureditve: »Pred našimi očmi ubijajo politične nasprotnike, ki izginevajo iz zaporov brez sledu; tuberkulozne bolnike zapirajo v betonske samice, polne vode; oblasti grozé z Donavo, utapljajo ljudi, jih pretepajo s palicami, z vrečami, polnimi peska, z žilavkami, s kopiti in bokserji. Ljudi obešajo za pete in zapirajo v dimnike.«¹³ Tudi mariborska javnost, ki je lahko že v prvem tednu januarja 1933 prebrala kratko časopisno notico o aretaciji Volkova in Višnjevske zaradi vpletenosti v »neko politično afero«, je morala nato pozabiti na nadaljnje obveščanje – diktatura je prinesla časopisno cenzuro.¹⁴

Pretkani Varvari Višnjevski, ki ni kazala znakov strahu pred jugoslovanskimi policijskimi organi, katerih nasilje nad komunisti je bilo tedaj znano tudi že mednarodni javnosti,¹⁵ ni mogel uiti trenutek, ko je postala njena pripoved z vključitvijo mednarodne komunistične mreže absolutno zanimiva za mariborske zasliševalce. Bržkone s še večjo slo je nadaljevala izpoved. Po izgonu iz države oktobra 1932 se je najprej odpravila k ruskemu emigrantu Kušnarewu pri graškem Puntigamu, ta pa jo je poslal na Dunaj »k nekemu Steinu«, vodi tajne organizacije Internacionalni politični komitet, ki se je ukvarjala z netenjem uporov in organizacijo terorističnih dejanj v jugoslovanski državi. Na vprašanje, ali ima organizacija svojega zastopnika v Mariboru, je Višnjevska prikimala, da je to Jožef Horvat, nekdanji ruski vojni ujetnik, tedaj pa v Celju živeči podjetnik, ki je nameraval tam odpreti kinematograf. Višnjevska je kot kurirko tajne organizacije predstavila tudi žensko s Sv. Križa pri Trstu, katere sestra, prav tako sodelavka organizacije, je živela v Mariboru. Navedla je njen natančni naslov in deklinacijo ter tedanji priimek.¹⁶

Čeprav policijska preiskava na domu primorske begunke v Mariboru, ki je bila opravljena tik pred koncem leta 1932, ni obrodila nikakršnih sadov,¹⁷ je znala osumljenka ponovno pritegniti polno pozornost zasliševalcev. Dejala je, da mora v dneh do konca leta na železniškem kolodvoru v Varaždinu pričakati grofa Andras-sija, ki bo pripotoval iz Madžarske. Njegova »posebna misija« se bo nadaljevala, če bo od grofa uspešno prevzela »nove instrukcije«, oblečena v modro obleko in moder klobuk. Oboje jo je že čakalo v hiši Mihaela Volkova, ki mu je zaupala podrobnosti svoje skrivne naloge; trdila je, da ji je gostitelj predlagal spremembo pričeske iz varnostnih razlogov, vendar je sam na zaslišanju zanimal, da bi bil on krivec osumljenkine tedaj zelo priljubljene ženske pričeske *bubikopf* (danes paž). Zlahka je prepričala tudi mariborske zasliševalce, ki so jo v spremstvu dveh policistov pospremili v Varaždin in tam vso noč neuspešno čakali na grofa Andrassija.¹⁸

¹³ Krleža, *Deset krvavih let*, 443.

¹⁴ Sodišču sta bila danes dopoldne izročena, Mariborski večernik Jutra, 5. 1. 1933, 2.

¹⁵ Klopčič, *Desetletja preizkušenj*, 357.

¹⁶ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp IX 24/33, poročilo mariborskega predstojništva mestne policije državnemu tožilcu pri Državnem sodišču za zaščito države v Beogradu, 3. 1. 1933.

¹⁷ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp IX 24/33, zapisnik z zaslišanja Ivane Sedmak, r. Tence, na predstojništvu mestne policije v Mariboru, 28. 12. 1932.

¹⁸ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp IX 24/33, poročilo mariborskega predstojništva mestne policije državnemu tožilcu pri Državnem sodišču za zaščito države v Beogradu, 3. 1. 1933.

Slika 2: Risba (Višnjevske) z roba kuverte v kazenskem spisu Varvare Višnjevske.

Še v času, ko ji je povsem zaupal, pa je Varvara Višnjevska prepričala Mihaela Volkova, da jo je konec novembra 1932 pospremil in ji finančno omogočil pot v Ljubljano. Svetovljanska mladenka je tam obiskala stavbo češkoslovaškega konzulata, kjer je po njenem stanoval moški, ki bi ji lahko pomagal pridobiti materin denar iz Estonije. Ker prišla iz Maribora moškega nista našla – preselil naj bi se na Sušak v tamkajšnji hotel Continental, zgledno zveneče mesto za vohunske zgodbe Varvare Višnjevske –, sta se skupaj odpravila do poštnega urada, od koder je Višnjevska po telefonu v francoskem jeziku govorila z neznano osebo. V Ljubljani sta se Volkov in Višnjevska spotoma ustavila še na univerzi, kjer je Višnjevska obiskala ruskega emigranta, znanega profesorja mineralogije Vasilija Nikitina, ki je dekle morda poznal ali vsaj spregledal, saj jo je odpravil z napačnim domačim naslovom, kjer naj bi se Višnjevska oglasila pri profesorjevi ženi. Od 4. januarja 1933 sta bila Višnjevska in devetintridesletni Mihael Volkov zaradi suma špijonaže in komunistične propagande pripornika mariborskih sodnih zaporov, dokumentacija z zaslišanja pa je potovala v Beograd k državnemu tožilcu pri Državnem sodišču za zaščito države.¹⁹

¹⁹ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp IX 24/33, poročilo mariborskega predstojništva mestne policije državnemu tožilcu pri Državnem sodišču za zaščito države v Beogradu, 3. 1. 1933; zaslišba obdolženca – Mihael Volkov, 9. 1. 1933.

Ana Volkova, še ne štiridesetletna mati gimnazijke in soproga nekdanjega podpolkovnika ruske carske vojske Mihaela Volkova, ki se je v Mariboru, da bi izboljšala finančni položaj družine, ukvarjala s slikanjem, je na predstojništvu mariborske mestne policije na zaslišanju priznala, da je Grišakova kot mlada vdova in rojakinja prijetnega videza v njej hipoma vzbudila simpatije. Čutila je, da ji lahko zaupa, ko je omenila kneginjo Obolensko in je možu ter njenemu bratu Ivanu Tatarinu, tedaj geodetu v Srbiji, obljubila službo v Tokiu.²⁰ Bolj previdna je bila Elizabeta Obolenska, petdesetletna Moskovčanka, ki je na zaslišanju konec decembra povedala, da sta z možem leta 1920 prispela iz Beograda v Maribor, kjer je knez Boris Obolenski februarja 1927 umrl zaradi srčnega zastoja kot delavec v steklenjaku vrtnarstva pod Kalvarijo. Novembra 1932 je ob vsakodnevem obisku cerkve opazila neznano žensko nizke rasti, ki ji je sledila v knjižnico. Samo zaradi zelo natančnih podatkov, ki jih je navajala neznanka o družini Obolenski, je mariborska knjižničarka ni takoj odslovila. Obolenska, ki so jo tako Mariborčani kot njeni ruski rojaki v mestu poznali kot strogo in spoštovanja vredno kneginjo izbranega obnašanja, medtem ko je sama mesto motrila kot zanikrno provincialno in »od lokomotiv zadimljeno gnezdo«, je vendarle menila, da v Mariboru ni mogoče dobiti dela kot učiteljica glasbe, zato je rojakinji svetovala vrnitev na Sušak. Ker se dekle, ki se je tudi Obolenski predstavilo kot Vera Grišakova, ni dalo odgnati, jo je slednjič napotila k družini polkovnika Glebova, za katero je neznanka trdila, da jo pozna še iz Rusije.²¹

Če se je zdela izpoved Varvare Višnjevske o njeni vohunski dejavnosti plod bolnih sanjarjenj, v katera se je zatekala potem, ko je bila iztrgana iz domačega privilegirane okolja, je zvenela trdneje njena pripoved o življenju družine po zapustitvi Rusije. O blodnjavi plati svoje (razklane?) osebnosti je govorila bistveno raje, podrobneje in obširneje. Ker ni bilo videti, da bi jo mariborska aretacija kakorkoli vznemirila, se je kar sam ponujal zaključek, da so bili policijski zasliševalci kot pozorni poslušalci dobrodošli terapeuti kaotične notranjosti emigrantke. O duševnosti osumljenke je na enem od zaslišanj pred mariborskim okrožnim sodiščem govoril tudi Mihael Volkov, ki je od rojakov iz Beograda izvedel, da trpi Varvara Višnjevska za posledicami vnetja možganske ovojnice, zaradi česar trdno verjame izmišljotinam, ki jih napleta.²²

Po Varvarinih besedah se je družina polkovnika ruske carske vojske Nikole Višnjevskega leta 1923 prek Vladivostoka odpravila na Japonsko, nato pa prek

²⁰ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp IX 24/33, zapisnik z zaslišanja Ane Volkov na predstojništvu mestne policije v Mariboru, 20. 12. 1932; zaslišanje priče – Ana Volkov, 14. 1. 1933.

²¹ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp IX 24/33, zapisnik z zaslišanja Elizabete Obolenske na predstojništvu mestne policije v Mariboru, 28. 12. 1932; zaslišanje prič – Elizabeta Obolenska, 14. 1. 1933; Partljič, *Ljudje iz Maribora*, 84, 86–87, 115.

²² PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp IX 24/33, zaslišba obdolženca – Mihael Volkov, 9. 1. 1933.

kitajskega Šanghaja s parnikom z okrog 500 ruskimi emigranti do Splita. Starša sta se naselila v Beogradu, tam je živel tudi brat Nikola kot uradnik na ministrstvu za promet, medtem ko je drugi brat Vladimir ostal v Šanghaju kot policist. V Beogradu se je nekaj časa tudi sama preživljala kot zasebna učiteljica glasbe in angleškega jezika.²³

Podobno kot drugi ruski emigranti, ki jih je sprejela Kraljevina SHS po ruski državljanski vojni v začetku dvajsetih let 20. stoletja in so mnogokrat živeli izključeni iz jugoslovanske družbe v vzporednih svetovih, prežetih z bolešno nostalgijo za izgubljenim življenjem, je bržkone tudi Mihael Volkov šele ob zaslišanju na predstojništvu mariborske mestne policije prvič v novi domovini dobil priložnost spregovoriti ljudem države gostiteljice o svoji življenjski poti. V ukrajinskem Nikolajevu rojeni sin Marije in Vladimirja Volkova je ob izbruhu prve svetovne vojne zaključeval vojaško akademijo ter je nato kot vojak prve svetovne vojne dosegel čin konjeniškega kapetana, kot vojak generala Petra Nikolajeviča Vrangla v državljanski vojni pa je postal podpolkovnik. Po begu iz Rusije je leto dni živel v turškem begunskem taboru, od koder je prispel v Kraljevino SHS in bil leta 1921 dodeljen obmejnemu organu v Marenbergu (danes Radlje); jeseni 1922 je postal pripravnik Finančne kontrole v Dravogradu, kjer je ostal do poletja 1929, ko je bil premeščen v Maribor.²⁴

Volkov je zasliševalcem opisal dva primera družinskih slavic, ki kažeta na zaprtost skupine ruskih emigrantov v Mariboru potem, ko so že skoraj desetletje živeli v Kraljevini SHS. Na prvem dogodku, godovanju Mihaela Volkova, so bili prisotni železniški uradnik Ivan Kramarenko, dnevnikař Finančne kontrole Macislav Tokmakov, brezposelni ruski emigrant Ivan Levasov in v Kijevu rojeni nekdanji kapetan, tedaj pa delavec v mariborski tovarni svile (Toma) Aleksander Jerofejev; sodišču je januarja 1933 povedal, da je opazil, kako se je nova znanka v »svojih dolgovernih izvajanjih« pogosto zapletala v protislovja.²⁵ Mariborska ruska družba se je vključno z družino Volkov in »Vero Grišakovo« zbrala tudi v Počehovi na godovanju hčere nekdanjega podpolkovnika ruske vojske Borisa Noldeja, ki je bil v Mariboru šofer mestne občine. Nolde je nato o nenavadni Grišakovi govoril z Elizabeto Obolensko in Rusinjo Marijo Pilc na domu slednje v Pesnici, prijatelja z vojaške akademije pa je označil kot carista, družinskega očeta in »človeka visoke morale«, ki se nikakor ne bi spuščal v »špijonažne avanture«. Ko je videl, da je padel pod vpliv prispele ženske, ki se je sicer tudi Noldeju zdela prepričljiva, je Volkova opozarjal na previdnost.²⁶

²³ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp IX 24/33, zapisnik z zaslišanja Varvare Višnjevske na predstojništvu mestne policije v Mariboru, 20. 12. 1932.

²⁴ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp IX 24/33, zapisnik z zaslišanja Mihaela Volkova na predstojništvu mestne policije v Mariboru, 20. 12. 1932.

²⁵ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp IX 24/33, zapisnik z zaslišanja Mihaela Volkova na predstojništvu mestne policije v Mariboru, 21. 12. 1932; zaslišanje priče – Aleksander Jerofejev, 9. 1. 1933.

²⁶ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp IX 24/33, zapisnik z zaslišanja Mihaela Volkova na predstojništvu mestne policije v Mariboru, 21. 12. 1932; zaslišanje priče – Boris Nolde, 9. 10. (očitno napaka, pravilno 1.) 1933.

Slika 3: Svete podobice Varvare Višnjevske, shranjene v kazenskem spisu.

Mihael Volkov, ki so ga mariborski trgovci opisovali kot rednega plačnika, delodajalci pa kot vestnega delavca, je bil za odgovorno držo leta 1928 nagrajen z

jugoslovanskim državljanstvom.²⁷ V desetletju po prihodu v Kraljevino SHS mu je zase in za družino očitno uspelo vzpostaviti krhko ravnovesje, ki se je s prihodom Varvare Višnjevske silovito razletelo. O tem je pričalo trinajst gosto tipkanih strani njegove uradne izjave in dodatnih pet v rokopisu. Mihael Volkov je podrobno popisal fantastično komunikacijo družine z Višnjevsko, ki je do konca potekala v vikalni obliki, ter je bila polna čustvenih preobratov, spodbujenih z vključevanjem novih in novih podrobnosti, ki jih je v pripoved o sebi vnašala Višnjevska. A višek tragedije emigrantske družine Volkov, ki je ob koncu leta 1932 dobila zanesljivo nadaljevanje v novi domovini, je bil zajet v čustvenem izbruhu osumljenca (za širjenje komunistične propagande), ki je bil morda v mariborskem policijskem priporu tudi sam deležen nasilnih metod zasliševanja: »Sem ruski plemič in višji konjeniški oficir. Vso mladost sem preživel na bojnem polju, braneč čast svoje domovine. Zdaj mi je s tem postopanjem in sumi, da pomagam tistim, ki so ubili mojega carja, kateremu sem bil vdan do zadnjega trenutka, tem, ki so upropastili našo veliko domovino, ki so ubili mojega brata in uničili našo družino, povzročena tako velika žalitev, ki je ne bom pozabil in odpustil do konca življenja.«²⁸

Na las podoben, a v zrcalni podobi, je bil odziv komunista Franceta Klopčiča, ko so ga sovjetske oblasti kmalu po prihodu v državo konec leta 1930 za več kot leto dni zaprle pod obtožbo, da je kot partijski funkcionar v Ljubljani s svojim ravnanjem zaviral prodor svetovne revolucije in podpiral razvoj svetovne buržoazije. Oba odziva ilustrata naraščajočo napetost med različni pogledi na ureditev družb, značilno za desetletji po prvi svetovni vojni, in v tem kontekstu doživljanje angažiranega posameznika, ki mu številna osebna odrekovanja in materialne žrtve niso predstavljali tolikšne intimne prepreke kot trenutek, ko je začutil napad na miselni sistem, s katerim se je identificiral – takrat je sledil notranji zlom: »Tedaj sem zajokal ... Nisem poznal drugih misli in strasti kakor revolucionarno gibanje. Vsak gib v meni je bil posvečen komunizmu, partiji, delovnemu ljudstvu. In zdaj sem od lastnih sodrugov zaprt. Pa kje?! V Sovjetski zvezi, ki sem jo tako kot milijoni proletarcev sprejemal, cenil in branil, ki nam je bila opora in uteha, simbol in vzor. Kako je to mogoče?! /.../ Ves sem drhtel in se prepustil trpkim mislim in poteptanim čustvom. Nikoli prej nisem bil toliko v solzah kot tedaj. In nikoli pozneje.«²⁹

Prvega februarja 1933 ob 18. uri je okrožno sodišče v Mariboru prejelo brzojavko državnega tožilstva Državnega sodišča za zaščito države v Beogradu o takojšnji izpustitvi Mihaela Volkova na prostost. Dopoldne naslednjega dne je po mesecu dni zapustil mariborski sodni zapor.³⁰

²⁷ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp IX 24/33, zaslišanje prič – Ivan Pregrad, Jakob Kajzer, 14. 1. 1933; Čelik, *Naši financarji*, 290.

²⁸ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp IX 24/33, Izjava Mihaela Volkova, 29. 12. 1932.

²⁹ Klopčič, *Desetletja preizkušenj*, 433.

³⁰ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp IX 24/33, brzojavka državnega tožilca Državnega sodišča za zaščito države, 1. 2. 1933; dopis uprave jetnišnice mariborskemu okrožnemu sodišču, 2. 2. 1933.

Kulturnozgodovinsko ozadje padlega kazenskega primera, ki prepričljivo ilustrira identitetni zlom ruskih emigrantov in njihovo težko vživljanje v novo jugoslovansko realnost, obenem nakazuje miselnost mlade evropske povojne generacije, katere del se je z izgubo kolektivnih identitetnih oprijemališč po razpadu imperijev (avstro-ogrskega in ruskega) ter z nastopom svetovne gospodarske krize prav tako oprijel romantičnega avanturizma. Komunizem kot obljuba pravične družbe, obenem pa odlično organizirana ter po oktobrski revoluciji v evropskih državah razvpita in preganjana politična dejavnost, ki se je zaradi metod delovanja (konspiracija, ilegala, prestopanje državnih meja po t. i. komunističnih kanalih ipd.) vztrajno držal pridih romantičnosti,³¹ se je zdel ustrezna fantazma – zatočišče generacije.

Zakaj je komunizem pritegnil »toliko najboljših moških in žensk moje generacije« in kaj je komunizem pomenil mladim ljudem časa med svetovnima vojnama, je v začetku novega tisočletja razmišljal leta 1917 rojeni zgodovinar Eric Hobsbawm, ki je postal komunist leta 1932. Čeprav se je zavedal čara avanturizma, ki ga je vseboval komunistični aktivizem, je dobro vedel, da je tako učinkoval samo na zunanje opazovalce, medtem ko članstvo v komunistični partiji ni bilo romantično opravilo, temveč v prvi vrsti vprašanje organizacije in discipline. Privlačnost partije je videl v prividu bratstva, ki ga je obljubljala, in dejstvu, da v Evropi med svetovnima vojnama ni bilo težko sklepati, da je revolucija edini garant prihodnosti, saj je bil »stari svet v vsakem primeru obsojen na pogin«.³²

Podobno je čutil Lovro Kuhar - Prežihov Voranc, ki je postal komunist v začetku dvajsetih let 20. stoletja. Čeprav je tudi sam razmišljal, ali ne pomeni delavska revolucija le zamenjave vlog med zatiranimi in zatiralci, je že pred prvo svetovno vojno dobro razumel, da socialnega vprašanja ni mogoče reševati z dobrodelnostjo. Na drugi strani je s težavo prenašal potuhnjenost zatiranega, ki liže tace, ubije misli, čustva in dostojanstvo, da bi lažje sklonil glavo. Ko je nato po prvi svetovni vojni postalo geslo dobe narodnostno, o socialni pravičnosti pa ni bilo ne duha ne sluha, za Lovra Kuharja ni bilo več dileme.³³

Komunizmu se je močno približala, čeprav nikoli ni bila članica kakšne komunistične partije, tudi časnikarka, pisateljica ter prva prevajalka del Ivana Cankarja v nemščino Augustina Jirku (kasneje Stridsberg), ki je podobno kot Hobsbawm izhajala z Dunaja (a za razliko od njega iz premožne bančniške družine), desetletje po prvi svetovni vojni pa je preživela na družinskem posestvu Hartenstein pri Slovenj Gradcu. Pretresljivo je opisala trenutek, ko je morala zaradi intimne povezanosti z vidnim hrvaškim komunistom, ilegalcem Vilimom Horvatom - Štefanom, katerega komunistični idealizem je občudovala in mu pritrjevala, svojo naravno odkritosrčnost zamenjati za oprezno skrivaštvo: »Moje življenje je bil razcepljeno – jaz sama sem bila grob primer duševne in telesne shizofrenije.

³¹ Glej npr.: Lovro Kuhar - Prežihov Voranc, *Zbrano delo*, 9. knjiga, 19, 154; 11. knjiga, 261–262

³² Hobsbawm, *Zanimivi časi*, 138, 142.

³³ Lovro Kuhar - Prežihov Voranc, *Zbrano delo*, 1. knjiga, 31, 249, 311, 419; 3. knjiga, 278; 7. knjiga, 159; 9. knjiga, 41, 83, 85, 90, 94, 103, 106–107, 112, 152; 11. knjiga, 44; Prežihov Voranc, *Dekle z mandolino*, 30–33; Šnuderl, *Osvobojene meje*, 185.

/.../ Živo sem si predstavljala, kako bi reagirali na ‚poklicnega revolucionarja‘ in ‚ilegalno delo‘ moji prijatelji in družina. /.../ Vest o Štefanu in meni bi se bila razširila bliskovito, najprej na Dunaju in potem v Sloveniji. In potem – aretacije, izročitve, umor. Ni preostalo nič drugega kakor molk in laž. Misel, da bi pustila Štefana na cedilu, mi nikdar ni šinila v glavo. Verovala sem vanj, kakor nisem nikoli predtem ali kasneje verovala v nobenega človeka. Bil je izrezljan iz lesa za svetnike – zablojen svetnik.«³⁴

Komunisti dvajsetih in tridesetih let 20. stoletja so bili pripravljeni umirati za partijo, Gusti Stridberg jih je videla kot »mrtvece na dopustu«,³⁵ pojav »brezkrajne, skoraj fanatične privrženosti komunizmu« mladih generacij po prvi svetovni vojni pa je zaznaval ter ga poskušal razložiti tudi publicist in zgodovinar ter eden prvih slovenskih komunistov France Klopčič, ki ga je v tridesetih letih 20. stoletja podobno kot Vilima Horvaja v Sovjetski zvezi zadel val stalinskih čistk. Močno privrženost mladih generacij ideji o pravični družbi je pripisoval okoliščinam povojnih ureditev, ko so »meščanske demokracije« zavzele brezkompromisno stališče do komunizma in mu s tem omogočile razvoj v množično gibanje. Delavstvo, v splošnem premalo izobraženo, da bi se z argumenti zoperstavilo povojni ureditvi evropskih družb, ki jo je razumelo kot nepravilno zase, je bilo dobesedno potisnjeno med organizirane komuniste: »Kje najti oporo za kaj takega? V idejni prepričanosti, osebni požrtvovalnosti, v duhu, ki je odmetaval zastarelo in vabil k novemu! Tukaj je vsakomur pomagala neomajna zvestoba revolucionarni partiji, to se pravi kohorti enako mislečih sodrugov.«³⁶

Šele ko je bila Varvara Višnjevska v januarju 1933 večkrat zaslišana tudi na mariborskem okrožnem sodišču, je povedala, da je vdova iz drugega zakona, a ločenka iz prvega. Na zaslišanju je obremenila Elizabeto Obolensko kot sodelavko tujih vohunskih organizacij s protijugoslovansko dejavnostjo, obenem pa je dokazala odlično poznavanje mariborskega višjega sloja, vedela je, denimo, da je bila Rusinja tudi soproga senatorja Miroslava Ploja. Sodniku mariborskega okrožnega sodišča se je predstavila kot pobožna pravoslavna vernica, kar se ni skladalo z domnevo, da je agentka boljševikov. Številne svete podobice med njenimi osebnimi predmeti, za katere je trdila, da je močno navezana nanje, so skupaj z njeno fotografijo ostale v kazenskem spisu kot dokazno gradivo. Kot glavnega akterja svoje mariborske epizode je Varvara Višnjevska brez oklevanja predstavila Mihaela Volkova, češ da je po njenem ponovnem vstopu v državo držal vse (vohunske) niti v svojih rokah. Služba zanj na Japonskem je bila le krinka, je dejala, ki naj bi prikrila dejstvo, da namerava družina skupaj z Višnjevsko odpotovati na Madžarsko.³⁷ Morda je

³⁴ Stridsberg, *Mojih pet življenj*, 242; Klopčič, *Desetletja preizkušenj*, 222.

³⁵ Stridsberg, *Mojih pet življenj*, 405.

³⁶ Klopčič, *Desetletja preizkušenj*, 133.

³⁷ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp IX 24/33, zaslišba obdolženca – Varvara Višnjevska, 7. 1. 1933; nadaljevanje zaslišanja, 23. 1. 1933; dopis uprave jetnišnice mariborskemu okrožnemu sodišču, 5. 2. 1933.

tudi sama opazila, da je postala njena pripoved z vključitvijo poti na Madžarsko nelogična, luknjičasta in brez ideje o smiselnem zaključku, saj bi Mihael Volkov kot uslužbenec Finančne kontrole sam brez njene pomoči zlahka prečkal jugoslovansko-madžarsko mejo, če bi to želel. Osumljenka Višnjevska je bila 5. februarja 1933 obveščena, da je kazenski postopek zoper njo ustavljen in bo izročena policiji za izgon. Dopis uprave jetnišnice, ki je sodišču sporočal, da je Rusinja še isti dan po dvaintridesetih dneh zapustila sodni zapor v Mariboru, je zadnji z njenim imenom v ohranjenih kazenskih spisih mariborskega okrožnega sodišča.³⁸

Viri in literatura

Arhivski viri

Pokrajinski arhiv Maribor, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp IX 24/33 (Varvara Višnjevska).

Časopisni viri

Mariborski večernik Jutra, 1933.

Literatura

Čelik, Pavle: *Naši financarji (1918–1946)*. Ljubljana: Modrijan, 2012.

Čulinović, Ferdo: *Jugoslavija između dva rata*, 2. del. Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske akademije, 1961.

Hobsbawm, Eric: *Zanimivi časi; moje doživljaje 20. stoletja*. Ljubljana: Založba Sophia, 2004.

Klopčič, France: *Desetletja preizkušenj; spomini*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1980.

Krleža, Miroslav: *Deset krvavih let in drugi politični spisi*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1962.

Kuhar, Lovro - Prežihov, Voranc: *Zbrano delo*, 1. knjiga. Ljubljana: DZS, 1962.

Kuhar, Lovro - Prežihov, Voranc: *Zbrano delo*, 3. knjiga. Ljubljana: DZS, 1971.

Kuhar, Lovro - Prežihov, Voranc: *Zbrano delo*, 7. knjiga. Ljubljana: DZS, 1964.

Kuhar, Lovro - Prežihov, Voranc: *Zbrano delo*, 9. knjiga. Ljubljana: DZS, 1973.

Kuhar, Lovro - Prežihov, Voranc: *Zbrano delo*, 11. knjiga. Ljubljana: DZS, 1989.

Nečak, Dušan: *Avstrijska legija II*. Maribor: Založba Obzorja, 1995.

Partljič, Tone: *Ljudje iz Maribora*. Ljubljana: Beletrina, 2017.

Prežihov, Voranc: *Dekle z mandolino; izbor zgodnje krajše proze*. Ljubljana: Študentska založba, 2011.

Ratej, Mateja: *Ruski diptih; iz življenja ruske emigracije v Kraljevini SHS*. Ljubljana: Modrijan, 2014.

Stridsberg, Gusti: *Mojih pet življenj*. Maribor: Založba Obzorja, 1983.

Šnuderl, Makso: *Osvobodjene meje; kronika Maribora in slovenske severne meje v letih 1918/19*. Maribor: Založba Obzorja, 1968.

³⁸ PAM, fond: Okrožno sodišče Maribor 1898–1941, Kzp IX 24/33, dopis uprave jetnišnice mariborskemu okrožnemu sodišču, 5. 2. 1933.

SUMMARY

Russian Emigrant Varvara Vishnyevska/Vishnevskaya in Maribor in 1932: German Spy, Soviet Provocator, Communist Activist or Young Adventurer?

Mateja Ratej

Varvara Vishnyevska arrived in Maribor via the Yugoslav-Austrian border in mid-November 1931. She immediately set off to the study library to seek out its employee Elizabeta Obolenska, a well-known Russian emigrant in Maribor and widow of Prince Boris Obolenski, a colonel of the Russian tsarist army. Vishnyevska introduced herself to Elizabeta as Vera Grishakova, a distant relative and a music teacher with a wealthy mother in Estonia by the name of Lidzija Nikolavna Obolenska. She asked her for advice on how her mother from Reval (modern-day Tallinn) could send her money because as an employee of a bankrupted dairy in Sušak she was deprived of means of sustenance. Elizabeta Obolenska sent the young woman to Colonel Glebov's family that lived near the city centre, in Krčevina beneath Kalvarija, as did a few other Russian emigrants' families. The Glebovs told Vishnyevska to see the family of Mikhail Volkov, who lived in Krčevina as well, where her pleas for help bore fruit. Vishnyevska took advantage of the trust that Russian emigrants in the city placed in her; she used a fictitious name and convinced Volkov to resign from his job, promising him a lucrative position in Japan. During her time in Maribor Vishnyevska stayed with the Volkov family, whom she abused financially and materially by stealing money and personal belongings from them. Volkov filed a criminal complaint against her; she was also suspected of spreading the communist propaganda and (pro-German) espionage, which coincided with the period of a tighter control of the communist activity in the Kingdom of Yugoslavia after the introduction of the 6 January Dictatorship. In late 1932, during the interrogation, she accused Volkov of being involved in espionage against the state. They both spent a month in detention, whereupon the state prosecutor of the State Court for the Protection of the State informed the court in late January 1933 that there were no grounds for their criminal prosecution. The cultural and historical background of the dismissed case, which illustrates the Russian emigrants' identity-related collapse and their difficult adjustment to the new Yugoslav reality, is at the same time indicative of the mindset of the young European post-war generation, a part of whom lost their identity foothold after the disintegration of the (Austro-Hungarian and Russian) empires and, with the onset of the global economic crisis, clung to the romantic adventurism. Communism as a promise of a fair society, but also a well-organized political activity that became notorious and persecuted in European countries after the October Revolution, retained an air of romanticism due to its methods of operation (conspiracy, underground activity, crossing state borders via the so-called communist channels, etc) and was regarded as a suitable phantasm.

Piotr Żurek

Poljske koncepcije federacijske ureditve srednje Evrope v luči londonskih poročil Alojza Kuharja (1941–1943)*

Żurek, Piotr, dr., izredni profesor, Tehnično-humanistična akademija v Bielsko-Biali, Fakulteta za humanistične in družbene vede, PL-43–309 Bielsko-Biała, Ul. Willowa 2, pzurek@ath.bielsko.pl

Poljske koncepcije federacijske ureditve srednje Evrope v luči londonskih poročil Alojza Kuharja (1941–1943)

Zgodovinski časopis, Ljubljana 74/2020 (161), št. 1–2, str. 112–124, cit. 53

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Alojz Kuhar je bil v letih 1941–1945 poslanik emigrantske vlade Kraljevine Jugoslavije pri vladi Republike Poljske v izgnanstvu. Kuharjeva poročila iz tega obdobja, ohranjena v Arhivu Jugoslavije v Beogradu, so bogat vir za zgodovinske raziskave. V njih so med opisane federacijske koncepcije poljske emigrantske vlade in njeni pogledi na povojno ureditev srednje Evrope.

Ključne besede: Alojzij Kuhar, vlada Republike Poljske v izgnanstvu, federalizem, vlada Kraljevine Jugoslavije v emigraciji, druga svetovna vojna

Żurek, Piotr, PhD, Associate professor, University of Bielsko-Biala, Faculty of Humanities and Social Sciences, PL-43–309 Bielsko-Biała, ul. Willowa 2, pzurek@ath.bielsko.pl

Polish Federal Concepts of Central Europe in the Light of Alojzij Kuhar's Reports from London (1941–1943)

Historical Review, Ljubljana 74/2020 (161), No. 1–2, pp. 112–124, 53 notes

Language: Sn., (En., Sn. En.)

Alojzij Kuhar, a Slovenian, was between 1941 and 1945 an envoy of the Yugoslav emigrant authorities under the government of the Republic of Poland in exile. Kuhar's reports from that period are kept in the Archives of Yugoslavia in Belgrade and constitute a rich source for historical research. Inter alia, they include a description of the federal concepts of the Polish government in exile at that point in time, as well as a vision of post-war Central Europe.

Key words: Alojzij Kuhar, Polish authorities in exile, federalism, the Yugoslav government in exile, World War II

* Zahvaljujem se Fundaciji Lanckorońskich za dodelitev štipendije v Londonu.

Alojz Kuhar se je rodil 18. junija 1895 v koroški vasi Mihelje na Preškem Vrhu. Po gimnazijski maturi v Celovcu leta 1914 je vstopil v semenišče v Plešivcu (Tanzenberg). V duhovnika je bil posvečen 18. junija 1918. Po koncu prve svetovne vojne je nadaljeval študij v Franciji, Nemčiji in Angliji. Leta 1927 je nastopil diplomatsko službo v vladi Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev (SHS), nato Kraljevine Jugoslavije. Medtem je postal član Slovenske ljudske stranke (SLS). Po vrnitvi v Ljubljano leta 1930 je postal urednik zunanjepolitičnega uredništva dnevnika *Slovenec*, glasila SLS. Od leta 1935 je na ljubljanskem radiu vodil oddaje o mednarodnih političnih odnosih. Znotraj SLS se je v kratkem času uveljavil kot strokovnjak za mednarodne odnose.¹

Zagotovo ni naključje, da so se na straneh *Slovenca* začeli pojavljati članki o Poljski. Tako je maja 1935 časopis na prvih straneh obširno poročal o pogrebnih slovesnostih ob smrti Józefa Piłsudskega. 14. maja je bilo v *Slovenecu* objavljeno zelo osebno stališče o poljskem maršalu, zagotovo ga je zapisal sam Kuhar: »Tudi mi iskreno žalujemo s poljskim narodom. Veliko, sijajno poglavje njegove zgodovine se zapira z grobom, ki bo pokril truplo maršala Piłsudskega. Toda mi smo prepričani, da se začenja zdaj novo, še veličastnejše poglavje, zgrajeno na temeljih nesebične ljubezni do domovine.«² V drugi polovici tridesetih let se teme, povezane s poljsko zunanjo politiko, niso umaknile s prvih strani *Slovenca*. Med drugim je 18. marca 1938 dnevnik obširno poročal o poljskem ultimatu glede Litve (»V Kovno«!). Zanimivo, da je v članku mogoče zaznati naklonjenost do Poljske, kajti po mnenju urednika: »(...) ni čudno, če se je te dni Poljska hudo razburila, ko je litovski parlament sprejel novo ustavo, v kateri se Vilna, kjer so Poljaki pokopali srce Piłsudskega, proglašala kot prestolnica Litve.«³ Nekaj mesecev kasneje so bili stolpci *Slovenca* polni novice o češkoslovaški krizi in poljskih ozemeljskih zahtevah. 22. septembra 1938 je dnevnik pisal o tajnih poljsko-nemško-madžarskih dogovorih glede Češkoslovaške.⁴ *Slovenec* se je kritično opredelil do Münchenskega sporazuma (29. septembra 1938) in poljskega ultimata, zadevajočega tješinsko območje (30. septembra) ter naposled priključitve tega ozemlja Republiki Poljski (2. oktobra). Verjetno je bil prav Kuhar avtor komentarja *Dejstva govore*, posvečenega temu vprašanju. Ko piše o »jalovosti

¹ Kuhar, Avtobiografija, *Pogledi*, št. 42-43, 2000, str. 1–8; št. 46-47, 2001, str. 1–8; *Enzyklopädie der slowenischen Kulturgeschichte in Kärnten*, str. 722.

² Maršal Piłsudski umrl, *Slovenec*, 14. maja 1935, str. 1.

³ Poljski ultimat Litvi, *Slovenec*, 19. marca 1938, str. 1.

⁴ Med sosedi Češkoslovaške Poljsko, Madžarsko in Nemčijo se snujejo nove zveze, *Slovenec*, 22. septembra 1938, str. 1.

vseslovenske politike«, z ogorčenjem obsoja ravnanje vlade v Varšavi v odnosu do Čehoslovaške. Poljski očita udarec na osamljeno Čehoslovaško v trenutku, »ko se ta ne more braniti«.⁵ V naslednjih številkah je *Slovenec* poročal o poljskih zahtevah na slovaških obmejnih ozemljih.⁶ List je veliko prostora namenjal tudi vojaškim operacijam septembra 1938, vendar se je vzdrževal komentarjev in se v skladu s klerikalno usmeritvijo SLS skliceval na zadržane pozive papeža Pija XII. k miru.⁷ 19. septembra se je *Slovenec* na široko razpisal o sovjetski agresiji na Poljsko. Pri tem je opozarjal na uresničevanje nemško-sovjetskega sporazuma o oblikovanju novih mej v Evropi. Dnevnik je poročal o dejavnostih poljske vlade in naposled o njeni evakuaciji v Romunijo.⁸ Po tem datumu pa so bile poljske zadeve na straneh *Slovenca* obravnavane obrobno. Na eni strani je bil razlog za to kopičenje drugih dogodkov, na drugi pa vse močnejši nemški vpliv v Jugoslaviji.

Po napadu sil osi na Kraljevino Jugoslavijo 6. aprila 1941 je bil Alojz Kuhar v krogu vodstva SLS, ki je skupaj s kraljem Petrom II. Karađorđevićem odšlo v emigracijo. Septembra 1941 je prek Egipta in Palestine prispel v London.⁹

Po septembrskem porazu Poljske se diplomatski odnosi med Poljsko in Kraljevino Jugoslavijo niso prekinili. Do 6. aprila 1941 je v Beogradu delovalo poljsko poslaništvo. Njegov dotedanji vodja Kazimierz Dębicki je 30. avgusta zasedel položaj poljskega poslanika pri emigrantski vladi Kraljevine Jugoslavije.¹⁰ Z druge strani pa je bil 10. oktobra 1941 za poslanika in pooblaščenega ministra pri poljski vladi v emigraciji imenovan Alojzij Kuhar. Danes je težko ugotoviti, kakšen je bil razlog za to imenovanje, zdi pa se, da je Kuhar med jugoslovansko emigrantsko elito veljal za najboljšega poznavalca Poljske, obenem pa je bil kot katoliški duhovnik med Poljaki dobro zapisan.¹¹

20. novembra 1941 je Kuhar izročil poverilna pisma predsedniku Republike Poljske v emigraciji Władysławu Raczkiewicz. Pri slovesnosti je bil navzoč tudi veleposlanik Poljske republike v Londonu in šef Ministrstva za zunanje zadeve Edward Raczynski. Poročilo o svečanem dogodku in fotografijo je objavil najpomembnejši v Londonu izhajajoči poljski časopis *Dziennik Polski* (Poljski dnevnik). Objavljena je bila tudi Kuharjeva biografija. Po mnenju uredništva dnevnika njegovo imenovanje ni bilo nepričakovano, saj gre za »nam dobro znano osebnost«. Med drugim je tudi navedeno, da je bil leta 1933 Kuhar na ekskurziji po Poljski. V listu je tudi poudarjeno, da je Kuhar v svojih člankih, objavljenih

⁵ Dejstva govore, *Slovenec*, 2. oktobra 1938, str. 1.

⁶ Nove zahteve, *Slovenec*, 13. oktobra 1938, str. 1.

⁷ *Slovenec*, 2. septembra 1939, str. 1–4; 8. septembra 1939, str. 1–2; 15. septembra 1939, str. 1–2.

⁸ *Slovenec*, 19. septembra 1939, str. 1–3.

⁹ Kuhar, *Beg iz Beograda*, str. 48–78; Arnež, *Slovenska ljudska stranka*, str. 69.

¹⁰ *Poselstwo RP*, IPMS, sig. A. 11.E/48; Michowicz, *Historia dyplomacji polskiej*, tom V, str. 768. (K. Dębicki je bil na tem položaju do 1. septembra 1942, ko je bil za novega poslanika pri vladi KJ imenovan Mieczysław Marchlewski).

¹¹ Kuhar je bil na položaj imenovan šele po pridobitvi soglasja westminstrskega katoliškega nadškofa kardinala Arthurga Hinsleya, glej: Arnež, *Slovenska ljudska stranka*, str. 125–126.

na straneh *Slovenca*, »kazal globoko razumevanje poljskih vprašanj«. ¹² Takoj po akreditacijskih formalnostih so poljski uradni predstavniki vprašali Kuharja, kaj njegova vlada misli o »povojni ureditvi Evrope«. Vprašanje je Slovenca bržkone presenetilo, ker je bil njegov odgovor izmikajoč, češ da njegova vlada teme vprašanju posveča veliko pozornosti in da »bo imel v svojem mandatu veliko priložnosti« za obravnavo te teme. ¹³

Władysław Sikorski je med letoma 1922 in 1923, ko je bil prvič na položaju premiera Republike Poljske, opozarjal na nujnost sodelovanja Poljske z državami srednjevzhodne in južne Evrope. ¹⁴ Leta 1939 se je general Sikorski znova vrnil k nekdanjim načrtom, zdaj že kot vrhovni poveljnik in premier poljske emigrantske vlade. Njegove koncepcije so v novih okoliščinah seveda dobile novo razsežnost, bile so tesno povezane z načrti britanskih oblasti. ¹⁵ Še posebej intenzivno so se razvijale po porazu Francije spomladi 1940, ko se je poljska vlada umaknila v Veliko Britanijo, kjer je postal novi premier Winston Churchill. Prav pod njegovim pokroviteljstvom je prišlo do prvih pogovorov med Sikorskim in predsednikom Čehoslovaške v emigraciji Edvardom Benešem. Zadevali so predvsem načrte obeh emigrantskih vlad o prihodnji federaciji. ¹⁶

Velik vpliv na oblikovanje federacijskih zamisli Sikorskega je imel njegov osebni svetovalec Józef Retinger. Prav on je poljskega generala opozoril na »vprašanje integracije držav, ležečih v srednji Evropi«. ¹⁷ Tako se je rodila koncepcija »Srednjevzhodnoevropske federacije«. ¹⁸ Z drugimi besedami, šlo je za načrt o federativni ureditvi Evrope in vključitvi Poljske v »naravno območje vplivov, torej v srednjevzhodni in balkanski blok«. ¹⁹ Razumljivo je, da je bilo Retingerjevo delovanje tesno povezano z interesi Združenega kraljestva, ²⁰ saj je znano, da je britanska vlada že takrat snovala načrte o podobi Evrope po porazu sil osi. Pri tem je treba dodati, da je Velika Britanija v tem obdobju propagirala zamisel o oblikovanju srednje-južne evropske zveze. Temeljila je na ideji o Medmorju kot obliki evropske federacije držav, ki bo ločevala Nemčijo in Sovjetsko zvezo. ²¹ Zato tudi ni naključje, da so na britanskem ministrstvu za informiranje že 11. novembra 1940 objavili *Poljsko-čehoslovaško deklaracijo*, ki je utemeljevala pobudo za »prihodno politično in gospodarsko zvezo« Poljske in Čehoslovaške po koncu vojne. V dokumentu je izraženo stališče, da naj bi državi v prihodnosti postali »temelj nove ureditve razmerij v srednji Evropi«. Deklaracija je bila po

¹² *Dziennik Polski*, 21. novembra 1941, str. 1–2.

¹³ Kuharjevo poročilo (London, 23. novembra 1941), Arhiv Jugoslavije (dalje AJ), sig. 278, Fond: Emigrantska vlada KJ, 103, fascikla br. 59, str. 1–3.

¹⁴ Sikorski, *O polską politykę*, str. 32–35.

¹⁵ Brzeziński, *Kwestia powojennej organizacji*, str. 8–9.

¹⁶ Kisielewski, *Federacja środkowo-europejska*, str. 22–86.

¹⁷ Witkowski, *Józef Retinger*, str. 52–53.

¹⁸ Mitkiewicz, *Z gen. Sikorskim*, str. 109–110; 142.

¹⁹ Podgórski, *Józef Retinger*, str. 27.

²⁰ Spaak, *Combats inachevés*, t. I, str. 154–155.

²¹ Levy, *The Intermarium*, str. 210.

svoje tudi vabilo drugim državam širše regije k sodelovanju.²² Že 14. januarja 1942 so predstavniki emigrantskih vlad Češkoslovaške, Grčije, Jugoslavije in Poljske v New Yorku podpisali izjavo o imenovanju Sveta za načrtovanje Srednje in Vzhodne Evrope. Po mnenju podpisnikov izjave naj bi se Svet v prihodnosti lotil obnovitve tega dela Evrope²³.

V skladu z načeli takratnih stališč britanske politike je bila tudi sklenitev »Sporazuma o Balkanski uniji med Kraljevino Jugoslavijo in Kraljevino Grčijo« z dne 15. januarja 1942.²⁴ Štiri dni kasneje, 19. januarja, pa je bila podpisana *Deklaracija vlad Poljske in Češkoslovaške* o oblikovanju poveljne konfederacije.²⁵

Jugoslovanska diplomacija je bila pozorna na dejstvo, da je vprašanje podpisa obeh dokumentov omenjal Raczynski med svojim obiskom v ZDA in Kanadi med 15. februarjem in 30. marcem 1942. Generalni konzul KJ v Montrealu Vladimir Vukmirović je v svojem poročilu z dne 3. marca 1942 na podlagi objav v tamkajšnjem tisku predstavil poljske koncepcije, kot jih je v Ameriki zagovarjal Raczynski (»Raczynski o novoj Evropi«). Iz poročila je razvidno, da je imel Raczynski podpis poljsko-češkoslovaškega in jugoslovansko-grškega sporazuma za uvod k oblikovanju dveh blokov v poveljni Evropi: srednjeevropskega in balkanskega. Poljski minister je izrazil tudi upanje, da se bodo k temu blokoma priključile tudi druge sosednje države. Po njegovem mnenju bosta ta dva bloka v prihodnosti postala temelj »Združenih držav Evrope«.²⁶

Raczynski je takrat pripravljal obisk generala Sikorskega na ameriški celini, ta se je zgodil med 23. in 30. marcem 1942.²⁷ Vendar je bila ameriška administracija zelo zadržana do poljskih federacijskih načrtov v Evropi, kar ni bilo povezano le z nejasnostjo same koncepcije, ampak predvsem z dejstvom, da bi podpora tej pobudi izzvala Stalinovo jezo in škodila ameriško-sovjetskim odnosom.²⁸

Jugoslovanska diplomacija se je dobro zavedala, da federacijski načrti Sikorskega odpirajo predvsem vprašanje, kakšna naj bi bila v prihodnosti poljsko-sovjetska meja. Zato je bil minister Raczynski takoj po vrnitvi iz ZDA povabljen na srečanje s poslanikom Kuharjem. Diplomata sta se srečala 26. aprila, osrednja tema pogovora so bili poljsko-sovjetski odnosi, obravnavani v kontekstu obiska generala Sikorskega na ameriški celini. Raczynski je Kuharju zagotavljal, da generalovo potovanje nikakor ni bilo mišljeno kot »propagandna akcija«, naperjena

²² Deklaracija polsko-czechosłowacka, v: Kisielewski *Federacja środkowo-europejska*, str. 257–258; Kamiński, *Edward Beneš*, str. 70.

²³ Sadowski, *Polscy federaliści*, *Studia Europejskie*, 3/2005, str. 14–15.

²⁴ *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, 6-I, 30. aprila 1942, str. 1–4.

²⁵ Štoviček, Valenta, *Československo-polská jednání*, str. 172–173.

²⁶ Vukmirovićevo poročilo (Montreal, 3. marca 1942), AJ, sig. 278, Fond: Emigrantska vlada KJ, 103, fascikla br. 59, str. 1–2.

²⁷ Kania, *Przygotowania do drugiej wizyty premiera gen. Władysława Sikorskiego w Stanach Zjednoczonych. Rozmowy kierownika Ministerstwa Spraw Zagranicznych Edwarda Raczynskiego. Perspektywa polska (część 1)*, *Klio*, t. 32, 2015, str. 165–187.

²⁸ Łaptos, *Zakres i formy współpracy polityków środkowoeuropejskich na uchodźstwie w czasie II wojny światowej*, *Studia Środkowoeuropejskie i Balkanistyczne*, t. XXV, 2017, str. 76–77.

proti ZSSR. Jugoslovanski poslanik je vprašal tudi glede odprtja druge fronte v Evropi. Poljski minister je odgovoril, da je general Sikorski v Washingtonu agitiral za drugo fronto zaradi podpore in razbremenitve sovjetskih vojakov.²⁹ Sovjeti so seveda dobro vedeli, da je poljski vrhovni poveljnik takrat propagiral svoj načrt za odprtje druge fronte s strani Balkanskega polotoka in osvoboditve srednje Evrope, preden bi tja prodrli Rdeča armada. Goreč zagovornik take zamisli je bil tudi Churchill. Namen te operacije je bil tesno povezan s federacijskimi koncepcijami, ki jih je takrat propagirala poljska vlada.³⁰

Raczyński je Kuharju med pogovorom omenil, da sta s Sikorskim imela **»zelo prijateljski« pogovor** z veleposlanikom ZSSR v ZDA Maksimom Litvinovom.³¹ Ni pa mu povedal, da je bil Litvinov za poljsko-češkoslovaške federacijske sporazume zelo zainteresiran, do jugoslovansko-grškega sporazuma pa ni kazal **»pretirane naklonjenosti«**.³²

Ne gre pozabiti, da je na začetku leta 1942, ko je Rdeča armada odbila nemške sile izpred Moskve, začel naraščati vpliv sovjetske diplomacije v Londonu in Washingtonu. Tega se je zavedal Beneš, ki je začel vprašanje ustanovitve češkoslovaško-poljske konfederacije podrežati stališčem Kremlja. Poleg tega je odnose med obema stranema bremenil Münchenski sporazum in poljska zasedba tješinskega obmejnega območja leta 1938.³³

Poljska vlada v Londonu pa je vedela o tem, da je spomladi 1942 diplomacija KJ začela neuradna pogajanja o sklenitvi sporazuma s Sovjetsko zvezo. Vendar so Britanci ta proces zaustavili.³⁴ Pogajanja so povzročila nezadovoljstvo tudi med nesrbskimi člani jugoslovanske emigrantske vlade. Zelo kritično se je odzval voditelj SLS in namestnik premierja Miha Krek. Po drugi strani pa je sovjetski veleposlanik v Londonu Ivan Majski dal vedeti, da kremeljske oblasti niso zadovoljne z »jugoslovanskimi načrti o balkanski federaciji«, ki da predstavljajo oviro za navezovanje dvostranskih odnosov.³⁵

Septembra 1942 je Alojz Kuhar opazil, da v samem sestavu poljske emigrantske vlade obstajajo »trije ločeni centri, ki se ukvarjajo z načrti povojne ureditve Evrope«. Prvi je kabinet premierja Sikorskega, drugi Ministrstvo za kongresno delo, ki ga je vodil Marian Seyda, tretji pa Ministrstvo za zunanje zadeve. Po Kuharjevem mnenju v poljski vladi prevladujeta »dve ideji« o povojni ureditvi Evrope, povezani pa sta s koncepcijo obvladovanja območja med Nemčijo in Sovjetsko zvezo. Zapisal

²⁹ *Razgovor sa grofom gospodinom Raczyńskim* (London, 26. aprila 1942), AJ, sig. 278, Fond: Emigrantska vlada KJ, 103, fascikla br. 59, str. 1–3.

³⁰ Lisiewicz, *Bezimienni*, str. 178–183.

³¹ *Razgovor sa grofom gospodinom Raczyńskim* (London, 26. aprila 1942), AJ, sig. 278, Fond: Emigrantska vlada KJ, 103, fascikla br. 59, str. 3.

³² Kania, *Przygotowania do drugiej wizyty, Klio*, zv. 32, 2015, str. 171.

³³ Brandes, *Exil v Londýně*, str. 217; Kolendo, *Unia polsko-czechosłowacka*, str. 163–166; 173–188.

³⁴ *Rozmowa Raczyńskiego z Niničem* (28. avgusta 1942), IPMS, Prezydium Rady Ministrów (PRM), 81/2, str. 32.

³⁵ Pavlowitch, *Yugoslav-Soviet Relations, The Slavonic and East European Review*, 56, 1978, 3, str. 417–422.

je: »Poljaki to imenujejo ‚Medjuevropa‘³⁶ (Srednja Evropa), kar pomeni celotno območje od Baltskega do Sredozemskega morja, obsegajočega ozemlje Litve, Poljske, Češkoslovaške, Avstrije, Madžarske, Romunije, Jugoslavije, Grčije, Bolgarije, Albanije in Turčije«. Pri tem pa je jugoslovanski diplomat vendarle pripomnil, da v poljski viziji Srednje Evrope prevladujeta dve koncepciji za njeno uresničitev. Prva podpira njeno centralistično ureditev, druga pa tridelno federacijo, ki je sestavljena iz »severne, srednje in južne skupine«. Po Kuharjevem mnenju je prva koncepcija zelo nejasna in zapletena, zato tudi ni deležna večje podpore. Druga pa se kaže v »federacijskih blokih«, torej v »treh podskupinah«. »Prvo bi tvorilo območje Balkana v okviru jugoslovansko-grškega sporazuma, drugo skupino bi oblikovali Poljska in Češkoslovaška. Litva bi se pridružila kot federativni del Poljske. Drugi dve baltiški državi nista bili omenjeni. Tretjo skupino bi tvorili Madžarska in Romunija.«³⁷

Kot je bilo že prej omenjeno, je imel Kuhar bogate medialne izkušnje. Zato se je med svojim bivanjem v Londonu zavzeto vključil v propagandno delovanje v korist jugoslovanskih oblasti v emigraciji. Med drugim je v imenu SLS in vlade na BBC vodil oddajo, namenjeno Slovencem v domovini. Zagotovo ni naključje, da je v svojih radijskih oddajah načenjal tudi vprašanja o srednjeevropski federaciji, zanesljivo pa so bili v njegovih stališčih opazni tudi poljski vplivi. Kuharjeve besede so še posebej vznemirile slovenske komuniste. Že januarja 1942 je Boris Kidrič opozoril, da je bela garda pod vplivom Kuharjevih oddaj izdala »letak za ‚Slovensko Srednjo Evropo‘«. ³⁸ (Verjetno je pri tem šlo za knjigo *Narod sredi Evrope*, ki jo je pod psevdonimom Borut Bober leta 1942 izdal Ciril Žebot).

Na prelomu decembra 1942 in januarja 1943 je general Sikorski ponovno obiskal ZDA, kjer si je mr. prizadeval doseči podporo za svoje federacijske načrte. Že 2. decembra je poljski premier v pogovoru z ameriškim predsednikom Franklinom Delanom Roosveltom opozoril na dejstvo, da bi Rdeča armada lahko v pričakovani protiofenzivi v kratkem zavzela območje Srednje Evrope. Zato je Sikorski računal na napotitev »lastnih zavezniških sil na osi Beograd–Varšava«. Pri tem pa Roosvelt ni skrival, da ameriška uprava razmišlja o načrtovanju druge fronte na Balkanu. »Glede na alternative, ki so mi bile predstavljene, mislim, da možnost napada prek Turčije ni izključena.« ³⁹ Z vidika generala Sikorskega naj bi odprtje druge fronte na Balkanu in vkorakanje zaveznikov v srednjo Evropo pomenilo začetek oblikovanja federacije v tem delu celine. Poleg tega iz note, ki jo je Sikorski predložil namestniku državnega sekretarja ZDA Sumnerju Wellesu, izhaja, da naj bi bila Srednjeevropska federacija temelj ameriških vplivov: »Srednjeevropska federacija je temeljno izhodišče ekonomskega obstoja, obenem

³⁶ Kuhar v svojih po srbsko napisanih poročilih za Srednjo Evropo uporablja izraz: »Medjuevropa«, kar je jezikovni kalk za nemški pojem »Mitteleuropa«.

³⁷ Kuharjevo poročilo (London, 19. septembra 1942), AJ, Fond: Emigrantska vlada KJ, 103, Političko odeljenje, Poljska, sig. 621, fascikla br. 177, str. 225–229.

³⁸ *Zbornik dokumenata i podataka*, VI., 4. zv., *Borbe u Sloveniji 1942 god.* Beograd 1955, str. 8; O vplivih poljske propagande na tedanje federacijske načrte SLS glej: Žebot, *Neminljiva Slovenija*, str. 222–223; 334–335.

³⁹ *Notatka z konferencji z Prezydentem Roosveltem odbytej w dniu 2 grudnia 1942 r.*, IPMS, syg. kol. 1/DCNW/41a, str. 82–85. Prim.: Kolendo, *Unia polsko-czechoslowacka*, str. 204–210.

pa tudi varnosti na osi Beograd–Varšava. Federacija, oprta na trdnih temeljih, bo porok za varnost – tudi v imenu Združenih držav – tako v razmerju do Nemčije kot tudi vseh drugih silnic, ki bi lahko v Evropi znova privedle v kaotično stanje in posledično do vojne. Temeljni elementi so po našem mnenju: Poljska z Litvo, Češkoslovaška, Jugoslavija, Grčija, Madžarska.«⁴⁰

5. januarja 1943, torej prav v času, ko se je Sikorski mudil v ZDA, je imel Alojz Kuhar pogovor z Marianom Seydo. Iz Kuharjevega poročila je razvidno, da je bil pobudnik za srečanje poljski minister. Seyda se je namreč hotel s člani jugoslovanske vlade posvetovati o načrtu za federalizacijo srednje Evrope. Vendar je želel počakati na vrnitev generala Sikorskega iz ZDA in dodatna navodila v zvezi z vsemi mejami prihodnje federacije. Z drugimi besedami, pri poljski strani je ta obisk vzbujal veliko upanje, od Američanov so pričakovali konkretne izjave, ki bodo dale zeleno luč za začetek aktivnosti, povezanih z ustanovitvijo srednjeevropske federacije. Seyda v pogovoru s Kuharjem ni skrival razočaranja v odnosu do češkoslovaške emigrantske vlade, ki je podlegla sovjetskemu vplivu in s tem hkrati poteptala predhodne poljsko-češkoslovaške dogovore o federaciji. Iz Kuharjevih zapiskov izhaja, da poljska vlada v novem položaju načrtovanja srednjeevropske federacije ni nameravala graditi na sporazumu s Češkoslovaško, ampak z Jugoslavijo.⁴¹ Kuhar je v svojem poročilu zapisal, da je leta 1942 v Londonu izšla brošura izpod peresa Seyde z naslovom: *Poland and Germany and the post-war reconstruction of Europe*, v kateri so predstavljeni »poljski vojni cilji«.⁴² Seydova brošura vsebuje poglavje, posvečeno prihodnji organizaciji srednje Evrope. V njej je poljski minister navezal predvsem na zamisel o federaciji ali tudi konfederaciji – najprej »Poljske, Litve, Češkoslovaške, Madžarske in Romunije«, nato »Balkana: Jugoslavije, Albanije, Bolgarije, Grčije in morda tudi Turčije«.⁴³ Medtem pa v zborniku *Poljsko vprašanje. Vprašanja in odgovori*, izdanem istega leta (1942), Seyda pod psevdonimom govori že o dveh konkretnih blokih: balkanski federaciji in srednjeevropski zvezi. Po avtorjevem mnenju bi »obe federaciji lahko brez težav sklenili politični sporazum, zlasti pa gospodarskega. Predvsem z Jugoslavijo nas povezujejo prijateljski odnosi.«⁴⁴ Te besede potrjujejo, da je v federacijskih koncepcijah vlade Sikorskega prišlo do spremembe, da je češkoslovaško usmeritev zamenjala jugoslovanska.

Sicer pa je Retinger že dlje časa vodil pogovore s predstavniki jugoslovanske vlade v emigraciji. Svetovalec generala Sikorskega: »Večkrat se je srečal z jugoslo-

⁴⁰ *Memoriał dla Sumner Wellesa wręczony na konferencji Naczelnego Wodza w dniu 4 grudnia 1942*, IPMS, syg. kol. 1/DCNW/41a, str. 99.

⁴¹ V poljski emigrantski vladi je bila ta ideja navzoča že konec leta 1941: »Poljska in Jugoslavija sta dva stebra, na katerih sloni vzhodnoevropska bariera, ki je obenem ena od dejavnikov mirovnega ravnovesja. Državi, ki ju veže sporazum o prijateljstvu, obvezujeta druge partnerice, ležeče na tej življenjsko pomembni zahodnoslovanski osi, k sodelovanju, torej Češkoslovaško k resnejšemu upoštevanju njene zveze s Poljsko, druge, neslovanske države pa k lojalnemu sodelovanju.« Glej: *Problem polsko-jugosłowiański* (20. oktobra 1941), IPMS, PRM, 81/2, str. 10.

⁴² Kuharjevo poročilo, (London 6. januarja 1943), AJ, Fond: Emigrantska vlada KJ, 103, Političko odeljenje, Poljska, sig. 621, fascikla br. 177, str. 253–255.

⁴³ Seyda, *Poland and Germany*, str. 25–26.

⁴⁴ Seyda, *Sprawa polska*, str. 72.

vanskim kraljem Petrom II., premierjem Jovanovićem, Ninčićem, pa tudi z Grolom, ki je, kot je trdil, »delil moje poglede glede enotnosti Evrope.«⁴⁵

2. februarja 1943 je Kuhar poročal premierju Slobodanu Jovanoviću, da se je ob obisku generala Sikorskega v ZDA pogovarjal z ministrom Raczynskim in Retingerjem. Po njegovem mnenju je »poljska vlada popolnoma zadovoljna z rezultati«, ki jih je vrhovni poveljnik dosegel v Ameriki. Poljski sogovorniki so si prizadevali prepričati Kuharja, da se je generalu Sikorskemu posrečilo zainteresirati ameriško administracijo za zamisel o srednjeevropski federaciji. Vendarle pa so Američani opozarjali, da je treba projekt natančneje določiti, predvsem z vidika ozemlja in ustroja federacije. Veliko oviro so predstavljala razhajanja med ZDA in Veliko Britanijo glede prihodnje ureditve srednje Evrope. Ameriška administracija je zagovarjala enotno centralizirano tvorbo od Baltika do Sredozemskega morja. Medtem ko je bila britanska vlada bolj naklonjena zamisli o delitvi srednjeevropskega območja na dve coni – severno in južno. Poleg tega Raczynski ni skrival, da se ob vprašanju srednje Evrope stališča poljske in češkoslovaške vlade razhajajo. Pri tem se je pojavil tudi očitek, da so Čehoslovaki pri vprašanju srednje Evrope popolnoma podlegli Sovjetom. Kot v odgovoru na ta problem je Retinger ugotovil, da bi Poljska želela zblížati odnose z Jugoslavijo. V tem kontekstu je minister Raczynski spraševal poslanca Kuharja o jugoslovansko-sovjetskih odnosih in stališču KJ do zamisli o federalizirani srednji Evropi. V zvezi s prvim vprašanjem je Slovenec odgovoril izmikajoče, pri drugem pa je priznal, da njegova vlada »o tem vprašanju še ni razpravljala«. Poljska stran se je tega seveda zavedala, zato je Raczynski obvestil Kuharja, da želi general Sikorski o vprašanju srednje Evrope v kratkem organizirati neformalno srečanje predstavnikov vlad Poljske, Jugoslavije in Grčije. Pri tem pa se je Kuhar začudil dejstvu, da naj bi se to srečanje odvijalo brez predstavnikov Češkoslovaške. Poljski veleposlanik mu je odgovoril, da je o tej zadevi že govoril z ministrom Janom Masarykom in da naj ne bi bilo zaradi tega zamere. Raczynski je pri tem tudi prosil Kuharja za pomoč pri pritegnitvi jugoslovanske vlade k sodelovanju na tem srečanju. Tako Raczynski kot Retinger sta prepričevala Slovenca, da vlada Sikorskega v svojih federacijskih zamislih Jugoslaviji pripisuje pomembno vlogo. Poljaki so dali tudi vedeti, da tako britanska vlada kot tudi ameriške oblasti podpirajo močno povejno Jugoslavijo. Retinger ni tajil, da sta s Sikorskim v ZDA veliko razpravljala o sodelovanju Jugoslavije v uresničevanju zamisli o ureditvi srednje Evrope. Po mnenju svetovalca poljskega generala Američani sodijo: »Brez močne Jugoslavije so vsi načrti o srednjeevropskem območju obsojeni na propad in namesto reda bomo v njem imeli kaos.« Retinger je Kuharju tudi priznal, da mu je poljski vrhovni poveljnik naročil, naj organizira pogovore z jugoslovanskimi oblastmi. Pri tem je Poljak navedel besede generala Sikorskega: »Želel bi se takoj pogovarjati z Jugoslavijo na najvišji ravni. Odprih je veliko vprašanj, ki zahtevajo takojšnje pogovore.«⁴⁶

⁴⁵ Witkowski, *Józef Retinger*, str. 64.

⁴⁶ Kuharjevo poročilo (London 2. februarja 1943), AJ, Fond: Emigrantska vlada KJ, 103, Političko odeljenje, Poljska, sig. 621, fascikla br 177, str. 276–284. Do take razprave je prišlo med srečanjem v Dorchestru 16. februarja 1943, glej: Witkowski, *Ojcowie Europy*, str. 77.

Vse kaže na to, da je general Sikorski, potem ko je Beneš odstopil od federacijskih načrtov s Poljsko, v nastalem položaju videl zdravilo za vse težave v jugoslovanski emigrantski vladi. Še posebej, ker je med letoma 1942/1943 še zmeraj obstajala možnost odprtja druge fronte na Balkanu. Ne smemo pozabiti, da si je na začetku leta 1943 britanska diplomacija na moč prizadevala za vstop Turčije v vojno na strani zaveznikov in za načrtovanje balkanske fronte.⁴⁷ Razen tega so v tem času »politični krogi Združenih držav še zmeraj podpirali federalistično koncepcijo«.⁴⁸

Na začetku aprila 1943 je bilo v ameriški reviji *Collier's* objavljeno poročilo o intervjuju z generalom Sikorskim. Članek je bil opremljen s fotografijami generala, poljskih vojakov in z zemljevidom Srednjeevropske konfederacije. S pomočjo tega zemljevida je Sikorski avtorju članka predstavil svojo vizijo povojne ureditve srednje in južne Evrope. Po mnenju generala »bi morale biti Poljska, Čehoslovaška, Jugoslavija in Grčija članice Velike srednjeevropske konfederacije [...]. Ta konfederacija, razprostirajoča se od Baltika do Sredozemskega morja, bi varovala pred nemško agresijo, obenem bi zagotavljala varnost pred Rusijo.«⁴⁹

Ni naključje, da je bila istočasno v poveljstvu Poljskih oboroženih sil na Zahodu sprejeta odločitev o organiziranju poljskih enot v sestavu četniških formacij Draže Mihajlovića.⁵⁰ Na tem mestu je treba poudariti, da je bila odločitev sprejeta kljub očitnim zadržkom jugoslovanske emigrantske vlade do načrtov Sikorskega.⁵¹

Smrt generala Sikorskega v letalski nesreči v Gibraltarju 4. julija 1943 je dokončno prekrizala drzne poljske federacijske koncepcije, Poljskim oboroženim silam pa se nikoli ni posrečilo prek Jugoslavije priti na Poljsko.⁵² 19. januarja 1945, torej v trenutku, ko je Rdeča armada vkorakala v Varšavo, je Alojzij Kuhar končal svojo misijo pri poljski emigrantski vladi.⁵³

Prevedel Niko Jež

Viri in literatura

Arhivski viri

AJ - Arhiv Jugoslavije (Beograd)

Kuharjevo poročilo (London, 23. novembra 1941), sig. 278, Fond: Emigrantska vlada KJ, 103, fascikel št. 59, str. 1–3.

Kuharjevo poročilo (London, 19. septembra 1942), Fond: Emigrantska vlada KJ, 103, Političko odeljenje, Poljska, sig. 621, fascikel št. 177, str. 225–229.

⁴⁷ Đuretić, *Vlada na bespuću*, str. 146–147; prim.: Kolendo, *Unia polsko-czechosłowacka*, str. 210.

⁴⁸ Gross, *Federacje i konfederacje europejskie*, str. 54.

⁴⁹ Toombs, *Poland wants a total peace*, *Collier's*, 3. aprila 1943, str. 11, 61–62.

⁵⁰ Glej: Žurek, Poljaci u četničkim odredima, *Jugoslavija i Poljska u XX veku*, str. 159–173.

⁵¹ Jovanović, Šifrovani telegram Kraljevskoj Ambasadi *Washington* (London, 25. februar 1943), AJ, Fond: Emigrantska vlada KJ, 103, Političko odeljenje, Poljska, sig. 621, fascikla nr 177, str. 285–286. (»Pripominjam [...], da se mi in Grki ne bi želeli vključevati v razmerja, ki so zunaj balkanskih interesov.«)

⁵² Żaroń, *General Władysław Sikorski*, str. 305–407.

⁵³ Arnež, *Slovenska ljudska stranka*, str. 126.

- Kuharjevo poročilo (London, 6. januarja 1943), Fond: Emigrantska vlada KJ, 103, Političko odeljenje, Poljska, sig. 621, fascikel št. 177, str. 253–255.
- Kurharjevo poročilo (London, 2. februarja 1943), Fond: Emigrantska vlada KJ, 103, Političko odeljenje, Poljska, sig. 621, fascikel št. 177, str. 276–284.
- Vukmirovićevo poročilo (Montreal, 3. marca 1942), sig. 278, Fond: Emigrantska vlada KJ, 103, fascikel št. 59, str. 1–2.
- Razgovor sa grofom gospodinom Raczynskim* (London, 26. aprila 1942), sig. 278, Fond: Emigrantska vlada KJ, 103, fascikel št. 59, str. 1–3.
- IPMS - Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego (London)
- Poselstwo RP przy rządzie jugosłowiańskim*, syg. A. 11.E/48
- Rozmowa Raczynskiego z Niničem* (28. avgusta 1942), Prezydium Rady Ministrów (PRM), 81/2, str. 32.
- Notatka z konferencji z Prezydentem Rooseveltem odbytej w dniu 2 grudnia 1942 r.*, syg. kol. 1/DCNW/41a, str. 82–85.
- Memorial dla Sumner Wellesa wręczony na konferencji Naczelnego Wodza w dniu 4 grudnia 1942*, syg. kol. 1/DCNW/41a, str. 99.
- Problem polsko-jugosłowiański* (20. oktobra 1941), PRM, 81/2, str. 10.
- S. Jovanović, Šifrovani telegram Kraljevske Ambasadi Washington (London, 25. februar 1943), Fond: Emigrantska vlada KJ, 103, Političko odeljenje, Poljska, sig. 621, fascikel št. 177, str. 285–286.

Objavljeni viri

- Kuhar, Alojz: *Avtobiografija, Pogledi*, št. 42–43, 2000, str. 1–8; št. 46–47, 2001, str. 1–8.
- Kuhar, Alojz: *Beg iz Beograda aprila 1941*, Ljubljana-Washington 1998.
- Mitkiewicz, Leon: *Z gen. Sikorskim na obczyźnie*, Paryż 1968.
- Sikorski, Władysław: *O polską politykę państwową. Mowy i deklaracje z okresu pełnienia urzędu prezesa Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej*, Kraków 1923.
- Spaak, Paul-Henri: *Combats inachevés*, tom I, Paris 1969.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, VI., 4. zv., *Borbe u Sloveniji 1942 god.* Beograd 1955.
- Žebot, Ciril: *Neminljiva Slovenija. Spomini in spoznanja iz razdobja sedemdesetih let od Majniške deklaracije*, Ljubljana, 1990.

Časopisni viri

- Dziennik Polski*, 21. novembra 1941, str. 1–2.
- Maršal Pilsudski umrl, *Slovenec*, 14. maja 1935, str. 1.
- Poljski ultimatum Litvi, *Slovenec*, 19. marca 1938, str. 1.
- Med sosedi Češkoslovaške Poljsko, Madžarsko in Nemčijo se snujejo nove zveze, *Slovenec*, 22. septembra 1938, str. 1.
- Dejstva govore, *Slovenec*, 2. oktobra 1938, str. 1.
- Nove zahteve, *Slovenec*, 13. oktobra 1938, str. 1.
- Službene novine Kraljevine Jugoslavije, št. 6-I, 30. aprila 1942, str. 1–4.

Literatura

- Arnež, Janez A.: *Slovenska ljudska stranka 1941–1945*, Ljubljana – Washington 2002.
- Brandes, Detlef: *Exil v Londýně 1939–1943*, Praha 2003.
- Brzeziński, Andrzej M.: *Kwestia powojennej organizacji bezpieczeństwa w polityce zagranicznej rządu RP na uchodźstwie 1939–1945*, Warszawa 1999.

- Đuretić, Veselin: *Vlada na bespuću. Internacionalizacija jugoslavenskih protivrječnosti 1941–1944*, Beograd 1983.
- Enzyklopädie der slowenischen Kulturgeschichte in Kärnten, Bd. II, Wien 2016.
- Gross, Feliks: *Federacje i konfederacje europejskie. Rodowód i wizje*, Warszawa 1994.
- Kamiński, Marek K.: *Edvard Beneš kontra gen. Władysław Sikorski*, Warszawa 2005.
- Kania, Krzysztof: Przygotowania do drugiej wizyty premiera gen. Władysława Sikorskiego w Stanach Zjednoczonych. Rozmowy kierownika Ministerstwa Spraw Zagranicznych Edwarda Raczyńskiego. Perspektywa polska (część 1), *Klio*, tom 32, 2015, s. 165–187.
- Kisielewski, Tadeusz: *Federacja środkowo-europejska. Pertraktacje polsko-czechosłowackie 1939–1943*, Warszawa 1991.
- Kolendo, Ireneusz T.: *Unia polsko-czechosłowacka. Projekt z lat 1940–1943. Ukochane dziecko premiera gen. Władysława Sikorskiego*, Łódź 2015.
- Levy, Jonathan: *The Intermarium. Wilson, Madison, & East Central European Federalism*, Boca Raton, Florida 2007.
- Lisiewicz, Paweł M.: *Bezimienni. Z dziejów wywiadu Armii Krajowej*, Warszawa 1987.
- Łaptos, Józef: Zakres i formy współpracy polityków środkowoeuropejskich na uchodźstwie w czasie II wojny światowej, *Studia Środkowoeuropejskie i Bałkanistyczne*, tom XXV, 2017, s. 76–77.
- Michowicz, Waldemar (ur.): *Historia dyplomacji polskiej 1939-1945*, tom V, Warszawa 1999.
- Pavlowitch, Stevan Kosta: Yugoslav-Soviet Relations 1939-1943. As Seen in British Sources, *The Slavonic and East European Review*, tom 56, št. 3 (Jul., 1978), s. 411–426.
- Podgórski, Bogdan: *Józef Retinger - prywatny polityk*, Kraków 2013.
- Sadowski, Jeremi: Polscy federaliści i konfederaliści w czasie II. wojny światowej (część 1), *Studia Europejskie*, 3/2005, str. 9–31.
- Seyda, Marian: *Poland and Germany and the post-war reconstruction of Europe*, London 1942.
- [Seyda, Marian], *Sprawa polska. Pytania i odpowiedzi*, praca zbiorowa pod redakcją Jana Świątosławskiego, Londyn 1942.
- Witkowski, Grzegorz: Józef Retinger. Polski inicjator integracji europejskiej, Warszawa 2000.
- Witkowski, Grzegorz: *Ojcowie Europy. Udział Polaków w procesie integracji kontynentu*, Warszawa 2001.
- Štoviček, Ivan, Valenta, Jaroslav (ur.): *Československo - polská jednání o konfederaci a spojení, 1939-1944. Československé diplomatické dokumenty*, Praha 1995.
- Toombs, Alfred: Poland wants a total peace by general Władysław Sikorski, *Collier's*, Weekly, 3. aprila 1943, str. 11, 61–62.
- Żaroń, Piotr: *General Władysław Sikorski. Żołnierz, mąż stanu, Naczelnny Wódz 1939-1943*, Toruń 2003.
- Żurek, Piotr: Poljaci u četničkim odredima Draže Mihailovića. V: *Jugoslavija i Poljska u XX veku*, pod red. M. Pavlović, A. Zaćmiński, P. Wawryszuk, Beograd 2017, str. 159–173.

SUMMARY

Polish federal concepts the shape of Central Europe in the light of Alojzij Kuhar's reports from London (1941-1943)**Piotr Żurek**

Alojzij Kuhar, a Slovenian, in 1941-1945 exercised the functions of an envoy of the Yugoslavian Emigrant Authorities under the government of the Republic of Poland in exile. From this period, Kuhar's reports, which constitute a considerable amount of historical evidence, have been preserved in the Yugoslavian Archive in Belgrade. Inter alia, they include a description of the federal concepts of the Polish Government in exile at that point in time and the vision of the post-war shape of Central Europe. According to general Władysław Sikorski's concept, the opening of a second front in the Balkans and the entry of the Allies into Central Europe was to initiate the establishment of a federation there. However, in 1943 the president of Czechoslovakia Edvard Beneš began to be influenced by Stalin, which destroyed the existing Polish-Czechoslovak federal system. According to Kuhar's reports, in the new situation the Polish government planned to base the future Central European Federation not on the agreement with Czechoslovakia only with Yugoslavia. The death of general Sikorski in the Gibraltar air disaster on July 4, 1943, definitively crossed the bold Polish federation concepts.

Marta Rendla

Stanovanjska gradnja v Sloveniji v času socializma: enodružinske hiše v primerjavi z družbeno usmerjeno večstanovanjsko blokovsko zazidavo

Rendla Marta, dr., asistent z doktoratom, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, marta.rendla@inz.si

Stanovanjska gradnja v Sloveniji v času socializma: enodružinske hiše v primerjavi z družbeno usmerjeno večstanovanjsko blokovsko zazidavo

Zgodovinski časopis, Ljubljana 74/2020 (161), št. 1–2, str. 126–145, cit. 57

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Čprav je bila v ospredju povojne stanovanjske gradnje družbeno usmerjena kolektivna gradnja večstanovanjskih zgradb z blokovsko zazidavo, pa je individualna hiša predstavljala v količinskem pogledu v obravnavanem obdobju najpomembnejši del stanovanjske gradnje. Po poletu v petdesetih letih je gradnja enodružinskih hiš proti koncu šestdesetih let prerasla v pravo manijo, saj je enodružinska hiša postala eden izmed idealov velikega dela Slovencev. Na področju individualne zidave so se v tehničnem, ekonomskem, urbanističnem in arhitektonskem pogledu za uspešne pokazale v mestih oziroma v večjih industrijskih in upravnih središčih ustanovljene stanovanjske zadruge. Te so kot temeljno obliko enodružinske hiše sprejele vrstno hišo v ravnem nizu. Stanovanjsko združništvo, ki je bilo v razcvetu v petdesetih in šestdesetih, v sedemdesetih letih pa so ga zaradi ščitenja stanovanjskih podjetij in gradnje stanovanj za trg dušili, je v osemdesetih letih 20. stoletja ponovno oživilo.

Ključne besede: stanovanjska gradnja, enodružinske hiše, združna stanovanjska gradnja, socializem, Slovenija.

Rendla Marta, PhD, Assistant with a Doctorate, Institute of Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, marta.rendla@inz.si

Housing Construction in Socialist Slovenia: Single-Family Houses as Compared to the Socially Directed Multi-Unit Residential Buildings

Historical Review, Ljubljana 74/2020 (161), No. 1–2, pp. 126–145, 57 notes

Language: Sn., (En., Sn. En.)

Quantitatively speaking, detached houses were the most important part of housing construction in the period in question, even though the socially directed collective construction of multi-unit residential buildings occupied the foreground of the post-war residential construction. Following an increase in single-family houses in the 1950s, the construction of detached houses grew into a veritable mania in the late 1960s, becoming an ideal of a large portion of Slovenes. In the sphere of individual construction, housing cooperatives proved successful in cities and industrial or administrative centres in the technical, economic, urban planning, and architectural respect. The housing cooperatives accepted lined row houses as a basic form of a single-family house. These cooperatives flourished in the 1950s and 1960s; however, they were stifled in the 1970s in order to protect residential enterprises and residential units built to be sold on the market. The 1980s saw a revival of housing cooperatives.

Key words: housing construction, single-family houses, cooperative housing construction, socialism, Slovenia.

Uvod

Ena izmed prednostnih nalog socialnega programa jugoslovanske socialistične ureditve je bila obnova in izgradnja stanovanj, kot tudi želja vsakemu zagotoviti dobro stanovanje. V arhitekturnih konceptih prostora naj bi se odražali socialistični odnosi. Kazali naj bi se v neelitizmu novih zasnov in dvigu kakovosti bivanja vsakega posameznika. V ospredju so bile zahteve po radikalno izboljšani funkcionalnosti in drugih izmerljivih dejavnikih. Nove urbanistične zasnove naj bi generirale zavest o pripadnosti skupnosti.

Razmere za obsežnejšo stanovanjsko gradnjo so se v Sloveniji izboljšale po letu 1957. Mejniki v gradnji stanovanj je predstavljalo leto 1958, ko je bil sprejet zakon o nacionalizaciji najemnih zgradb in zemljišč, s katerim je država posegla v stanovanjsko vprašanje in omejila zasebno lastnino nad stanovanji.¹ Zakon o nacionalizaciji, tretji po vrsti, sprejet konec decembra 1958, je v Sloveniji omogočil nacionalizacijo okoli 5300 stanovanjskih in poslovnih zgradb ter okoli 113.000 gradbenih parcel. Z njim je oblast prebivalcem, gospodarskim, političnim in drugim organizacijam brez večjih vlaganj in v kratkem času zagotovila veliko število stanovanjskih in poslovnih prostorov ter zazidljivih zemljišč.² Redno in nemoteno kreditiranje ter financiranje gradnje stanovanj so z letom 1956 začela omogočati finančna sredstva, ki so bila zagotovljena z Zakonom o stanovanjskem prispevku, sprejetim 28. decembra 1955 s strani Zvezne ljudske skupščine.³ Stanovanjski prispevek so iz svojih dohodkov plačevali vsi zaposleni; občine pa so na podlagi tako zbranih sredstev ustanovile kreditne sklade za gradnjo stanovanjskih hiš in tako vzpostavile reden vir financiranja stanovanjskih gradenj.

V povojnem obdobju je stanovanjska politika postala del državnega gospodarstva, ki je pomembno mesto pripisalo industrializaciji stanovanjske proizvodnje. Industrializacijo izgradnje stanovanj je priznavala tudi arhitekturna teorija. Stanovanjsko vprašanje je kot del širše stanovanjske osnove postalo del družbenega sektorja, ki je dajal prednost kolektivnim oblikam stanovanja, torej stanovanjskim blokom. V ospredju je bila družbeno usmerjena kolektivna gradnja večstanovanjskih zgradb, katerih investitorji so bili podjetja, državne ustanove in oblastni organi. Čeprav je individualna hiša v količinskem pogledu v obravnavanem obdobju

¹ Mlinar (ur.), *Slovenija 1945–1975*, str. 53.

² Prinčič, *Podržavljanje zasebnega premoženja*, str. 128.

³ Rajkovič, *Graditev stanovanj*, str. 1.

predstavljala najpomembnejši del stanovanjske gradnje, je bila v okviru splošne družbene politike in stanovanjskega gospodarstva zanemarjena. Enodružinska hiša se je kot oblika stanovanja diskreditirala, ker naj ne bi bila združljiva s socialističnim družbenoekonomskim sistemom. Večstanovanjsko blokovsko zazidavo pa so (dejansko) pospeševale tudi predvsem velike stanovanjske potrebe, prizadevanja po koncentraciji investicij in ekonomske presoje o najbolj racionalnem investiranju v stanovanjski gradnji.

Do sredine petdesetih let sta bila namreč industrija gradbenega materiala kot tudi samo gradbeništvo nerazvita in jima ni uspelo zadovoljiti tedanjih potreb. Primanjkovalo je gradbene mehanizacije in materialov, prioriteto pa je do leta 1952 predstavljala izgradnja industrijskih in vojaških objektov ter infrastrukture. Kronično pomanjkanje stanovanj je še ob skromnih ekonomskih možnostih krepilo pozive k racionalizaciji, tako v pogledu stanovanjske površine kot tudi z vidika projektiranja. Slednje naj bi temeljilo na preučitvi realnih potreb in razmer. V ospredju so bila zato prizadevanja, da se vsakomur omogoči dostojanstven stanovanjski minimum. Minimalno stanovanje oziroma serijska gradnja minimalnega stanovanja s tipizirano osnovno opremo je bilo v takih okoliščinah prepoznano kot edini izhod iz stanovanjske krize. V ospredju je bilo tudi spoznanje, da je stanovanjske koncepte treba reševati v skladu z urbanističnimi rešitvami.⁴

Na takšnih izhodiščih je slonela po vojni favorizirana t. i. družbeno usmerjena gradnja, ki ni imela le naloge nastaniti številnih delavcev, ki so s podeželja prihajali v mesta, temveč je bila tudi simbol nove družbene ureditve. Družbeno usmerjena gradnja je temeljila na večstanovanjski blokovski zidavi. Kronično pomanjkanje stanovanj na trgu je v stanovanjski arhitekturi privedlo tudi do pojava montažnih sistemov gradnje, katerih naloga je bila zagotoviti hitrejšo, cenejšo in obenem bolj kakovostno gradnjo ter pokazati na očiten razvoj oziroma revolucijo v gradbeništvu kot posledico industrializacije.⁵

Kljub temu pa slovenska arhitektura ni sledila razvoju arhitekture drugih socialističnih držav, saj so spor Jugoslavije s Sovjetsko zvezo leta 1948 arhitekti mlajše generacije z Edvardom Ravnikarjem na čelu znali izkoristiti in so iskali stike s sodobnimi svetovnimi arhitekturnimi tokovi. Ravnikarjeve teze o pomenu arhitekturne teorije in o potrebnosti širjenja obzorij so posredno pripeljale do stikov predvsem s švicarsko in skandinavsko arhitekturo ter tamkajšnjimi idejami o socialni gradnji.⁶ Subtilnejše načrtovane posege v prostor so predstavljale prve stanovanjske soseske ter naselja vrstnih in atrijskih hiš.⁷ Zaokroženi stanovanjski kompleksi so nastali že prva leta po vojni. Prve študije za stanovanjske soseske v Ljubljani, ki so zajemale tehnično in sociološko plat gradnje stanovanj, pa so pripravili v petdesetih letih v seminarju Edvarda Ravnikarja.⁸ Metoda načrtovanja sosesk je v Slovenijo prišla iz Švedske. Kot organizacijski princip načrtovanja Ljubljane je soseske

⁴ *Natečaj za stanovanjske bloke*, str. 7, 8, 9, 18.

⁵ Mercina, *Arhitekt Ilija Arnautović*, str. 54.

⁶ Hrausky, *Poti sodobne slovenske arhitekture*, str. 364.

⁷ Mercina, *Arhitekt Ilija Arnautović*, str. 12.

⁸ Muzej za arhitekturo in oblikovanje (MAO), dokumentacija.

leta 1965 opredelil tudi Generalni urbanistični plan (GUP). Koncept sosesk, ki so bile grajene v dveh obdobjih (med letoma 1965 in 1972 za »idealnih« 3000–5000 prebivalcev in med letoma 1972 in 1985, v času vala priseljevanja prebivalcev iz preostalih jugoslovanskih republik, za »prekomernih« 10.000 in več prebivalcev), je združeval stanovanja, družbene prostore, zelenje, prostor za športnorekreacijske dejavnosti ter urejeno prometno mrežo, ki je ločevala motorna vozila in pešce.

Prvih dvajset let po drugi svetovni vojni je na področju stanovanjskih gradenj vladalo obdobje konjunktore, ki jo je spodbudila usmeritev države v industrializacijo. Ta se je v oblikovanju stanovanjske krajine v Sloveniji kazala v velikoserijski industrijski proizvodnji, kjer so se uveljavile pobude gradbene stroke za težke montažne ustroje. S sprejeto gradbeno tehnologijo težkih montažnih ustrojev in na to vezanim urbanizmom so se skladale tudi povojne teorije stanovanjske arhitekture v Sloveniji, predvsem teorija stanovanjskih sosesk, teorija prilagodljivih zasnov stanovanj in podobno.⁹ Razvoj montažnih sistemov je namreč prispeval k pocenitvi in pospežitvi gradnje, a tovrstne gradnje so velikokrat imele za posledico tudi ponavljajoče se gradnje tipskih blokov v slabih urbanističnih zasnovah.¹⁰

Arhitekturna teorija in njene rešitve so bile še zlasti uspešne, če so bile gospodarsko in izvedbeno uresničljive oziroma da so bile blizu stanovanjski politiki. Način upravljanja in načrtovanja industrijske proizvodnje je prešel tudi na raven zakonodaje oziroma standardizacije ter državne uprave. Slednja se je v prid gospodarskega razvoja povezala s podjetji. Sodelovanje stroke in politike se je tako odrazilo v določitvi stanovanjskih standardov in stanovanjskega minimuma. Področje urbanizma pa se je veliko bolj kot prej osredotočalo na obvladovanje prometa.

Izvedbo velikih nalog, zmanjšanje stroškov upravljanja in usklajenost delovanja je omogočilo poddržavljenje predvojnih gradbenih podjetij v nekaj velikih državnih podjetij. Leta 1945 so denimo oblasti 42 manjših gradbenih podjetij združile v enotno družbeno gradbeno podjetje Gradis (Gradbena direkcija Slovenije), ki je imelo v rokah 70 % vseh tedanjih gradbenih zmogljivosti v Sloveniji. Takšna koncentracija naj bi omogočila zelo hitre gradnje, ki so bile zaradi katastrofalnih bivalnih razmer velikega dela prebivalstva in med vojno uničenih stavb nujne. Bolj ko so gradbena podjetja znala vse ravni svoje izgradnje stanovanj prilagoditi industrijskemu načinu proizvodnje, uspešnejša so bila.

Značilnosti preskrbe s stanovanji

Stanovanjska politika oziroma stanovanjsko gospodarstvo s statusom dejavnosti posebnega družbenega pomena je postalo v samoupravnem socializmu del formalnega sistema, ki se je uresničeval z družbenimi viri. Družbene stanovanjske vire so sestavljali družbeni stanovanjski fond, družbena namenska sredstva za stanovanjska posojila ter združena sredstva vzajemnosti in solidarnosti na ravni občin.¹¹ Ključni

⁹ Babnik Romaniuk, *Stanovanjska arhitektura v Sloveniji*, str. 161.

¹⁰ Planišček, *Regeneracija sosesk – stanje*. 14. 6. 2019.

¹¹ Mandič, *O distribuciji stanovanjskih virov*, str. 62.

inštrument in paradni konj samoupravne stanovanjske politike je bilo najemno družbeno stanovanje, pri pridobivanju in oddajanju katerega je imela ključno vlogo delovna organizacija. Poleg formalnih virov stanovanjske preskrbe so soobstajali tudi neformalni, zasebni viri, ki so zaradi omejenosti družbenih stanovanjskih virov in nezadostnosti vsem potrebam dopolnjevali družbene stanovanjske vire in hkrati s sistemom stanovanjskega gospodarstva tvorili njegov komplementarni del, »sivo stanovanjsko gospodarstvo.«¹² Neformalne oblike stanovanjske preskrbe, tj. samogradnjo oziroma lastno reševanje stanovanjskega vprašanja, je država spodbujala, saj je z njo kompenzirala disfunkcionalnost formalnega sistema.¹³

Zvrstilo se je več modelov stanovanjske preskrbe in stanovanjske politike, katerih mejniki so bile stanovanjske reforme kot pridružene reforme pglavitnih gospodarskih in političnih reform.¹⁴

Odgovornost za stanovanjsko preskrbo je s centralne na republiško in mestno raven ter stanovanjske direkcije prešla leta 1953; že sredi šestdesetih let je prešla deloma na trg deloma na podjetja, v sedemdesetih letih pa tudi na »samoupravne stanovanjske skupnosti«, namenjene marginaliziranemu delu prebivalstva.¹⁵

Stanovanjsko vprašanje se je v Jugoslaviji v povojnem obdobju reševalo na dva načina: z dodelitvijo pravice do uporabe družbenega stanovanja ali z gradnjo ali nakupom stanovanja z osebnimi dohodki ob pomoči številnih in spreminjajočih se oblik družbene pomoči. Družbeni stanovanjski fond v Jugoslaviji so po vojni sestavljala stanovanja, prenesena v družbeno lastnino z nacionalizacijo, in zvečine po vojni zgrajena stanovanja. Kot že rečeno, so gradnjo družbenih stanovanj v vsem povojnem obdobju omogočali zakonsko predpisani stalni viri finančnih sredstev. Neposredno po vojni se je stanovanjska gradnja financirala nepovratno iz proračunov družbenopolitičnih skupnosti, na administrativen način financiranja investicij, kasneje pa z oblikovanjem občinskih in republiških skladov za stanovanjsko gradnjo z izdvajanjem deleža sredstev od bruto osebnih dohodkov zaposlenih, najprej v višini 10 %, od leta 1960 pa v višini 4 %.¹⁶

Prispevki za stanovanjsko gradnjo kot stalni vir sredstev so bili osnova sistema financiranja stanovanjske izgradnje. Stanovanjski skladi so bili nosilci družbene gradnje in posojilodajalci podjetjem in posameznikom s ciljem mobilizacije sredstev skladov skupne porabe v podjetjih in prihrankov državljanov. Stanovanjska reforma leta 1965 je osnovala uvedbo ekonomskih odnosov pri gradnji in koriščenju stanovanjskega sklada. Pozitivni učinki stanovanjske reforme so se kazali v uvajanju sistema kreditiranja in spodbujanja varčevanja oziroma v vlaganju državljanov v gradnjo stanovanj v zasebni lasti.

Z uveljavitvijo omenjene stanovanjske reforme so komercialna stanovanjska posojila prevzele banke, odgovornost za oskrbo zaposlenih z ugodnimi stanovanjskimi posojili in najemnimi stanovanji pa podjetja; gradbena podjetja so začela odločati

¹² Mandič, *O distribuciji stanovanjskih virov*, str. 68.

¹³ Mandič, *Stanovanje in država*, str. 139.

¹⁴ Mandič, *Stanovanje in država*, str. 137.

¹⁵ Mandič, *Prispevek k opisu stanovanjske preskrbe*, str. 86.

¹⁶ *Stambena politika i stanovanje*, str. 136.

o obsegu, količini in ceni zgrajenih stanovanj in jih prosto prodajati.¹⁷ To je pomenilo začetek oblikovanja tržnih akterjev: ponudniki na stanovanjskem trgu so bila podjetja, za povpraševanje pa so skrbeli posamezniki, podprti s posojili podjetij, ter sama podjetja, ki so stanovanja kupovala in jih kot najemna oddajala zaposlenim.¹⁸

Politika stanovanjskega gospodarstva je izhajala iz načela, da zaposleni in občani rešujejo svoja stanovanjska vprašanja v svojih podjetjih in družbenopolitičnih skupnostih ter samoupravnih stanovanjskih skupnostih na temelju lastnih dohodkov, varčevanja in solidarnosti.¹⁹

Pomembno organizacijsko vlogo pri gradbenih aktivnostih so v Sloveniji odigrali leta 1955 ustanovljeni Zavod za stanovanjsko izgradnjo, leta 1960 ustanovljeni Zavod za združno izgradnjo in številne zadruge. V teh organizacijah je arhitekturna stroka z organiziranjem strokovnih seminarjev, javnih okroglih miz in razstav izobraževala tako strokovno kot laično javnost.²⁰ Izredno pomembna je bila razstava *Stanovanje za naše razmere* leta 1956 v takrat še nedokončani stavbi Kozolca v Ljubljani, saj je posegla na številna področja, od urbanizma do notranje opreme. Razstava, ki je predstavila nove tipe stanovanjskih zgradb in sosesk, združno gradnjo in montažne sisteme, je promovirala racionalne vzorce pozidave (predvsem vrstne hiše) ter inovativne in zlasti racionalnejše tlorisne zasnove stanovanj.

Današnje stanovanjsko okolje Slovenije sta določila dva skrajna pristopa: načrtovana, velikopotezna, gosto naseljena, tehnološko napredna gradnja velikih sosesk in skupin blokov ali stolpnic na eni strani in na drugi razpršena, enolična, redko poseljena, tehnološko zadržana samogradnja.²¹ Pri stanovanjskih razmerah se je kazala polarizacija med mestom in podeželjem. Na podeželju so se prebivalci odločili za samogradnjo (45,7 %), in sicer v veliki meri s samopomočjo in uporabo lastnih virov; v mestih pa je gradil družbeni sektor (le 17,2 % samogradnje).²² Ker je bilo premišljene, strnjene gradnje enodružinskih hiš manj, bom v osrednjem delu predstavila prav njo.

Značilnosti zasebne gradbene dejavnosti in gradnja enodružinskih hiš

V prvem obdobju po vojni je bila zasebna gradbena dejavnost, ki je bila v rokah obnovitvenih zadrug, tehničnih baz in drugih državnih organov, pretežno omejena na obnovo porušениh in poškodovanih hiš in naselij. Zasebna gradnja je po vojni z akcijo zidanja lastnih stanovanjskih hiš leta 1950 znova oživel. Zainteresiranim za zasebno gradnjo so takrat ljudski odbori nudili zemljišča, investicijske banke

¹⁷ Mandič, *Stanovanje in država*, str. 137.

¹⁸ Mandič, *Stanovanje in država*, str. 137.

¹⁹ *Sejni zapiski SSRS*. Seje od 1. 12. 1972 do 31. 12. 1972, str. 507.

²⁰ Mercina, *Arhitekt Ilija Arnautović*, str. 19.

²¹ Babnik Romaniuk, *Stanovanjska arhitektura v Sloveniji*, str. 164.

²² Verlič-Dekleva, *Odnos med urbaniimi središči*, str. 1591. Podatki o deležih se nanašajo na osemdeseta leta, povzeti so iz: Kvaliteta življenja 1984/6, 1987, 1988, raziskovalni projekt, Inštitut za sociologijo, Ljubljana.

brezobrestna posojila do višine 80 % predvidenega gradbenega proračuna, gradbeni material pa so zasebni graditelji dobili na nakaznice po vezanih cenah. Gradili so z delavci in nameščenci in ob pomoči sosedov, sorodnikov in prijateljev. Medtem ko so načrte enodružinskih hiš takrat zasnovala projektne organizacije državne tehnične službe, ki je bila po vojni prvenstveno sicer zaposlena s projektiranjem objektov kapitalne izgradnje, stanovanjskih kolonij podjetij in ustanov ter objektov splošnega družbenega pomena. Zemljišča za množično zazidavo z malimi enodružinskimi hišami z zazidalnimi načrti pa so določili urbanistični organi. Če gre sklepati po glavnem mestu Ljubljana, je bil odziv za gradnjo enodružinskih hiš zelo velik. Ker so bili brezobrestni krediti oktobra 1951 zaradi sprostitve trgovine in porasta cen gradbenega materiala začasno ustavljeni, je bilo dograjenih oziroma usposobljenih za vselitev v Ljubljani okoli 500 hiš, kar je pomenilo približno 1/3 tistih, ki so se sprva zanimali za gradnjo. V povezavi s to akcijo se je veliko govorilo o urbanističnih, zemljiških, lastninskih, finančnih in gradbeno tehničnih vprašanjih, le malo pa se je govorilo o konceptu projektiranja lastnega doma. V okviru te množične akcije je izpod rok arhitektov v državnih in mestnih projektivnih birojih nastalo 35 načrtov raznih velikosti enodružinske hiše. A zainteresirani za gradnjo enodružinskih hiš niso posegli po načrtih arhitektov, saj so gradbene oblasti prejele le 11 tipskih projektov. Od 320 predloženih načrtov je po strokovni oceni le 15 načrtov predstavljalo individualne rešitve, medtem ko so preostale zasnove hišic bile izvedene po istem kalupu.²³

Poleg zagovornikov je gradnja enodružinskih hiš imela tudi nasprotnike. Enodružinske hiše so bile vedno znova deležne kritik zaradi pogostih črnih gradenj, torej uradno nedovoljenih zidav; glede na lego v pokrajini in glede na obstoječe okolje in arhitekturo tudi naj ne bi predstavljale oblikovno ustrezne gradnje; prav tako so jih ocenili za neekonomične, saj pri njihovi gradnji ni bila upoštevana racionalna izraba zemljišča, premalo se je poskrbelo tudi za komunalno ureditev zemljišča. Nasprotniki so svoje odklonilno stališče do enodružinske hiše utemeljevali, da gre pri odločitvi zanj za nesocialistično in malomeščansko miselnost, ki je bila nasprotna kolektivističnim težnjam povojnega časa. V zasebni gradnji so videli tudi največjo nevarnost za družbeni sektor stanovanjske gradnje, ki naj bi, saj tako so si predstavljali, gradil le večstanovanjske zgradbe.²⁴

Ne glede na zagovornike in nasprotnike je gradnja enodružinskih hiš polet dobila v petdesetih letih. Kot specifična stanovanjska tipologija so se začele uveljavljati predvsem vrstne hiše. Njihovo gradnjo so spodbudile stanovanjske zadrage in v letu 1956 že omenjena razstava *Stanovanje za naše razmere*. Gradnjo vrstnih hiš v ravnem nizu kot obliko bolj zgoščene enodružinske gradnje so pospeševali ekonomski motivi, predvsem zahteva po cenejših komunalnih napravah in racionalnejši uporabi mestnih zemljišč ter racionalizacija gradnje. Arhitekt Vladimir Mušič je vrstno hišo, tj. enodružinsko hišo, povezano zaradi ekonomičnosti gradnje, vzdrževanja in komunalnih naprav v vrsto, opredelil kot prvino zaključenega stano-

²³ Göstl, *Gradbeni koncept našega ljudskega stanovanja*, str. 12, 13.

²⁴ Ivanšek, *Enodružinska hiša*, str. 23.

vanjskega naselja, v katerem so večinoma trinadstropni stanovanjski bloki in osem in večnadstropne stanovanjske stolpnice. V takem sodobnem naselju je bila vrstna hiša namenjena predvsem večjim, zahtevnejšim družinam z več otroki in starejšim, ki morajo imeti vrt in biti tesno povezani z okolico. Po strokovnih ugotovitvah je bila taka delitev stanovanjskih zgradb v naselju gospodarna in estetska, saj je dajala naselju razgibano in privlačno podobo.²⁵ Na razstavi *Stanovanje za naše razmere* so predstavili tudi prvonagrajeno vrstno hišo *Trata*. Organizacijski odbor razstave je namreč v času od februarja do aprila 1956 razpisal natečaj za vrstne hiše, saj je s pomočjo natečaja glede gradnje in uporabnosti želel priti do ekonomičnih načrtov enostanovanjskih vrstnih hiš. Vrstna hiša *Trata*, ki so jo projektirali tedanji absolventi arhitekture Janez Lajovic, Vladimir Mušič, Tone Pibernik in inženir arhitekt Savin Sever, je bila lep primer naslonitve na industrijsko proizvodnjo. V njej ni bilo ničesar, česar ne bi nameravala slovenska industrija proizvajati. Bila je namenjena družinam s šestimi ali sedmimi člani. Žirija je odločila, da sta osnovni kvaliteti hiše *Trate* bili čista in pretehtana dispozicija prostorov z ekonomično izrabo prostora in konstruktivna jasnost. V pritličju so bili dnevni prostori: kuhinja, jedilni kot, dnevna soba in stranišče; v nadstropju pa nočni: štiri spalnice s šestimi normalnimi ležišči, kopalnica in garderoba. Omare so bile pri tem vgrajene med spalnicami. Ogrevanje je bilo centralno z dvema pečema na stopniščnem podestu, pri čemer je bila ena namenjena za pritličje in druga za nadstropje. Arhitekti omenjene hiše so v okviru takratnih možnosti poskušali ustvariti čist in jasen, moderen in praktičen stanovanjski koncept. Premišljena industrijska forma naj bi dajala velike izrazne možnosti in estetsko vrednost.²⁶

Proti koncu šestdesetih let je enodružinska hiša v Sloveniji postala enako pomembna kot večstanovanjska, ne glede na to, da je bila povojna gradnja stanovanj do takrat pretežno usmerjena v večstanovanjsko gradnjo. V večjih mestih je dobila tudi več oblik: klasična samostojna hiša, zidana enonadstropna hiša, vrstna hiša, ki so jo popularizirale stanovanjske zadruge, pritlična atrijska hiša oziroma hiša z ograjenim dvoriščem, zgrajena tako klasično kot montažno.²⁷ Leta 1960 je po pisanju revije *Arhitekt* obstajalo okoli 13 različnih tlorisov vrstnih hiš, v katerih so bili zastopani vsi prevladujoči tipi v takratni vrstni gradnji. Prevladujoči princip vrstnih hiš je delil stanovanjski prostor na dnevne in nočne prostore, in sicer tako, da so vsi dnevni prostori pri enonadstropnih hišah bili skoncentrirani v spodnji etaži. Glede situiranja kuhinje so si bile vse tlorisne zasnove vrstne hiše edine, da je njeno mesto v pritličju v zvezi z dnevno sobo.²⁸ Medtem ko je bila v manjših mestih in naseljih najpogostejša samostojna enodružinska enonadstropna hiša, mestoma z zunanjimi regionalnimi poudarki, kot je les na Gorenjskem, kamen ali strešna kritina na Primorskem.²⁹ Za mnoge je bila enodružinska hiša najbolj zaželen oblika bivališča, kot počitniška hiša in bivališče v majhnih naseljih pa tudi edina mogoča

²⁵ Mušič, *Sodobno stanovanje*, str. 100.

²⁶ Mušič, *Sodobno stanovanje*, str. 102, 103.

²⁷ Ivanšek, *Enodružinska hiša*, str. 24, 39.

²⁸ Ivanšek, *Vrstne hiše v Sloveniji*, str. 38.

²⁹ Jernejec, *Kako prebivamo*, str. 9.

oblika. Leta 1960, ko je oddelek za stanovanjsko raziskovanje Urbanističnega inštituta LR Slovenije ob III. mednarodnem lesnem sejmu v Ljubljani izvedel anketo stanovanjskih želja, se je skoraj 83 % vprašanih izreklo za enodružinsko hišo, in sicer 63 % za prostostoječo, 19 % pa za vrstno enodružinsko hišo. Tudi Inštitut za sociologijo in filozofijo pri Univerzi v Ljubljani je leta 1965 z raziskavo Ljudje v novem mestu Velenje ugotovil, da si je 61 % stanovalcev želelo stanovati v enodružinski hiši, čeprav jih je le 19 % imelo to možnost. Raziskava je pokazala na očitne razlike med željami in resničnostjo. Kljub komfortnim stanovanjem v povsem na novo sezidanih večstanovanjskih blokih so si stanovalci še zmerom želeli bivati v samostojni individualni hiši.³⁰

Po družbeno gospodarski reformi sredi šestdesetih let se je zanimanje za enodružinsko gradnjo spremenilo v pravo manijo, saj je enodružinska hiša postala eden izmed idealov in ciljev dela, varčevanja in naporov velikega dela Slovencev.³¹ Eden izmed vzrokov za naraščajoče zanimanje za enodružinsko gradnjo je bila prvotna neurejenost in monotonost množične večstanovanjske gradnje. Bistvena in zelo privlačna lastnost enodružinske hiše je bil neposreden stik stanovanja z vrtom.

V prvi polovici petdesetih let je število individualnih hiš iz novogradnje znašalo približno eno tretjino vsega stanovanjskega prirastka. Največ hiš je bilo zgrajenih v industrijskih središčih, Jesenicah, Velenju, Mariboru, Kranju, Celju, Novi Gorici, Kopru, Mežici; najmanj pa na Primorskem, v okrajih Sežana in Tolmin; medtem ko se je okraj Ljubljana-okolica glede na razmerje med številom novo zgrajenih hiš in številom prebivalcev takrat uvrščal na peto, Ljubljana-mesto pa na 16. mesto.

Individualne hišice so bile še vedno pogosto zidane po šablonskih načrtih niže kvalificiranih strokovnih kadrov. Tudi Uredba o projektiranju tega stanja ni bistveno spremenila. V Ljubljani so projektivna podjetja osvojila nekaj tipov hišic, ki pa so se povsem podrejali željam naročnikov. Tako je umanjalo razmišljanje o sodobni stanovanjski kulturi, ekonomiji in arhitektonski obdelavi zgradbe. Večinoma so bile visokopritlične in vsaj polovica jih ni bila zgrajena po kakem urbanističnem načrtu. Največkrat je šlo za anarhično zazidavo. In hiše so bile na splošno slabo grajene.³² Pri teh gradnjah je šlo zvečine za konvencionalne prosto stoječe enodružinske hiše, starejše in enostavnejše oblike vrstne hiše in nekaj osamljenih primerov zgoščene zazidave v obliki atrijske hiše. Vzrok za ozek tipološki nabor je tičal v dejstvu, da je bila enodružinska hiša po vojni sprva zapostavljena in ovirana oblika stanovanja in da je v prvih dveh desetletjih po vojni enodružinska hiša prevzela od svojih prednic več slabih kot dobrih strani. Za enodružinsko hišo je bil značilen individualizem, ki je bil značilen za predvojno vilo. Skrajni individualizem, ki je bil po mnenju arhitekta Franca Ivanška brez znanja, okusa in kvalitete, je bil največja ovira za sodobnejše, racionalnejše in družbeno bolj sprejemljive oblike enodružinske hiše. Prisotna je bila tudi druga negativna dediščina tradicionalne hiše, in sicer hiša kot simbol družbenega statusa, ki je v socializmu pomenila anahronizem. Ustrezne ureditve hiše, ki bi po funkcionalnosti ustrezala takrat sodobnemu življenju ali

³⁰ Ivanšek, *Enodružinska hiša*, str. 24.

³¹ Ivanšek, *Enodružinska hiša. Od prosto stoječe*, str. 17.

³² Göstl, *Problemi individualne gradnje v Sloveniji*, str. 12–14.

bila prilagojena regionalnim podnebnim in geografskim razmeram, je bilo med množico okoli tri tisoč na leto zgrajenih enodružinskih hiš malo. Večina hiš je bila zgrajenih po stereotipnih tipskih projektih, ki so se nekritično prenašali iz kraja v kraj, iz pokrajine v pokrajino, in to brez upoštevanja regionalnih, podnebnih, geografskih in oblikovnih posebnosti. Eden od vzrokov za počasno uveljavljanje netradicionalnih idej in rešitev v enodružinski gradnji je bil tudi v tem, da so se pristojni občinski sveti za urbanizem pod pritiskom zasebnih lastniških interesov graditeljev rajši odločali za konvencionalne urbanistične in arhitektonske rešitve, ki niso nikogar razburjale, kot pa za naprednejše koncepte.³³

Osnovna naloga takratne sodobne enodružinske gradnje je bilo druženje hiš v kompaktnije gradbene celote, pri čemer naj bi ostajala zagotovljena funkcionalna individualnost vsake posamezne enodružinske hiše. Ena od oblik integrirane gradnje enodružinskih hiš je bila skupinska gradnja prosto stoječih hiš; nadaljnje druženje hiš v eni, dveh ali treh smereh oziroma gradnja dvojčkov in vrstnih hiš, atrijskih hiš.³⁴

Gradnja enodružinskih hiš je v Sloveniji v letih 1959–1967 izredno narasla tako po številu kot tudi po deležu, ki ga je imela v celotni stanovanjski gradnji. Če je delež enodružinske gradnje v omenjenem razdobju do leta 1964 predstavljal četrtnino na novo zgrajenih stanovanj, pa je po reformi leta 1965, denimo v letu 1967, znašal nad 38 % novih stanovanj po številu, glede na velikost pa je pomenil 57 % vse nove stanovanjske površine.³⁵ Leta 1986 je bilo v sistemu nizke zazidave, torej pritličnih in enonadstropnih hiš, zgrajenih skoraj 57 % vseh novih stanovanj oziroma dobrih 74 % vse nove stanovanjske površine. Do osemdesetih let 20. stoletja je gradnja enodružinske hiše postala skoraj sestavni del slovenskega nacionalnega karakterja.³⁶

Val enodružinske gradnje, ki je zajel Slovenijo, ni med različnimi oblikami stanovanjske gradnje pomenil le potrebnega sociološko in urbanistično utemeljenega ravnovesja, temveč je imel prav tako slabe urbanistične in sociološke posledice kot enostransko dirigirana usmeritev v blokovsko gradnjo. Slaba arhitekturna kvaliteta enodružinskih hiš se je razraščala vzdolž vseh cest na obrobju mest in podeželskih naselij, in celo v območjih, ki za zidavo niso bila predvidena.

Med primere celovito načrtovane in kakovostne gradnje družinskih hiš, nastale v obdobju po reformi, sodi med letoma 1965 in 1980 v ljubljanskih Murglah po arhitekturni zasnovi zakoncev Marte in Franca Ivanška nastalo zgoščeno stanovanjsko naselje montažnih pritličnih enodružinskih hišic; manjša skupina hiš pa je bila dodana tudi kasneje. Nastala je soseska Murgle, ki se od preostalih ljubljanskih naselij, zgrajenih v istem obdobju, razlikuje po nizko-gosti zazidavi in dejstvu, da so vse tamkajšnje hiše enodružinske, in sicer vrstne ali atrijske. Pri zasnovi tipskih enodružinskih hiš sta arhitekta upoštevala dve izhodišču, in sicer, da je konstrukcija morala biti primerna za serijsko gradnjo in da so enodružinske

³³ Ivanšek, *Enodružinska hiša*, str. 32.

³⁴ Ivanšek, *Enodružinska hiša. Od prosto stoječe*, str. 137, 138.

³⁵ Ivanšek, *Enodružinska hiša*, str. 25.

³⁶ Ivanšek, *Enodružinska hiša. Od prosto stoječe*, str. 12.

hiše glede uporabnosti morale ustrezati kar najbolj splošni populaciji ljudi, saj so bile grajene za neznanega kupca. Ker soseska stoji na močvirnih barjanskih tleh, so hiše nizke in nepodkletene. Vse hiše imajo visoko ograjen zunanji bivalni prostor, ki omogoča kljub zgoščenosti zazidavi intimnost družinskega življenja tudi na prostem. Glavno skrb sta posvetila oblikovanju celotnega stanovanjskega okolja, tako zasebni stanovanjski sferi kot tudi javni stanovanjski sferi, torej potkam, igriščem, zelenicam, skupinskim garažam. Urbanistična zasnova se ravna po strukturi barjanskih polj in kanalov, ki jih obrobajo vrste dreves, po katerih imajo ulice tudi imena. Največja kvaliteta naselja je zeleno, mirno in od prometa ločeno bivalno okolje.³⁷

Na področju individualne zidave so se kot uspešne pokazale v Mariboru in Ljubljani ustanovljene gradbene zadruge, ki so tudi v tehničnem, ekonomskem, urbanističnem in arhitektonskem pogledu predstavljale bolj uspešno obliko reševanja stanovanjske problematike.³⁸ Leta 1956 je bilo v Ljubljani registriranih denimo 35 stanovanjskih zadrug; leta 1959 že 177. Sodobno zasnovane enodružinske hiše so se od tradicionalne ureditve meščanske enodružinske hiše, ki je temeljila na tem, da je vsaki stanovanjski funkciji dala na voljo ustrezen enonamenski stanovanjski prostor, razlikovale po tem, da so bile funkcionalne meje med posameznimi prostori manj jasno začrtane.

Stanovanjske zadruge na začetku šestdesetih let in nekateri primeri združne gradnje

Med uspešnejše ukrepe, ki jih je izvedla oblast v Jugoslaviji za reševanje večnega problema pomanjkanja stanovanj, je sodilo oblikovanje stanovanjskih zadrug na začetku petdesetih let. Stanovanjske zadruge iz časa socializma so bile pravzaprav gradbene zadruge, v katerih so se združili ljudje, da so skupaj zgradili hiše. Ker je primanjkovalo stanovanj, je država zadruge spodbujala. Način uresničevanja namena stanovanjskih zadrug je Zakon o stanovanjskih zadrugah iz leta 1959 opisal sledeče: »... da na načelu vzajemnosti in varčevanja zbirajo od svojih članov sredstva za zidanje stanovanjskih hiš oziroma za nakup stanovanj in stanovanjskih hiš od podjetij in drugih organizacij, ki so upravičene zidati hiše; da organizirajo zidanje stanovanjskih hiš; da ustanavljajo podjetja in obrate za dejavnosti v zvezi s stanovanjsko izgradnjo ter servise za vzdrževanje stanovanjskih hiš, sezidanih s sredstvi zadruge.«³⁹ Zadruge so bile oblika kolektivnega organiziranja, ki so delovale zunaj razvejanega sistema samoupravljanja in so imele dobre pogoje poslovanja. Opravičene so bile plačevanja prometnega davka, kar je pomenilo, da so material kupovale 20 % ceneje. Imele so tudi dostop do ugodnejših zemljišč, ki jih je zagotovila občina. Njihova osnovna ideja je bila, da bi ljudje gradili bolj koordinirano, manj razpršeno. Praviloma so obstajale le v času zidave, v času katere

³⁷ Muzej za arhitekturo in oblikovanje (MAO), dokumentacija in Ivanšek, *Stanovanjsko naselje Murgle*, str. 56, 57.

³⁸ Göstl, *Problemi individualne gradnje*, str. 12–14.

³⁹ UL FLRJ, št. 16/59, 22. april 1959, str. 390.

so dobile davčne olajšave pri nakupu materiala. Po dokončanju oziroma v četrti gradbeni fazi so stanovanja prešla v zasebno last posameznega zadrugnika, ki je zaključil projekt po lastnih zmožnostih, željah in z lastnim materialom, zadruga pa je prenehala obstajati.⁴⁰ V okviru združništva se je v Sloveniji razvil množični pojav vrstnih hiš, ki predstavljajo najnazornejše primere razvijanja modernizma k poudarjeni individualnosti in spoštovanju *geniusa loci*.⁴¹

V Ljubljani je leta 1955 ustanovljenemu Zavodu za stanovanjsko izgradnjo kmalu po ustanovitvi uspelo organizirati individualno iniciativo in jo usmeriti v zadržno gradnjo vrstnih hiš in blokov. Prvo serijo vrstnih stanovanjskih hiš so stanovanjske zadruge zgradile sredi petdesetih let. Stanovanjski zadrugi Progres in Mirje iz Ljubljane sta konec leta 1955 do faze pokritja strešne konstrukcije zgradili prvo serijo vrstnih stanovanjskih hiš ob Langusovi ulici. Zadruge, poleg omenjenih tudi stanovanjska zadruga Park, so v Ljubljani leta 1956 gradile ob pomoči Zavoda za stanovanjsko izgradnjo 118 vrstnih hiš. V omenjenih zadrugah so se združili arhitekti iz Društva arhitektov Slovenije, ki so poleg želje po lastnem stanovanju poskušali dokazati, da je vrstna hiša kot oblika stanovanja primerna za stanovanjske zadruge, saj naj bi predstavljala resnično rešitev v primerjavi s kaotično zazidavo z individualnimi hišicami na velikih kompleksih ob robu večjih mest, hkrati pa je po njihovem mnenju vrstna hiša kot oblika lastnega doma predstavljala najboljšo spodbudo za pritegnitev lastnih sredstev graditeljev. Lastni stanovanjski problem so arhitekti in gradbeniki namreč pogosto reševali in ga še danes rešujejo tako, da so samograditelji svojih prvih stavb. Projektanti-arhitekti so se kot člani zadrug v predloženih projektih za vrstne hiše podredili do podrobnosti zahtevam in načelom, ki so ustrezali takratnemu splošnemu standardu stanovanja, katerega naj bi z gradnjami pravzaprav tudi propagirali.⁴²

Med nazorne primere realizacije razvijanja modernizma k poudarjeni individualnosti poleg že omenjenih sodijo tudi vrstne hiše v Podgori v ljubljanskem Šentvidu. V takrat povsem ruralnem okolju jih je Ilija Arnautović leta 1963 zasnoval za zadrugo likovnih umetnikov, imenovano Likovnik, ustanovljeno leta 1962. Za zadrugo, katere člani so bili Bogdan Borčič, Milan Butina, Ivan Seljak - Čopič, France Kokalj in Savo Sovre, je Arnautović projektiral domiselno kombinacijo umetniških ateljejev in stanovanj. Vrstne hiše v Podgori, ki imajo velik bivalni prostor s kuhinjo, nad katerim je odprt balkon atelje, drugi, ožji krak stavbe pa tvori prostor s spalnicami in sanitarijami, se uvrščajo med primere dobrega zgledovanja po sodobni skandinavski hiši.

V Podgori pri Šentvidu je v letih 1964–1967 nastalo tudi strnjeno naselje atrijskih hiš, ki so jih za stanovanjsko zadrugo Karoserijo II zasnovali arhitekti Janez Lajovic, Mirko Mrva, Aleš Šarec in Janez Vovk. Pri tej gosti zazidavi so arhitekti poskušali doseči cenenost zidave – to je bilo pravzaprav imperativ takratne gradnje, kot tudi zagotoviti možnost individualne razporeditve spalnih prostorov in individualno obdelavo fasad; pridržali pa so si določitev obveznih materialov.

⁴⁰ Mandič, Filipovič Hrast, *Alternative socialnemu stanovanju*, str. 8.

⁴¹ Mercina, *Arhitekt Ilija Arnautović*, str. 48.

⁴² Šlajmer, *Zadružne vrstne hiše*, str. 36.

Zgrajene hiše so imele ambientalno zelo individualen videz, kar je bila posledica interesov in možnosti posameznih investitorjev.⁴³

Med kvalitetne primere angažmaja arhitektov in gradbenikov ter uveljavljanja tipologije vrstne hiše sodijo tudi vrstne hiše v Mariboru med Vrbansko cesto in Vinarsko ulico ter Kmetijsko in Kosarjevo ulico. Kompleks vrstnih hiš je začel nastajati z zazidalnim načrtom, narejenim leta 1955. Vrstna hiša na Kosarjevi ulici 47 je nastala v letih 1963–1964 kot plod sodelovanja treh arhitektov: Vlada Emeršiča kot glavnega projektanta, Boruta Pečenka in Milke Mirmik, in sicer v realizaciji podjetja Komunaprojekt iz Maribora. Tlorisi vrstne hiše so bili z modifikacijami in izpod rok različnih avtorjev uporabljeni še na nekaterih lokacijah v obdobju do konca sedemdesetih let 20. stoletja. Omenjena vrstna hiša je po izgradnji imela štiri stanovanjske enote in nastavek še za peto, ki je bila zgrajena leta 1968. V četvorček so se po dograditvi vselile štiri družine projektantov, in sicer tri- in štiričlanske, štiri leta kasneje je sledila še družina prvotnega lastnika parcele. Vrstna hiša v štirih nadstropjih (klet, pritličje, nadstropje in podstrešje) s petimi stanovanjskimi enotami je pridobila enovit videz. Vsaka stanovanjska enota vrstne hiše je dobila velik vrt z manjšo teraso, pot za zidom ter pred hišo dovozno pot za stanovalce in avtomobile.⁴⁴ Arhitekti so bili tudi investitorji izgradnje omenjene vrstne hiše. Pri reševanju stanovanjskega vprašanja so bili torej sami financerji in preizkuševalci svojih arhitekturnih zamisli.

V letih 1962–1963 je bila na Triglavski ulici v Ljubljani zgrajena tudi skupina 14 pritličnih atrijskih hiš po enotnem načrtu za potrebe časopisnega podjetja Delo. Arhitekt Savin Sever je s podolgovato zasnovo tlorisov stanovanj dosegel, da so spalnice in dnevna soba imele enakovredno orientacijo proti vrtu, z oknom jedilnega kota, obrnjenim proti cesti, pa je dosegel tudi zadovoljiv stik z zunanjim prostorom.⁴⁵

Prav tako je v šestdesetih letih v Trnovem v Ljubljani za stanovanjsko zadrugo Univerza v letih 1965–1967 arhitekt Stane Dolenc zasnoval strnjeno zazidavo vrstnih hiš. Tlorisna zasnova je omogočala poljubno prilagajanje in razporejanje prostorov v treh terasasto zamaknjenih etažah; prirejena je bila tudi za zidavo na barjanskih tleh z vzdignjeno stanovanjsko etažo z razgledi na obe strani. Hišo je bilo mogoče postaviti v klasičnem ali v tehnično sodobnejšem načinu gradnje, z montažo velikih zastekljenih ploskev in polnil, kakor jo tudi prilagajati podnebnim razmeram, krajevnim značilnostim in izbiri materiala.

Iz razpravljanja Odbora za družbeni standard pri Ljubljanski banki–Združeni banki leta 1982 o premostitvenem posojilu zaposlenemu je razvidno, da se je gradnja enodružinskih hiš v okviru stanovanjskih zadrug obdržala vse tja v osemdeseta leta. Stanovanjsko združništvo je pravzaprav takrat ponovno oživel, saj so ga po razcvetu v petdesetih in šestdesetih letih, po reformi, v sedemdesetih letih zaradi ščitenja nastajanja stanovanjskih podjetij in gradnje stanovanj za trg, dušili. Zadrugna gradnja, še posebno v enodružinski gradnji, se je v osemdesetih letih začela postavljati na

⁴³ Ivanšek, *Predstavitev*, str. 64, 65.

⁴⁴ Ferlazzo, *Vrstne hiše v Kosarjevi ulici*, str. 12.

⁴⁵ Ivanšek, *Predstavitev*, str. 68, 69.

pedestal edine družbenopolitično pravilne in pozitivne oblike, ki naj bi prinašala rešitev vseh takratnih organizacijskih, ekonomskih in socialnih težav enodružinske gradnje. Takšna oznaka je bila pretirana, saj so izkušnje kazale, da so bile zadruge le premišljena oblika organiziranja posameznikov, ki jim je omogočila poenostavitev nekaterih tehničnih in upravno skupnih zadev, kot tudi dobiti gradbeni material po ugodnejši ceni. Pozitivno politično oznako pa so takrat zadruge izkoriščale tudi za iskanje in izsiljevanje privilegijev.⁴⁶ Iz razpravljanj Odbora za družbeni standard pri Ljubljanski banki-Združeni banki, na dnevnem redu katerega so bile denimo leta 1982 pogoste razprave o odobravanju posojil zaposlenim, je razvidno tudi, da je zaposleni kot član zadruge Litostroj potreboval od tega organa banke odobritev premostitvenega posojila za nakazilo denarnih sredstev na račun zadruge, če je želel ostati vključen v nadaljnjo gradnjo v okviru zadruge. Odbor za družbeni standard je razpravljal tudi o spremembi namena porabe posojila, ki pa prav tako pokaže, da so individualne gradnje potekale v okviru zadruge Smelt.⁴⁷

Delovanje zadrug je bilo odvisno od možnosti za najem posojil, pogojev zidave ter nakupa stanovanj. Kreditiranje zadrug se je glede na posamezno leto razlikovalo oziroma so bile finančne in kreditne zmožnosti zadrug omejene. Dogajalo se je, da so se zaradi naraščanja cen gradbenih storitev predčasno izčrpale. Delovanje zadrug je bilo odvisno tudi od razpoložljivega gradbenega materiala, zmogljivosti specializiranih podjetij za izvedbo posameznih vrst del, kot tudi od možnosti pridobivanja ustreznih stavbnih zemljišč za zidavo. Zaradi vseh naštetih dejavnikov se je število aktivnih zadrug spreminjalo.⁴⁸ Število aktivnih zadrug se je glede na leto in regijo spreminjalo. Članstvo v zadrugi je Zakon dovoljeval fizičnim osebam največ v dveh zadrugah hkrati, medtem ko je bil pristop pravnim osebam v zadruge neomejen. Število aktivnih zadrug v Sloveniji je bilo v opazovanih letih dokaj ustaljeno, medtem ko je na ravni države Jugoslavije upadalo. Tako se je na ravni države število zadrug leta 1960 povečalo, v naslednjih letih pa je močno upadlo. Nihanje je bilo lahko posledica spajanja in preraščanja v večje, bolj organizirane enote.

Za stanovanjsko zadružništvo v Sloveniji je bilo značilno, da niso težile h koncentraciji in združevanju, temveč so delovale razdrobljene po manjših enotah. Zato so bile zadruge po številu zadružnikov v državnem merilu v primerjavi s slovenskimi zadrugami v povprečju trikrat večje kot v Sloveniji. V Sloveniji je tako leta 1962 na zadrugo prišlo 35 članov, v Bosni in Hercegovini pa 470 članov. V Sloveniji je na tisoč gospodinjstev v opazovanih letih prišlo blizu 6 zadružnikov, približno toliko je znašalo tudi državno povprečje. Stanovanjsko zadružništvo je po tem kriteriju upadalo v Srbiji, stagniralo v Sloveniji, v preostalih republikah pa se je krepilo. Nad 90 % skupnega članstva zadrug so sestavljali delavci in uslužbenci. Pristop v članstvo zadrug je bila predvsem potreba po stanovanju. Stanovanjske zadruge so zvečine delovale v mestih in mestnih naseljih oziroma v večjih industrijskih in upravnih središčih. Za ustanovitev zadruge pa je bilo potrebno

⁴⁶ Ivanšek, *Enodružinska hiša. Od prosto stoječe*, str. 226.

⁴⁷ SI_ZAL_LJU 713, Ljubljanska banka Ljubljana, t. e. 88, a. e. 121.

⁴⁸ Rajkovič, *Stanovanjske zadruge 1960–1962*, str. 1.

najmanj 10 zainteresiranih. Pretežen del zadrug je leta 1962 deloval v ljubljanskem okraju. Leta 1962 je tako v Ljubljani delovalo 64 zadrug s 1975 zadružniki. Na mestnem območju Maribora je delovalo 6 zadrug s 162 zadružniki, v Kopru 5 zadrug in Celju 2 zadrugi. Medtem ko je na mestnem območju Jesenic, Izole, Nove Gorice, Krškega in Kamnika delovala po ena zadruga.⁴⁹ Za celotno stanovanjsko zadružništvo v Sloveniji je bila značilna velika razdrobljenost, kot tudi to, da so bile zadruge po večini majhne. Zato je pri stanovanjskem zadružništvu v Sloveniji šlo za drobno zidavo enodružinskih hiš. Zadrugo je običajno ustanovila skupina zainteresiranih za stanovanje v delovnem kolektivu. Zaradi tega so se pri svojem delovanju zadruge tudi opirale na svoja podjetja, predvsem v smislu pridobivanja sredstev oziroma finančnih virov. V okviru zadruge so se združili zainteresirani za stanovanja s približno enakimi finančnimi možnostmi. Glede na število članov so se zadruge gibale v razponu od 10 do 400 članov. V Sloveniji je leta 1962 od 77 zadrug več kot polovica zadrug imela manj kot 20 članov. Pogosti so bili izstopi iz zadruge, zato so velikokrat razpadle ali pa so živetarile pod okriljem in s podporo podjetij. Boljše pogoje za organizacijo zidave in pridobivanje stanovanj so imele zadruge z najmanj 50 člani. Takih je bilo v Sloveniji takrat le 10. Značilno za slovensko stanovanjsko zadružništvo je bilo povezovanje v zadruge zlasti zaradi lažjega dostopa za najem posojil, lažjega pridobivanja stavbnih zemljišč in gradbenega materiala. In ne nazadnje zaradi želje po pridobitvi lastniškega stanovanja.⁵⁰ Zadruge so namreč stanovanja še pred dokončanjem prenesle v last zadružnikov.⁵¹

Zakon je stanovanjske zadruge opredeljeval kot podjetja, ki so jih sestavljali posamezniki in pravne osebe, da bi ob pomoči družbe zidali stanovanjske hiše in pridobili stanovanja za svoje potrebe. Družba je stanovanjske zadruge podpirala s podeljevanjem posojil iz sredstev, namenjenih za zidanje stanovanjskih hiš, torej iz kreditnih skladov za zidanje stanovanjskih hiš in drugih skladov, in s posebnimi olajšavami, določenimi z zakonom. Občine in druge politične teritorialne enote so denimo podpirale stanovanjske zadruge z udeležbo pri financiranju zadružne stanovanjske izgradnje, če se je ta skladala z zahtevami komunalnega in urbanističnega razvoja naselja. Občine so lahko stanovanjskim zadrugam za zidanje stanovanjskih hiš dajale iz družbene lastnine v brezplačno uporabo potrebna stavbna zemljišča.⁵² V Sloveniji so zadružniki v zadrugah večinoma gradili s pomočjo gradbenih podjetij, deloma pa so zidali tudi v lastni režiji. Za kombiniran način gradnje so se odločale predvsem manjše in finančno šibkejšje zadruge z namenom, da bi pocenile zidavo. K temu jih je silila podražitev gradnje, tako materiala kot gradbenih storitev. Zadružniki so gradbenim podjetjem prepuščali izvedbo gradbenih del; inštalaterska

⁴⁹ Rajkovič, *Stanovanjske zadruge 1960–1962*, str. 4.

⁵⁰ Zakon je dopuščal, da posameznik kot član stanovanjske zadruge na podlagi pogodbe z njo pridobi lastninsko pravico na stanovanju ali na družinski stanovanjski hiši, ki jo je sezidala zadruga. Stanovanjska zadruga je lastninsko pravico na stanovanjih oziroma pravico razpolaganja s stanovanji prenesla na svoje člane ali pa jim je ob pogojih, ki jih je določal zakon, stanovanja oddala v uporabo. V: Uradni list FLRJ, 22. april 1959, št. 16, str. 390, 393. Zakon o stanovanjskih zadrugah.

⁵¹ Rajkovič, *Stanovanjske zadruge 1960–1962*, str. 4, 5.

⁵² UL FLRJ, št. 16/59, 22. april 1959, str. 390, 399.

in obrtniška dela pa so izvajali v lastni režiji. Sicer je večina zadrug težila k zidavi s pomočjo gradbenih podjetij. V Sloveniji je leta 1962 54 % vseh zadrug zidalo s pomočjo gradbenih podjetij, 13 % pa jih je uporabljalo kombiniran način gradnje. To je pomenilo, da je dobri dve tretjini zadrug gradilo na način, ki je zagotavljal strokovno izvedbo. Podobno je bilo na Hrvaškem in v Makedoniji, medtem ko je tak način izbrala v Bosni in Hercegovini le četrtina zadrug.⁵³

Zadruge so se po večini financirale iz prispevkov zadrugnikov, posojil podjetij in skladov za stanovanjsko izgradnjo, v manjši meri tudi iz bančnih kratkoročnih posojil. Tretjina finančnih sredstev zadrug je bila v Sloveniji osredotočena v dveh največjih zadrugah, v zadrugi v Celju in Okrajnem zavodu za zadržno gradnjo v Ljubljani, ki sta lahko gradili tudi večstanovanjske stavbe.⁵⁴

Zakon je zadrugnike tudi obvezoval, da razporejajo razpoložljiva sredstva v namenske sklade. Osnovno dejavnost zadrug – zidavo in nakup stanovanjskih hiš in stanovanj je zagotavljal temeljni gradbeni sklad. Ta je poleg denarnih sredstev za naštete namene zajemal še vrednost dokončanih stanovanjskih hiš, vrednost hiš v gradnji ter vrednost razpoložljivega materiala za zidavo. Sredstva za ta sklad so se zagotavljala s posojili podjetij, pri katerih so bili zaposleni zadrugniki, predjmi in odplačili posojil zadrugnikov. Delež gradbenega sklada v skupnih sredstvih skladov je bil običajno največji in se je v Sloveniji v opazovanih letih zviševal. Poleg gradbenega sklada so zadruge imele še sklade osnovnih sredstev, rezervne in režijske sklade.⁵⁵

Zadržna gradnja je leta 1962 v Sloveniji predstavljala 16 % vseh dokončanih stanovanj. Na zvezni ravni pa je znašala 5 %. Stanovanjske zadruge so imele pri zidavi stanovanj dopolnilno vlogo. Zadruge so namreč od preostalih investitorjev in izvajalcev stanovanjske gradnje lažje premoščale motnje v preskrbi z gradbenim materialom kot tudi pomanjkanje obrtnih storitev za zaključna dela. Zadržna stanovanja so predstavljala vmesno stopnjo med zasebnim in družbenim sektorjem. Na začetku šestdesetih let so se v Sloveniji v vseh sektorjih lastništva, tudi v zadrugah, gradila tri- in večsobna stanovanja. Stanovanja, pridobljena v zadrugah, so bila nekoliko prostornejša od tistih v družbenem sektorju in manjša od stanovanj zasebnikov. Zadruge so gradile v opazovanih letih iz leta v leto hitreje; v tem oziru so bile blizu družbenemu sektorju. Zadruge so uspešno dopolnjevale stanovanjsko izgradnjo družbenega sektorja.⁵⁶

Kot temeljno obliko enodružinske hiše je zadržna stanovanjska gradnja v Sloveniji sprejela vrstno hišo v ravnem nizu. Vrstna hiša v ravnem nizu ni bila iznajdba takratne moderne stanovanjske arhitekture, saj je bila v slovenskem prostoru doma kot del ljudske arhitekture v slovenski Istri; v deželah z gosto poselitvijo, kot so Anglija, Nizozemska, Belgija, so jo prav tako že dolgo poznali. Kljub temu se je v petdesetih letih pri nas dojemala kot nov način stanovanjske gradnje. Po mnenju arhitekta Franca Ivanška je vrstne hiše, predvsem iz začetnega obdobja

⁵³ Rajkovič, *Stanovanjske zadruge 1960–1962*, str. 7.

⁵⁴ Rajkovič, *Stanovanjske zadruge 1960–1962*, str. 4, 7.

⁵⁵ Rajkovič, *Stanovanjske zadruge 1960–1962*, str. 9.

⁵⁶ Rajkovič, *Stanovanjske zadruge 1960–1962*, str. 13.

zadružne gradnje in sredi šestdesetih let, navdihovala želja po ustvaritvi novega, resnično človeškega in kvalitetnega stanovanjskega okolja, ki bi se razločevalo od monotonega okolja blokovskih zazidav. Potem pa se je vrstna gradnja spustila na raven standardne blokovske individualne gradnje, saj je enako kot pri konvencionalni prosto stoječi hiši tudi pri vrstni hiši pritličje zraslo za pol etaže iz zemlje. Pogosto je bilo prvemu nadstropju dodano še drugo in nastale so zgradbe, ki so se po merilu in oblikovanju komaj kaj še razlikovale od običajnega bloka. Menil je, da je nove in večje možnosti za bolj zgoščeno enodružinsko gradnjo in oblikovanje boljšega in bolj mestnega stanovanjskega okolja enodružinskih naselij omogočalo dvosmerno druženje enodružinskih hiš. Popularno imenovano atrijska gradnja. Atrij – s treh ali vseh štiri strani zaprt manjši vrtni prostor je postal izhodišče za oblikovanje individualne stanovanjske arhitekture novega tipa. Pritlična hiša z obodnim zidom, zajemajoča tudi zunanji bivalni prostor – tlakovan ali ozelenjen – je postala temeljna prvina urbanističnih stanovanjskih struktur, ki pa je bila v Sloveniji v šestdesetih letih še v povojih.⁵⁷

Viri in literatura

Arhivski viri

ZAL: Zgodovinski arhiv Ljubljana, SI_ZAL_LJU 713, Ljubljanska banka Ljubljana, t. e. 88, a. e. 121.

Muzej za arhitekturo in oblikovanje (MAO), dokumentacija.

Tiskani viri

Sejni zapiski Skupščine socialistične republike Slovenije, št. 24. Seje od 1. 12. 1972 do 31. 12. 1972. Ljubljana: Skupščina SR Slovenije, 1973.

Uradni list FLRJ, Zakon o stanovanjskih zadrugah, št. 16/59, 22. april 1959.

Elektronski viri

Planišček, Anja, Regeneracija sosesk – stanje. V: *Trajekt*, 2. 10. 2012. Dostopno na: *Regeneracija sosesk*; *Trajekt*, <http://trajekt.org/2012/10/02/regeneracija-sosesk-stanje/> 14. 6. 2019.

Literatura

Babnik Romaniuk, Blaž, Stanovanjska arhitektura v Sloveniji od konca prve svetovne vojne do konca množične stanovanjske gradnje. V: *Arhitekturna zgodovina*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, Zavod za gradbeništvo Slovenije, 2008, str. 159–165.

Ferlazzo, Grazia, Vrstne hiše v Kosarjevi ulici v Mariboru. Prenovljena hiša ohranja vse, kar je kvalitetno. Obdobje uveljavljanja tipologije vrstne hiše v Sloveniji – Dober primer angažmaja arhitektov in gradbenikov. *Večer*, 4. avgust 2005, str. 12.

Göstl, Pavel, Gradbeni koncept našega ljudskega stanovanja: (Analiza načrtov za enodružinske hiše v l. 1950/51). *Arhitekt*, l. 2, 1952, št. 5, str. 12–15.

Göstl, Pavel, Problemi individualne gradnje v Sloveniji. *Arhitekt*, l. 5, 1955, št. 16, str. 12–14.

Hrausky, Andrej, Poti sodobne slovenske arhitekture. V: *Slovenska kronika XX. stoletja*. Ljubljana:

⁵⁷ Ivanšek, *Enodružinska hiša*, str. 39, 40.

- Nova revija, 1997, str. 364–366.
- Ivanšek, France, Vrstne hiše v Sloveniji: (poskus analize nekaterih tlorisnih vprašanj). *Arhitekt*, l. 9, 1960, št. 3, str. 36–41.
- Ivanšek, France, Enodružinska hiša. *Sinteza*, l. 6, 1969, št. 13–14, str. 23–42.
- Ivanšek, France, Predstavitve. *Sinteza*, l. 6, 1969, št. 13–14, str. 43–71.
- Ivanšek, France, *Enodružinska hiša. Od prosto stoječe hiše k nizki zgoščeni zazidavi*. Ljubljana: Ambient, F. Ivanšek, 1988.
- Jernejec, Mitja, Kako prebivamo. *Sinteza*, l. 4, 1967, št. 8, str. 1–41.
- Mandič, Srna, O distribuciji stanovanjskih virov v Sloveniji. *Družboslovne razprave*, l. 3, 1986, št. 4, str. 59–71.
- Mandič, Srna, Prispevek k opisu stanovanjske preskrbe v Jugoslaviji ob koncu osemdesetih let. *Družboslovne razprave*, l. 8, 1991, št. 12, str. 66–89.
- Mandič, Srna, *Stanovanje in država*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1996.
- Mandič, Srna, Filipovič Hrast, Maša, Alternative socialnemu stanovanju: pogledi prosilcev o različnih možnostih. *Urbani izziv*, l. 26, 2015, št. 1, str. 8.
- Mercina, Andrej, *Arhitekt Ilija Arnautović: Socializem v slovenski arhitekturi*. Ljubljana: Viharnik, 2006.
- Mlinar, Branko, *Slovenija 1945–1975*. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1975.
- Mušič, Vladimir, Sodobno stanovanje v vrstni hiši. *Sodobno gospodinjstvo*, l. 3, 1956, št. 31–32–(7–8), str. 100–107.
- Natečaj za stanovanjske bloke v Ljubljani, avgust-oktober 1955. *Arhitekt*, l. 6, 1956, št. 18–19, str. 7, 8, 9, 18.
- Prinčič, Jože, Podržavljanje zasebnega premoženja v Sloveniji po drugi svetovni vojni. V: Borak Neven, Lazarevič Žarko (ur.). *Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju: 1918–1945–1991*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996, str. 121–133.
- Rajkovič, Velimir, Graditev stanovanj v letu 1956. *Prikazi in študije*, l. IV, 1958, št. 1, str. 1–11.
- Rajkovič, Velimir, Stanovanjske zadruge 1960–1962. *Prikazi in študije*, l. 11, 1965, št. 3, str. 1–20.
- Stambena politika i stanovanje. *Jugoslovenski pregled*, l. XXXII, 1988, sv. 3, str. 131–140.
- Šlajmer, Marko, Zadrugne vrstne hiše v Sloveniji. *Arhitekt*, l. 6, 1956, št. 18–19, str. 36–39.
- Verlič-Dekleva, Barbara, Odnos med urbanimi središči in podeželjem. *Teorija in praksa: družboslovna revija*, l. 27, 1990, št. 12, str. 1590–1598.

SUMMARY

Housing Construction in Socialist Slovenia: Single-Family Houses as Compared to the Socially Directed Multi-Unit Residential Buildings

Marta Rendla

Adopted in late December 1958, the Nationalization of Rental Buildings and Building Lots Act was a watershed in the housing construction; with this act the state addressed the question of housing and limited private ownership of flats. In doing so, the authorities secured a large number of residential units, business premises and building plots for the population, economic and political or other organizations in a short period and without major investments. Regular and undisrupted loans and financing for the construction of residential units were facilitated by financial means secured by the Housing Contribution Act, which was adopted by the Federal People's Assembly on 28 December 1955. The housing contribution was paid from the employees' income. This enabled municipalities to establish loan funds for the construction of residential houses or introduce a regular source of financing housing construction. The socially directed collective construction of multi-unit residential buildings was foregrounded in the post-war housing construction. Even though, quantitatively speaking, detached houses were the most important element of residential construction in the period in question, they were neglected in the scope of the general social policy and housing economy. The single-family house was discredited as a form of dwelling, as it was incompatible with the socialist socio-economic system; it was believed to reflect a non-socialist and petty bourgeois mentality that was in contrast with the collectivist tendencies of the post-war. Privately built houses were regarded as the greatest threat to the social housing construction sector. The post-war favoured the directed construction of multi-unit buildings or blocks of flats, which was the symbol of the new social order. Prefabricated systems of construction were thought to have been indicative of the development or revolution in construction, which was a consequence of industrialization. In terms of development of architecture, Slovene architecture — unlike other socialist states — drew on Swiss and Scandinavian models and their ideas of social construction.

The Yugoslav social housing stock after the war consisted mostly of residential units that were transferred to the social ownership by way of nationalization and those that were built after the war. In Slovenia in 1981 the share of socially owned residential units comprised 31%, and in 1990 33%. A few housing policy models were applied. Immediately after the war, housing construction was financed administratively from the social and political communities' budgets; later on, municipalities and the republic introduced housing construction funds that were financed by a share of the employees' gross earnings, originally in the amount of 10% and from 1960 onwards 4%. With the introduction of the housing reform in 1965 commercial housing loans were taken over by banks, while enterprises were tasked with providing their employees with low-interest housing loans and rents. Construction companies decided on the size, quantity, and price of newly built flats, selling them freely on the market. The housing policy was based on the principle that employees and citizens had to solve their housing problems on the basis of their own income, saving, and solidarity within the enterprises that employ them, their social and political communities, or within self-managing housing communities. Slovenia's present-day housing situation was defined by two extreme approaches: a planned, grand-scale, high-dense, technologically advanced construction of large neighbourhoods or blocks of flats on the one hand and dispersed, uniform, low-density, and technologically modest individual construction on the other.

Regardless of the proponents or opponents, the construction of single-family houses increased in the 1950s. Row houses, whose construction was promoted by housing cooperatives and the 1956 exhibition *Dwellings for our Situation*, gained prominence as a specific type of

housing. An important organizational role in the construction was in Slovenia played by the the Housing Construction Institute, which was established in 1955, the Cooperative Housing Construction Institute, which was founded in 1960, and numerous housing cooperatives. Housing or construction cooperatives proved successful in the individual construction in Ljubljana, Maribor, and elsewhere. The construction of single-family houses within housing cooperatives continued up to the 1980s. In fact, this period saw a revival of housing cooperatives; namely, having flourished in the 1950s and 1960s, they were stifled in the 1970s to protect the emerging housing enterprises and the construction of residential units to be sold on the market. With a required minimum of at least 10 members, housing cooperatives operated mainly in cities and large industrial and administrative centres. Cooperatives faced fewer difficulties in overcoming disturbances in obtaining construction materials and lacking tradesmen and their services for finishing works. Typologically speaking, the range of single-family houses was narrow; this form of housing was ignored and impeded after the war and, in addition to that, in the first two decades after the war the single-family house inherited more disadvantages than advantages from its preceding counterparts. In the late 1960s single-family houses became as important as a multi-unit structures; the interest in the construction of single-family houses turned into a veritable mania, as owning a single-family house became one of ideals and goals of working, saving, and efforts for a large portion of Slovenes. In larger towns and cities a single-family house, either prefabricated or classically built, came in different shapes: a typical detached house, a masonry two-storey house, a row house, which was popularized by housing cooperatives, and a single-storey house with a walled yard. The single-family house had a direct contact with the garden, which was its essential and attractive feature. The design of a modern single-family house differed from that of its bourgeois counterpart; in the former the functional boundaries between specific rooms were less clearly defined, while in the latter each residential function was given its own space.

Robin Okey

British historians and the Habsburg Monarchy (1500–1918). A Survey of the Historiography from ca. 1850

OKEY Robin, BA DPhil (Oxford), Professor (emeritus) in history at the University of Warwick Coventry CV4 7AL, UK; R.F.C.Okey@warwick.ac.uk

British Historians and the Habsburg Monarchy (1500–1918). A Survey of the Historiography from ca. 1850

Historical Review, Ljubljana 74/2020 (161), No. 1–2, pp. 146–174, 110 notes

Language: En., (Sn., En. Sn.)

The scanty early British historiography of the Habsburg Monarchy reflected Britain's liberal self-image and imperial interests. Developing academic study between the wars addressed the Monarchy international role and nationality questions. Since 1945 it has diversified to include significant work on the early modern period, formerly neglected, and attention to cultural history. The original impulse is still to be seen, however, in interest in themes of break-up and the Monarchy seen as a whole. Recent work on the nature of empire, if not primarily directed at the Monarchy, may merit attention in current reassessments of its fortunes,

Key words/terms: Historiography; Habsburg Monarchy, nationality, R. W. Seton-Watson, A. J. P. Taylor, Robert J. W. Evans

OKEY Robin, dr., zaslužni profesor, Univerza Warwick Coventry CV4 7AL, Združeno kraljestvo; R.F.C.Okey@warwick.ac.uk

Britanski zgodovinarji in Habsburška monarhija (1500 – 1918). Pregled zgodovinopisja od približno 1850

Zgodovinski časopis, Ljubljana 74/2020 (161), št. 1–2, str. 146–174, cit. 110

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik En., (Sn., En. Sn.)

Skopo zgodnje britansko zgodovinopisje o Habsburški monarhiji je odražalo britansko liberalno samopodobo in imperialne interese. Razvijajoče se akademske študije med vojnoma so obravnavale mednarodno vlogo monarhije in narodnostna vprašanja. Po letu 1945 se priključijo tudi pomembna dela, ki obravnavajo zgodnji novi vek, ki je bil pred tem zanemarjen, in posvečajo pozornost kulturni zgodovini. Največ pozornosti se je še vedno posvečalo razpadu monarhije in monarhiji kot celoti. Novejša dela, ki obravnavajo značaj cesarstva, četudi niso v prvi vrsti usmerjena v monarhijo, si zaslužijo pozornost, saj lahko omogočijo novo presojo njene usode.

Ključne besede: zgodovinopisje, Habsburška monarhija, narodnost, R. W. Seton-Watson, A. J. P. Taylor, Robert J. W. Evans

To cover a century and a half of British work on four hundred years of Habsburg history is no easy matter. The Habsburg Monarchy was a composite state, whose story must take into account not only the fortunes of the dynasty and the central authorities but the national histories of the component countries with which they interacted. The long period since 1850 has involved great changes in the development of history as a discipline, both in institutional structures and thematic concerns. Suffice it to say that the task set by my title is fascinating, but difficult. A possible thread which offers itself through these complexities is to consider how far a native historical discourse helped shape the way in which British historians perceived the Monarchy, guiding their choice of subject matter and theme. True, this requires some sensitivity to one's own historiography not always present in these days of specialization, besides risking essentialising a discourse. Over time, shifts in circumstance and new influences will attenuate initial assumptions, not to speak of the power of history's professionalisation to impose its own priorities. But positing some elements of a discourse at least provides a starting point for discussion. This raises some questions of method. It suggests a roughly chronological approach, as one best suited to bring out the shape of the evolving historiography and draw attention to patterns of continuity and change. What is to count as British historiography is not always clear-cut where migration is involved. The principle broadly followed below is to include historians of British upbringing or whose mature work was written in Britain and related to other British historians' concerns. Additionally, work of Commonwealth and Irish historians may here find a home, except when careers have been pursued in the United States. Attention will be drawn to marginal cases. British historiography of the Monarchy is naturally influenced by other Anglophone work. Here the relationship with American scholarship will be borne in mind. Historically relevant material need not always be written by historians or academics and the contribution of other informed commentators will be given due weight. Finally, this presentation will touch on all aspects of the historiography, while keeping in view as a key theme British assessments of the Monarchy as a state in the international context.

British historians, the Monarchy and European politics: to 1945

British historiography of the Monarchy developed slowly at first, despite a tradition of political support for Austria as a key factor in the European balance of

power. The nineteenth century saw historians everywhere in Europe preoccupied with the documentation of their native land. Additionally, in Britain laissez-faire traditions delayed the institutionalization of historical studies along central European Rankean lines. The *English Historical Review* (1886) appeared decades after *Historische Zeitschrift* (1859) and its Hungarian counterpart *Századok* (1867), and the tradition of formal training imparted through the graduate seminar was less developed than in central Europe or for that matter the United States. Cultural difference was fed by physical remoteness. Britain was a globally orientated island power, for which European stability mattered chiefly insofar as it left her free to pursue her overseas interests. Henry Wickham Steed, long-standing Vienna correspondent of the London *Times*, reports that of 17,000 subscribers' answers to his paper's request for comments on its coverage only one mentioned foreign affairs, an old woman who wanted more news of Assam because her son was a tea-planter there¹. Anecdote aside, there seems little doubt that the wider British public's engagement with the Monarchy was limited².

This is the background to the fact that little on the Monarchy was written by academic historians between 1850 and 1914. Perhaps the most ambitious British historical project on general history before 1914, the multi-volume *Cambridge Modern History* (1902–1910), intended by its prime mover, the liberal historian Lord Acton, to go beyond a conventional history of states towards a “universal history”, is thin on the Monarchy, reflecting a perceived dissociation between it and the wider themes selected³. For the early modern period Austrian history is largely subsumed in discussion of the Holy Roman Empire; for the later it is subordinated to the rise of Prussian Germany. Relevant contributors were often German or, in the case of Dualism, the Frenchman Louis Eisenmann, suggestive of the work's international ambition but also of the absence of authoritative native expertise. This disregard may have owed something to John Bryce's famous history of the Holy Roman Empire, which denied “odious” Austria any significant link with that Empire's ideals and in the modern context of self-governing nation states saw their inheritance in the German Reich⁴.

Yet the limitations of academic British engagement in the pre-1914 period do not mean these years should be overlooked. The obverse of Britain's non-state orientated culture was the relative abundance of energetic individuals who pursued intellectual interests on their own initiative across the globe. Habsburg-related books between 1850 and 1914, where contemporary history and travelogue mixed with historical exegesis, were written by diplomats or their wives, journalists, teachers of English, people who married into Habsburg society, commentators on European public affairs or wealthy travellers who developed into gentleman scholars.⁵ Imbued with Britain's own version of the national historical narrative of nineteenth-century

¹ Steed, *Through Thirty Years*, vol. 1, p. 273.

² Frank, *Picturing Austria-Hungary*, pp. 79–89.

³ *The Cambridge Modern History*, vol. 1, pp. vi–vii.

⁴ Bryce, *Holy Roman Empire*, pp. 397, 426–428, 440.

⁵ Professional historians still accounted for only some twenty per cent of the 649 works recorded in Bridge's bibliography, *Habsburg Monarchy*.

Europe – a synthesis of constitutional liberty and economic progress through which the British had avoided continental upheavals in the rise to great power status – their work exemplified a mix of liberal and imperial concerns, and also the diversity of positions it could produce. The national poet Tennyson's phrase "freedom broadening down from precedent to precedent" exactly caught the law-abiding note of a British parliamentary constitutionalism accepted by all, but correspondingly open to liberal, conservative or radical inflections. These standpoints, together with strong Protestant convictions, long continued to frame British mentalities.

Unsurprisingly, constitutional principles and religious sentiment outweighed elements of fellow feeling between English and Austrian aristocrats for public opinion at large. Two factors, however, moderated coolness towards the Monarchy in practice. Pervasive patriotic pride made all but the stoutest liberal sensitive to British national interests. Austria was a bulwark against the Russian bear, seen as the main threat to the British Empire and the route to India. Second, Britain as an empire was like the Monarchy a composite state of venerable heritage, in which a dominant culture presided over a variety of other peoples, themselves ranged hierarchically. This applied also to the Celtic/Germanic division in the British Isles themselves. Lord Acton had invoked the Habsburg experience in a famous essay, *Nationality*, in 1862, where he rated the political state based on civic values higher than the ethnic state based on race. He thus saw a beneficial role for a leading nation, like the German speakers in the Habsburg Monarchy and the English in the British Empire, though criticising the pre-March regime⁶. A multiethnic state, under German constitutional leadership, was perfectly acceptable in British eyes. In 1861, however, the more radical liberal John Stuart Mill had warned that differences of nationality in the state, particularly involving language, endangered the 'united public opinion' necessary for representative government. Yet Mill too distinguished between superior cultures and inferior ones, including the Welsh and Scottish Highlanders among the latter⁷. His approach opened the way only potentially for a re-assessment of the Monarchy at a later phase. Since foreign secretary George Canning's ringing endorsement of Latin American freedom from Spain in 1826 ("I called the new world into existence to redress the balance of the old"), support for nationality had figured as part of the official British self-image⁸. A selective vein of quixotic enthusiasm about small nations went back to Byron. But as Eric Hobsbawm has pointed out, mid-nineteenth liberal assumption limited serious consideration of national rights to large groupings like Germans, Italians and Poles.⁹ Nationality had a much qualified place in the liberalism on which Britons took pride. The balance between constitutionality, nationality and stability varied according to circumstance and temperament.

⁶ Dalberg-Acton, *The History of Freedom and other essays*, pp. 271–300.

⁷ Mill, *Utilitarianism*, pp. 359–366. The Durham Report of 1841, arguing on similar lines, had led to the division of Canada into Upper and Lower provinces, effectively English and French speaking respectively.

⁸ Temperley, *Foreign Policy of Canning*, p. 156.

⁹ Hobsbawm, *Nations and nationalism*, p. 42.

Thus at the outset of the period under review judgement on the revolutionary years 1848–1849 combined condemnation of Austria – “[h]er despotism rests on no saving basis of a common nationality” – with sharp criticism of the Hungarian declaration of independence¹⁰. The liberty theme and Britons’ roving interests made Hungary a continuing early preoccupation. Despite several popular biographies, the weightier works were by no means Kossuth worship. Impressed by the civilizational aspirations of the south Slavs, Andrew Paton, an enterprising traveller of the Near East who entered British consular service in the Balkans, preferred Austrian centralism, given general constitutional and cultural rights, to Hungarian nationalism as a means of keeping Russia at bay¹¹. John Paget, settled on his Hungarian wife’s estate and seeing in the more passive Slovaks the “fate” of the British Celts, was less critical of the Magyars, and still less so the first professor of English in Budapest university, Arthur Patterson¹². After 1867 and Magyar nationalism’s successful affirmation British approval, as for the Monarchy as a whole, became less qualified. Ferenc Deák for his anonymous British biographer in 1880 was a Hampden “born in a happier hour”¹³. As the pertinacious moderate, he was the natural hero in Cecil Knatchbull-Hugesson’s political history of 1908. This substantial work combined glowing praise of Hungarians’ struggle for their constitutional rights against faithless Vienna with regret that they had had to violate their legal obligations to the dynasty in 1848. It called on them to accept Deák’s Compromise with an Austria which had learnt its lesson and ultimately represented the West vis-à-vis still more “retrograde” Russia¹⁴. “Separatistic [...] fads” of the “fractional” non-Magyars were tartly dismissed¹⁵. This was the freedom theme in its most conservative British guise. Hence the advocate of Hungary Cecil Knatchbull-Hugesson, an aristocrat married into the Habsburg elite, arrived at the same pro-Habsburg stance as Geoffrey Drage, the Conservative politician and exemplar of the informed policy expert in his massive history of Dualist economic affairs. In both British geopolitical awareness is clearly present¹⁶.

It was present too in the first British gentleman scholar to make the move, eventually, to university professor, with whom systematic British study of the Habsburg lands may be said to begin. Robert W. Seton-Watson, of Scottish landed stock, approached the Monarchy like his contemporaries through the German language, probably never more familiar to the British elite than in these years, and was successively drawn by curiosity to learn Magyar and then Slavic languages¹⁷.

¹⁰ Coxe, *History of the House of Austria*, pp. cxxvii, cxvi–cxvii. These comments came in William Kelley’s extension to 1848 of Archdeacon William Coxe’s well-known book under this title, first published in 1807.

¹¹ Paton, *Highlands and Islands*, vol. 1, pp. vi, 111–112; vol. 2, pp. 152–153.

¹² Paget, *Hungary and Transylvania*, 81. Patterson, *The Magyars*.

¹³ Anon. [Arnold-Forster, Florence], *Deák*, p. x. Hampden was an English parliamentary hero imprisoned by Charles I.

¹⁴ Knatchbull-Hugesson, *Political Evolution*, vol. 2, pp. 79, 245–247.

¹⁵ *Ibid.*, vol. 1, p. 322; vol. 2, p. 333.

¹⁶ Drage, *Austria-Hungary*. For Drage’s political perspective see partic. pp. 707–724.

¹⁷ For elements of Germanophilia in pre-1914 British historians: Evans, *Creighton Century*, pp. 320–339.

Disillusionment with Magyarization led him to detailed analysis of Magyar policies to non-Magyars from the 1860s in path-breaking books of 1908 and 1911¹⁸. Seton-Watson's strong support for the survival of the Monarchy, albeit reformed, reflected British convention. His abandonment of this commitment in 1914 was undoubtedly influenced by his belief, shared by Henry Wickham Steed, author of a searching study of the Monarchy, that Germany was supplanting Russia as the threat to the British Empire: the Dual Monarchy as Germany's key ally had forfeited its balancing role¹⁹. Seton-Watson's ceaseless campaigning for various political combinations during the war bespeaks a boundless sense of British entitlement to reorder the continent, and of his own role in the process. Yet it reflected more than national egoism alone. Seton-Watson's hopes for Austria rested on belief in the possibility of equal national entitlement in a common state, such as his generation of Scots took to exist in the United Kingdom. He was coming to realise even before the war that this perspective appeared less plausible to South Slavs²⁰.

Personal admiration for Slav and Romanian leaders, belying ideas that they belonged to "inferior" ethnicities, facilitated his switch to a John Stuart Mill nation-state model, to be implemented in a 'New Europe'. Byron's quixotism can be seen in the enthusiastic support of the New Europe by men like the archaeologists Ronald Montagu Burrows and (later Sir) Arthur Evans, excavator of Knossos. Several English envoys at Versailles, in the words of the historian-diplomat Harold Nicolson "sang hymns round heaven's gate", at the thought of the new Serbia, the new Bohemia, the new Poland²¹. Harold Temperley, co-editor of British documents on the origins of the First World War, also published a history of Serbia in 1917. Seton-Watson's later career reflected the drive to provide a historiographical underpinning for what had happened in 1918. The British Hungarian historian, László Péter, has shrewdly judged that British liberals' attitude to small nation nationalism has been ultimately linked to the characteristic wish for constitutional stability and order²². Where the Monarchy was judged to have failed, a new order was required.

The actual historiographical consequence of the First World War was a certain bifurcation. While Seton-Watson's energies, as a leading founder of the School of Slavonic Studies in London (1915), centred around the Monarchy's "succession states", Britain's leading diplomatic historians were drawn by the collapse of the European state system and the Versailles settlement to reflect on the Congress of Vienna and the European Concert after it, where Metternich was a key figure. Of these, Llewelyn Woodward and George Peabody Gooch did write on other Habsburg themes, Joseph II and Maria Theresa respectively. Behind the bifurcation there remained in the interwar years, indeed, a commonality of background. Britain was

¹⁸ Seton-Watson, *Racial Problems in Hungary*; Idem, *Southern Slav Question*.

¹⁹ For Seton-Watson's conditional prewar support for the Monarchy, see Ibid., *Southern Slav Question*, pp. vii, 177, 337. For Steed's belief that Austria-Hungary was a prisoner of Germany see his *The Habsburg Monarchy* (1913) and also his memoir *Through Thirty years*, vol. 1, pp 261, 323.

²⁰ Seton-Watson, Hugh and Christopher, *New Europe*, p. 76.

²¹ Nicolson, *Peacemaking*, p. 26.

²² Péter Seton-Watson's *Changing Views*, pp. 438–465.

an imperial power at its maximum extent, preoccupied with international crises in Ireland, Egypt, India and mandated Palestine, as well as the transition from empire to Commonwealth for the so-called White Dominions. This explains the interest in international relations: chairs in International Politics were founded in the University College of Wales, Aberystwyth (1919), the London School of Economics (1924) and Oxford (1930). But it also explains Seton-Watson's concerns: his aspiration to provide encouragement and forum to east-central European scholars on behalf of the liberal values he believed his country stood for in the new order. These values were reflected also in the diplomatic historians, despite differences of emphasis between Harold Temperley, historian of foreign secretary Canning, and Charles Webster, temperamentally more akin to his conservative predecessor Castlereagh. Indeed, it was Webster who wrote that the outcome of Metternich's diplomatic skill was to entrench "a system of repression and negation" in place of the "splendid hopes" of the War of Liberation²³. Another eminent diplomatic historian, Llewelyn Woodward, was still more trenchant²⁴. All the more interesting, then, was the eloquent endorsement of Metternich's skepticism about nineteenth-century liberalism and nationalism by the former Conservative foreign secretary Algernon Cecil, in the most significant of a number of Metternich biographies²⁵.

Yet interwar Britain was an over-extended power. The fortunes of the School of Slavonic Studies showed the limitations of the liberal empire for which Seton-Watson had hoped to train specialists. The first institution in Britain with an area studies brief, the School and its journal *The Slavonic Review* (later *The Slavonic and East European Review*), dealt extensively with Czechoslovak, Galician and south Slav historical and cultural themes, with a purpose as much educative as academic; Romanian and later on Hungarian topics also figured. Treatment of Austro-Germans and the Monarchy as such was confined to occasional reviews by Seton-Watson, who had become holder of a new Masaryk Chair of Central European History in the University of London in 1922. But the School received niggardly official support, and attracted few students, so had to rely on language teaching and foreign funding; its status within the University of London was long unclear and its facilities inadequate²⁶. Britain in the 1930s had less than sixty thousand university students. Despite the institutionalization that the School represented, Carlile Macartney, the leading new specialist on the Danubian lands was, like Seton-Watson before him, a gentleman scholar, as was Gooch and the large majority of some twenty authors who published on this area between the wars, rarely touching on domestic affairs. Two shorter works by significant figures show that the liberal critique dominant in 1918 still prevailed. Wickham Steed, now a university lecturer teacher, emphasized the inflexibility of Emperor Franz Joseph. Lewis Namier argued that the triple domination of Austro-Germans, Magyars and Poles was irremediably unbalanced

²³ Webster, *Foreign Policy of Castlereagh*, p. 176

²⁴ Woodward, *Three Studies*, pp. 16–108. Woodward also wrote on Joseph II.

²⁵ Cecil, *Metternich*, partic. 10–20, 45–52.

²⁶ Roberts, *History of the School*.

by the First World War, whether the Central Powers won or lost²⁷. Namier (later Sir Lewis Namier), a Galician Jew by birth, became an acclaimed historian of England in the interwar years²⁸. Thus Seton-Watson's lonely position was not fundamentally challenged. In particular his *History of the Czechs and Slovaks*, published in the Second World War but partly written before it, amounted effectively to a study of the Monarchy as a whole. Old-fashioned in approach, its speculation that, had the facts adduced been available earlier, the book might have served as a "timely warning" shows the author's highly political sense of his role and importance²⁹. It is however impressive in the sweep of interrelated narrative from 1526. The early problem of the Monarchy is seen in the tug between German and south-eastern orientations and the intransigence of the Catholic Church, of the later in its failure to meet the rise of nationality³⁰. Seton-Watson is true to his liberal constitutionalism in putting almost as much blame on Czech tactical obstinacy as Austrian German obtuseness, just as he had looked askance at "the crime" of Sarajevo in a book on 1914³¹. Leopold II, not the over "doctrinaire" and "autocratic" Joseph II, or his mother, is chosen as the best of the Habsburgs³². Overriding, however, is the "numbing influence" of Franz Joseph, his misplaced faith in the "canker" of Dualism and his connivance at Magyar policies³³. It is implied that a solution might have been reached with more will in the Hofburg, but the point is not pursued, setting a precedent for vagueness on this score³⁴.

Two other significant but very different figures concerned themselves with internal affairs in this period. Carlile Macartney (1895–1978), of Irish Protestant landlord descent, came to his Hungarian specialism by the familiar route via initial interest in Austria. Published by the Royal Institute of International Affairs in 1937, his major work explored the fortunes of the territories taken from Hungary by the Treaty of Trianon and was intended as a contribution to problems of treaty revision³⁵. Yet necessarily it contained much information on the pre-1918 situation. While Macartney accepted Seton-Watson's criticisms of official nationality policy in Dualist Hungary, he was more willing to accept that Magyarisation could also be a voluntary process. By contrast, A.J.P. Taylor was a new type of visitor to Vienna, a northern England radical of relatively humble background, with an academic trajectory in mind. His book on the Habsburg Monarchy, first published in 1941, show-cased his brilliant, hard-hitting narrative style, yielding argument through paradox. The comprehensively rewritten 1948 version added to paradoxes, in places

²⁷ Steed, *Doom of Habsburgs*; NAMIER, *Downfall of Monarchy*, Idem, *Vanished Supremacies*, This essay was first written in 1919.

²⁸ For Namier's Habsburg background, see Julia Namier, *Lewis Namier*.

²⁹ Seton-Watson, *Czechs and Slovaks*, p. 5.

³⁰ Ibid., pp. 93-94, 204.

³¹ Ibid., pp. 209, 218; Seton-Watson, *Sarajevo*, p. 129.

³² Seton-Watson, *Czechs and Slovaks*, pp. 152, 160.

³³ Ibid., pp. 312, 244.

³⁴ Ibid., pp. 242, 249.

³⁵ Macartney, *Hungary and her Successors*, p. v.

more show than substance, but retained some factual errors³⁶. Basically, the main arguments remained the same, though the hopeful gloss on the Kremsier settlement was dropped. Taylor grounded his political narrative on a strong social argument for the importance of the emancipation and subsequent partial urbanization of the peasantry. This politicized ethnicity, making nationalism and the relations of “historic” peoples, “non-historic” peoples and the dynasty the central issues of the later Monarchy. “The conflict between a supra-national dynastic state and the national principle had to be fought to the finish; and so, too, had the conflict between the master and subject nations”³⁷. Several of Taylor’s insights anticipate later tropes: the three-stage development of nationalism; the fact that the nations fought against each other, not the state; and that most people went about their business oblivious of their national “oppression” till alerted by nationalist activists³⁸. Flamboyance apart, his emphases actually followed Seton-Watson’s quite closely: the critique of Austrian German arrogance, of the dynasty and above all of Hungarian nationality policies, the praise for the “noble” moderate Deák, the esteem for Masaryk and Czech culture³⁹. The socialist Taylor is an interesting illustration of the common threads which run through a national historiography, for all differences of temperament and affiliation, and which are clearer in treatments of foreign themes⁴⁰. To be sure, a certain sharper tone is evident in Taylor. Seton-Watson’s concerns with the political organization of central Europe had always been linked with notions of British liberal mission and his embrace of the national principle. For Taylor, the dispassionate academic, politics was about power, the basis on which he charged Robert Kann with failing to see that the Monarchy was not an exercise in multinationalism but a supranational instrument of dynastic will⁴¹. A cooler attitude to the nationality principle by the end of the Second World War can be seen also in Alfred Cobban’s distinction between west and east Europeans’ understanding of national self-determination and, in a different context, Namier’s famous critique of the “revolution of the intellectuals” in central Europe in 1848⁴².

It is commonalities which this section of the chapter has sought to stress, however. Up to 1945 British historiography of the Habsburg Monarchy was limited in volume, but it engaged some of the leading historians of the age because of the great issues in which the Monarchy, like Britain, were involved, and because it raised questions affecting the core values held by British historians as members of

³⁶ Taylor, *Habsburg Monarchy*. Examples are Taylor’s treatment of Croatian politics in the years after 1868 and his idiosyncratic denial of the ‘invented’ Ukrainian nationality.

³⁷ *Ibid.*, p. 9 (1948 edn), p. i,

³⁸ *Ibid.*, pp. 41, 216 (1941 edn); Taylor, *Failure of Habsburg Monarchy*, *Idem.*, *Europe*, pp. 128–129 (three stages).

³⁹ The adjective “noble” (Taylor, *Habsburg Monarchy*, 1941 edn, p. 118) disappeared from the second edition. For the high view of Czech culture, see the 1941 version, p. 227.

⁴⁰ For Taylor, see Cox, *Taylor: Traitor*.

⁴¹ Taylor, *Failure of Habsburg Monarchy*, 127–132.

⁴² Cobban, *Nation State*; Namier, *Revolution of Intellectuals*. Cobban concluded, essentially, that the world should be governed under the auspices of Britain, the United States and the Soviet Union.

a cohesive national culture. The postwar period requires a separate framing, both as concerns Britain and the study of history.

Post-1945: elements of continuity amid diversification

Social and political changes eroded the leisured upper middle class from which men like Seton-Watson, Macartney and Gooch had come. Assumptions of interaction between an intellectual and a political elite in a governing class had already been dealt a blow by official rejection of the role they wished to play in the Second World War⁴³. Knowledge of German in such circles declined. The tradition of the independent historian was not extinct, though now linked to journalism rather than private means: Gordon Brook-Shepherd, biographer of the emperor Karl and other Habsburgs, and Edward Crankshaw reflected continued interest in Habsburg matters from the level of an educated public, if not academia.⁴⁴ Ultimately the decline of Britain's global role narrowed horizons. English-language work on the Monarchy became overwhelmingly an American affair, reflected by the launching of the *Journal of Central European Affairs* in 1944 and the *Austrian History Newsletter/Yearbook* in 1961/65. Historical publication in Britain increased from an average of some 348 books a year on European history in 1946–56 to 531 in 1971–75, but more than four-fifths of these were on British and Irish history. Works on Austrian, Hungarian and Czechoslovak history totalled 27 in each period, or 4.1% and 5.8% of all those on continental Europe. If translations, new editions and books falling outside the Habsburg period are excluded the annual figures relevant to the present theme are five and ten respectively⁴⁵. The main interests of Seton-Watson's longest-serving successor as Professor of Central European history in London, Francis Carsten, lay outside the Monarchy. Carsten bore witness, however to one tendency in which Britain followed the United States after the war: the growing role which foreign-born scholars were coming to play in research on Habsburg-related topics. Helmut Koenigsberger, Peter Pulzer, Zbyněk Zeman, Harry Hanak, Ernst Wangermann and László Péter all began working in Britain in the early postwar decades.

Meanwhile, the 1960s saw a breakthrough in Britain for social history and the use of sociological and anthropological insights. In following decades cultural history became increasingly influential and in its wake postmodernist, global and other discourses further broadened the range of historical perspectives. From the mid-1960s university expansion in Britain dramatically increased student numbers. This drive, and the accompanying regimen of targets, research assessments and "impact"-orientated state funding were responses to a felt need to modernize Britain in a competitive environment, and to justify public expenditure. These trends doubtless worked against Habsburg studies in relative terms. Outside major universities like London, Oxford and Cambridge, which also attract foreign postgraduates

⁴³ Beretsky, Devoted Friend; Seton-Watson, H and C, *New Europe*, pp. 428–431.

⁴⁴ Brook-Shepherd, *The Last Habsburg* (London 1968); Crankshaw, *House of Habsburg*.

⁴⁵ Calculated from *Bibliography of historical works*.

interested in Habsburg-related themes, specialists, while growing in number, lagged behind historians of the other traditional European powers. Some 74 doctorates on Habsburg-related subjects were completed between 1945 and 2013, a small percentage of British historical doctorates as a whole, which rose from around 140 to 600 annually in the period⁴⁶. Inevitably, though, there have been somewhat wider thematic concerns, even in traditional fields of British interest. The result has been a pattern of innovation and continuity. The issue of the Monarchy as factor in the European state system in a nationalist age has retained its appeal, but the Jewish experience and the cultural/intellectual efflorescence of fin-de-siècle Austria have also attracted attention. The early modern period, largely neglected before 1945 except as background, has developed a significant scholarly profile, and the reform movement of the Austrian Enlightenment has also seen some notable studies. The discussion below describes these distinctive features, while attempting to situate British work in the framework of anglophone Habsburg historiography of which it is now a minor component.

The early modern history of the Monarchy has quite different characteristics from what followed. Its focus is on state formation rather than decline, as the Monarchy emerged from the chrysalis of the Holy Roman Empire. Unlike British work on the later period whose roots lie in a native discourse of liberal democracy, early modern historiography is integrated in an academic enquiry into notions of a purported “absolutism” which is European in scope. In place of the triumph of absolutism over provincial estates has come greater recognition of the role of the latter alongside central government in the ‘coordinating state’ and of religion’s place in the potential contestation. The interrelation of political, religious and social flux in a turbulent age makes for a richly layered history, and British Habsburgists are closer to British colleagues working in the wider central European context than are their later modern counterparts. Helmut Koenigsberger’s concept of composite monarchies like the Habsburg Empire played an important part in evolving discussion. It provides a significant example of the impact of a Habsburgist’s work on British historiography, aiding a new focus on the multinational dimension of the “English Civil War”, from which developed a certain vogue for “four nations history” over a longer span⁴⁷. More recently, in major interventions Joachim Whaley and Peter Wilson have applied revised notions of early modern statehood to the Holy Roman Empire itself. Far from Bryce’s disparagement, they see it as reflecting an evolving form of decentralized constitutionality, resting on a distinctive German tradition of corporate, consensus-based governance, which remained important in the purview of Habsburg rulers almost till its end⁴⁸. Wilson argues for a relatively late conscious Habsburg move towards notions of separate sovereignty and underlines the empire’s and the emerging Monarchy’s continued Italian links. Nor did the much-maligned imperial courts function so badly.⁴⁹

⁴⁶ Calculated from *Historical Research* My figures exclude research MAs and MPhils.

⁴⁷ Koenigsberger, *Habsburgs and Europe*, p. 9. For the adaptation to Britain: Russell, *Fall*, pp. 37–41; Kearney, *British Isles*.

⁴⁸ Whaley, *Germany and Holy Roman Empire*, partic. vol. 1, pp. 1–17, 640; vol. 2, pp. 3–10, 417–418, 546.

⁴⁹ Wilson, *Heart of Europe*, pp. 427–82 and *passim*.

Meanwhile, the period's religious dimension has been explored in several studies: the Irish historian Graeme Murdock's investigation of the Hungarian role in international Calvinism, Elaine Fulton's work on the counter-Reformation protagonist Georg Eder, and the monograph on Styria by the German-born but British-based Regina Pörtner, which takes the implications of Church and lay leaders' mutual dependence in the protracted process of Counter-Reformation – highlighted also by Fulton – well beyond the dates of her title⁵⁰. Tom Scott on Austrian Freiburg and the Breisgau and Sheilagh Ogilvie on seventeenth-century Bohemian serfs show an openness to modern, social-orientated themes largely lacking in historians of the later Monarchy⁵¹. Other topics have been broached which have been little touched on by British scholars of the later period: military history by John Stoye and Andrew Wheatfield (the latter alert to contemporary interest in cultural representation); and legal history in László Péter and Martyn Rady's role in the translation and explication of the influential sixteenth-century Hungarian jurist István Werbőczy⁵². In a productive field a particular place goes to Peter Wilson's panoramic survey of the Thirty Years' War. It was a fitting successor for English-speaking readers to Veronica Wedgwood's survey from the interwar years, a widely popular product of extensive research in the best spirit of the "gentleman scholar" tradition⁵³.

The biggest contribution to the history of the emerging Monarchy, however, has come from the (now retired) Regius Professor of Modern History at Oxford, R. J. W. Evans. With his equally grounded knowledge of the Monarchy's German, Hungarian and Czech-speaking lands and his comprehensive treatment of socio-political, cultural and intellectual themes, he offered a path-breaking interpretation for the early modern period as a whole⁵⁴. In it the critique of an absolutist-orientated approach is taken well beyond the defeat of Bohemian rebellion in 1620, to present a largely consensual linkage of monarch and regionally based magnates, lubricated by Counter-Reformation Catholicism and a distinctive Baroque culture. Evans rejects discussion of European civilization in terms of backward east and progressive west and argues for the central European zone occupied by the Monarchy as a distinctive cultural sphere in its own right. Yet the conditionality of this sphere's emergence, as in all historical process, is caught in his reference to the period 1550–1600 as a "false dawn" in which the Danube lands stood closest to western European norms⁵⁵. The empathetic appreciation of the more "closed" Baroque culture which succeeded it is combined with awareness of its weaknesses, stemming from the incomplete triumph of Counter-Reformation values, leaving it vulnerable to the challenge of the Enlightenment and the return of pre-Baroque traditions revived in localist/nationalist forms. The dynasty responded with "a new conception of official

⁵⁰ Murdock, *Calvinism*; Fulton, *Catholic belief*; Pörtner, *Counter-Reformation*.

⁵¹ Scott, *Freiburg and the Breisgau*; Ogilvie, *Communities*.

⁵² Stoye, *Siege of Vienna*; Idem, *Marsiglio's Europe*; Wheatcroft, *Enemy at the Gate; The Customary Law*.

⁵³ Wilson, *Europe's Tragedy*; Wedgwood, *Thirty Years War*.

⁵⁴ Evans, *Making of Habsburg Monarchy*.

⁵⁵ *Ibid.*, pp. xxiii.

spiritual conformity” reflected in Josephinism⁵⁶. The multi-faceted sophistication of the analysis of the mentalities of the age as compared to earlier historiography appears in Evans’s monograph on Rudolf II, of whom Seton-Watson could only write: “never in [the Monarchy’s] long history anything so pitiable or so eccentric as Rudolf [...] the most incompetent and negative” of all its rulers⁵⁷.

Evans’s work thus points ahead to the Austrian Enlightenment. This period also sees a certain concentration of early modern British work. The chief development has been growing awareness of the existence of reform currents in wider circles than the dynasty and its immediate advisors and a resiling from notions of a revolutionary Joseph – Taylor had called him “the [French] Convention in a single man”⁵⁸. The tendency in English-speaking historiography around the liberal 1960s for Joseph II to be criticized from the left may be seen as conjuncturally related, though its reflection in Ernst Wangermann’s work came in a career only partly pursued in Britain⁵⁹. The two major British contributors to the field have been outstanding not so much for conceptual innovation as the exemplary thoroughness of their research, a quality particularly important where the sheer complexity of subject matter and source material can easily lead to the recycling of misinformation. Here Peter Dickson’s elucidation of Austrian statistics and Derek Beales’s comprehensive biography of Joseph II have performed invaluable service. The former probes into the tissues of Austrian society, the latter into the heart of the relationship between Joseph and his mother⁶⁰. The theme of reform touches the core of the British liberal gradualist tradition, whose differing emphases are reflected in attitudes to the empress and her impatient son. Though thoroughly alive to Joseph’s defects of personality, Beales presents a figure less belligerent in foreign policy and readier to respond to advice than in more hostile appraisals; it is tempting to see in Dickson’s verdict that Maria Theresa was basically a feudal monarch empathy with more conservative continuities⁶¹. In another major historian’s treatment domestic questions are set squarely in a foreign political context. For Tim Blanning the ease with which Leopold II’s diplomacy defused the empire’s crisis after Joseph’s death suggests “a classic example of the primacy of foreign policy”⁶². It is a straw in the wind, matched by Hamish Scott’s interpretations of eighteenth-century foreign policy, and attempts to roll back notions of the primacy of domestic policy felt to have become too prominent⁶³. In stressing the deep-seated nature of “reform Catholicism” Blanning shares common ground. Robert Evans has argued that at a

⁵⁶ Ibid., p. 449.

⁵⁷ Evans, *Rudolf II and his world. A Study in intellectual history, 1576-1612* (Oxford, 1973); Seton-Watson, *Czechs and Slovaks*, pp. 96, 105.

⁵⁸ Taylor, *Habsburg Monarchy* (1948 edn), p. 19.

⁵⁹ Wangermann, *From Joseph II*. Wangermann has also contributed an admirable survey: *The Austrian Achievement*, 1973.

⁶⁰ Beales, *Joseph II*; Dickson, *Finance and Government*.

⁶¹ Dickson, *Finance and Government*, vol. 1, p. 325.

⁶² Blanning, *Joseph II*, p. 202.

⁶³ Scott, *Emergence of Eastern Powers*; Idem, *Birth of Great Power System*; Simms, *Primacy of Foreign Policy*.

grass roots level a “Counter-Counter-Reformation”, questioning Baroque religion and more open to tolerance and civic values, was important in preparing the ground for what has been dubbed “Josephinism”. Always keeping in view both the centre and the regions, he sees a transition from a court to a state-based culture in this period, as army, bureaucracy, and economic management came to complement the triad of dynasty, Church and noble elite⁶⁴.

The later modern period has still drawn probably the greater part of British postwar attention. One work, Carlile Macartney’s survey of the empire from 1790, published in 1968, deserves special note as the most comprehensive in English, particularly rich in socio-economic and financial matters. Overall, Macartney, the candid friend of the Magyars, represented the more conservative wing of the British liberal constitutional approach, as the more radical Seton-Watson had been the candid friend of the Slavs. Yet there are affinities. Both, besides their national specialisms, combined an exhaustive knowledge of the German-language historical and autobiographical literature with a lifetime’s sense of familiarity with the Habsburg lands. While Macartney conceded that socio-economic issues concerned many citizens more than “national” disputes of the politicians, his book shared basic features of traditional British critiques. It was an assessment of viability, or, as he called it, “the history of the retreat”⁶⁵. The verdict on Metternich was essentially negative; “the fundamental philosophy of the system” set in the 1850s that the state was a-national had failed in face of mounting national feeling; Austrian Germans’ sense of themselves as a “staatserhaltendes Element” was basically incompatible with post-1867 perspectives of popularly-based government. In 1914 the peoples of the Monarchy were further apart than ever, so that its future was “at best problematical”. Macartney concluded that foreign and domestic factors were inextricably tied up in the dissolution which followed in 1918⁶⁶.

These central themes dominated the treatment of the Monarchy in general surveys. The Marxist Eric Hobsbawm stressed “increasingly unmanageable national problems” facing a state which remained a great power only through its size and international convenience. The south Slav problem was the most dangerous because this involved both halves of the Monarchy and tied in with the Balkan question; Austria-Hungary was virtually doomed after the collapse of the Ottomans unless it could prove its vitality in this arena⁶⁷. To James Joll in a well-known textbook in 1973 the failure of Austrian universal suffrage to stem nationalism suggested the problem was insoluble; Austria-Hungary and Russia were described together as “autocratic countries” and the Index contained the ominous entry: “Austria-Hungary: subject nationalities in”⁶⁸. Habsburg specialists ranged somewhat more widely: nationalism, the dynastic nature of the state, Hungary/dualism figured as

⁶⁴ Evans, *Austria, Hungary, and the Habsburgs*, pp. 44-55, 73 and *passim*; Blanning, *Joseph II*, pp. 40-44, 51.

⁶⁵ Macartney, *Habsburg Empire*, pp. 637, 2.

⁶⁶ *Ibid.*, pp. 190-192, 441, 637-638, 652, 810.

⁶⁷ Hobsbawm, *Age of Empire*, pp. 322-324.

⁶⁸ Joll, *Europe since 1870*, pp. 122, 175.

long-term issues, and the Balkan question and the war as proximate ones. The international framework (Concert of Europe or alliance system) could be both. Participants in the field were too few to engage in overt mutual debate, though differences of emphasis were apparent. Alan Sked agreed with Macartney on the interaction of foreign and domestic issues and with Hobsbawm on the importance of the Balkans, but broke new ground in his attack on ideas of inevitable decline. The Monarchy's greatest crisis had come in 1848–49; thereafter the economy strengthened, the nationalities did not seek to overthrow the state; in implicit contradiction of Macartney domestic circumstances were, "if anything", improving before 1914. For Sked, however, the dynastic issue was crucial; Franz Joseph's concept of his role and honour led him into a war in 1914 which could have been avoided⁶⁹. In his view of the Monarchy's staying power Sked was no doubt influenced by his work on Radetzky's successful come-back in Lombardy in 1848–49, an important monograph paralleled by another on Habsburg Venice in the revolution⁷⁰. Sked did take explicit issue with the American diplomatic historian Schroeder's argument that a desirable European Concert was undermined by British Whiggery, which helped precipitate both the war and the dissolution of the Monarchy at its end⁷¹. While the leading British diplomatic historian Francis Roy Bridge questioned aspects of British policy he stressed other factors weakening the Monarchy's position: the narrowing of its diplomatic options as nationalism affected even Tsarist Russia, and the negative role of the German alliance⁷². He presented the Monarchy as a "weak agrarian power", deprived of an economic base for military assertion and dependent on diplomatic skill and the chance of shifting alignments⁷³. Though other powers largely accepted the nationality question as the Monarchy's internal concern, its elites' passive acceptance of the problems raised, particularly by Hungarian policy under dualism, increased their exposure to factors outside their control, leading them in 1914 to risk all on German victory⁷⁴. Discussions of the path to war and breakup almost inevitably acquire a negative aura. Christopher Clark's recent best-seller, *The Sleepwalkers*, avoids censoriousness not by denying the weaknesses of Austria-Hungary's pre-war leaders but by detailing the errors of the other powers and the relative decency of the regime which was to fall⁷⁵.

The Seton-Watson legacy is evident in the attention directed to the wartime years 1914–1918, if not in the conclusions. The Czech-born but British-based scholar Zbyněk Zeman prompted a new phase in discussion of the theme of the Monarchy's break-up by sharply downgrading the role traditionally credited to the Slav exiles. In Zeman's picture the strategic calculations of the Allied powers were overwhelmingly more important. Decisive was the collapse of hopes to win

⁶⁹ Sked, *Decline and Fall*, pp. 256 (quotation), 267–269. In a second edition, Sked broadens but somewhat polemicalizes his argument: Idem, *Decline and Fall*, pp. 278–323.

⁷⁰ Sked, *Survival of Habsburg Empire*; Ginsborg, *Manin*.

⁷¹ Sked, *Decline and Fall*, 1st edn. pp. 246–247.

⁷² Bridge, *Sadowa to Sarajevo*.

⁷³ Ibid., p. 2.

⁷⁴ *Österreich-Ungarn*, 367–368.

⁷⁵ Clark *Sleepwalkers*, partic. pp. 76–78.

Austria-Hungary for a separate peace in 1918⁷⁶. In following years this theme of the relationship of propaganda and diplomacy in the Monarchy's eclipse was returned to repeatedly, wholly or partly from a British angle. The evolution of British public attitudes towards the Monarchy during the war; British monitoring of the Slav exile movement in America and elsewhere; and the formulation of British Habsburg policy in the context of international diplomacy are examples of topics which have received monographic treatment⁷⁷. The role of Seton-Watson was the subject of a detailed study by his sons⁷⁸. British concern with the field has been capped most recently by Mark Cornwall's comprehensive examination of the role and efficacy of wartime propaganda in the strategy both of the Monarchy and its opponents⁷⁹. Certain themes have emerged from this relatively sustained enquiry. The characteristic cast of British constitutional democracy came out in its conservative aspect in the continued degree of empathy with a fellow empire revealed on the part of British leaders even when in conflict with it, and in their disinclination to see a venerable state vanish from the European stage. On the other hand, the Monarchy no longer figured importantly in its own right in British calculations. A fairly widespread sense of its decrepitude seems to have existed in influential circles and it was seen essentially in terms of its relationship with Germany. Hence successive initiatives to weaken the Monarchy as Germany's partner through Italy and Romania, however tactical in origin, were made without systematic concern almost to the war's end for their cumulative effect on the Monarchy's viability. As the war dragged on the felt need to justify its sacrifices led to pressures for more clearly defined war goals which liberals like Seton-Watson used to project an alternative vision of a "New Europe" on national lines. Officials drawn into relations with anti-Habsburg exiles for opportunistic reasons became familiar with ideas of self-determination quite foreign to British diplomacy at the outset, a familiarity which could become increasingly sympathetic as hopes for a separate peace faded. Thus interpretation could do justice both to Zeman's pathbreaking exposé of the overriding strategic concerns of the powers and to the role of exiles in inserting national questions onto the international agenda. But Cornwall's work has corrected the exaggerated emphasis on British war propaganda in earlier accounts. It has broadened enquiry, particularly with regard to the Italian propaganda campaigns; and it has deepened it by systematically demonstrating propaganda's strictly limited role.

British scholarship on the later Monarchy has thus continued to be fruitful in fields of traditional strength. A new journal, *Central Europe*, published by the School of Slavonic Studies from 2003 should also be mentioned. It has responded, too, to some of the impulses felt following the cultural turn in historical studies. These

⁷⁶ Zeman, *Break=up*.

⁷⁷ Hanak, *Great Britain and Austria-Hungary*; Calder, *Britain and New Europe*; Fest, *Peace or Partition*. I mention Fest, a German scholar, in this connection as his work originated as an Oxford doctorate and its historiographical context is very largely British as is Calder's, a Canadian.

⁷⁸ Seton-Watson, H. and C. *Making of New Europe*.

⁷⁹ Cornwall, *Undermining of Austria-Hungary*. Together with John Paul Newman, Cornwall has also contributed an intriguing study on a Habsburg-related topic: *Sacrifice and \Rebirth*

have been very largely, however, the preserve in the anglophone world of the more numerous cohorts of American scholarship. The cultural efflorescence highlighted by Carl Schorske, the political life less negatively presented by Pieter Judson and John Boyer and prior work on growth trends in the Dualist economy have helped underpin a sense of potential for an interpretation of the later Monarchy in different terms from Macartney's "retreat". In a seminal article Gary Cohen called in 1998 for historians to look for the neglected positive aspects of the Habsburg experience⁸⁰. British contributions within this sphere have not necessarily come from historians narrowly defined. Germanists have been active in cultural and intellectual history, both individually and through *Austrian Studies*, appearing annually in Edinburgh since 1990. Themed volumes have covered topics like the Austrian Enlightenment, the Habsburg legacy, Freud, and Herzl. The founding editors, Edward Timms and Ritchie Robertson, are authors of important works on Karl Kraus and Franz Kafka respectively⁸¹. William Yates was perhaps the leading Anglophone scholar of the nineteenth-century Austrian theatre, a theme of socio-political as well as literary importance, while the musicologist David Wyn Jones has written extensively on Haydn and Beethoven and Matthew Rampley on Austrian art⁸². The main British contributor to study of Austrian feminism themes, Harriet Anderson, trained as a Germanist; Andrew Wheatcroft wrote on representations of the Habsburgs as a lecturer in English⁸³.

Clear from the above is the substantial British contribution to the flourishing of Jewish studies. Peter Pulzer was an early figure to set anti-Semitism in the context of modern liberalism's rejection by traditionalist elements in the region⁸⁴. Robert Wistrich, London-born but now Jerusalem-based, shows how research has moved on to examine identity issues of the Jews themselves⁸⁵. Steven Beller, a productive independent scholar, has played a leading role in the discussion⁸⁶. His thesis that Jews' status as a discriminated community prompted universalist aspirations on their part, which gave them a crucial role in the transition from tradition to modernity, goes to the heart of debates about Austrian liberalism, the phenomenon of 'Vienna 1900' and anti-Semitic reactions to modernity⁸⁷. Four of the seven main protagonists of Jonathan Kwan's probing study of late nineteenth-century Austrian German liberalism were Jewish. A long-term review editor of the internet site Habsburg.com, Kwan takes issue with Judson on the continuity of the liberal movement, which he plausibly qualifies as nationalist in its later decades⁸⁸.

Nationalism has been one of the leading themes of the new anglophone Habsburg historiography. Questioning perceived assumptions of nationalism's

⁸⁰ Cohen, *New Narratives*. *AHYB* 29, 1998, 37–61.

⁸¹ Robertson, *Kafka*; Timms, *Karl Kraus*.

⁸² For example, Yates, *Theatre in Vienna*; Jones, *Music in Vienna*; Rampley, *Vienna School*.

⁸³ Anderson *Utopian Feminism*; Wheatcroft, *Habsburgs: embodying empire*.

⁸⁴ Pulzer, *Rise of Political Anti-Semitism*.

⁸⁵ Wistrich, *Jews of Vienna*.

⁸⁶ See his 'Introduction' to *Rethinking Vienna 1900*, pp. 1–25.

⁸⁷ Beller, *Vienna and the Jews*.

⁸⁸ Kwan, *Liberalism*.

pervasive role, local studies have registered widespread bilingualism and national indifference. Taken together with the emphasis on this Monarchy's achievements, a perspective emerges for re-evaluation, in which the national factor is not seen as an aspect of modernity, asserting itself, however divisively, against an outmoded social and dynastic system, but as an ideological force corroding the structures of a potentially forward-looking civic pluralism. These are fascinating perspectives, and the need for a great many more detailed studies against which generalisations can be tested emerges as a vital field for future research. British specialists are too few to have made much impact on this potentially vast field, though Laurence Cole's work on national consciousness and Habsburg patriotism in the German-Italian-south Slav borderland is a valuable contribution to the theme of regional variety⁸⁹. It should be said that new approaches are in their early stages and that bilingual towns like Budweis/České Budějovice or German-Slav border regions cannot necessarily be a basis for generalisation. Recent emphasis of multiculturalism and multilingualism in the Monarchy begs certain questions. Traditionally, multilingualism has been more a feature of undeveloped or tribal societies than of modern ones; the ability to bargain in a market does not connote ability to write a convincing job application. Research on national questions will benefit from the insights of social linguistics. Indeed, Robert Evans's Oxford inaugural lecture broached the important linguistic theme⁹⁰. His work and that of Macartney is also a necessary check on tendencies in recent anglophone historiography to treat Cisleithania as if it were the Monarchy, overlooking the problems Dualist Hungary poses for too sanguine a presentation of evolving democracy. Evans provides a counterweight to the tendency to blame the Hungarians for tensions between the two leading peoples of the Monarchy. Hostile Austrian stereotypes of Hungary and the "assymetrical intellectual relation" whereby educated Magyars knew German but not vice-versa, helped foster 'a gradual alienation' after 1867⁹¹. British historiography actually offers a take on a uniquely Hungarian tradition in László Péter's astringent analyses of Hungarian constitutional law, though one hesitates to claim this dual patriot with his keen interest in west European liberal traditions for any country but Hungary⁹². It is understandable, given memories of the Holocaust and the wars of the 1990s, that the national question, on which British and American liberals criticised the Monarchy, is now the ground on which, also from liberal premises, it is increasingly defended. But revulsion at nationalism can lead to overstatement and a blurring of insights already reached. Historians from large nations are prone to be dismissive of small ones. There is some exaggeration of the degree to which an older historiography bought into nationalist narratives

⁸⁹ Cole, "*Für Gott*"; Idem, *Military Culture*, where Cole notes, more widely, support for Habsburg patriotism in Austrian veteran associations but also how efforts to assert government control of these bodies clashed with the workings of parliamentary democracy and divergent national currents.

⁹⁰ Evans, *Language*, Idem; *Language and State-building*, *AHYB* 35, 2004, pp. 1–24.

⁹¹ Evans, *Austria, Hungary, and the Habsburgs*, pp. 228–265, partic. 231, 264–265.

⁹² Péter, *Hungary's Nineteenth Century*.

about the Monarchy. A.J.P. Taylor for one anticipated current arguments about national indifference and the role of nationalist ideologues, and thought the chief cause of the Monarchy's downfall was not nationalism, but the absence of any sustaining idea other than the dynastic⁹³. Nor was nationalism the only potentially destabilising factor. The social turn in historiography of the 1960s increasingly linked the national question with the social. The clash between secular modernity and mobilizing religion has become more salient both through historiography and contemporary events, as has the febrile nature of great power relationships. The significance of nationalism was to create frameworks, through social mobilisation based on mother-tongue education, which in times of crisis like 1918 could offer alternatives to traditional structures. In 2001 the present writer sought to capture nationalism's ambiguities by distinguishing between its ideological and functional roles, the former showing the limitations of its penetration remarked on above, the latter the much wider role it could potentially play when authority wavered⁹⁴. The aim, within a survey of the later Monarchy, was to do justice to it as a European state undergoing similar modern processes, socio-economic and politico-cultural, as elsewhere, while showing how the national problem emerged from these processes.

British scholars have given anglophone Habsburg historiography more general surveys than one might expect, in view of their decreasing share in the historiography as a whole. The figures are too small overall for substantive comment, but this feature may partly reflect the interest in the nature of the Habsburg state with which British writing began. The need to provide a narrative entails the risk of teleology, in that the fall of the Monarchy may shadow accounts of its evolution, at least in treatment of the later modern period. Macartney's "history of the retreat" could be seen in these terms, and Seton-Watson and Taylor certainly traced patterns of political failure. Writers who wish to emphasise the positive criticize this tendency, but have been chary of developing their own syntheses.⁹⁵ Steven Beller in the latest British general history notes the tendency towards more favourable assessments of the Monarchy but does not endorse them. His critique reaches back to the Counter-Reformation. Austria never really recovered from the events of 1809–1811; the empire's modernization remained "problematic". These are sharp verdicts from a historian associated with discussion of Vienna 1900 and Austrian Jewry which tend towards more sympathetic treatments of the later Monarchy⁹⁶.

The historiography of the Monarchy stands at a critical point, when issues of development, ethnicity and multiculturalism confront a perplexed world. It challenges a somewhat ingrown Habsburg specialism to view its rich subject matter from a fuller range of possible angles. New approaches, as in the emerging theme

⁹³ Taylor, *Europe*, p.131.

⁹⁴ Okey, *Habsburg Monarchy*, pp. 283–305, 397–400.

⁹⁵ See, though, Pieter Judson, *The Habsburg Empire: A New History*. (Cambridge, MA; London, England 2016). This is boldly innovative and strong on Austro-German themes, but thinner treatment elsewhere make it less convincing as an assessment of the Monarchy as a whole.

⁹⁶ Beller, *Concise History*, 64, 114, 129, 142. Beller's very negative view of Franz Joseph appeared in his previous biography, *Francis Joseph*.

of empire, may offer fresh perspectives, where British historians have something to say, if indirectly. Discussion has developed for the same reason as recent revalorization of the Monarchy, though differently expressed. If “[E]mpires were transitional structures that were created to mobilize the resources of the world”, as Anthony Hopkins has said⁹⁷, then 1918 represented a point at which European continental empires were felt to have played out their role. It is the problems of the nation state system that filled the vacuum which have revived interest in the imperial predecessors. The empire-orientated approach concentrates on three aspects: the comparative resources at empires’ disposal to carry out their role externally vis-a-vis other powers, and internally as regards demography, economy and finance; their structural organization (centre/periphery, direct/indirect rule, symmetry/asymmetry etc.); and the means used to maintain control in multicultural peripheries and to integrate these with the centre (army, communications, bureaucracy, religion, imperial figurehead and associated symbols).

To be sure, much of this is merely a reframing of familiar themes, but the comparative aspect can be illuminating. It is surely interesting to note that multiethnic states can emphasize cultural decentralization over political, like the Soviet Union, or the other way round, like modern Spain, where political freedoms are balanced by the constitutional obligation for citizens to know Spanish. The implications of the Austrian *Staatsgrundgesetz über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger* from December 1867 prohibiting the compulsory learning of a second language are relevant here. The categories of political scientists sit uneasily with Hungary’s position in the Monarchy at different times but some of the terms above can help situate discussion. Even over-abstract formulas like that which makes a democratising egalitarianism the distinguishing mark between empires and multinational states can provide food for thought in the objections they provoke. How, after all, is equality to be defined? Maria Theresa already spoke of a “God-pleasing equality” in the context of peasant protection measures. Metternich also stressed that the Habsburg Monarchy recognised the absolute equality of men before the law. Czech socialists’ split from the multinational Austrian Social Democratic Party before 1914 was spurred by the claim that national equality involved economic as well as language justice. Likewise, assuming democracy and empire are necessarily incompatible is to take a very formalist view of democracy. The nature of imperial power indeed entails deference to a pattern of symbols and traditions that go beyond the common coin of modern democratic legitimation. But that a sovereign’s aura might be used to strengthen a modern polity is what the Austrian Social Democrat Karl Renner foresaw when, with Franz Joseph favouring universal suffrage in Austria and appearing to do so against the Hungarian elite, he invoked “an empire of the peoples” (*Völkerkaisertum*), “an imperial idea of the common people [der Kleinen], in both a national and a social sense”⁹⁸. Analysing the terms in which debate about empires versus democratic modernity has been conventio-

⁹⁷ Hopkins, *Back to the Future*, p. 205.

⁹⁸ Springer, *Grundlagen*, pp. 236-237.

nally framed relativizes the case for an Austrian multinational model; what is at stake, namely, is not a clash of ideological opposites but a pragmatic weighing of pro's and con's. The implication is that the case for the later Monarchy as pointing the way to , democracy might be as plausibly put by stressing the conservatism of modern practice as the extent to which the Monarchy approached modern ideals.

Britain's own imperial legacy helps explain the prominence of British historians in discussion of empires, but also their relative neglect of the largely land-locked Monarchy. Paul Kennedy's innovative discussion of great powers concentrated on the Spanish Habsburgs, with conventional British treatment of Metternich and the national problem, but a modern emphasis shows in his prioritization of resources as the Monarchy's chief weakness⁹⁹. Christopher Bayly and John Darwin refer to the Monarchy only incidentally, but the former's thesis on the first global age of imperialism – a period of growing international competitiveness from the mid-eighteenth century, requiring states to step up mobilisation of military and fiscal resources if they were to survive – fits the Monarchy eminently well, and his comments on proto-patriotism and the rise of “elite nationality” in the eighteenth century explicitly put eighteenth-century Austria in wider context¹⁰⁰. Similarly, Darwin's general case for the “default” position of imperial power in world history makes Franz Joseph's dynasticism appear less merely willful than it did to his critics in the first blush of a world “safe for democracy”¹⁰¹. An offshoot of British imperialism, radical Indian historians' work on “subaltern studies”, takes up a theme which might seem interesting in a Habsburg context, for they seek to critique both ruling and nationalist elites. Indeed, “subaltern” seems a subtler term to suggest the often neglected psychological aspect of ethnic relations in the Monarchy than James Joll's ‘subject peoples’.

It is not surprising, given the Monarchy's uniqueness, that comparisons with other milieux are rare in Habsburg studies¹⁰². But breadth of perspective remains most important with regard to the Monarchy itself. To write of it requires an even-handed grasp of the three major theatres in German-speaking Austria, Hungary and the Bohemian lands. Here again Robert Evans's role must be stressed. His study of the development of collaborating elites in these regions is a masterly account of a crucial process in the success of empire. In suggestive articles, lectures and book chapters he has extended his analysis of the Habsburg scene from the early modern period to 1867, probing the interrelations of these three centres, and a further relationship, that of the Monarchy with the wider central European world. With the passage to the later period the elite structures which underpinned the court-orientated society began to weaken both in Bohemia and Hungary; secularization lent an ethnic twist to existing religious communities; the pull of a western higher culture stimulated a push for self-affirmation of local elites defined by mother tongue. None of this is presented in terms of a teleology of decline, however. Thus, for Hungary “the revolutionary

⁹⁹ Kennedy, *Rise and Fall*, pp. 208–214.

¹⁰⁰ Bayly, *First Age*; Idem, *Birth of Modern World*, pp. 67–68.

¹⁰¹ Darwin, *After Tamerlane*, pp. 491, 497–499.

¹⁰² For a minor example, see Robert Evans' comparison of nineteenth century Wales and Slovakia in his *Austria, Hungary*, pp 159–160.

outcome was still extremely remote in November 1847"; the belief in mother tongue as crucial for individual maturity was "an implausible view, on previous evidence"¹⁰³. Evans blames the failures of neo-absolutism and of the foreign policies of the 1860s, not on inherent illogic of the attempted reforms or the impossibility of a settlement of the German problem, but on over-extension: juggling with too many, sometimes contradictory balls. One may suspect that the over-extension hides cumulative stress here, but the wish to keep possibilities open is admirable¹⁰⁴.

Evans sets the Habsburg Monarchy in the context of central Europe. Its ultimate role was to maintain a centuries old 'weak hegemony' in that space¹⁰⁵. This perspective fits in well with empire and global historians' functional view of empire as facilitating the organisation of territory and resources in a given situation. The distinctive feature of the Habsburg Monarchy as an empire was that the relationship between core and periphery was blurred, for the three main units, Austrian-German, Bohemian and Hungarian, were roughly equivalent in power. This explains both the relative weakness of the centre and also its longevity, because of the absence of obvious geopolitical alternatives. In the terms of late medieval marriage politics, any one of them could, indeed briefly did, become focal point for the others. That the enduring union occurred under a German-speaking dynasty was not quite chance because of the wider role of the German language (and the link with the Holy Roman Empire) in the region, though in reaction to nationalist historiography Robert Evans rightly plays down the advance of German in the early Monarchy. However, as the pace of change accelerated, the Austro-German cultural and economic lead over non-Germans was reduced. Peripheral centres re-emerged in their own right, economically and in the alternative visions to Vienna's fin-de-siècle which cultural historians are now highlighting in Budapest and Prague. This internal process was not of itself enough to overturn the empire, but related developments were also modifying the international situation. Tomáš Masaryk wrote later that already before 1914 he envisaged that "if social and democratic movements should gain strength in Europe"¹⁰⁶, Czechs might hope to win independence. Arguably, great power politics and the loss of the Monarchy's perceived relevance to the international balance in Germany, Italy and finally the Near East played a more significant role than Masaryk's social movements. Yet the core association of imperial systems with hierarchy and social conservatism remains. Franz Joseph did not, after all, respond to Renner's call, which entailed universal suffrage in Hungary also. It was the collapse of several empires in the First World War which made alternative methods of organization, ostensibly more directly orientated to national and social concerns through the "democratic nation state", appear attractive, necessary and possible¹⁰⁷.

¹⁰³ Ibid., pp. 190, 111.

¹⁰⁴ Ibid., pp. 266–292.

¹⁰⁵ Ibid., p. 266.

¹⁰⁶ Masaryk, *Making of a State*, p. 47.

¹⁰⁷ Arguments in this and previous paragraphs draw in part on an unpublished paper of the present writer: Robin Okey, 'The Habsburg Monarchy as a Multinational Community: Pro's and Con's of an Empire', Oxford, 6 April 2009.

This density of factors involved in assessing the Monarchy is nicely brought out by Dominic Lieven, the major British contributor to the undeveloped discussion of the Monarchy as empire. Like Evans, Lieven sees its domestic difficulties but withholds judgement. Austria's nationality problem by the twentieth century was indeed insoluble, but can be relativized in light of the complexities of the modern European Union. In the circumstances the progress made towards multinational democracy was "impressive". This was emphatically not true of Hungary, however. The Monarchy's chief weakness as a Great Power was relatively limited resources, which meant it could only be successful in alliance with others. Foreign policy errors were thus the main determinants of its fate, like wars fought alone and the prioritization of prestige in 1914, with disastrous general consequences which belied the fact that as an empire it was not different morally from Britain, only less powerful and not, like Britain, operating outside Europe¹⁰⁸.

It is fitting to conclude this survey with these wider perspectives. Lieven's unexpectedly moralizing conclusion recalls the fact that the roots of British historiography of the Monarchy did not lie in academia so much as the curiosity of members of another empire, whose self-image as a liberal constitutional great power inclined them to an interest in international politics, while arousing qualms at the aspect of the Monarchy which Sked has called the state as *Hausmacht*.¹⁰⁹ It follows that political concerns played a prominent role, whether in support of the Monarchy as a bulwark of stability, the Seton-Watson switch to a nation-state perspective, or diplomatic historians' interest in the European state system. Indeed, it is notable how many leading British historians wrote on Habsburg themes in the period of British imperial power up to 1945. National self-confidence made them less alert to any comparison between themselves and the seemingly more conflicted Monarchy. Thus little direct reflection of Habsburg scenarios is to be found in the historiography of Britain itself, with the exception of the issue of composite monarchy in the seventeenth-century civil war mentioned above. The politician Arthur Griffith held up Dualist Hungary as a potential model for Ireland but it took an Irishman rather than a British historian to make the parallel, as did another subaltern nationalist Karel Havlíček in the Monarchy¹¹⁰. The irony is that the British Empire was a far more bizarre creation than the Habsburg Monarchy and much shorter-lived. Since 1945 the expansion of academic history and decline of topical resonance, till recently, of the Monarchy's fall, have enabled more engagement with the far longer story of its early modern rise: a story where emphasis has been on the successful emergence of a polity and its adaptation through the eighteenth-century reforms, if not wholly unproblematic in each case. The current resonance of issues of cultural identity and multi-ethnic organization, which seems unlikely to decline, can only sustain interest in the totality of its experience. It is to be hoped that British historians will continue to have a contribution to make to these challenging themes in a spirit which looks

¹⁰⁸ Lieven, *Empire*, pp.158–198 (here pp. 190–198).

¹⁰⁹ Sked, 1st edn. p. 4.

¹¹⁰ A. Griffith, *Resurrection of Hungary*.

beyond 'revisionist' and 'declinist' labels. The recent formation of the Cambridge New Habsburg Studies Network to explore fresh approaches to the history and culture of Central and Eastern Europe in a multidisciplinary and comparative context is good earnest for the future.

Literature

Sources

- Bibliography of historical works issued in the United Kingdom, London: University of London, Institute of Historical Research. Volumes for 1946-1956 and 1971-1975.
- Bridge, F. Roy, *The Habsburg Monarchy 1804-1918. Books and pamphlets published in the United Kingdom between 1804-1967: a critical bibliography*, London: The University of London (School of Slavonic Studies), 1967.
- Historical Research for Higher Degrees in the United Kingdom*, London: University of London, Institute of Historical Research. Annual volumes.

Books

- Anderson, Harriett, *Utopian feminism: Women's movements in fin-de-siècle Vienna*, New Haven, London: Yale U.P., 1995.
- Anon [Arnold-Forster, Florence], *Francis Deák. Hungarian Statesman. A Memoir*. London: Macmillan & co., 1880.
- Bayly, Christopher, *The Birth of the Modern World 1780-1914*. Oxford: Blackwell, 2004.
- Beales, Derek, *Joseph II*, 2 vols. Oxford: Oxford University Press, 1985-2009.
- Beller, Steven, *Vienna and the Jews, 1867-1938: a cultural history*, Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
- Beller, Steven, *Francis Joseph*. London-New York: Longman, 1996.
- Beller, Steven, *A Concise History of Austria*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Blanning, Tim, *Joseph II*, London-New York: Longman, 1994.
- Bridge, F. Roy, *From Sadowa to Sarajevo. The Foreign Policy of Austria-Hungary 1866-1914*, London-Boston: Routledge & Kegan Paul, 1972.
- Bryce, James, *The Holy Roman Empire*, 5th edn, London: Macmillan, 1915.
- Calder, Kenneth, *Great Britain and the Origins of the New Europe, 1914-1918*, Cambridge: Cambridge University Press, 1976.
- Cecil, Algernon, Metternich (1772-1859), 2nd edn, London: Eyre & Spottiswoode, 1943.
- Clark, Christopher, *The Sleepwalkers. How Europe Went to War in 1914*, New York: Harper, 2013.
- Cobban, Alfred, *The Nation State and National Self-determination*, London: Fontana, Collins, 1969.
- Cole, Laurence, 'Für Gott, Kaiser und Vaterland'. *Nationale Identität unter der deutschsprachigen Bevölkerung Tirols*. Frankfurt, New York: Campus Verlag, 2000.
- Cole, Laurence, *Military Culture and Popular Patriotism in Late Imperial Austria*, Oxford, Oxford University Press, 2014.
- Cole, Robert, *A.J.P. Taylor. The Traitor within the gate*, Basingstoke: Macmillan, 1993.
- Cornwall, Mark, *The Undermining of Austria-Hungary. The Battle for Hearts and Minds*. Basingstoke-New York: Macmillan-St Martin Press, 2000.
- Cornwall, Mark, *Sacrifice and Rebirth: The Legacy of the Last Habsburg War*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2018.
- Coxe, William, Archdeacon, *History of the House of Austria*, 4th edn, edited and extended by

- Willian Kelly, London, 1895.
- Dalberg-Acton, John, Baron, Nationality, Idem, *The History of Freedom and Other Essays*, ed. John Figgis, London, Macmillan, 1907.
- Darwin, John, *After Tamerlane. The Rise and Fall of Global Empires, 1400-2000*, London. Penguin, 2008.
- Dickson, Peter, G. M., *Finance and Government under Maria Theresia, 1740-1780*, 2 vols, Oxford: Oxford University Press, 1987.
- Drage, Geoffrey, *Austria-Hungary*, London: John Murray, 1908.
- Evans, Robert J. W., *Rudolf II and his world. A Study in intellectual history, 1576-1612*, Oxford, Oxford University Press 1973.
- Evans, Robert J. W., *The Making of the Habsburg Monarchy 1500-1700*, Oxford: Oxford University Press, 1979.
- Evans, Robert J. W., *Austria, Hungary and the Habsburgs. Central Europe c. 1648-1867*, Oxford: Oxford University Press 2006.
- Fest, Wilfried, *Peace or Partition. The Habsburg Monarchy and British Policy 1914-1918*, G. Prior, New York, St Martin's Press 1978.
- Frank, Tibor, *Picturing Austria-Hungary. The British Perceptions of the Habsburg Monarchy*, Boulder, Colorado: Wayne NI, Center for Hungarian Studies and Publications, 2005.
- Fulton, Elaine, *Catholic Belief and Survival in late sixteenth-century Vienna. The Case of Georg Elder (1523-1587)*, Aldershot: Ashgate, 2007.
- Ginsborg, Paul, *Daniele Manin and the Viennese Revolution in 1848*, Cambridge: Cambridge University Press, 1979.
- Griffith, Arthur, *The Resurrection of Hungary. A Parallel for Ireland*, 4th edn, Dublin, James Duffy, 1918.
- Hanak, Harry, *Great Britain and Austria-Hungary during the First World War*. London: Oxford University Press, 1962.
- Hobsbawm, Eric, *The Age of Empire, 1875-1914*, London: Abacus, 1994. First published 1987
- Hobsbawm, Eric, *Nations and Nationalism since 1980*, Cambridge, 1991.
- Joll, James, *Europe since 1870*, London: Weidenfeld & Nicolson, 1970.
- Jones, David, *Music in Vienna. 1700. 1800. 1900*: Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Judson, Pieter, *The Habsburg Monarchy. A New History*, Cambridge, MA-London, England: The Bellknap Press, 2016.
- Kearney, Hugh, *The British Isles, a History of Four Nations*, Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
- Kennedy, Paul, *The Rise and Fall of the Great Powers. Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*, London: Collins, 1989.
- Knatchbull-Hugesson, Cecil, *The Political Evolution of the Hungarian Nation*, 2 vols, London: The National Revenue Office, 1908.
- Koenigsberger, Helmut, *The Habsburgs and Europe 1516-1660*, Ithaca-London: Cornell, 1971.
- Kwan, Jonathan, *Liberalism and the Habsburg Monarchy 1861-1895*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2013.
- Lieven, Dominic, *Empire: The Russian Empire and its Rivals*, London: Pimlico, 2006.
- Macartney, Carlile, *Hungary and her Successors*, London: Oxford University Press, 1937.
- Macartney, Carlile, *The Habsburg Empire 1790-1918*, London: Weidenfeld and Nicolson, 1968.
- Masaryk, Thomas G., *The Making of a State. Memories and Observations 1914-1918*, London: Allen & Unwin, 1927.
- Mill, John Stuart, *Utilitarianism, Liberty, Representative Government*, London-Toronto-New

- York: Dent, 1910.
- Murdock, Graeme, *Calvinism on the Frontier, 1600-1660. International Calvinism and the Reformed Church in Hungary and Transylvania*, Oxford-New York: Clarendon, 2000.
- Namier, Julia, *Lewis Namier*, London: Oxford University Press, 1971.
- Namier, Lewis, 1848. *The Revolution of the Intellectuals*, London: Hamilton, 1942.
- Nicolson, Harold, *Peacemaking 1919*, London: Methuen & co, 1933.
- Okey, Robin, *The Habsburg Monarchy c. 1765-1918*, Basingstoke: Macmillan, 2001.
- Paget, John, *Hungary and Transylvania, with remarks on their condition, social, political and economical*, 2nd edn, 2 vols, London: John Murray, 1850.
- Paton, Andrew, *Highlands and Islands of the Adriatic, including Croatia, Dalmatia and the Southern Provinces of the Austrian Empire*, 2 vols, London: Chapman and Hall, 1849.
- Patterson, Arthur, *The Magyars. Their country and institutions*, 2 vols, London: Smith, Elder and co., 1869.
- Pörtner, Regina, *The Counter-Reformation in central Europe. Styria 1580-1630*, Oxford: Oxford University Press, 2001.
- Pulzer, Peter, *The Rise of Political Anti-Semitism in Germany and Austria*, London: J. Wiley & Sons, 1964.
- Rady, Martyn, *Customary Law in Hungary: courts, texts, and the tripartitum*, Oxford: Oxford University Press, 2015.
- Roberts, Ian W., *History of the School of Slavonic and East European Studies 1915-2005*, London: The School of Slavonic and East European Studies, 2009.
- Robertson, Ritchie, *Kafka, Judaism, politics and literature*, Oxford: Clarendon, 1985.
- Russell, Conrad, *The Fall of the British Monarchies, 1637-1642*, Oxford: Clarendon, 1991.
- Scott, Hamish, *The Emergence of the Eastern Powers, 1756-1775*, Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Scott, Hamish, *The Birth of a Great Power System, 1740-1815*, Harlow: Pearson/Longman, 2006.
- Scott, Tom, *Freiburg and the Breisgau. Town-Country relations in the Age of Reformation and Peasants' War*, Oxford: Clarendon, 1986.
- Seton-Watson, Robert, *Racial Problems in Hungary*, London: Archibald Constable, 1908.
- Seton-Watson, Robert, *The Southern Slav Question and the Habsburg Monarchy*, London: Constable & co., 1911.
- Seton-Watson, Robert, *Sarajevo. A Study in the Origins of the Great War*, London: Hutchinson, 1926.
- Seton-Watson, Robert, *History of the Czechs and Slovaks*, London: Hutchinson, 1943.
- Seton-Watson, Hugh & Christopher, *The Making of a New Europe. R.W. Seton-Watson and the last years of Austria-Hungary*, London: Methuen, 1981.
- Sked, Alan, *The Survival of the Habsburg Empire. Radetzky, the imperial Army and the class war, 1848*, London: Longman, 1979.
- Sked, Alan, *The Decline and Fall of the Habsburg Empire*, London: Longman, 1989; 2nd edn, 2001.
- Springer, Rudolf [i.e. Karl Renner], *Grundlagen und Entwicklungsziele der österreichisch-ungarischen Monarchie*, Vienna-Leipzig: Franz Deuticke, 1906.
- Steed, Henry Wickham, *Through Thirty Years A Personal Memoir*, 2 vols, London: Heinemann, 1924.
- Steed, Henry Wickham, *Doom of the Habsburgs*, London: Arrowsmith, 1936.
- Stoye, John, *The Siege of Vienna*, London: Collins, 1964.
- Stoye, John, *Marsiglio's Europe 1680-1730. The Life and Times of Luigi Fernando Marsiglio*, London-New Haven: Yale University Press, 1994.
- Taylor, Alan, *The Habsburg Monarchy 1815-1918*, London: Macmillan, 1941. Second edition

- published as *The Habsburg Monarchy 1809-1918*, London: Hamish Hamilton, 1948.
- Taylor, Alan, *Europe. Grandeur and Decline*, London: Penguin published in association with Hamish Hamilton, Harmondsworth, 1967.
- Temperley, Harold, *The Foreign Policy of Canning 1822-1827*, 2nd edn, London: Cass, 1966. First published by G. Bell & Sons, London, 1923.
- The Cambridge Modern History*, ed. by Sir Adolphus Ward-Sir George Prothero-Sir Stanley Leathes, vol 1, Cambridge, 1902.
- The Customary Law of the Renowned Kingdom of Hungary, in three parts.....*ed. and trans. by János Bak-Péter Banyó-Martyn Rady, with an introductory study by László Péter (The Laws of Hungary, Ser 1, vol. 5), Budapest, 2005.
- Wangermann, Ernst, *From Joseph II to the Jacobin Trials*, London: Oxford University Press 1966.
- Wangermann Ernst, *The Austrian Achievement 1700-1800*, London: Thames and Hudson, 1973.
- Webster, Charles, *The Foreign Policy of Castlereagh 1815-1822*, London: Bell & Sons, 1925.
- Whaley, Joachim, *Germany and the Holy Roman Empire*, 2 vols, Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Wheatcroft, Andrew, *The Enemy at the Gate. Habsburgs and the Battle for Europe*, London: Vintage digital, 2008
- Wheatcroft, *The Habsburgs: embodying empire*, London: Viking, 1995.
- Wilson, Peter, *Europe's Tragedy. A New History of the Thirty Years' War*, London: Allen Lane, 2009.
- Wilson, Peter, *Heart of Europe. A History of the Holy Roman Empire*, Cambridge, Mass: The Bellknap Press, 2016.
- Wistrich, Robert, *The Jews of Vienna in the Age of Franz Joseph*, Oxford-New York: The London Library, with Oxford University Press, 1988.
- Woodward, E. Llewellyn, *Three Studies in European Conservatism: Metternich; Guizot; the Catholic Church in the Nineteenth Century*, London: Constable & co., 1929.
- Yates, William, *Theatre in Vienna: a critical history 1776-1995*, Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- Zeman, Zbyněk, *The Break-up of the Habsburg Empire*, London: Oxford University Press, 1961.

Articles and Book Chapters

- Bayley, Christopher, The First Age of Global Imperialism, 1760-1830, *Journal of Imperial and Commonwealth History* 57, 1997, pp. 28-47.
- Beller, Steven, Introduction, idem, ed., *Rethinking Vienna 1900*, New York: Berghahn Books, 2001, pp. 1-25.
- Beretsky, Agnes, A Devoted and Frustrated Friend of Hungary (1940-1945), Péter, László-Rady, Martin, *British-Hungarian Relations since 1848*, London: Hungarian Cultural Centre; School of Slavonic and East European Studies.
- Bridge, F. Roy, Österreich-Ungarn unter den Grossmächten, Wandruszka, Adam-Urbanitsch, Peter, *Die Habsburgische Monarchie 1848-1918*, VI/I, Vienna: Österreichische Akademie der Wissenschaften, pp. 196-373.
- Cohen, Gary, Neither Absolutism nor Anarchy. New Narratives on Society and Government in Late Imperial Austria. *AHYB*, 29, 1998, pp. 37-61
- Dalberg-Acton, John, Baron, Nationality, Idem, *The History of Freedom and Other Essays*, ed. John Figgis, London: Macmillan, 1907, 166-196.
- Evans, Robert J. W., *The Language of History and the History of Language, an inaugural lecture*, Oxford: Oxford University Press, 1998.
- Evans, Robert J. W. Language and State-building. The Case of the Habsburg Monarchy, *AHYB*

35, 2014, pp. 1-24.

Evans, Robert J. W. The Creighton Century. British Historians and Europe, 1907-2007, *Historical Research*, 2009, pp. 320-339.

Evans, Robert J. W., The Origins of Enlightenment in the Habsburg Lands, Idem, *Austria, Hungary and the Habsburg Lands. Central Europe 1683-1867*, Oxford: Oxford University Press, 206, pp. 36-55.

Hopkins, Anthony, Back to the Future. From National to Imperial History, *Past and Present* 164, 1999, pp. 214-243.

Koenigsberger, Helmut, Dominium Regale and Dominium Politicum. Monarchies and Politics in Early Modern Europe, Idem, *Politicians and Virtuosi. Essays in Early Modern European History*, London: Hambledon, 1986, pp. 1-26.

Ogilvie, Sheilagh, Communities and the second serfdom in early modern Bohemia, *Past and Present* 183, 205, pp. 69-120.

Péter, László, R. W. Seton-Watson's Changing Views on the National Question, Idem, *Hungary's Long Nineteenth Century. Constitutional and Democratic Traditions in a European Perspective*, *Collected Essays*, ed. Lojkó, Miklós, Leiden-Boston: Brill, 2012.

Simms, Brendon, The Return of the Primacy of Foreign Policy, *German History* 21, 2001, pp. 275-291

Unpublished papers

Okey, Robin, 'The Habsburg Monarchy as a Multinational Community: Pro's and Con's of an Empire', a paper given at Oxford, 6 April 2009.

POVZETEK

Britanski zgodovinarji in Habsburška monarhija (1500 – 1918). Pregled zgodovinarstva od približno 1850

Robin Okey

Članek postavlja obravnavo britanskih raziskovalcev habsburške zgodovine v kontekst zgodovinske tradicije kot celote. Kronološki pristop pokaže kontinuiteto in nove elemente, ki so se pojavili v tem dolgem obdobju, kot tudi delo, ki so ga Britanci vložili v širitev angleških in ameriških interesov na tem področju.

Pred letom 1914 so britanske laissez-faire tradicije omejevale institucionalno akademsko proučevanje monarhije v primerjavi z zasebniki. Odnos do Avstrije je odražal britansko samopodobo liberalnega imperija. Nezaupljivost do monarhije je ublažilo nezaupanje Rusiji, ki je predstavljala grožnjo britanskim interesom. R. W. Seton-Watson, prvi pomembnejši zgodovinar, ki se je ukvarjal s habsburško monarhijo, se je oddaljil od tega stališča in podprl slovanske narode v boju proti Dunaju med prvo svetovno vojno. Pri tem so ga poleg liberalizma vodili tudi britanski geopolitični dejavniki. Seton-Watson in njegova Šola slovanskih študij (School of Slavonic Studies), ki jo je ustanovil skupaj z *The Slavonic and East European Review* (Slovanski in vzhodnoevropski časopis), sta ohranjala zanimanje za narodnosti, medtem ko so vidni zgodovinarji kot Llewellyn Woodward, Harold Temperley and Charles Webster pisali o Metternichu in vlogi Avstrije v državnem sistemu po letu 1815, o temi, ki je stalnica britanskega zanimanja.

Proti koncu tridesetih let 20. stoletja se uveljavita A. J. P. Taylor in C. A. Macartney, čigar dela dominirajo na področju habsburških študij v prvih desetletjih po vojni. Avtor primerja liberalnega slovanofila Seton-Watsona in bolj konservativnega madžarofila Macartneyja, po izvoru »gosposka učenjaka«, ter brezkompromisnega radikalnega Taylorja v luči razlik in še posebej podobnosti znotraj britanskega zgodovinarstva, ki obravnava Habsburško monarhijo.

V obdobju po letu 1945 so omenjeno zgodovinarstvo zaznamovale velike spremembe. Opaziti je širitev visokošolskega sektorja in zožitev obzorij post-imperialne Britanije, saj so večje ameriške kohorte prevzele primat med študijami v angleškem jeziku. Vidnejšo vlogo so odigrali strokovnjaki, priseljenci s tega območja, in raziskovali zgodnji novi vek, ki je bil pred tem zanemarljiv. Zgodovinarji s tega področja so bili bližje pomislekom splošnega evropskega akademskega sveta kot modernisti. Koncept sestavljene monarhije Helmuta Koenigsbergerja se je izkazal za redek primer tega, kako je evropska obravnava vplivala na otoško in usmerila nov fokus na večnarodne dimenzije »angleške državljanske vojne«. Nastala so dela, ki obravnavajo versko, socialno in pravno problematiko, ki je manj prisotna v kasnejših sodobnih Britanskih obravnavah, kot tudi pomembni pregledi srednjeevropskih tem, ki zadevajo Habsburžane: tridesetletna vojna (Peter Wilson) in Sveto rimsko cesarstvo (Peter Wilson in Joachim Whaley). Robert Evans je najpomembnejši raziskovalec Habsburžanov. Njegovo pionirsko delo z naslovom *The Making of the Habsburg Monarchy, 1500-1700* (1979) izraža kritiko absolutistično naravnanih pogledov na monarhijo in prikazuje bolj enotno sliko dinastije, magnatov in protireformacije. Zavedajoč se njunih ranljivosti je očrtal razsvetljenstvo in jožefinizem, obdobje, s katerim so povezana pomembna dela Petra Dicksona o vladavini Marije Terezije in Dereka Bealesa o Jožefu II. Tudi dela Tima Blanninga so pomemben prispevek k proučevanju Jožefa II. in razsvetljenstva.

Vprašanje o sposobnosti preživetja monarhije je vzbujalo pozornost kasnejšega sodobnega zgodovinarstva: F. Roy Bridge je vodilni britanski zgodovinar na področju habsburške zunanje politike, Zbyněk Zeman je v delu z naslovom *The Break-up of the Habsburg Empire* (1961) načel razpravo o razpadu monarhije, medtem ko Mark Cornwall obravnava propagando, povezano s prvo svetovno vojno. Poseganje po omenjenih temah je posledica vpliva kulturne zgodovine in trendov v ameriškem zgodovinarstvu. Vpliv kulturne zgodovine se odraža v *Austrian Studies*, letopisu, ki sta ga leta 1990 ustanovila germanista Edward Timms in Ritchie Robertson. Zgodovinska dela o avstrijskih piscih, glasbi, umetnosti in feminizmu so pogosto nastala izpod peres nezgodovinarjev. Prav zgodovinarji so načeli vprašanje o prisotnosti Judov; eden izmed njih je Steven Beller, ki je to tematiko povezal z dunajskim fin-de-siècle. Članek se zaključuje s komentarji o novejši revizionistični šoli, ki je kritična do pogleda, ki pravi, da je bila monarhija obsojena na propad. Britanskih zgodovinarjev, ki obravnavajo Habsburžane, je premalo, da bi v tem pogledu prišli do konsenza. Ko je bilo revizionistično stališče šele v razvoju, se je avtor članka v svojem pregledu monarhije z naslovom *The Habsburg Monarchy c. 1765-1918* (2001) posvetil vprašanju narodnosti, ki predstavlja enega njegovih glavnih interesov. Perspektive, ki se odpirajo, so fascinantne, a prinašajo vprašanja v nekaterih zadevah, predvsem glede splošnega značaja očitkov, avstrocentričnega pogleda na monarhijo in zanemarjanja širše literarne produkcije o cesarstvu. Na tem mestu je britanski prispevek potencialno relevanten, četudi zgolj posreden. Zgodovinarji, kot so Christopher Bayley, Anthony Hopkins, Paul Kennedy in John Darwin, so predstavili cesarstva kot sredstva za organizacijo prostora, vključujoč odnose med centrom in periferijo ter vse potrebno za to nalogo. Na te ideje se za boljši vpogled v Habsburško monarhijo opirata Robert Evans, ki se posveča monarhiji v poznejšem obdobju, in Dominic Lieven. Upam, da bo zgodovinarstvo, ki jo obravnava, videlo onstran oznak, kot so »revizionističen« in »obsojen na zaton«.

Nade Proeva

Nier le nom de la Macédoine – c'est nier l'identité du peuple macédonien

PROEVA Nade, PhD in ancient History, Full Professor, University Sts. Cyril and Methodius, Faculty of Philosophy, MK–1000 Skopje, Bul. Goce Delčev bb, nproeva@gmail.com

To deny the name of Macedonia is to deny the identity of Macedonian people

Historical Review, Ljubljana 74/2020 (161), No. 1–2, pp. 176–218, 143 notes

Language: Fr., (Sn., En. Sn.)

The denial of the national identity of modern Macedonians, which persists with varying intensity since the beginning of the XXth century, is analyzed regarding two exhibitions (one on the centenary of World War I, and the other on ancient Balkanic heritage) which were organized in Skopje by two European Union member states, France and Bulgaria). The second aspect of the analysis is the pressure and the blackmail imposed on Macedonia mainly by the European Union to change its name. This was carried out by a Government set up by the great powers, illegally and against the will of the Macedonians.

Keywords: Macedonian identity, name issue, minorities, European Union,

PROEVA Nade, dr., red. prof., Univerza sv. Cirila in Metoda, Filozofska fakulteta, MK–1000 Skopje, Bul. Goce Delčev bb, nproeva@gmail.com

Zanikanje imena Makedonija pomeni zanikanje identitete makedonskega naroda

Zgodovinski časopis, Ljubljana 74/2020 (161), št. 1–2, str. 176–218, cit. 143

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Fr. (Sn., En., Sn.)

V članku je podana analiza zanikanja narodne identitete sodobnih Makedoncev, ki se z različno intenzivnostjo pojavlja že vse od začetka 20. stoletja, v povezavi z razstavama (prva ob stoletnici prve svetovne vojne in druga, ki prikazuje antično balkansko dediščino), ki sta ju v Skopju organizirali Francija in Bolgarija, državi članici Evropske unije. Drugi vidik analize predstavljajo izsiljevanja in pritiski, ki jih je v največji meri izvajala Evropska unija in od Makedonije zahtevala spremembo imena. Spremembo imena je izvedla vlada, ki so jo nelegalno in proti volji makedonskega naroda nastavile velesile.

Ključne besede: makedonska identiteta, problematika imena, manjšine, Evropska unija.

La motivation de me lancer dans un domaine qui n'est pas strictement le mien était le soi-disant problème du nom de la République de Macédoine, imposé par son voisin du sud et sa demande absurde au pays de changer son nom constitutionnel. Malheureusement et malgré toutes les chartes internationales et les réglementations juridiques internationales, cela a été soutenu par les grandes puissances qui se disent et se prétendent démocratiques.

Il faut donc dévoiler les causes de la dénégation de l'identité nationale des Macédoniens, laquelle, avec plus ou moins de persistance, est niée depuis le début du XXe siècle. Comme le sujet de cet article n'est pas la formation de l'identité macédonienne dans la période antérieure au XXe siècle, l'accent est mis sur la négation de l'identité du peuple macédonien à travers son nom par son voisin du sud et avec le soutien des grands puissances, ce qui est tout à fait contraire aux principes du droit international que l'Union européenne et l'organisation des Nations Unies prétendent respecter.

Pour commencer, deux expositions ont été présentées à Skopje, l'une organisée par l'Ambassade de France et l'autre par l'Ambassade de Bulgarie, deux pays membres de l'Union européenne, réalisées et annoncées de façon incorrecte. L'exposition organisée par l'Ambassade française à Skopje en 2015 était faite pour commémorer le centenaire du début de la Première Guerre mondiale. A mes remarques envoyées par mail on m'a répondu violemment après quoi j'ai décidé d'écrire cet article, d'autant plus que ces expositions ne sont pas les seules manifestations où on évite le nom du pays hôte. La question de savoir pourquoi, en Macédoine pourtant indépendante (depuis 1991), on évite d'utiliser son nom, après plus de 74/5 ans d'existence de l'état macédonien moderne (depuis 1945, en tant que république fédérale dans le cadre de l'ex Yougoslavie), ne peut que conduire à s'interroger.

Pourquoi évite-t-on le nom du pays hôte ? Et pourquoi exerce-t-on une pression parfois subtile mais plus souvent cruelle sur les Macédoniens, pour changer le nom de leur pays, contrairement au droit naturel et à la loi internationale de l'autodétermination des peuples?

Il n'est pas difficile de répondre à cette question car il est plus qu'évident que les raisons sont toutes politiques. En fait il s'agit de la question macédonienne¹ et de la politique de la fin du XIXe et du début du XXe siècle que les grandes puissances

¹ voir Rossos, *Macedonia and the Macedonians*, avec bibliographie abondante; Adanir, *Die Makedonische Frage*; Мојсов, *Околу прашањето на македонското*; Никовски, *Македонското прашање*, Roudometof, *The Macedonian Question*; Lange-Akhund, *The Macedonian Question*.

continuent d'appliquer de nos jours et cela après plus de 74/5 ans d'existence de l'état macédonien moderne. Cette politique contamine aussi le domaine scientifique, car les choses sont malheureusement liées. La politique favorise la science qui est toujours peu ou prou à son service. De plus, dans le cas de la Macédoine les hommes politiques s'engagent dans le domaine scientifique et «rédigent» les documents en évitant de mentionner le nom Macédoine et tous les dérivés de ce mot (voir plus bas). À cette fin, tous les moyens ont été utilisés, allant des manifestations culturelles (expositions) aux menaces ouvertes.

Réflexions à propos des deux expositions à Skopje

Un exemple classique du mélange, pour ne pas dire, donc, de la contamination de la science par la politique, ce qui donne toujours des résultats contestables, est l'exposition organisée par l'Ambassade de France, dont le vernissage a eu lieu le 25 avril 2015 à la Galerie *Osten*, à Skopje (**Fig. 1**).² Elle fut intitulée *Exposition sur le Front d'Orient*. Le titre en macédonien fut «*Фронто во Република Македонија*» (traduit en français «Le front de la République de Macédoine» ce qui est un anachronisme, car, à cette époque, la République de Macédoine n'était pas constituée). On eut presque l'impression qu'il s'agissait de deux expositions différentes. La brochure (sans indication d'auteur) distribuée à cette occasion fut bien révélatrice. Intitulée *Centenaire de la Première Guerre Mondiale FRONT D'ORIENT*,³ elle fut publiée par l'Ambassade de France en macédonien et en albanais sous un titre différent de celui de l'édition française : *100 години Прва светска војна, Фронто и местата на секавање во Република Македонија* (traduit en français *Centenaire de la Première Guerre Mondiale, Le front et les lieux de mémoire en République de Macédoine*).

Diverses erreurs dans la brochure dévoilent la méconnaissance du sujet. Sur la même page (no 4) de la brochure la Bulgarie une fois est enregistrée parmi les pays du front de l'est, et une autre avec ceux du Front d'Orient; le haut plateau de Mariovo est appelée montagne (p. 8, et massif à la p. 12); sur la carte à la p. 9, on a dessiné la ligne de la front à travers d'Albanie jusqu'à la mer Adriatique (**Fig. 2**) ce qui est une invention fantaisiste; on utilise le nom moderne de l'état - Turquie, au lieu du nom de l'époque, qui était l'Empire Ottoman, etc.

Je laisse de côté d'autres erreurs dans la brochure. Arrêtons-nous sur la question du nom du pays dans laquelle l'exposition est présentée, nom que l'on l'évite systématiquement d'employer, ainsi que sur l'utilisation d'une toponymie dépassée et aujourd'hui hors d'usage. Indiquons que sur les panneaux la toponymie était donnée seulement dans la version turque, sans équivalent en macédonien. Le macédonien est

² Selon information obtenue par l'attaché culturel, M. Branko Čobanov, le responsable en était l'attaché militaire de à l'Ambassade de France à Skopje ?!/? Pourtant l'exposition sur un événement historique doit être le résultat d'un travail scientifique plutôt que politique.

³ Voir également l'édition électronique Brochure – Front – d'Orient, (<http://wwwambafrance-mk.org/-Brochure-front-d-Orient>), consulté le 15 mai 2015.

nécessaire, d'autant plus que les jeunes générations macédoniennes ne connaissent pas les noms précédents «Monastir», «Üsküp» etc. ainsi que pour les citoyens français qui ne les trouveront pas sur les cartes routières quand ils voudront visiter les tombeaux de leurs compatriotes tombés lors de la Grande Guerre et enterrés sur le sol de l'actuel état macédonien. Le cas le plus choquant est celui du nom du front en Macédoine. Comme on le sait bien, le nom du front en était : *Le front de Macédoine (front macédonien)*, ou bien *front de Salonique*, pour lequel, en français on utilise aussi la dénomination *Le Front d'Orient*, traduit en macédonien, à tort, comme front oriental. Car « l'Orient » est une domination géographique pour les pays d'Asie Mineure, c'est-à-dire le Proche Orient, qui n'est pas en usage dans la langue macédonienne, sauf pour la période antique (à la Faculté on enseigne l'Histoire de l'ancien Orient). C'est pour cette raison que dans l'historiographie balkanique et macédonienne on utilise l'expression de *Front du sud*, comme on le relève à la p. 4 de la brochure, mais on l'oublie vite. Pour éviter de telles confusions il était nécessaire, pour ne pas dire obligatoire, d'utiliser l'expression commune de l'époque. On la trouve facilement sur les cartes dressée lors de la Grande Guerre. Une de ces cartes était pourtant présentée dans l'exposition même. Elle était intitulée *Le front de Macédoine le 16 décembre 1916*. Dans la traduction en macédonien, non seulement le nom de *Macédoine* était omis, mais le titre était fantaisiste : « *умабна карта - Фронтом на 16 декември* » ce qui en français signifie « *carte d'état-major – le front au 16 décembre 1916* ». Ces approximations ne font pas honneur à un pays possédant une longue tradition muséologique, dont celle du Musée du Louvre, l'un des plus anciens Musées européens, et un des symboles de la France. Et ainsi ici même, lors de l'exposition du Louvre de 2011 sur le royaume antique de Macédoine, pour des raisons évidemment diplomatiques – encore une fois – la partie du royaume qui se trouve sur le territoire d'actuel état macédonien figurait comme une *terra incognita*.⁴ La règle muséologique est que les expositions sur des thèmes historiques doivent être le résultat d'un travail scientifique plutôt que politique.

La plus grave négligence dans cette exposition se trouve dans la dénomination de la population prédominante dans l'actuel état macédonien. Sur le troisième panneau à gauche de l'entrée, il était écrit que « *d'autre habitants* » participaient aux conflits en précisant que c'étaient des « *comitadjis, membres d'ORIM⁵ et les mercenaires albanais*. » Les mercenaires ont une nationalité, mais les *comitadjis*, membres de l'organisation révolutionnaire créée en 1983 pour la libération de la Macédoine, n'en ont pas! Le silence total sur les victimes de la population locale, comme on les appelle sur le deuxième panneau à gauche de l'entrée de l'exposition, se constate non seulement ici, mais encore lors de toutes les commémorations de la Première Guerre Mondiale en Macédoine. La même remarque vaut pour les commémorations relatives au centenaire des guerres balkaniques.⁶

⁴ Voir le catalogue de l'exposition Descampes-Lequine et al. (eds), *Au royaume d'Alexandre le Grand*.

⁵ ORIM: Organisation révolutionnaire intérieure macédonienne, voir Ѓорѓиев, *Слобода или Смерт*; Perry, *The Politics of Terror*.

⁶ Проева, *Триумф за македонскиот идентитет*, p. 40. n. 69, 44; Vankovska, *History and Memories*, p. 1–16.

Pourtant la participation des soldats macédoniens dans la Première Guerre Mondiale est bien attestée par les documents originaux, en premier lieu par les cartes postales de soldats,⁷ ainsi que par les informations livrées par les correspondants du front ou les participants aux opérations militaires tels que Edmond Bouchié de Belle,⁸ Henri Barbusse,⁹ Charles Nobis,¹⁰ Emile Burnet,¹¹ V. Lebedev,¹² R. A. Reiss,¹³ et bien d'autres.

On justifie le silence sur la participation des soldats macédoniens par le fait qu'il n'y avait pas d'armée macédonienne. Ce dernier point est un fait, mais ce n'est pas pour autant qu'il n'y avait pas de soldats macédoniens, qui, on le sait très bien, étaient mobilisés en tant que volontaires, (en vertu de la convention de La Haye, les pays participants n'avaient pas le droit de procéder à la mobilisation de la population locale) et combattaient, dans les armées des pays voisins¹⁴ pour lesquels la Macédoine était une proie désirée. La preuve en est, par exemple, la pierre tombale de Petko Liskovski, mobilisé successivement dans trois armées différentes : turque, serbe et bulgare (**Fig. 3**), dont la photo était exposée, ce qui montre que les auteurs de cette exposition sont conscients de cette réalité historique, mais ils l'ignorent systématiquement. Dans l'armée bulgare il y avait plusieurs unités militaires, brigades, même divisions, d'habitants de Macédoine; une division qui combattait sur le front macédonien fut même nommée XIème division macédonienne.¹⁵ À en croire les sources bulgares, il y a eu 133.887 soldats provenant de l'ensemble de la Macédoine, dont 122.000 du territoire d'actuel état macédonien mobilisés par les autorités bulgares en étroite collaboration avec les Allemands et les Autrichiens. Jusqu'à la fin de la guerre les Serbes, quant à eux, avaient mobilisé 65.048 hommes dans la partie qui leur appartenait, les Grecs, environ 20.000.¹⁶

Présenter les soldats et les victimes macédoniennes en Macédoine indépendante d'une telle manière, dans le cadre d'une exposition officielle (organisée par l'Ambassade de France - avec le soutien de l'État français) aujourd'hui, cent ans après la fin de la Grande Guerre, n'est que la continuation de la politique des grandes puissances d'autrefois.¹⁷ Cela est d'autant plus incompréhensible vu l'expérience de la France

⁷ Најдовска, (ed.) *Отпретани сведоштва*.

⁸ Bouchié de Belle, *La Macédoine et les Macédoniens*.

⁹ Barbusse, *Les Bourreaux*, p. 50–54, chapitre Le comité macédonien, Le problème de la Macédoine, p. 140–144, voir les réactions sur le livre publié dans la revue *La Fédération Balkanique*, no 51, 1. IX. 1926, p. 871; Barbusse, *La Fédération Balkanique*, no 51, 1. IX, 1926a, p. 867; Barbusse, *Monde*, no 108, 28 juin 1930, p. 2.

¹⁰ Nobis, *Lettre de Macédoine*, p. 95–96.

¹¹ Burnet, *La tour blanche*, p. 80.

¹² Lebedev, *Souvenir d'un volontaire russe*, p. 136.

¹³ Reiss, *Sur la situation des Macédoniens*, p. 6–7.

¹⁴ Стојанов, *Македонија во време на Балканските*, p. 238; Стојчев, *Воените дејствија*, p. 174–177, 185–188; Стојчев, *Македонија и Македонците*, p. 17; Проева, *Триптих за македонскиот идентитет*, p. 32, 33 n. 30, 34.

¹⁵ Апостолов, 11-та македонска дивизија, p. 123.

¹⁶ Проева, *Триптих за македонскиот идентитет*, p. 34. Voir aussi M. Bourlet, *Les Slaves du Sud*, pp. 59-70.

¹⁷ Voir une analyse objective de la position de la France par Гелтон, *Македонското прашање и Франција*, p. 29 – 40.

dans la coopération muséologique avec ses voisins et anciens ennemis. Un très bel exemple concernant notamment la Grande Guerre en est le Mémorial de Péronne (Historial de la Grande Guerre), le plus grand musée d'Europe sur la Première Guerre mondiale, inauguré en 1992 dans le château de Péronne. Les combats de la Somme y sont présentés du point de vue de toutes les nations qui y ont combattu, réalisé par un comité scientifique composé d'historiens (français, allemands et anglais) et d'experts de renom sur la Première Guerre mondiale, qui ont présenté aussi bien les victimes civiles que militaires de cette Guerre.¹⁸ On ne peut que se poser la question pourquoi les historiens macédoniens ont été négligés pour cette exposition. Et qui plus est, le silence sur les soldats et les victimes de la population locale est particulièrement sacrilège; c'est faire insulte à leurs descendants, d'autant plus que depuis l'existence de l'état macédonien les cimetières des soldats des pays participants à ces guerres sont bien entretenus, les soldats français tombés sur le sol macédonien sont honorés convenablement, et leurs ressortissants peuvent librement commémorer leurs victimes.

Passer sous silence les soldats et les victimes macédoniens dans l'historiographie d'aujourd'hui est un avatar de l'historiographie nationaliste des voisins de la Macédoine. Si cela est un prétexte pour nier son nom, il s'agit là, en réalité, des conséquences de la « résolution » de la question macédonienne à la fin des guerres balkaniques, qui ne satisfaisait, ni ne satisfait, personne, résolution confirmée après la Grande Guerre. L'attitude des grandes puissances qui continuent d'appliquer de nos jours la politique de la fin du XIXe et du début du XXe siècle, après plus de 74/5 ans d'existence de l'état macédonien moderne pourtant, est toute contraire aux principes des droits internationaux que l'Union européenne prétend respecter.

La plupart des historiens des pays voisins essayent de justifier le silence sur la participation des soldats macédoniens dans les guerres balkaniques et dans la Première Guerre Mondiale en prétendant qu'à cette époque la population slave de Macédoine n'avait pas de conscience nationale: mais ceci est totalement contredit par les témoignages de l'époque - lettres et cartes postales de soldats en premier lieu.¹⁹ (Fig. 4). Il faut souligner que les dénominations de « Grec » ou de « Bulgare », jusqu'aux guerres balkaniques, n'avaient pas un contenu national mais religieux ou social (Grec – chrétien, Bulgare – paysan, agriculteur, et Slave au sens général).²⁰ D'autre part les recensements de la population ne sont pas du tout fiables, car dans l'Empire ottoman, ils se faisaient selon l'appartenance à l'église, et, surtout, la contrainte y jouait un grand rôle, ainsi que les menaces et les propagandes.²¹ Des exemples parlants sont donnés par ces villageois macédoniens qui, en 1905 se déclarèrent comme Turcs pour éviter les massacres des bandes serbes ou bulgares (témoignage du consul russe G. Kalj à Bitola).²²

¹⁸ Belvalette, *L'Historial de la Grande Guerre*, p. 1–7.

¹⁹ Voir Hajdovska, (ed.) *Отпратени сведоштва*.

²⁰ Fridman, *Macedonian language*, p. 84; Proeva, *Makedonija i Makedonci*, p. 787–817; Ead., *Триптих за македонскиот идентитет*, p. 17–19, 42, résumé, p. 146–150.

²¹ Même les victimes du soulèvement d'Ilinden (1903) n'ont pas été épargnées par la propagande. Les informations faisant état de victimes civiles dans la presse des pays voisins de Macédoine après le soulèvement d'Ilinden (1903) chez Минов, *Битката за жртвите, Историја/ Journal of History*, LIV/1, Скопје/Skopje 2019, pp. 27–53.

²² voir Чепреганов, *Сведоштва за македонскиот идентитет*, p. 169, 170 – rapport

Les hommes politiques des pays qui ont participé aux guerres balkaniques ont la même attitude. Ils passent sous silence non seulement la participation des soldats macédoniens à ces guerres, mais encore présentent-ils ces guerres comme des guerres de libération du joug ottoman – c'était le cas de Président de la Serbie Tomislav Nikolić lors de la commémoration du centenaire du bataille de Kumanovo en octobre 2012, sur le territoire de la Macédoine indépendante.²³ Si le remplacement d'une autorité par un autre signifie la liberté (après l'adhésion de la Macédoine de Vardar à la Serbie, les Macédoniens n'étaient pas reconnus, mais ont été traités comme des Serbes du Sud²⁴ et la Macédoine était nommée *Стара* (Ancienne) ou *Јужна Србија* (la Serbie du Sud),²⁵ alors le mot liberté n'a pas de sens! Il est entendu qu'une telle déclaration a suscité des réactions du public : la Macédoine n'a aucune raison de célébrer ces guerres.²⁶ De plus, après la dissolution de la Yougoslavie l'Église serbe interdit aux Macédoniens de commémorer le 2 août 1944 – date de la promulgation de l'État macédonien dans le monastère de St. Prohor Pčinjski²⁷ - qui à l'époque de la Yougoslavie a été discrètement circonscrit dans le cadre de la République de la Serbie.²⁸

En réalité, le joug ottoman a été remplacé par d'autres jougs, car le territoire historique de la Macédoine - les trois vilayets ottomans de Macédoine (celui de Solun / Salonique, de Bitola / Monastir et de Skopje / Üsküp - Kosovo) ont été partagés entre la Grèce (34, 411, км² = 50, 3 %), la Serbie (25, 440 км² = 38, 6 %), la Bulgarie (25, 440 км² = 38,6 %), et pour une petite partie l'Albanie (802 км² = 1, 2 %). La nationalité des Macédoniens non seulement ne fut pas reconnue dans aucun de ces états balkaniques, mais la pratique de méthodes oppressives d'assimilation était courante.²⁹

Ce n'est pas la première fois que le nom du pays hôte repousse certains et qu'il est passé sous silence.

L'autre exemple éclatant est l'exposition « *The Balkans, a shared heritage* » – *Antiquity*», organisée par l'Ambassade et le Centre culturel de Bulgarie dans de Kalj.

²³ Николиќ, Обележувањето на Кумановската битка, р. 3; Адамовски, Српска прослава во Македонија, р. 3.

²⁴ Le texte intégral du décret sur la «sécurité publique» adoptée par le gouvernement serbe le 21 septembre / 4 octobre 1913, concernant «l'ancienne Serbie élargie» a été publié dans le rapport de la Commission Carnegie Balkan, voir Kennan, *The Others Balkans Wars*. Que cet acte n'a pas été considéré comme une unification, mais comme une occupation de la population non serbe, voir le commentaire dans Радничке новине, р. 199, 200. Sur la terreur perpétrée par les autorités serbes, voir en détail Kennan, chapitre II, section 2, Macédoine serbe.

²⁵ Цвијић, *Балканско полуострво*. La partie annexée de la Macédoine sur la carte géographique de la Serbie était marquée «Proširena stara Srbija = Ancienne Serbie élargie», «Mlada Srbija = Jeune Serbie», р. 57, et «Nova Srbija = Nouvelle Serbie», р. 222.

²⁶ Трајковска, Македонија нема повод, р. 3. Gardez à l'esprit qu'il n'y eut pas eu de réaction d'hommes politiques macédoniens, du moins publiquement.

²⁷ Заревска, Портите на „Прохор Пчински“, р. 1–2.

²⁸ Sur l'histoire de monastère voire Циков, *Свети Прохор Пчински*; Периќ, *Историско-правните аспекти на односите*.

²⁹ Voir rapport de l'enquête menée de 1913–1914 dans les Balkans par la commission internationale Carnegie chez Kennan, *The Others Balkans Wars*, chapitre II.

le salon de Académie macédonienne des sciences et des arts (MANU) à Skopje, pour le vernissage de laquelle (prévu le 9 février 2016), MANU avait distribué, par voie électronique, l'invitation en bulgare et en anglais !?! (**Fig. 5.**) En diplomatie européenne il est difficile d'imaginer qu'un pays étranger vous invite, chez vous, dans sa langue maternelle, en évitant la langue officielle du pays hôte. On dirait « *La Macédoine et tout est possible* » !³⁰ Suite aux réactions de quelques invités, l'invitation était renvoyée, traduite en macédonien, par MANU et non pas par l'Ambassade bulgare. La Bulgarie a diffusé la même exposition dans plusieurs pays européens. Présentant l'héritage culturel des Balkans, elle s'est érigée en leur représentant. Et même, à cette occasion, la Bulgarie a utilisé l'affiche en anglais annonçant cette exposition aux Pays Bas, (**Fig. 6.**), ce qui donnait l'impression que Skopje se trouve aux Pays Bas. On pourrait dire – pas mal, si cela signifie que la Macédoine est membre de l'Union Européenne! Soyons sérieux, car selon cette affiche logiquement s'ensuit la conclusion que la langue maternelle des Bulgares et des Macédonienne est l'anglais! En évitant la langue officielle de pays afin de l'ignorer, cette fois les Bulgares se sont niés eux mêmes! Je suis consciente du reproche qu'on va me faire (l'utilisation de l'anglais est dû à la mondialisation) mais cela ne tient pas debout car il s'agit deux langues slaves, plus compréhensibles pour le grand public, que l'anglais. Qu'il s'agisse d'une manière de nier l'identité macédonienne la preuve en sont les légendes, entièrement en anglais, sur les panneaux avec les monuments provenant de la R. Macédoine, sur lesquels sont collés les rubans avec l'inscription *Republic of Macedonia*, à moitié vide. Les rubans ont été collés pour cacher l'inscription *Former Yugoslav Republic of Macedonia*, qui est beaucoup plus longue, que le nom constitutionnel. Cela montre l'hypocrisie du voisin bulgare qui fut le premier pays à reconnaître la République de Macédoine,³¹ qui plus est sous son nom constitutionnel! Il est plus qu'étrange qu'elle évite de l'utiliser. Il est fort probable que c'était la raison pour laquelle on n'a exhibé aucun prospectus ou catalogue qui avait sûrement été réalisé pour l'exposition.

Le 1er août 2017 le gouvernement macédonien actuel (dirigé par l'ancien Parti communiste transformé) a conclu un contrat de coopération avec la Bulgarie, signé « dans les langues officielles respectives des deux pays, en bulgare selon le terme utilisé dans la constitution bulgare et en macédonien, selon le mandat de la constitution de la République de Macédoine. » Si la langue macédonienne n'a pas été contestée, il ne serait pas du tout nécessaire d'utiliser une telle formulation et elle ne serait pas utilisée dans le contrat! Dans les conditions données, il fallait confirmer que la langue macédonienne n'est pas autochtone et découle de la Constitution. Et puisque les constitutions sont modifiables, à un moment donné, le nom de la langue peut être changé, n'est-ce pas ? Et on peut facilement deviner le nom de la langue macédonienne que les hommes politique bulgares proposeront- le «dialecte bulgare» - bien évidemment.

³⁰ C'est la paraphrase de la devise de la publicité pour „Skopsko pivo“ – la bière macédonienne la plus appréciée.

³¹ A noter qu'un historien a été nommé comme ambassadeur. Il aurait fallu envoyer un diplomate de carrière et non pas un historien!

La Macédoine manifeste sa volonté d’ouverture et d’amitié, mais ses voisins l’exploitent pour imposer leurs points de vue, leurs interprétations de l’histoire afin de faire avancer leurs aspirations séculaires. Ceci est d’autant plus regrettable que la plupart des historiens et archéologues de ces pays ont la même attitude que les politiques. Le dernier exemple éclatant en est le catalogue pour l’exposition “100 години Требениште” (traduit en français : *100 ans de Trebenishte*) organisé à l’occasion du centenaire de la découverte des masques funéraires en or dans la fameuse nécropole de Gorenci / Trebeništa, région d’Ohrid-Struga. L’exposition a ouvert ses portes en mars 2019 d’abord à Skopje pour une période de six mois, pour ensuite se tenir dans les capitales de deux autres pays (Bulgarie et Serbie) qui possèdent des objets provenant de cette nécropole. Le catalogue a été imprimé à Sofia et financé en grande partie par des organismes publics et privés bulgares. C’est pourquoi le nom du musée bulgare a été noté, à juste titre, en premier,³² et non le nom du musée archéologique de Macédoine, pays d’origine de tous les objets exposés. Mais ce qui n’est pas correct s’avère le fait que le nom des deux autres musées (Skopje et Belgrade) dont les collègues ont conjointement organisé l’exposition et préparé le catalogue n’y figurent point comme éditeurs !³³ Allons à l’essentiel. Au chapitre intitulé « History of Research », qui traite de l’histoire de la découverte et de la recherche de cette célèbre nécropole, une carte en bulgare est imprimée, avec une légende en anglais,³⁴ afin de montrer, comme d’habitude, l’emplacement du village et de la nécropole. Et non seulement la légende n’indique pas à quel pays fait référence ce détail topographique, mais ce segment provient d’une carte géographique imprimée en bulgare ! Et quiconque voit cette carte pensera sûrement qu’il s’agit de la Bulgarie, en particulier ceux qui connaissent peu la géographie des Balkans et dont le nombre n’est pas à négliger. Si on se rappelle qu’à la première page il n’y a que Sofia comme lieu d’édition – l’idée qu’il s’agit de l’état bulgare est confirmée. L’explication des rédacteurs macédoniens, à qui j’ai signalé ce petit détail, mais extrêmement important, selon lesquels la carte a été créée à l’époque de la découverte de la nécropole, n’est pas valable. Notamment, la carte n’est pas un document d’archive, contrairement à d’autres documents de fouilles rédigés dans la langue maternelle des autorités et des chercheurs bulgares de l’époque. C’est juste une carte de la région. Il convient de rappeler que le village de 1918 est au même endroit qu’aujourd’hui ! À savoir, la géographie de la région n’a pas changé, à l’exception de l’architecture rurale et des routes modernisées. Et si les rédacteurs voulaient montrer la situation politique de l’époque, ils auraient dû publier une carte avec une transcription en serbe, car cette partie de la Macédoine, de la fin des guerres des Balkans à la fin de la Seconde Guerre mondiale, était sous domination serbe,³⁵ sauf pendant les trois années de l’occupation bulgare de l’automne 1915 à l’automne 1918. L’explication des éditeurs bulgares, fournie aux éditeurs macédoniens, qu’ils ne disposaient pas d’une carte en macédonien, est encore moins satisfaisante, non raffiné - pour ne pas dire naïf. En effet, à l’ère de l’informatique, il n’est pas du

³² Catalogue *100 years of Trebenishte*, Sofia, [Skopje, Belgrade], 2018, p.1 et p. 3.

³³ Catalogue *100 years of Trebenishte*, p. 4.

³⁴ Catalogue *100 years of Trebenishte*, p. 16.

³⁵ De 1929 à 1941 a été nommée Vardarska Banovina (Vardar Banovine).

tout difficile de se procurer une carte originale, et encore une fois, ils auraient dû demander une carte de République de Macédoine à leurs collègues macédoniens. Pour terminer - si les collègues bulgares veulent prouver que derrière cette omission, pour ne pas dire erreur frustrante, il n'y a pas de motivations politiques cachées, issues de syndromes historiques en premier lieu des hommes politiques bulgares, en ce qui concerne le peuple macédonien, sa langue et son histoire,³⁶ ils devraient imprimer une carte en langue macédonienne qui soit collée sur la carte déjà imprimée, ou ajoutée à la fin du catalogue, comme *errata*. Cette demande de correction a principalement des motivations scientifiques : l'acribie scientifique, contrairement à la politique, est redevable à la science, et non pas au sentiment de chauvinisme nationaliste. Outre cette erreur capitale dont les éditeurs macédoniens (Mme Alexandra Papazovska et M. Pere Ardzhanliev), sont responsables en premier lieu, on peut mentionner d'autres erreurs,³⁷ que j'ai élaboré dans mon compte-rendu du catalogue et de l'exposition de Skopje.³⁸ Et, comme souvent chez nous, cet événement a été également marqué par la politique. À savoir, l'actuel directeur par intérim du Musée Archéologique de Skopje, M. Goran Sanjev, pour le soutien apporté à ce projet, qui a été réalisé l'année précédente et achevé l'année dernière, 2018, lors de la présentation du catalogue, a remercié le gouvernement de République de Macédoine du Nord, nom incorrect pour le gouvernement macédonien le 11.02. 2019, car le nouveau nom imposé à la Macédoine n'était pas encore officiel ce jour-là, mais le devint une journée et demi plus tard (le soir du 12 février 2019). Contrairement à lui, son collègue bulgare, Hristo Popov, directeur de l'Institut national d'archéologie et du musée de BAN, utilisait le nom du pays, correct au moment donné. Les lecteurs devraient eux-mêmes évaluer quelle approche est scientifique, laquelle est politique et laquelle rapporte des points.

Pourquoi donc évite-t-on le nom de Macédoine ?

Avant de procéder à l'analyse il faut d'abord rappeler que les noms de Macédoine et de Macédonien se trouvent dans plusieurs documents antérieurs, y compris des documents officiels. Il suffit d'en mentionner quelques-uns. L'un est le décret de l'impératrice russe Élisabeth Petrovna (1709 – 1762) édité le 24 décembre 1752, qui autorisait les chrétiens macédoniens, bulgares, valaques et autres chrétiens à s'installer en Russie.³⁹ Les noms que l'on donna aux villages de ces émigrés de Macédoine étaient les mêmes que ceux de leur patrie *Skopsko Selo* (le village

³⁶ Voir une analyse objective de la politique de la Bulgarie à l'égard de la Macédoine dans Marinov, *La Question macédonienne*.

³⁷ Elles concernent surtout ma contribution, Proeva, *The region of Ohrid and Struga*. Notamment la carte à la p.155 n'est pas corrigée, et certaines de mes publications sont omises dans la bibliographie de manière incompréhensible. Il faut tout d'abord signaler l'omission d'étude sur les masques funéraires (Proeva, *La coutume funéraire avec des masques*), objets exclusifs de l'exposition pour laquelle ce catalogue est réalisé.

³⁸ Proeva, *100 years of Trebenishte*.

³⁹ Хитрова (ed), *Век Екатерины II*, p. 70 -74; Здравева, Преселеници из Македоније, 135–145; Здравева, *Македонско-австриски врски*, p.

skopiote), *Makedonsko Selo* (village macédonien), *Kumanovo* etc., souvent avec l'attribution Nov, ce qui signifie Nouveau: *Nov Polog*.⁴⁰ Certains de ces immigrés furent organisés en unités militaires dont une fut nommée « le régiment macédonien ». Chaque régiment avait pour symboles ses emblèmes : blason, drapeau, sceau et un uniforme de couleur différente.⁴¹ (Fig. 7) Seul le régiment macédonien avait le blason avec les armes :⁴² un casque - chapeau et deux longs javelots.⁴³ Pendant la guerre russo-turque de 1768 à 1774, l'amiral russe G. A. Spiridonov, dans l'appel aux peuples balkaniques du 12 (23). IX. 1771, pour la libération des autorités ottomanes s'adresse aux Slovénes, aux Grecs, aux Macédoniens, aux Albanais et aux Rouméliotes.⁴⁴ Et encore dans le manifeste (Invitation) sur la lutte contre les Ottomans, d'empereur Léopold I, (Saint-Empereur romain), roi de Hongrie, de Croatie et de Bohême, en 1690 s'adressant aux ces même peuples : « ... nous appelons tous les habitants de l'Albanie, de la Serbie, de la Mysie, de la Bulgarie, de la Silistra, de l'Illyrie, de la Macédoine, du Rascie (Raška) et des autres... ». ⁴⁵ Encore plus importante, la lettre de ce même empereur Léopold I datée du 26 avril 1690, plaçant le peuple macédonien sous la protection de la couronne impériale, recommandant aux commandants qu'ils ne l'attaquent pas (Fig. 8). La lettre est une réponse à la demande de deux habitants de la Macédoine (Marko Kraida de Kosan = Kožani et Georgi Popović de Salonique).⁴⁶

Néanmoins, dès le début du XXe siècle on commença à interdire l'utilisation du nom de Macédoine. Un des premier cas connu en est le décret de Sultan Abd ul-Hamid, du 7. avril 1903, (Fig. 9.),⁴⁷ probablement promulgué à l'initiative et à la demande de la Russie avec l'Autriche-Hongrie et France afin d'empêcher toute velléité de création d'un nouvel État dans les Balkans.⁴⁸ Avec l'interdiction, les Ottomans sont allés jusqu'à demander aux représentants de la société biblique américaine de Salonique (*American Bible Society*), que le nom de la Macédoine

⁴⁰ Кабузан, Крестьянская колонизация Северного Причерноморья, p. 313-324.

⁴¹ Висковатов, *Историческое описание одежды*. Les soldats macédoniens, outre l'épée courbée, portaient aussi la lance.

⁴² Висковатов, *Историческое описание одежды*, p. 635.

⁴³ „Гербы Полевых и поселенныхъ Гусарскихъ полковъ с 1776–1783 г.“ in Висковатов, *Историческое описание одежды*, p. 638- 639. Les armes sur le blason ne sont pas des armes contemporaines, mais traditionnelles. On peut penser aux lances du type sarissa, utilisées par les anciens Macédoniens, ce qui plaide en faveur de l'identification de l'autre objet représenté comme un casque comportant des paragnatides relevés, ou comme un couvre-chef typique des anciens Macédoniens.

⁴⁴ Хитрова (ed), *Век Екатерины II*, p. 70.

⁴⁵ Hochedlinger, *Austria's Wars of Emergence*, p. 162; Андонов – Полјански (ed.) *Документи за борбата*, vol. 1, p. 157.

⁴⁶ Radonić, *Prilozi za istoriju*, p. 52–53; Андонов – Полјански (ed.) *Документи за борбата*, vol. 1, p. 158.

⁴⁷ Le document est conservé à la Direction générale des archives du Gouvernement d'État, au Secrétariat aux affaires ottomanes - l'Inspection pour la classification des documents de Roumélie à Istanbul (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Daire Bakanlığı, Rumeli Müfettişliği Tasnifi, Sadar ve Bakitabra Evrakı) photo et traduction de l'ordre en anglais in Найдоска, (ed.) *Отпратени сведоштва*, p. 16.

⁴⁸ Поповски, Деноминацијата на Македонија, p. 149–158.

mentionné dans l'épître de l'apôtre Paul aux Thessaloniens⁴⁹ soit remplacé, dans la traduction du Nouveau Testament, par le nom moderne de vilayet de Selanik / Salonica / Solun.⁵⁰ Le nom de Macédoine est absent même dans les accords internationaux des pays balkaniques, bien qu'ils l'aient utilisé dans leur communication mutuelle. Ainsi, la Macédoine n'est pas nommée dans les accords secrets conclus par les états balkaniques (Grèce et Serbie, Serbie et Bulgarie)⁵¹ sur le partage du territoire de trois vilayets ottomans, qui correspondait à la Macédoine, tandis que les noms de lieux sur les cartes géographiques sont macédoniens. Et encore moins, bien évidemment par ces mêmes États qui après les guerres balkaniques se partagent son territoire.⁵² Après le partage de la Macédoine, le nom a été interdit par les autorités grecques et, dans une moindre mesure, par les autorités bulgares. Le nom de Macédoine était interdit en Grèce jusqu'en 1988, la partie sud et orientale de la Macédoine était nommée Grèce du Nord (*Voreia Ellada*) et Thrace.⁵³ Par contre ni les politiciens macédoniens ni même les nationalistes macédoniens les plus fervents n'ont jamais cherché l'exclusivité pour l'utilisation de ce nom - la preuve en est le mémorandum envoyé à l'occasion de l'accession de la Macédoine à l'organisation des Nations Unis.⁵⁴ De même dans la partie égéenne de la Macédoine (aujourd'hui en Grèce), le nom et la langue macédonienne était non seulement interdit (une amende a été payée pour chaque mot prononcé en macédonien),⁵⁵ mais également par la loi du 21 juillet 1926, les toponymes majoritairement slaves (mais aussi turcs et valaques),⁵⁶ ainsi que les noms de personnes, étant remplacés par des noms grecs, ne s'appliquant que dans la partie grecque de la Macédoine - cela n'a pas été fait dans le Péloponnèse, où les toponymes slaves existent encore aujourd'hui.

Les politiques actuels à l'égard de la question macédonienne et des exigences grecques

L'indépendance de République de Macédoine a provoqué chez ses voisins des réactions vigoureuses, acharnées voir féroces, pour beaucoup inattendues.

⁴⁹ *La Bible, Nouveau Testament*, 1, 7, 8 ; 4,10.

⁵⁰ Voir Turk as the critic of the Bible, *The Sun*, New York, 16 June 1903, p. 12.

⁵¹ Христов – Донеv (ред.), *Македонија во меѓународните договори*, p. 164–166, 182–185; Стојчев – Стојчев, *Букурешкиот мировен договор* p. 446 – 450, carte nos. 15 et 16, p. 467– 470.

⁵² Стојчев – Стојчев, *Букурешкиот мировен договор*, 563–671 (fac-similé de l'accord), p. 672– 676 cartes no. 1–4).

⁵³ Proeva, *Savremeni makedonski mit*, p. 192.

⁵⁴ Voir le texte intégral du mémorandum in Skaric – Apasiev – Patchev (eds), *The Name issue*, part III, Documents, p. 558–563, paragraphe d-e; Георгиевски – Додевски, *Документи за Република Македонија*, кн. III, p. 517–520, p. 519, paragraphe d.

⁵⁵ Karakasidou, *Fields of Wheat*, voir décision no. 134 du 13.12.1936 (dans la municipalité d'Asiros, l'utilisation de tous les idiomes est interdite, à l'exception du grec); ainsi que le serment des habitants du village de Krpešina (maintenant Atrapos) de ne pas parler l'idiome slave, voir *Elliniki* du 8 août 1959 et *Foni tis Kastorias* du 4 octobre 1959. Voir aussi panforth, *The Macedonian conflict*, chap. III; Van Boeschoten, *Ethnicity and the Cultural Division*.

⁵⁶ Simovski, *Atlas of the inhabited places*; Id. Симовски, *Населените места*.

Chacun des voisins a réagi à sa manière, selon les péchés commis dans le passé. Les plus féroces ont été les réactions de son voisin du sud, qui s’est opposée à la reconnaissance internationale en formulant un certain nombre d’objections contre le nom d’État, ce qui impliquerait des revendications territoriales, son drapeau et sa constitution, bien que la « Commission Badinter » ait estimé que la Macédoine remplissait toutes les conditions de reconnaissance internationale imposées par la Communauté européenne (CE).⁵⁷ En niant le nom de l’État, le voisin du sud en réalité nie la nation macédonienne. Cela a été reconnu même par des diplomates expérimentés étrangers,⁵⁸ même si, en raison de leurs intérêts, par la suite ils ont changé d’avis. En 1993, une référence a été imposée à la Macédoine, afin d’être admise aux Nations Unies,⁵⁹ et cela à l’encontre de tous ses principes.⁶⁰ Contrairement à la recommandation des Nations Unies de discuter la différence concernant le nom d’un état indépendant - République de Macédoine - la discussion s’est transformé en négociation sur le nom, la langue et sur l’identité du peuple macédonien. Dans leur exigence les hommes politiques grecs sont allés jusqu’à demander que le nom de l’état macédonien obtienne un attribut géographique ou ethnographique et soit écrit comme un seul mot et sans traduction ?!?! Un tel nom serait compris et pourrait être prononcé par les peuples Slaves uniquement et personne d’autre ne pourrait le comprendre encore moins le prononcer. Pour réussir, les gens devront apprendre le macédonien.⁶¹ Les cyniques diraient que ce serait une grande opportunité pour la langue macédonienne d’obtenir un statut international. Pas mal du tout, n’est pas ?

Par la suite de nombreux noms ridicules et nébuleux ont été proposés.⁶² Des noms proposés circulant dans les médias, trois sont beaucoup plus « irrédentistes » que le nom actuel. ⁶³ Le nom *Gornamakedonija*, qui signifie Haute Macédoine, chez les auteurs anciens, est un nom qui a été utilisé pour la partie nord et continentale de la Macédoine. Il a été mentionné pour la première fois par Hérodote.⁶⁴ Cela montre qu’il est aussi ancien que le nom Macédoine. Cependant, avec un tel nom les Grecs ne résolvent pas le problème des « irrédentistes » de Skopje, considérant que les parties sud-ouest de la Haute Macédoine se situent aujourd’hui

⁵⁷ Voir Conference on Yugoslavia Arbitration Commission, Opinion no 6, paragraphe 5 et 6.

⁵⁸ Волерс, Спорот е прашање на идентитетот, p. 4. Le médiateur des Nations Unies M. Mathew Nimitz, avait aussi avoué que le différend sur le nom était en réalité un différend sur l’identité.

⁵⁹ Ancienne république yougoslave de Macédoine, abrégé en ARYM, (FYROM en anglais) qui est resté en usage pendant 27 ans au lieu de deux mois. Malgré cela, 137 pays l’ont reconnue sous le nom constitutionnel.

⁶⁰ Janev, *The American Journal of International Law*, 1999, p. 155–160.

⁶¹ Comme l’avait déclaré M. Erwan Fouéré, ancien Représentant spécial en République de Macédoine.

⁶² Voir Проева, Кој им подметнува Тројански коњи на Грците, p. 26, traduction en français et en anglais voir Nade Proeva, academia.edu : Qui propose un cheval de Troie aux Grecs ? / Who is infiltrating a Trojan horse amidst the Greeks?

⁶³ Le nom République de Macedoine est présenté comme irrédentiste par les hommes politiques grecs.

⁶⁴ Hérodote, VIII, 137.

au sein de l'état grec où la minorité macédonienne est la plus nombreuse car elle est la moins assimilée.⁶⁵ L'autre nom, *Severnamakedonija* (Macédoine du nord), implique qu'il y a une Macédoine du Sud. Ces noms sont typiques des peuples et des États qui sont divisés et s'efforcent de se réunir. Puisque l'on sait que la partie sud de la Macédoine se trouve à l'intérieur des frontières de l'état grec, une question se pose: où est la solution à la phobie grecque de la réunification prétendue de la nation macédonienne? Le 3ème nom, *Vardarskamakedonija* (Macédoine du Vardar), est le plus grand cheval de Troie que les Grecs eux – même, ou quelqu'un d'autre (M. Nimitz, leurs amis américains, les Européens occidentaux ou peut être des Martiens !?!) proposent. Le fleuve Vardar, qui jaillit à Vrutok près de Gostivar (République de Macédoine) se jette dans la Mer Egéenne (Belo More) dans le golfe de Salonique (Solunski zaliv en macédonien, golfe Thermaic en grec), impliquerait que l'état avec le nom « Macédoine du Vardar » s'étend de Gostivar à Solun (Salonique / Thessalonique). Par conséquent, en soi la question se pose: qui est l'irréductibiliste ou qui propose le cheval de Troie? Le nom *Nova Makedonija* est plus que nébuleux puisque c'est le nom d'un journal comme New York Daily News, New York Times, etc. Notamment *Нова Македонија* est le nom du premier et du plus ancien quotidien macédonien en langue macédonienne standardisée, imprimé pour la première fois en 1944. Ce nom est donc associé à un journal plutôt qu'à un pays. Le nom *Makedonija* (*Skopje*) c'est-à-dire Macédoine (*Skopje*) est le seul nom logique, mais n'était pas acceptable pour le voisin du Sud. Notamment les capitales dans lesquelles se trouvent tous les organes de l'État, à travers lesquelles toutes les politiques sont mises en œuvre, symbolisent l'état et sont souvent utilisées à la place des noms d'état, par ex. «Londres et Paris ont convenu». Mais dire qu'*Athènes et Skopje se sont mis d'accord serait la blague de l'année*. Néanmoins, ils ont été obligés de se mettre d'accord (voir plus bas).

Encore plus irrationnels sont les noms avec attribut ethnographique tels que *Slavo-Makedonija*, *Albansko-Slovenska Makedonija* etc. (traduit en français *Macédoine Slave*, *Macédoine slavo-albanaise*). En effet, il n'y a pas d'exemple de nom de pays avec un attribut ethnique. À savoir, les noms des peuples ainsi que ceux des personnes sont utilisés pour leur propre dénomination, et non pour «expliquer» les processus d'ethnogenèse en utilisant le nom composite! Qu'une telle dénomination est fantomatique et inacceptable, il suffit de dire qu'aucune autre nation, pas seulement dans les Balkans, mais aussi en Europe, n'est marquée d'un tel nom composite. Par exemple, il n'y a pas de *Slavo-Russes*, *Slavo-Serbes*, *Slavo-Polonais*, *Slavo-Croates*, *Slavo-Slovènes* etc. Tout comme il n'y a pas de *Franco-Gaulois*, d'*Arabo-Espagnols* ou de *Romano-Ellines* (Romaïoi-Ellines). Un exemple parlant des Balkans est le nom des Bulgares, pour lesquels n'est pas utilisé le nom *Slavo-Bulgares* – ce qui signifie que, dans l'ethnogenèse des Bulgares modernes, outre l'élément slave, il existait un élément bulgare - non slave c.à.d. turcophone. Bien que moins nombreux, mais constituant la couche dirigeante du

⁶⁵ Sur les méthodes d'assimilation voir Danforth, *The Macedonian conflict*, ch. III; Van Boeschoten, *Ethnicity and the Cultural Division*.

pays, ces turcophones ont peu à peu adopté la langue slave et donné leur nom à la nation aujourd'hui nommée bulgare.

Les spécialistes de l'histoire des Balkans connaissent bien les raisons du comportement irrationnel de l'état grec concernant le nom de la République de Macédoine, dû à la phobie grecque de l'existence d'un État macédonien indépendant (lorsque la République de Macédoine faisait partie de la Yougoslavie, dans les manuels grecs figurait le nom de la République socialiste de Macédoine) et de la nation macédonienne.⁶⁶ Mais il est plus difficile de comprendre le soutien qu'il reçoit de la part des hommes politiques de l'Union Européenne et des États-Unis, qui « n'osaient » pas prononcer le nom de Macédoine lors de leurs visites officielles du pays et pendant les cérémonies,⁶⁷ le remplaçant par les dénominations : votre pays, cet pays etc. C'était une pression subtile pour changer le nom. Cela paraît surtout incohérent pour les pays qui ont quand même reconnu la Macédoine sous son nom constitutionnel. Le cas des États-Unis est indicatif. En 2004, le Président des États-Unis (G. W. Bush), juste un jour après les élections présidentielles,⁶⁸ et deux jours avant le référendum sur une nouvelle circonscription administrative en Macédoine,⁶⁹ a reconnu le nom historique et constitutionnel de la Macédoine.⁷⁰ Cependant, cela n'a été fait que pour des raisons tactiques.⁷¹ L'objectif était de s'assurer que le référendum imposé par l'opposition et les citoyens (180 454 signatures de citoyens de la République de Macédoine ayant le droit de vote ont été déposées à l'assemblée) qui permettraient l'albanisation des régions occidentales du pays (Struga, Kičevo) et même de Skopje n'aboutisse pas à un vote négatif. La coalition au pouvoir dirigée par SDSM, la partie ex-communiste, s'opposait à l'initiative référendaire et exigeait que les citoyens ne votent pas lors du référendum, avec le slogan « Certaines questions ne méritent pas de réponse ». L'objectif a été atteint, le quorum nécessaire de votants n'a pas été atteint et un processus déraisonnable et irréversible d'albanisation a commencé.⁷²

Les grandes puissances d'autrefois qui s'appellent maintenant l'Union européenne (plus les États-Unis, bien évidemment), continuent de s'impliquer dans le « règlement » de la question macédonienne en exigeant que le peuple macédonien

⁶⁶ Voir une analyse détaillée du mythe national grec Proeva, *Savremeni makedonski mit*, p. 190–195.

⁶⁷ Cela est un geste inaperçu et ne fait que refléter leurs « bonnes manières ».

⁶⁸ La date de promulgation de cette décision était bien calculée pour ne pas perdre les voix de la diaspora grecque.

⁶⁹ Il s'agit de référendum relative à la loi sur la circonscription territoriale de la République de Macédoine, qui s'est tenue le 7 novembre 2004.

⁷⁰ Sur la politique de plus puissant pays du monde voir Никовски., *Улогата на САД* ; traduit en russe *США и независимая Македония*, Москва. Институт славяноведения РАН, 2016, et compte – rendu de Proeva, *Razobličavanje jedne politike*, p. 289–292.

⁷¹ Voir Wood, U.S. grants Macedonia the name recognition it wants, *The New York Times*, 5. November 2004, <https://www.nytimes.com/2004/11/05/news/us-grants-macedonia-the-name-recognition-it-wants.html>, consulté le 31 mai 2019.

⁷² Lors du référendum, la majorité s'est prononcée contre nouvelle division territoriale, cependant le référendum a échoué: le pourcentage de 51% requis par la loi n'a pas été atteint (la participation n'était que 26,58 %).

change de nom lui-même, ce qui ne peut pas signifier autre chose que la négation de l'identité macédonienne. Le peuple macédonien, pour changer son nom, était soumis à une pression impitoyable et un chantage imposé principalement par l'Union européenne et les Etats Unis, afin de rejoindre cette même Union et l'OTAN. De la part des démocrates européens, il y avait des menaces sans précédent et scandaleuses. Il suffit de mentionner le menace d'Erwan Fouéré, ancien Représentant spécial en République de Macédoine « La Macédoine est dans une situation de sera ou ne sera pas ». ⁷³ Et encore l'ambassadeur français M. Christian Timonier qui nous a promis le destin de la Corée du Nord : « Le choix est la Macédoine du Nord ou la Corée du Nord, vous devez savoir ce que vous choisirez ». ⁷⁴ Et les hommes politiques macédoniens se taisent, bien sûr. Les ambassadeurs accrédités en Macédoine interviennent dans tous les domaines. Ils ont établi un système selon lequel, si un parti macédonien veut venir ou rester au pouvoir, il doit entrer en coalition avec une partie albanaise, ⁷⁵ ce qui est dans une large mesure anticonstitutionnel. Pour rester au pouvoir la partie régnante doit répondre aux souhaits des partenaires albanais qui sont opposés aux intérêts fondamentaux du peuple macédonien, le peuple constitutif de l'État. Le commissaire de l'Union européenne, Johannes Hahn en permanence enseigne les Macédoniens non seulement ce qu'il faut faire et comment le gérer, mais il ne manque pas non plus l'occasion de les réprimander pour n'importe quoi. L'un des plus actifs est le représentant du berceau de la démocratie moderne M. Christian Timonier, l'Ambassadeur de France, qui en tant qu'acteur de théâtre participe à une campagne médiatique contre la prétendue haine en Macédoine. ⁷⁶ Il faut rappeler ici qu'aucune minorité n'est reconnue dans son pays, considéré comme un modèle démocratique. Les politiques européens critiquent le moindre sentiment national des Macédoniens en le déclarant comme du nationalisme - chauvinisme, assimilant à tort le patriotisme au nationalisme - chauvinisme et en le présentant comme une menace pour la cohabitation en Macédoine. ⁷⁷ Mais la vérité est tout le contraire - le peuple macédonien essaye simplement de défendre le droit universel de rester tel qui est, le droit qui est garanti à tous les peuples du monde. De plus, les Macédoniens sont les « paysans » à la recherche du passé ; des « experts de l'art »

⁷³ Voir aussi l'interview avec Erwan Fouéré de 8. X 2018, https://www.libertas.mk/intervju-so-ervan-fuere-makedonija-e-v/?utm_source=daily.mk&utm_medium=daily.mk, consulté au mois du mai 2019.

⁷⁴ Pour la déclaration lors de la discussion organisée par le ministère des Affaires étrangères, voir <https://www.mkd.mk/makedonija/politika/timonie-izborot-e-severna-makedonija-ili-severna-koreja-treba-da-znaete-shto-kje>, consulté 19 avril 2019.

⁷⁵ C'est le soi-disant „Majski dogovor“ (l'accord de mai), selon lequel les partis politiques gagnants des deux campus ethniques forment le gouvernement. <https://novatv.mk/shto-se-krie-zad-majskiot-dogovor/>, consulté juin 2019; Ванковска, *Политички систем на Република Македонија*, p. 229.

⁷⁶ Voir *Слободен печат*, 3 април 2019, VII/1628, p. 3.

⁷⁷ En ce sens le ministre des Affaires étrangères Nikola Dimitrov, un disciple fidèle, pour ne pas dire l'exécuteur, de cette politique, lors du débat parlementaire (le 3 décembre 2018) sur les amendements constitutionnels, avait déclaré, sans vergogne, que la nation macédonienne a un complexe national, et qu'il avait honte d'écouter les membres de l'opposition. <https://expres.mk/dimitrov-sram-mi-e-da-ve-slusham/> consulté en mai 2019.

ont trouvé le baroque dans le projet néoclassique de Skopje 2014 et l’ont appelé *antiquisation*,⁷⁸ tandis que les «nouveaux» Macédoniens ont dû se tourner vers le passé européen et ses traditions, en négligeant les leurs qui sont authentiques et distinctes des européennes.

Afin de nier l’identité macédonienne, on insiste sur les minorités ethniques en Macédoine, ce qui indiquerait que l’État macédonien n’est pas un état national. En même temps on «oublie» que la situation est la même dans tous les pays des Balkans,⁷⁹ car les minorités, y compris la macédonienne, sont non seulement ignorées, mais également assimilées par des méthodes des plus violentes.⁸⁰ C’est le cas surtout dans l’état grec dont les hommes politiques sont les plus bruyants dans le déni de la nation macédonienne. Notamment aucune minorité, sauf les musulmans, qui ne sont pas une nation, n’est reconnue dans le pays qui se vante d’être le berceau de la démocratie.⁸¹

Dès le début, les pays de l’Union Européenne ne se sont intéressés qu’aux minorités en Macédoine réalisant des projets multi-ethniques et politiques, en particulier concernant la minorité albanaise et soutenant toutes ses revendications, pour le dire clairement. Notamment le 7 janvier 2017 à Tirana, les dirigeants de quatre partis albanais de Macédoine, en présence du Premier ministre albanais, Edi Rama, se sont mis d’accord sur la soi-disant plate-forme de Tirana revendiquant pour la minorité albanaise des droits totalement égaux à ceux des Macédoniens,⁸² afin de transformer leur statut de minorité. Ils ont même exigé l’adoption d’une résolution à l’Assemblée de la République de Macédoine condamnant le génocide contre le peuple albanais en Macédoine entre 1912 et 1956. C’est absurde, car jusqu’en 1945 les Macédoniens étaient sous l’autorité d’autrui et ont été eux-mêmes soumis à la dénationalisation et à la colonisation, donc ‘ils ne pourraient pas commettre un génocide même s’ils le voulaient. Le secrétaire général de l’OTAN, J. Stoltenberg, à la demande du président G. Ivanov de condamner la plate-forme de Tirana, a répondu que l’OTAN ne prenait pas parti!⁸³ D’autre part, dès le début ils prennent parti dans la prétendue dispute sur le nom de la République de Macédoine. Deux poids, deux mesures ou ironie? Que les lecteurs jugent.

La plate-forme de Tirana fut un déclencheur pour l’émergence de l’association non gouvernementale „*За заедничка Македонија*“ (traduit en français Pour une Macédoine pour tous),⁸⁴ qui a créé sa propre plate-forme appelée «македонски

⁷⁸ En réalité il s’agit d’une antiquomanie due à la négation de l’identité macédonienne par ses voisins, voir une analyse en détail dans Proeva, *Savremni makedonski mit*, 176 sqq, surtout 199 sqq.

⁷⁹ D’ailleurs, depuis la dissolution de la Yougoslavie, ils assument une construction internationale des États dans les Balkans.

⁸⁰ Proeva, *Savremeni makedonski mit*, p. 182–195.

⁸¹ Proeva, *Savremeni makedonski mit*, p. 190–195.

⁸² Voir le texte complet *Фокус*, 07. 01. 201, <https://fokus.mk/zaednichkata-platforma-na-albanskite-partii/> ; *Вест*, XVII, no. 5036, 04. 04. 2017, p. 8; *Дневник*, XXI/ 6331, 04. 04. 2017, p. 5.

⁸³ Voir *Дневник*, XXI/6334, 7 април 2017: Еди Рама ќе прави голема Албанија – НАТО и ЕУ ни да писнат, p. 2-3.

⁸⁴ https://mk.wikipedia.org/wiki/За_заедничка_Македонија, consulté 29 mai 2019.

народен документ « (traduit en français Document national macédonien).⁸⁵ Elle était à la tête des manifestations de mécontentement de citoyennes macédoniennes faces aux pressions pour le changement du nom comme condition préalable à l'adhésion à EU et l'OTAN. Du 27 février au 27 avril 2017) les manifestations ont eu lieu tous les jours à 17 heures à partir du bâtiment gouvernemental jusqu'au bâtiment du Parlement.⁸⁶ Ils débutaient avec l'hymne macédonien chanté par le célèbre chanteur d'opéra Igor Durlovski et se terminaient au rythme du battement de cœur de la Macédoine, conçu par le réalisateur Boris Damovski. Les démocrates européens, tels que le commissaire européen Johannes Hahn, n'ont pas tardé de réagir: « Ne nous critiquez pas, cela aura des conséquences pour le pays ». ⁸⁷ Le 27 avril 2017, à la suite d'une session régulière du Parlement et à l'heure de manifestations quotidiennes de la population, une élection illégale du président du Parlement a été organisée. Talat Jafheri⁸⁸ a été élu président sans majorité de voix, avec l'omission d'effectuer la procédure légale pour laquelle aucun procès-verbal n'a été établi, et à juste titre cette élection fut qualifiée de parodie d'élection.⁸⁹ Le président nouvellement élu avait commencé la session de l'assemblée en albanais, et posé le drapeau albanais sur le bureau.⁹⁰ Le peuple, qui défendait son identité et son nom a exprimé sa révolte en entrant dans «sa maison» – la salle pour les sessions,⁹¹ où il a continué, comme tous les jours précédents, à manifester son mécontentement en chantant les chansons patriotiques et en agitant les drapeaux. De cette révolte avaient profité les provocateurs de toutes les couleurs qui ont provoqué un conflit dans la salle de presse ou une conférence s'est déroulée. Parmi les 102 personnes blessées, il n'y avait qu'un seul Albanais ce qui démontre que le mécontentement n'avait pas la connotation ethnique que certains veulent démontrer. Le seul Albanais blessé était Zijadin Sela, l'un des signataires de la plate-forme Tirana, qui avant cela, jour après jour, avait provoqué les Macédoniens avec les déclarations que la nation macédonienne n'existait pas et qu'elle avait été inventée.⁹² L'attitude

⁸⁵ *Дневник*, XXI, 6346, 24 avril 2017, p. 2–3.

⁸⁶ Et très vite, ils se propagèrent dans d'autres villes de Macédoine.

⁸⁷ *Дневник*, бр. 6321, год. xxi, 23. 03. 2017, p. 2–3: Не критикувајте нè, ке има последици за земјата.

⁸⁸ *Talat Xhaferi*; est un ancien officier de l'armée yougoslave (JNA), et de l'armée macédonienne (ARM), dont il a déserté en 2001, rejoignant la 116ème brigade de l'ONA (UCK). Après l'amnistie de quatre affaires («Direction de l'ONA», «Lipkovska brana», «Mavrovski rabotnici» et «Neprošteno», crimes de guerre qui ne sont jamais obsolètes, voté le 20 juillet 2011 au Parlement macédonien, il s'est engagé dans la vie politique en Macédoine en tant que membre du parti albanais DUI. Voir *Утрински Весник*, 20. 07. 2011: Собранието изгласа амнестија за хашките случаи.

⁸⁹ <http://think24.mk/2017/04/29/talat-dhaferi-e-parodija-na-izbor-nema-60-pratenitsi-koi-glasale-za-izbor-na-talat-dhaferi-izborot-e-nelegitimen/> voir aussi <https://www.magazin.mk/џафери-не-е-претседател-на-собранието/>; Ц. Мико, Талат е нивниот вазал во Македонија, *Дневник*, XXI/6369, 11. 05. 2017, p. 14.

⁹⁰ *Дневник*, XXI/6354, 4. 05. 2017, p. 3: Талат Џафери сосе албанското знаме седна во кабинетот на Вељановски.

⁹¹ Voir <https://www.thestar.com.my/news/world/2017/04/28/protesters-enter-macedonia-parliament-after-ethnic-albanian-elected-as-speaker-witnesses>

⁹² *Република*, 06. 03. 2017: Села, Не се сликам со знамето, voir aussi <https://time.mk/>

ignorante envers les Macédoniens de la part de la minorité albanaise est mieux illustrée dans la communauté où les Albanais sont prédominants par l’utilisation d’immenses drapeaux albanais sans que le drapeau macédonien soit apposé pour les fêtes nationales.

Près d’un an après cela (le 27 mars 2018), les participants directs dans le conflit dans la salle de presse, 36 personnes ont été inculpées, y compris les dirigeants de l’association « *За заедничка Македонија* », qui n’étaient même pas présents dans la salle de presse, et le 28 novembre 2017 emprisonnés. En vertu de l’article 313 du code pénal de la République de Macédoine l’accusation a été portée pour menace terroriste de l’ordre constitutionnel et de la sécurité, ainsi que pour tentative de coup d’État le 27 avril 2017.⁹³ Que ce ne soit pas du tout un acte de terrorisme, mais une révolte, la preuve en est la décision de la Cour suprême de Suède à propos de la demande d’extradition d’un participant à la révolte évadé en Suède.⁹⁴

La revendication, imposée par l’état grec, après 27 ans, a été acceptée dans son intégralité et réalisée par le nouveau gouvernement dirigé par le SDSM, parti ex-communiste, mis en place avec l’aide de responsables politiques européens et américains. Le régime actuel a pris le pouvoir en mai 2017, sous les auspices de la communauté internationale⁹⁵ et par le biais de l’arithmétique et de la coalition avec le plus grand parti albanaise,⁹⁶ et non par la victoire électorale (le gagnant de l’élection était VMRO–DPMNE).⁹⁷

Les discussions sur le nom de la République de Macédoine qui irrite tant l’état grec, après une longue interruption se sont intensifiées pendant l’année 2018, à cause des intérêts de l’OTAN qui souhaitait incorporer l’État macédonien alors que l’état grec s’y opposait et refusait le nom de République de Macédoine, qui est le nom constitutionnel de l’État macédonien depuis son instauration en 1944. Au cours de 2018 - l’année du centenaire de la fin de la guerre, les hommes politiques des institutions euro-atlantiques ont réussi à débiter le processus du changement du nom de la République de Macédoine, et pour cette raison, la fin de la Première

cw/05780b089b/potpaluvac-na-etnicki-ogan.html.

⁹³ Voir *Нова Македонија*, LXXIV, 24591, 22. III. 2019, p. 9: М. Калкашлиева, Имаше ли „терористичко загрозување“.

⁹⁴ <https://republika.mk/vesti/makedonija/za-vrhovniot-sud-na-shvedska-upadot-vo-sobranieto-na-27-april-2017-godina-e-bunt-nikako-terorizam/>; Les mêmes décisions ont été prises pour les révoltés qui se sont échappés en Grèce et en Hongrie (La Suède, la Hongrie et la Grèce confirment: ce sont des victimes de la persécution politique en Macédoine), voir <https://republika.mk/vesti/makedonija/shvedska-ungarija-i-greija-potvrdija-ovie-lica-se-zrtvi-na-politichkiot-progon-vo-makedonija/> consulté en septembre 2019.

⁹⁵ Voir Herszenhorn, EU, NATO urge Macedonian leader to allow new government <https://www.politico.eu/article/eu-nato-urge-macedonian-leader-to-allow-new-government/>

⁹⁶ Le gouvernement n’a été voté que six mois après les élections. Ayant reçu une déclaration écrite de Z. Zaev, affirmant que la coalition du SDSM et de la DUI “ne violera pas le caractère unitaire de la Macédoine”, président G. Ivanov lui a confié le mandat de former un gouvernement. Bien sûr, Zaev n’a pas tenu sa promesse, pas plus que les autres promesses faites aux citoyens macédoniens avant et lors des élections. voir <https://www.dw.com/macedonia-gets-new-government-six-months-after->

⁹⁷ <https://netpress.com.mk/konecni-rezultati-od-izborite-vmro-dpmne-osvoi-452-709-sdms-436-469-glasovi/>; consulté en septembre 2019

Guerre mondiale en Macédoine a été correctement célébrée par les démocraties occidentales. Le nom de Macédoine était constamment dans la bouche des mêmes hommes politiques qui, jusqu'à hier n'osaient pas prononcer le nom du pays, le tout dans le but que les Macédoniens « avalent » le changement de nom. De plus, le président du Conseil européen, Donald Tusk, le 27 avril 2018, lors d'une conférence de presse conjointe avec le Premier ministre Zoran Zaev, s'est exprimé en langue macédonienne! Qui plus est à Bruxelles - le cœur de l'UE. Entre autres il a déclaré : « Avec la Bulgarie, vous avez prouvé que s'il existe une volonté de vaincre les sorciers du passé, il y a de l'espoir pour l'avenir. J'espère que vous ferez de même avec la Grèce ». Mais malgré tout, il a utilisé le terme «votre pays» pour désigner la République de Macédoine.⁹⁸

Le changement du nom a été fait de manière malveillante et violente. Lors des négociations plusieurs noms ont été propagés, en public, sous forme de ballons d'essai.⁹⁹ Les politiques se sont fermement engagés à trouver un nom créatif (l'expression préférée de Premier ministre Zoran Zaev). Un des noms proposés pendant le processus avait un adjectif historique - Ilindenska Makedonija (Macédoine d'Ilinden).¹⁰⁰ Bien qu'un tel nom prive les Macédoniens de leur histoire avant 1903, après plusieurs jours de silence taciturne, les politiques grecs, l'ont rejeté apparemment parce que le soulèvement avait pour but la libération de toute la Macédoine, dont la plus grande partie aujourd'hui se trouve en Grèce!

Le processus de changement forcé du nom de la République de Macédoine a été mené par les mondialistes de Bruxelles et de Washington, et mis en œuvre par leur gouvernement fantoche en Macédoine. Toutes les chartes, lois et réglementations internationales possibles ont été violées de manière brutale afin que le nom constitutionnel du pays soit modifié : depuis l'accord de Prespa (signé le 17 juin 2018, par les ministres des affaires étrangères de la République de Macédoine - Nikola Dimitrov¹⁰¹ et de Grèce - Nikos Kozias sur la rive du lac de Prespa, au village Nivici – renommé en grec Psarades aujourd'hui en Grèce),¹⁰² pour en finir par un acte criminel en raison de la nécessité d'obtenir un vote à la majorité des deux tiers pour le changement de nom constitutionnel. Contre la volonté des Macédoniens, une ingénierie nationale sophistiquée leur a été imposée sans débat démocratique et à travers la violation de l'état de droit, complètement négligeant les résultats du référendum qui a eu lieu le 30 septembre 2018. Notamment les deux tiers des Macédoniennes par une résistance du type Gandhien - abstention au

⁹⁸ voir <https://www.brief.mk/vo-zhivo-pres-konferentsija-na-premierot-zaev-i-pretседателот-na-evropskiot-sovet-donald-tusk/> consulté en mai 2019

⁹⁹ Voir Проєва, *Сконско* EXO, no 63, 15. 03. 2017, p. 26, voir traduction en français et anglais Nade Proeva, academia.edu : Who is infiltrating a Trojan horse amidst the Greeks?

¹⁰⁰ Le nom de l'insurrection du peuple macédonien contre les Ottomans, le 2 août 1903, qui est commémoré comme une fête nationale en République de Macédoine.

¹⁰¹ Sans l'autorisation du Président de la République qui, selon les lois, signe les contrats internationaux ou donne le mandat à un autre, et qui a été exclu lors des négociations, ainsi que l'opposition.

¹⁰² Voir texte intégral *Фокус*, 26. 7. 2017, <https://fokus.mk/tseliot-dogovor-pomegu-makedonija-i-bugarija>.

référendum, a refusé d'accepter l'accord de Prespa. (**Fig. 10**) Afin d'obtenir une réponse positive au référendum sur le nom, une campagne sans précédent et avec des moyens illégaux a été lancée. Contrairement à la loi la campagne a été menée par le Gouvernement macédonien, soutenue sans vergogne par les politiques du monde entier qui n'arrêtaient pas de répéter qu'il était nécessaire d'aller voter au référendum et que le devoir patriotique était de voter «pour» au référendum.¹⁰³ Les hommes les plus importants de la politique mondiale sont venus en Macédoine, en commençant par le secrétaire général de l'OTAN,¹⁰⁴ en passant par les ministres des Affaires étrangères de l'Union européenne, les membres du parlement européen, des sénateurs américains, jusqu'à la chancelière allemande *Frau* Angela Merkel, dont la première visite en République de Macédoine a eu lieu le jour de l'indépendance de République de Macédoine, le 8 septembre. Elle nous a « appris » qu'il s'agissait du vote le plus important de l'histoire de notre pays.¹⁰⁵ L'exception était « sa Majesté » Emmanuel Macron, président de la République Française, berceau de la démocratie contemporaine, qui a rendu grand grâce aux Macédoniens en lisant un message vidéo avec une expression figée et ennuyeuse.¹⁰⁶ C'est un changement radical dans la politique de la France en ce qui concerne le nom de la République de Macédoine.¹⁰⁷ Il n'est pas nécessaire de mentionner les hauts représentants des États-Unis, ils sont là, tout le temps, en Macédoine ils sont comme chez eux.¹⁰⁸ Plus grave encore, la plus haute institution scientifique, « l'Académie macédonienne des sciences et des arts » (acronyme MANU) s'est tue. Cependant, après un long silence, au beau milieu de la campagne référendaire, MANU s'est impliquée dans un débat pour présenter l'accord aux citoyens comme un fait accompli avant même que les citoyens ne se soient déclarés. Ainsi, l'Académie macédonienne est devenue complice dans le processus politique pour le changement du nom.¹⁰⁹ Les participants au débat étaient les politiques de Macédoine et ambassadeurs des États-Unis, de France et Allemagne dont le but était de présenter les thèses scientifiques et d'expertise ?? Les hommes politiques ont joué avec les terminologies de citoyenneté et nationalité, pour lesquels dans la langue anglais on utilise le même mot - nationality. Or, on peut être citoyen de plusieurs états mais on ne peut pas avoir qu'une nationalité, sauf pour les Grecs évidemment. Ainsi, on ne peut pas être à la fois Grec et Macédonien, comme nous l'entendons de nos voisins du sud.

¹⁰³ Voir *Слободен печат*, VI/1460, 13. 09. 2018, p. 5 (Ed. Kukan).

¹⁰⁴ Stoltenberg and Kurz in Macedonia before Merkel, www.europeanwesternbalkans.com. European Western Balkans, consulté le 24 Septembre 2018.

¹⁰⁵ Merkel Urges Macedonians To Vote For Name Change, Possibility For EU, NATO Membership. www.rferl.org. RFERL, consulté le 24 Septembre 2018.

¹⁰⁶ official facebook: <https://www.facebook.com/Kanal5Televizija/Web>: <http://kanal5.mk/>

¹⁰⁷ Ce revirement a commencé au temps du président Nicolas Sarkozy. Voir par ex. l'attitude du président Jacques Chirac, décédé récemment voir Плевнеш, Жак Ширак, *Нова Македонија*, бр. 24749, 03. 10. 2019, p. 10.

¹⁰⁸ Parmi eux figurait G. Matis, secrétaire à la Défense des États-Unis, voir *Слободен печат*, VI/1464, 18. 09. 2018, p. 3.

¹⁰⁹ L'organisateur du débat était le Centre pour les stratégies et les analyses de MANU, en coopération avec le club diplomatique du ministère des Affaires étrangères. Voir Спогодбата од Преспа: Меѓународно значење и импликации.

Notamment le 9 mai 2009, Kostas Karamanlis, Premier ministre du voisin du Sud, a déclaré devant les membres de Comité central de son partie: « Nous, les fiers Macédoniens... ». ¹¹⁰ Alors la question se pose : Que sont les Grecs, et l'identité de qui est incertaine, la leur ou l'identité des Macédoniens, comme ils le soutiennent avec persistance. Si les Grecs modernes sont Macédoniens, pourquoi n'ont-ils pas nommé leur pays la Macédoine, mais l'on appelle la Grèce? D'autre part, le nom de Macédoine a été utilisé pour la première fois pour désigner un État par les Macédoniens, la population majoritaire de la Macédoine. Et la règle juridique est : qui prior est tempore, prior est jure. ¹¹¹ En conséquence, lorsqu'il existe deux intérêts en équité en concurrence, l'équité est au premier (République de Macédoine), qui est prioritaire par rapport à l'autre (Grèce), le droit du premier entré l'emporte. Alors que le nom et la langue ont été interdits sur le territoire de l'état de voisin du sud, les Macédoniens l'utilisaient à des fins nationales, culturelles et sociales pour se faire connaître et le cyrillique macédonien a été inscrit dans la résolution d'une conférence de la Commission de normalisation des noms de l'ONU tenu à Athènes même. ¹¹² Après tout, le référendum a tout de même échoué. Bien qu'il y ait eu bourrage des urnes dans les zones rurales à la population à prédominance albanaise, ¹¹³ le référendum s'est soldé par un échec (deux tiers des électeurs inscrits n'ont pas voté), ce qui signifie que la décision n'a pas été adoptée. ¹¹⁴ La question référendaire était composée de trois questions: «Acceptez-vous l'adhésion à l'UE et à l'OTAN en acceptant l'accord conclu entre la République de Macédoine et la République de Grèce?» La question qui est ironiquement décrite comme «trois fois en une», comme le nom du café soluble instantané, correspond bien à la psychologie de nos politiques actuels – eux même instantanés. Il était impossible de donner une réponse claire à une telle question. La question a été considérée comme une des plus fallacieuses et des plus perfides de l'histoire des référendums, non seulement par les experts nationaux, mais également étrangers, ¹¹⁵ et l'accord de Prespa comme une trahison des principes fondamentaux du droit international, en accordant à l'état grec le droit de s'immiscer dans les affaires intérieures d'un autre pays qui est en plus son voisin. ¹¹⁶

¹¹⁰ Voir *Утрински Весник*, 11. 05. 2009, 2982, p. 4.

¹¹¹ Littéralement celui qui est premier dans le temps est plus fort en revendication c'est-à-dire que la raison du premier est toujours la meilleure.

¹¹² Third United Nations conference on the standardization of Geographical Names, vol I, ch. III, paragraphe 11, p. 29.

¹¹³ Dans l'intervalle entre 18h30 et 19h00, un électeur aurait voté toutes les 5 secondes, voir <https://kurir.mk/makedonija/vesti/rekordno-polnenje-na-kutii-za-referendumot-vo-centar-zupa-od-18-30-do-19-chasot-se-glasalo-na-sekoi-5-sekundi/>

¹¹⁴ voir *Нова Македонија*, LXXVIII/ 24449, 01. 10. 2018, p. 3 ДИК: Одлуката на референдумот не е усвоена,

¹¹⁵ Хубериас, Македонија - привидението исчезна, p. 1–2. Voir plus de détails sur le référendum https://en.wikipedia.org/wiki/2018_Macedonian_referendum,

¹¹⁶ Carlos Flores Juberías, El acuerdo para el cambio de nombre del país entrañaba en puridad una traición a los principios más arraigados del Derecho internacional https://elpais.com/internacional/2018/10/01/actualidad/1538389185_729745.html,

Bien que le Premier ministre et le ministre des Affaires étrangères aient promis que l’accord de Prespa ne serait pas mis en œuvre si le référendum échouait et que des élections législatives anticipées seraient organisées,¹¹⁷ les Macédoniens ont été à nouveau dupés avec l’explication que la majorité des électeurs qui ont voté lors du référendum a voté « pour » et que le silence du peuple reflétait son désintérêt et laissait à ses représentants le soin de prendre la décision en son nom. Et la question qui se pose d’elle-même est : pourquoi organise-t-on un référendum si les politiciens sont capables et censés tout résoudre. Même le secrétaire général de l’OTAN, Jens Stoltenberg, à la réunion des ministres de la Défense et des Affaires étrangères des États membres de l’UE à Luxembourg le 25 juin 2018, a fait valoir que la Macédoine ne deviendrait membre à part entière de l’OTAN que si le référendum aboutissait, c’est-à-dire si les citoyens soutenaient l’accord avec la Grèce.¹¹⁸ Mais, sans tenir compte du résultat du référendum manqué, (le changement du nom n’a pas reçu le soutien des citoyens lors du référendum) le nouveau nom a été voté par une poignée de députés vénaux et corrompus. Le référendum sur le soi-disant accord de Prespa n’a pas pris une nouvelle décision qui remplacerait la précédente sur la sécession de la Yougoslavie et l’indépendance de la République de Macédoine, le 8 septembre 1991. En conséquence, la décision du Parlement est en contradiction avec la décision impérative du référendum de 1991. Malgré cela le gouvernement fantoche a procédé au changement du nom et de la Constitution de la République.¹¹⁹ Néanmoins, la dernière étape, la plus importante - la modification de la Constitution - a été lancée par le Gouvernement.¹²⁰ En raison de cette procédure illégale, le président de la République de Macédoine, le prof. Dr. Gjorgje Ivanov n’a pas signé la loi de ratification de l’accord voté au parlement le 20 juin 2018, et le Parlement a dû procéder à un deuxième vote.¹²¹ Le changement forcé de la constitution est un délit pénal punissable par l’article 315 du code pénal de République de Macédoine. L’adoption d’amendements constitutionnels nécessitait une majorité des deux tiers. Ceci a été réalisé avec les voix de huit députés sous pression. Et la façon d’obtenir leurs voix a été suggérée par des hommes politiques européens qui donne tout le temps aux Macédoniens des leçons sur l’état de droit et la démocratie. Notamment le commissaire européen Johannes Han a publiquement suggéré au Premier ministre Zoran Zaev d’appliquer, si nécessaire, la méthode des Balkans (*Ich glaube an einen Mix aus Balkan und Ratio*)¹²² pour obtenir la majorité des deux tiers. La géométrie variable des démocrates des pays d’Europe occidentale qui « aiment la justice » mais ne respectent pas le droit in-

¹¹⁷ *Слободен печат*, VI/1476, 2. 10. 2018, p. 4–5: Без цензуз и консензус одиме на избори!

¹¹⁸ Voir https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_156250.htm

¹¹⁹ Voir <https://expres.mk/zvukot-na-tishinata-pishuva-gordana-siljanovska-davkova/>

¹²⁰ Au dernier moment, l’Académie macédonienne des sciences et des arts de la République de Macédoine s’est manifestée et a justifié cet acte. L’avis a été expliqué par l’ancien président de l’académie et professeur de droit, voir *Слободен печат*, VI/1483, 10/11. 10. 2018, p. 3.

¹²¹ Voir *Нова Македонија*, LXXIII/243080, 06. 07. 2018, p. 2: Собранието повторно го изгласа законот за ратификација на Договорот за името.

¹²² Déclaration pour le journal autrichien *Kurier* de 5. X. 2018, voir <https://kurier.at/politik/ausland/ich-glaube-an-einen-mix-aus-ratio-und-balkan/400136696>, consulté en mars 2019.

ternational, a été illustré de manière pittoresque par des dessinateurs.¹²³ (Fig. 11) Bien entendu, leur suggestion a été mise en oeuvre. À savoir qu'une majorité des deux tiers a été obtenue par des procédures et des méthodes illégales, telles que des pressions sur les députés déjà inculpés et emprisonnés, reconnus coupables ou lourdement accusés. D'abord, l'emprisonnement précipité des trois députés¹²⁴ a été remplacé par la détention à domicile, puis ceux-ci ont été libérés juste avant le vote en faveur de l'adoption des amendements constitutionnels, et enfin des amendements ont été apportés au Code pénal de telle façon que bon nombre des chefs d'accusation retenus contre les députés ont été levés. Par une loi d'amnistie anticonstitutionnelle, la responsabilité des «portiers du mal», c'est-à-dire de ceux qui ont ouvert les portes du Parlement et ont permis l'entrée de manifestants et de fauteurs de troubles, le 27 mars 2017, a été annulée. Finalement, le 19 octobre 2018 une décision a été prise pour modifier la Constitution de la République de Macédoine,¹²⁵ c'est-à-dire son préambule et adopter quatre amendements conformément aux souhaits du voisin du Sud et selon le modèle de sa constitution. Le 11 janvier 2019, lors de la 75e session de l'Assemblée, le Parlement a adopté les amendements aux articles nos 33, 34, 35 et 36 à la Constitution de la République de Macédoine.¹²⁶ Après la promulgation des amendements constitutionnels, une loi sur la mise en œuvre des amendements a également été adoptée. La décision de promulguer les amendements constitutionnels en question a été signée par le président du Parlement de la République de Macédoine et contrairement à la loi promulguée sans la signature de Président de la République.¹²⁷ Pour illustrer dans quel mesure ces changements sont préjudiciables à l'identité macédonienne il suffit de mentionner un seul amendement. Notamment, selon l'amendement n° 4, l'État de Macédoine devrait se préoccuper des droits de ses citoyens vivant à l'étranger, c'est-à-dire de la diaspora,¹²⁸ car imaginez-vous, c'est ainsi dans la Constitution grecque! Une telle demande ne peut être acceptée que par des hommes politiques qui ne comprennent pas la signification de mots diaspora et minorité. À savoir, le voisin du Sud ne peut pas protéger la minorité grecque même s'il le souhaite, car le territoire de l'état du voisin du Sud est beaucoup plus vaste que son territoire géographique et ethnique et ne peut donc avoir de minorité en dehors de ses frontières. Au contraire, à l'intérieur de ses frontières, il y a des minorités d'autres peuples qui y sont restés malgré les nombreux échanges de populations¹²⁹ et l'assimilation

¹²³ La caricature d'Igor Manojlovski, publiée dans le quotidien *Нова Македонија*, LXXVIII / 24456, 09. 10. 2018, p. 3.

¹²⁴ Krsto Mukovski, Sašo Vasilevski, et Ljuben Arnaudov.

¹²⁵ Апасиев, *Собраниската одлука за уставни измени не може да произведе правно дејство*, voir <http://respublica.edu.mk/blog/2018-10-31-10-37-19>, consulté en mai 2019.

¹²⁶ https://vlada.mk/sites/default/files/dokumenti/odluka_za_proglasuvanje_novi_amandmani.pdf consulté en mai 2019.

¹²⁷ Publiée dans *Службен Весник*, no 6, 12, l'année LXXV, janvier 2019, p. 2.

¹²⁸ <https://www.sobranie.mk/content/Odluki%20USTAV/UstavSRSM.pdf>

¹²⁹ Le 20 septembre 1919, à Neuilly, en France, la Convention sur l'échange volontaire de la minorité grecque de l'État bulgare avec la minorité "bulgare" de l'État grec (Macédoine et Thrace) a été signée par les ministres des Affaires étrangères des deux pays, Kalfov – Politis, (Do-

forcée perpétrée par l'état grec, ce qui est toujours le cas.¹³⁰ La carte ethnographique publiée en 1926 par la Société des Nations indique très clairement la colonisation de la Macédoine égéenne par la population gréco-phones d'Asie Mineure,¹³¹ ainsi que la corrélation avec les autres minorités ethniques.¹³² En raison d'une telle situation ethnique, l'État grec qui s'était élargi après les guerres balkaniques, fut obligé de garantir à la minorité macédonienne le droit d'utiliser sa langue maternelle. En 1920, à Sèvres (France) un accord a été signé.¹³³ Cependant, l'État grec n'a absolument pas garanti l'utilisation de la langue maternelle, comme il était demandé par la Société des Nations, mais a commencé à nier la minorité macédonienne et à l'assimiler à l'aide des méthodes les plus intransigeantes,¹³⁴ tout d'abord en interdisant l'utilisation de la langue maternelle. La terminologie pour la population de la partie grecque de Macédoine est révélatrice. Notamment, les nouveaux venus encore aujourd'hui s'appellent *madziri* (ar. *muhagir*) - étrangers, tandis que les Macédoniens s'appellent *entopioi* (gr.) - autochtones ou *endopiai Makedones* – Macédoniens autochtone. Le Gouvernement macédonien, par l'amendement no 4 à la Constitution, laisse sa minorité non seulement à la merci des autorités grecques mais également à celles de tous les pays voisins. Et qui plus est, le Ministre des affaires étrangères, fils d'un enfant réfugié de la guerre civile grecque (1946–1949), ainsi que d'autres membres du Gouvernement n'osent pas dire qu'il y a des gens dans la partie grecque de la Macédoine qui parlent macédonien.¹³⁵

Bien qu'il soit clair que l'identité ne peut pas être sujette à une reconnaissance juridique, le ministre des Affaires étrangères de la République de Macédoine, Nikola Dimitrov, doté d'une formation juridique, ainsi que le Premier ministre, avaient acceptés que l'adjectif macédonien soit supprimé des institutions de l'État, car selon

cument no. LoN: 41/39337 (19–27) R 1695) voir M. Миноски, *Македонија во меѓународните*, document no. 33, p. 184 – 188; M. Stojković, *Balkanski ugovorni odnosi...*, vol. II, document no. 223, p. 94–97. De même après la guerre gréco-turque (1919 – 1922) le 30 janvier 1923, à Lausanne (Suisse) a été signé l'accord sur l'échange obligatoire de la population islamisée de l'état grecque pour les chrétiens de la Turquie, voir *League of Nations Treaty Series*, vol. 32, 1925, p. 76–87, Document No. 807; M. Миноски, *Македонија во меѓународните...*, document no. 41, p. 236–244; M. Stojković, *Balkanski ugovorni...*, vol. II, Document no. 242, p. 155–162.

¹³⁰ En ce qui concerne le statut des minorités dans ces pays, les rapports du Comité de Helsinki sont clairs, voir Human Rights Watch: *Denying Ethnic Identity; Destroying Ethnic Identity*; „*News from Helsinki Watch*” 1994; ainsi que les rapports annuels du département d'État américain.

¹³¹ *Greek Refugee Settlement*, t. II, 32.

¹³² Les gréco-phones d'Asie mineure ont été abrités en Macédoine, ce qui a entraîné une modification considérable du tableau ethnique. Pour leur hébergement, l'Etat grec recevra un soutien financier de la Société des Nations. Voir la collection de protocoles *The Settlement of greek Refugees*.

¹³³ Déclaration d'Evangelos Venizelos du 11. 10. 1930: „... que la question de la minorité macédonienne sera réglée et qu'il s'engagera à ouvrir les écoles si la population le demande ...” B. Кушевски, *Македонското прашање*, p. 117–170.

¹³⁴ Karakasidou, *Fields of Wheat*, ch. 4; Ead., Transformation of Identity, in Roudometof, ed. *The Macedonian Question*.

¹³⁵ *Слободен печат*, VII/1610, p. 5; *Слободен печат*, VII/1611, p. 6; *Слободен печат*, VII/1617, 8.

l'accord de Prespa le changement du nom doit être appliqué *erga omnes*. Toutes les institutions macédoniennes faisant référence à l'identité nationale macédonienne, soit un total de 136, doivent supprimer la forme d'adjectif macédonien et la remplacer par l'adjectif « national », ¹³⁶ ce qui signifie inévitablement la perte d'identité des Macédoniens, ainsi qu'ajouter le nouveau nom imposé « Severna Makedonija » (Macédoine du Nord). Une seule exception est faite pour le théâtre macédonien car il serait absurde d'avoir des théâtres des minorités nationales (théâtre turc, albanais etc.), mais pas un théâtre national macédonien de la nation majoritaire du pays ! Dans l'état macédonien il n'y aura donc plus d'orchestre philharmonique macédonien, d'Académie macédonienne des sciences et des arts et d'autres institutions culturelles et scientifiques de la nation majoritaire de l'État ! Les citoyens macédoniens, semblables aux Juifs pendant la Seconde Guerre mondiale, quand ils quittèrent leur pays, sont stigmatisés par un tampon sur leurs passeports en cours de validité. Autrement dit, les autorités frontalières frappent un sceau en trois langues (macédonien, français et anglais), indiquant que ce passeport appartient à la République de Macédoine du Nord. Il faut bien garder la tradition de l'Holocauste, n'est-ce pas ? À savoir que les passeports et tous les autres documents personnels devraient être remplacés d'ici cinq ans avec le nouveau nom sur lequel le Premier ministre, s'est entendu lui-même avec l'élite politique occidentale. Certainement les citoyens paieront eux-mêmes tous les frais de remplacement de leurs documents personnels.

Le peuple macédonien a été et est toujours bombardé de manière malhonnête avec une fausse « euro-idéologie » et une propagande pro-européenne pour débloquer l'adhésion à l'Union européenne et à l'OTAN au nom desquelles il a dû abandonner son propre nom. C'est un très lourd tribut et beaucoup de gens ne peuvent simplement pas l'accepter, car c'est un choc d'identité, accompli par des changements constitutionnels illégitimes. Les changements politiques forcés, tels que le changement de nom du pays, la redéfinition de son patrimoine historique et culturel sont effectués par ce gouvernement illégitime simplement pour plaire au nationalisme grec et satisfaire les intérêts stratégiques des grandes puissances, en premier lieu l'américaine. L'État macédonien authentique n'existe plus et l'érosion de l'histoire et de la culture de Macédoine est en train de se produire. Les Macédoniens sont accusés du vol du patrimoine historique de ses voisins. Les politiques de cet État nouveau-né (ironiquement appelé Severdjistan, traduit en français Nordistan), ont accepté la philosophie de la mémoire courte ainsi que toutes les conditions des élites européennes et de l'OTAN, qui leur promet le bonheur et la fierté. Selon ces changements le pays, ses habitants et surtout son patrimoine ne sont pas considérés comme européens dans le sens historique et culturel. Le gouvernement macédonien actuel, parmi les premiers, s'est précipité à déclarer qu'il ferait un don pour les travaux de rénovation de l'église Notre-Dame, récemment incendiée à Paris. Par contre, le gouvernement n'a pas l'intention de donner de l'argent pour le patrimoine culturel macédonien qui s'effondre, comme l'aqueduc de Skopje, l'église de Kurbinovo datée du 12 siècle, et bien d'autres, bien qu'il s'agisse d'un

¹³⁶ *Слободен печат*, VII/ 1605, 07. III. 2019, p. 4.

patrimoine macédonien. C’est très compréhensible – à savoir, l’état qui est né hier a un nouvel héritage culturel, à savoir le patrimoine européen. C’est une situation triste et révoltante pour tous ceux qui doivent faire face à une telle réalité.

Le nouveau nom est utilisé avec plus d’ardeur par le Premier ministre Zoran Zaev, lui-même, lors de chaque apparition publique, même dans le contexte historique. Notamment, dans ses discours, le Premier ministre « antidate » le nom du pays. Il suffit de citer un seul exemple : lors du déjeuner de prière pour le 15e anniversaire de la mort tragique de Boris Trajkovski, deuxième président de la Macédoine indépendante, il a déclaré que celui – ci été le vice-ministre de la République de Macédoine du Nord ?!¹³⁷ Si ce n’était pas triste ce serait drôle, pour ne pas dire stupide.

La pression occidentale a joué un rôle décisif dans l’ingénierie nationale qui a été imposée sans débat démocratique et à travers la violation de l’état de droit. C’est là tout le contraire des valeurs et des principes que mettent en avant l’Union européenne, mais qu’elle se garde bien de mettre en œuvre. Ici en l’espèce, le principe de la « Défense du droit des peuples à disposer d’eux-mêmes », que l’Union européenne, prétend promouvoir et défendre.

Il est plus qu’évident que l’accord de Prespa ne résolut rien et qu’il apportera plus de problèmes, non seulement dans notre pays, mais aussi chez le voisin du sud. Les Macédoniens ne se réconcilieront jamais avec leur élimination, ce qui signifie que les hommes politiques grecs avec l’aide des politiques du monde au lieu d’avoir un ami fidèle ont créé un voisin sérieusement réticent et méfiant.

Le traité de Prespa n’est qu’apparemment, une fructueuse et efficace solution au différend inventé par les voisins du Sud, qui est considéré comme bilatéral. En fait, il s’agit essentiellement d’un problème et d’un acte unilatéral, car seul le voisin du sud a un problème avec le nom de Macédoine, pas les Macédoniens, à qui le droit à l’autodétermination est refusé, à la fois en tant que nation et en tant qu’État. Gjorgje Ivanov, président de la République de Macédoine, le 23 septembre 2018, lors de ses 73 sessions de l’Assemblée générale annuelle des Nations Unies, a clairement expliqué ce point. Il a appelé les pays qui ont reconnu la Macédoine sous le nom constitutionnel (environ 130) à ne pas changer leur décision.¹³⁸ En résolvant le différend entre les deux pays, l’un plus faible que l’autre, mais tous deux caractérisés par une profonde érosion politique et économique au niveau interne, les centres de pouvoir externes tiraient les ficelles en utilisant leurs faiblesses pour résoudre le problème et ajuster la carte géopolitique en fonction de leurs propres intérêts et leurs priorités.¹³⁹ Lorsqu’on lit les dispositions de l’Accord de Prespa, la similitude avec les exigences en 10 points (le dit ultimatum de Juillet) qui a été

¹³⁷ <https://expres.mk/spored-zaev-boris-trajkovski-beshe-zamenik-minister-vo-mnr-na-republika-severna-makedonija/> consulté le 26 février 2019.

¹³⁸ Voir le texte complet du discours <http://president.mk/mk/2011-06-17-09-55-07/2011-07-19-10-40-39/5333.html>, voir aussi <https://gadebate.un.org/en/73/former-yugoslav-republic-macedonia>, consulté en mars 2019

¹³⁹ L’analyse de l’accord de Prespa chez Vankovska, A Diplomatic Fairytale or Geopolitics as Usual:

livrée, avant le début de la Première Guerre mondiale, de l'Autriche-Hongrie à la Serbie, prétendument dans le but de prévenir la haine et l'hostilité, est choquante.¹⁴⁰ Il suffit d'en mentionner seulement deux: l'interdiction de toute publication et tout outil pédagogique dans le système éducatif (dans le cas de Macédoine la révision des manuels scolaires par une commission d'état); l'ouverture d'une procédure judiciaire pour les complices de l'assassinat de Sarajevo (en Macédoine pour les leaders du mouvement «*За заедничка Македонија*» - Pour une Macédoine pour tous). Et au lieu d'une réconciliation, alors qu'ils tentent de nous convaincre, cet accord a provoqué une nouvelle division des deux peuples. Le nationalisme a fait irruption de part et d'autre de la frontière. Il est notoire que les deux sociétés sont fortement perturbées par la «solution» du problème de la dénomination.¹⁴¹

A vrai dire, la sincérité, la volonté de reconnaître les péchés et de se pardonner, devrait être le premier pas pour la réconciliation et l'amitié. Cela concerne principalement la guerre civile grecque (1946 -1949). Dans l'historiographie officielle grecque la guerre civile est interprétée comme une tentative stalinienne d'englober la Grèce dans le camp socialiste sous contrôle de l'URSS. L'armée démocratique de la Grèce (DES) qui était dirigée par le parti communiste grec avait succédé à l'armée populaire de libération nationale grecque (ELAS) vaincue par les forces nazies allemandes et les fascistes grecs monarchistes. Au début de 1946, l'organisation macédonienne du «Front de libération national» (NOF),¹⁴² qui fonctionnait et opérait auparavant de manière autonome et sous les auspices du Parti communiste macédonien (KPM) dans les régions grecques habitées par des Macédoniens, avec 14 détachements d'origine macédonienne, a rejoint l'armée démocratique grecque. La raison en était la position du parti communiste grec vis-à-vis de la question nationale macédonienne qui reconnaît le droit à l'organisation sociale et politique des Macédoniens au sein de l'État grec. Après l'échec de la guerre, les combattants de l'armée démocratique de Grèce qui ont réussi à s'échapper du pays ont été privés de la citoyenneté grecque et du retour dans leur propre pays. Les combattants qui n'avaient pas quitté le pays ont été condamnés à la prison à perpétuité ou à la peine capitale. En ce qui concerne les Macédoniens plus de 50 000 combattants et population civile ont trouvé refuge, dont 30 000 en Yougoslavie et 20 000 dans des pays d'Europe orientale. Parmi ceux-ci, 5 479 ont été installés en Pologne, 4000 en Roumanie, 3 800 en Tchécoslovaquie, 3 299 en Hongrie, 2 954 en URSS etc. En 1982, le gouvernement grec a adopté une loi autorisant le retour des réfugiés de la guerre civile uniquement s'ils étaient grecs de naissance.¹⁴³

¹⁴⁰ Radojević - Dimić, *Serbia in the Great War*.

¹⁴¹ <https://emagazin.mk/video-vo-grci-a-bica-kambani-vo-znak-na-zhalost-za-ratifikacija-na-dogovorot-od-prespa-sedishtata-na-siriza-gi-chuva-polici-ata/>

¹⁴² Organisation politique et militaire de Macédoniens de Macédoine égéenne englobé par l'état grec, formée en 1945, après la dissolution du Front de libération slave-macédonien (SNOF).

¹⁴³ Sur l'évacuation et le destin des femmes et des enfants Voir Proeva, *Savremeni makedonski mit*, pp. 192–193 ; Batisse, *Retour sur les enfants-refugiés*, p. 26-30 ; Sur les drames personnels de ces exilés voir Mazower (ed), *After the War* ; Danforth – Van Boeschoten, *Children of the Greek Civil War*.

L'amitié avec le voisin du sud sera possible lorsqu'un Willy Brandt naîtra en Grèce et s'agenouillera devant la tombe d'un civil tué dans un de villages macédoniens détruits pendant la guerre civile (1946 - 1949). Sur la tombe d'un civil tué, car il n'y a pas un seul monument aux victimes de la guerre civile sur le territoire du voisin du sud. Et il serait souhaitable d'être rejoint par un Willy Brandt anglais en occurrence, parce que les villages macédoniens ont été rasés par les bombes au napalm de l'aviation anglaise.¹⁴⁴ Ainsi pourront-ils s'agenouiller plus facilement et se prosterner devant les tombes des victimes innocentes.

Fig. 1. L'affiche de l'exposition „Le front d'Orient“ à Skopje.

¹⁴⁴ Richter, *British Intervention in Greece*.

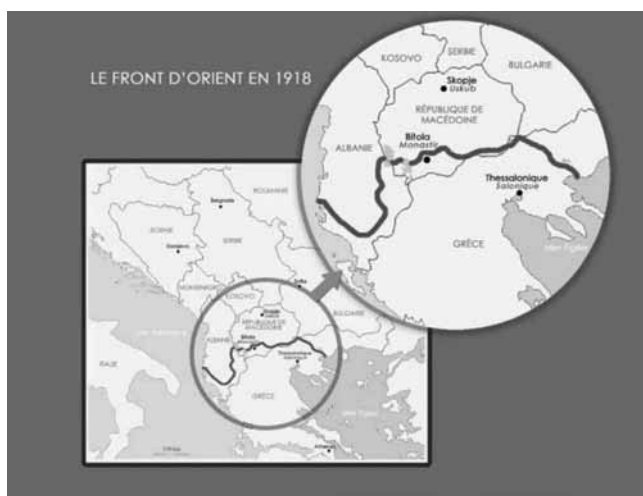

Fig. 2 La ligne de front inexistante en Albanie

Fig. 3. Pierre tombale de P. Liskovski du village Dobruševo, Bitola, soldat dans trois armées

Fig. 4. La couverture du livre *Otpretani svedoštva*, traduit en français *Témoignages Révélés*

Fig. 5. Invitation bilingue pour l'exposition: »The Balkans, a shared heritage « – Antiquity

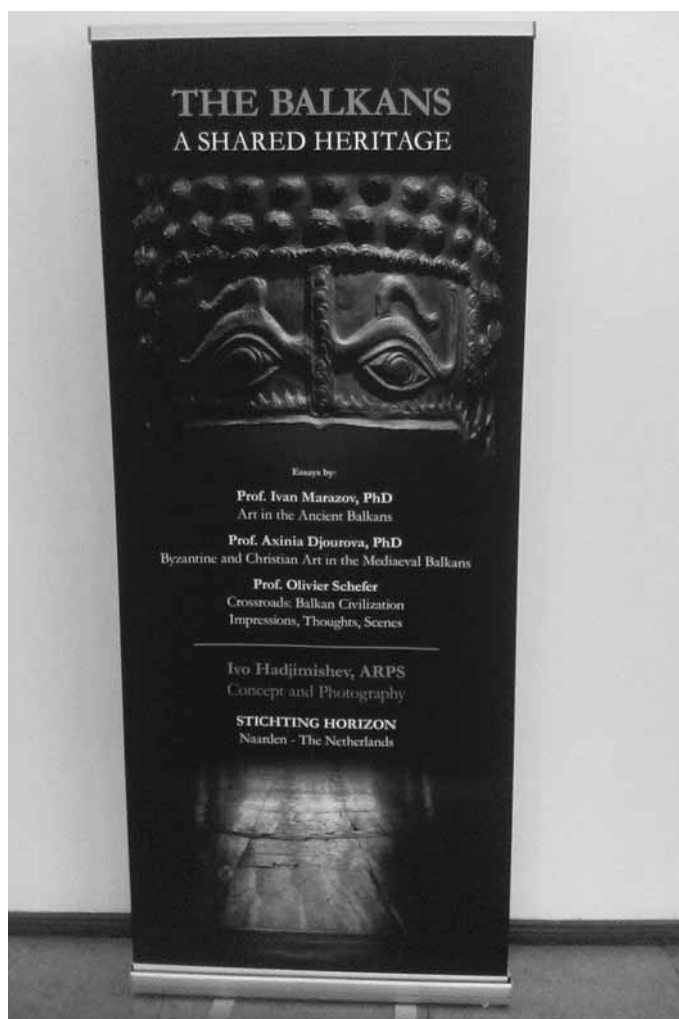

Fig. 6. L'affiche collée sur les vitres du salon d'exposition de l'Académie macédonienne des sciences et des arts à Skopje

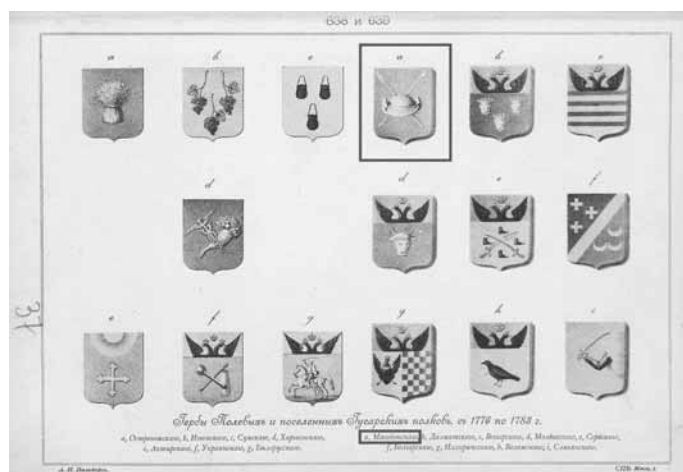

Fig. 7. Le blason du régiment macédonien en Ukraine

Leopoldus etc.
 Notum hisce facimus exposuisse nobis ambos Macedones Mareum Craida (?) Cosanae et Demetrium Georgium Popovik in Saloniki macedonica natos, qualiter nam gens Macedonica intuitu justissimae causae nostrae et seruiore atque zelo erga servitia nostra serio cum affectu inclinet, ab immani lurico jugo in devotionem nostram transcendendi, dummodo gratia et protectione nostra secunda redderetur. Quare ex innata benignitate et qua nobis sanctaeque religioni christianae affectos protegendis serimur clementia molis, praefatam gentem macedonicam universam in genere et specie in gratiam nostram caesaream ac regiam hisce clementer suscipimus et acceptamus, omnibus et singulis nostris officialibus bellicis benigne demandantes, ut repetitam gentem Macedonicam in nullo modo infestent neque molestare praesumant, verum pro viribus in omni occasione et occurrentia protegant, defendant et eidem hunc in finem assistant, eandemque de amplioribus gratiis nostris caesareis et regis iuribusque et libertatibus suis conservandis omnino securam et certam reddant, et casu quo aliqui ex eadem gente sub ductu praefatorum capitaneorum nostrorum signisque nostris militare voluerint, eorundem intentionem potius promovere quam impedire teneantur. prout hisce benigne indulgemus ut cum praesentis et annuentia nostri in capite ibidem comandantis generalis in banderium coire et separatim agere, aut cum nostris se coniungere et contra communem hostem sicque decertare possint ac valeant. Quem in finem apud mentionatum generalem se insinuant et secundum eiusdem dispositiones pro communi bono rem secundante deo pariterque nostras tueri et pro virili in omnibus occurrentiis egregie cooperari laud intermitte. Dabantur Viennae 26. Aprilis 1690.

Fig. 8. La lettre d'empereur Léopold I du 26 avril 1690

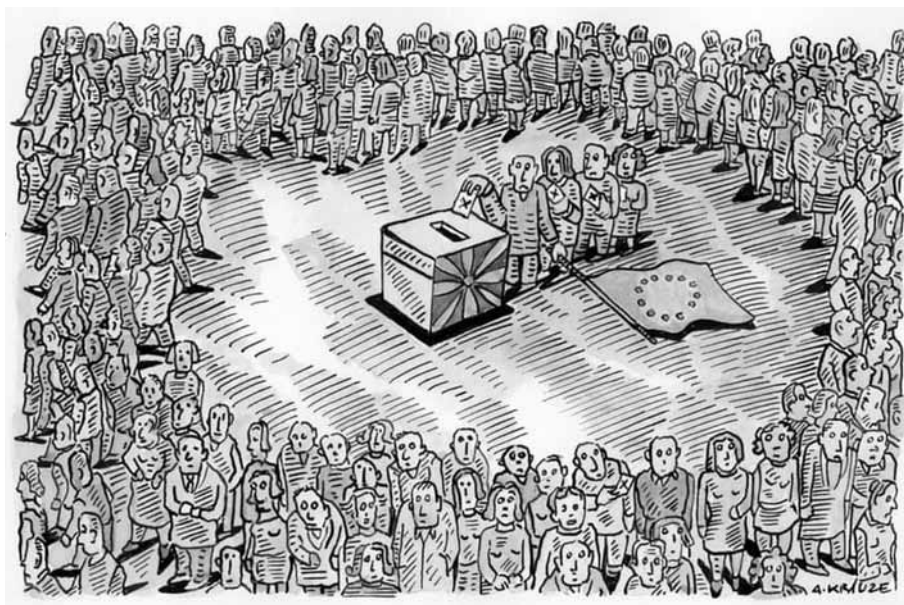

Fig. 10. Caricature d'Andrzej Krauze sur le référendum, *The Guardian*, septembre 2018

Fig. 11 Johannes Han dans la poudrière balkanique, Caricature d'Igor Manojlovski.

Bibliographie

- Adanir Fikret, *Die Makedonische Frage. Ihre Entstehung und Entwicklung bis 1908*, Wiesbaden. Franz Steiner Verlag, 1979.
- Андонов – Полјански Христо (ред.), *Документи за борбата на македонскиот народ за самостојност и за национална држава*, т. 1, Скопје. УКИМ, 1981.
- Апостолов Александар, „11-та македонска дивизија и нејзиното учество во Првата светска војна“, in Трајановски А. et alii, (ed) *Златна книга 100 години ВМРО*, Скопје, Глас на ВМРО – ДПМНЕ, 1993.
- Barbusse Henri, *Les Bourreaux*, Paris. Flammarion, 1926.
- Batisse J. –P., Retour sur les enfants-réfugiés de Macédoine, *Etincelles*, no 42, janvier 2019, p. 26 -30.
- Belvalette Bertrand, L'Historial de la Grande Guerre à Péronne: quelles pratiques pédagogiques? Colloque *Quelle(s) médiation(s) pour l'Histoire?* 9e rencontres des services éducatifs de musées, bibliothèques, archives et théâtres, p 1–7. classes.bnf.fr/rendezvous/actes/9/Belvalette.pdf
- Bouchié de Belle Edmond, *La Macédoine et les Macédoniens*, Paris. Librairie Armand Colin 103, 1922.
- Bourlet Michaël, Les Slaves du Sud dans l'armée française pendant la Première Guerre mondiale, *Revue Historique des armées: La France et les Balkans*, n° 226/1, mars 2002, pp. 59-70
- Burnet Emil, *La tour blanche, armée d'Orient*, 1916-1917, Paris. Ernest Flammarion, 1921.
- Catalogue *100 years of Trebenishte*, Sofia [Skopje, Belgrade]. National Archaeological Institut with Museum Bulgarian Academy of Sciences, NI Archaeologicaal Museum of Macedonia, National Museum of Belgrade, 2018
- Centenaire de la Première Guerre Mondiale, *Le front d'Orient 1915–1918*, 2014 Skopje. Ambassade de France en Macédoine.
- Цвијић Јован, *Балканско полуострво и Јужнословенске земље*, I–II, Београд. Државна штампарија, 1931.
- Danforth Loring, *The Macedonian conflict, ethnic nationalism in a transitional World*, Princenton. Princeton University Press.
- Danforth Loring – Van Boeschoten Riki, *Childern of the Greek Civil War*, Chicago, The University of Chicago. 2001.
- Descampes-Lequine Sophie et al. (eds), *Au royaume d'Alexandre le Grand*, Paris. Louvre/ Somogy éd. d'art, 2011.
- Denying Ethnic Identity; Destroying Ethnic Identity*; „News from Helsinki Watch”, Human Rights Watch, 1994.
- Fridman Victor, Macedonian Language and nationalism, *Balkanica* II, 1975, p. 83–98. Reprinted in *Macedonian Review*, Vol. 16, No. 3, 1976. 280-292.
- Георгиевски Сашо – Сашо Додевски, *Документи за Република Македонија 1990–2005*, III, Скопје. УКИМ. 2008.
- Гелтон Фредерик, Македонското прашање и Франција, помеѓу регионалната историја и европската геополитика, *Прилози за Илинден IX*, Крушево. Десет дена крушевска република, 2003, p. 29–40.
- Ѓорѓиев Ванчо *Слобода или Смрт, Македонското револуционерно национално ослободително движење во Солунскиот вилает 1893 - 1903*, Скопје. Табернакул - Филозофски факултет, 2003.
- Greek Refugee Settlement, Economic and Financial*, t. II, 32, Genève. League of Nations, 1926.

- Хитрова Нина Ил. (ed), *Век Екатерины II, Россия и Балканы*, Москва. РАН, Ин-т славяноведения, 1998.
- Hochedlinger Michael, *Austria's Wars of Emergence: 1683–1797*, London – New York. Routledge, 2003.
- Христов Александар – Донеv Јован (ред.), *Македонија во меѓународните договори*, Скопје. Архив на Македонија, 1994.
- Janev Igor, Legal Aspects of the Use of a Provisional Name for Macedonia in the United Nations System, *The American Journal of International Law*, 1999, p. 155–160.
- Jezernik Božidar, Macedonians: conspicuous by their absence, *EtnoAnthropoZoom*, no 2, 2016, p. 25–45.
- Karakasidou Anastasia, *Fields of Wheat, Hills of Blood*, Chicago. University Chicago Press, 1997.
- Karakasidou Anastasia, Transformation of Identity, in *The Macedonian Question: Culture, Historiography, Politics*, ed. V. Roudometof, New York. East European Monographs, 2000.
- Kennan George, *The Others Balkans Wars: (1912–1913)* Carnegie Endowment inquiry in Retrospect with a new. Washington. Carnegie endowment for International Peace, 1993.
- Кушевски Воислав, *Македонското прашање во Друштвото на народите*, Скопје. Филозофски факултет, 2001.
- Кабузан Владимир Максимович, Крестьянская колонизация Северного Причерномор'я (Новороссии) в XVIII – первой половине XIX вв. (1719–1857 гг.) *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы*, 1964 г., 1966, p. 313–324.
- Lange-Akhund Nadine, *The Macedonian Question, 1893–1908: From Western Sources*, New York. Boulder, East European Monographs, 1998.
- Lebedev Viktor, *Souvenir d'un volontaire russe dans l'armée française 1914–1916*, Paris. Perrin, 1917.
- League of Nations Treaty Series*, vol. 32, Genève, 1925 online <https://home.heinonline.org/titles/World-Treaty-Library/League-of-Nations-Treaty-Series/?letter=L>
- Marinov Tchavdar, *La Question macédonienne de 1944 à nos jours : communisme et nationalisme dans les Balkans*, Paris. L'Harmattan, coll. « Historiques », 2010.
- Mazower Mark (ed.), *After the War was over; reconstructing the Family, Nation and State in Greece 1943–1960*, Princeton. Princeton University Press, 2000.
- Минов Никола, Битка за жртвите, Прилог кон прашањето за одгласот на Илинденското востание во странскиот печат“, *Историја/Journal of History*, LVI/1, 2019, pp. 27–53.
- Миноски Михајло, *Македонија во меѓународните договори (1913–1940)*, vol. I, Скопје. Државен архив на Р. Македонија. 2006.
- Мојсов Лазар, *Околу прашањето на македонското национално малцинство во Грција, еден поглед врз опсежната документација*, Скопје: Институт за национална историја, 1954.
- Најдовска Jasminka (ed.), *Отпретани сведоштва, војнички писма од големата војна 1914–1918*, Скопје. Институт отворено општество, 2008, en macédonien sans résumé).
- Никовски, Ристо, *Македонското прашање повторно на маса*, Скопје. Р. Никовски, 2012.
- Никовски Ристо, *Улогата на САД во македонските голгоми (1991–2013)*, Скопје. Р. Никовски, 2013.
- Никовски Ристо, *СИПА и независимата Македонија*, Москва. Институт славяноведения РАН, 2016.
- Nobis Charles, *Lettre de Macédoine*, Paris. Marcel Gilly, 1919.
- Perry Duncan, *The Politics of Terror, The Macedonian Liberation Movements (1893–1903)*, Durham. Duke University Press, 1988.
- Периќ Миодраг, *Историско-правните аспекти на односите помеѓу Српската православна црква и Македонската православна црква*, Скопје. Мисла, 1988.
- Поповски В., Деноминацијата на Македонија и на Македонците во 1903 година, *Гласник ИНИ*, 61/1, 2017, p. 149–158.

- Proeva Nade, Savremeni makedonski mit kao odgovor na nacionalne mitove suseda: albanski panilirizam, bugarski pantrakizam i grčki panhelenizam, *Zgodovinski časopis*, 64/1-2, (141), 2010, p. 176–219.
- Proeva Nade, Makedonija i Makedonci u I. svjetskom ratu, Prilog istraživanju percepcije nacionalnih identiteta, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 47/2, 2016, p. 787–817.
- Proeva Nade, Razobličavanje jedne politike, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, vol. 50, 2018, p. 289–292.
- Проева Наде, *Трпунџа за македонскиот идентитет*, in *Instrumenta Historiae*, no 2, Skopje. Ilino INT, 2018 (en macedonien, summary and résumé).
- Proeva Nade, The region of Ohrid and Struga in the 6th – 5th c. BC: Area, Population, Ethnicity, p. 153 – 158, in *100 years of Trebenishte*, Sofia [Skopje, Belgrade]. National Archaeological Institut with Museum Bulgarian Academy of Sciences, NI Archaeologicaal Museum of Macedonia, National Museum of Belgrade, 2018, p. 153–158.
- Proeva Nade, La coutume funéraire avec des masques en Macédoine archaïque, in *Masques, théâtre et coutumes funéraires dans le monde antique*. Ade e Dioniso, *Scienze del Antichita*, 24/3, 2018, p. 69–87.
- Proeva Nade, 100 years of Trebenishte, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Vol. 112 No. 1, 2019, p. 189–201
- Radonić Jovan, *Prilozi za istoriju Srba u Ungarskoj u XVI, XVII i XVIII veku*, knj. I, Matice srpske, br. 25 и 26, Novi Sad. Matica srpska, 1908.
- Radojević Mira; Dimić Ljubodrag, *Serbia in the Great War 1914-1918: A short History*, Belgrade. Srpska književna zadruga, 2014.
- Ragazzi Maurizio, Conference on Yugoslavia Arbitration Commission: Opinions on questions arising from the dissolution of Yugoslavia, *International legal materials*, vol. 31, no. 6 (november 1992), pp. 1488–1526.
- Reiss Rudolf, *Sur la situation des Macédoniens et des musulmans dans les nouvelles provinces grecques*, Paris. Plon–Nourrit, 1918.
- Richter Heinz, *British Intervention in Greece: from Varkiza to Civil War, February 1945 to August 1946*, London. Merlin Press, 1985.
- Rossos Andrew, *Macedonia and the Macedonians, a history*, Stanford. Hoover Institution Press, 2008.
- Roudometof Victor, *The Macedonian Question*, East European Monographs no 533, New York. Columbia University Press, 2000.
- Simovski Todor, *Atlas of the inhabited places of the Aegean Macedonia*, Skopje. Македонска книга, 1997.
- Skaric Svetomir – Apasiev Dimitar – Patchev Vladimir (eds), *The Name issue: Greece and Macedonia*, Skopje. Matica Makedonska, 2009.
- Стојанов Петар, *Македонија во време на Балканските и Првата светска војна 1912-1918 година*, Скопје. Институт за национална историја, 1969.
- Стојчев Ванче – Стојчев Александар, *Букурешкиот мировен договор и поделбата на Македонија во 1913 г.*, Скопје. Институт за национална Историја, 2013.
- Стојчев Александар, *Македонија и Македонците во Првата светска војна 1914–1918*, Скопје. Воен Музеј на Министерство за одбрана на Република Македонија, 2017.
- Стојчев Александар, Восните дејствија на вооружените формации на македонскиот народ во Балканские војни, in *Сто години од Балканските војни*, Скопје. Македонска академија на науките и уметностите, 2013, p. 171–193.
- Стојковић Миомир. (ред.), *Балкански уговорни односи 1919–1945*, т. II, Белград. Службени лист СФРЈ и Меѓународна политика. 1998.

- The Settlement of greek Refugees*, Geneve. League of Nations. 1924.
- Third United Nations conference on the standardization of Geographical Names*. Athens, 17 August–7 September, 1977, vol I, Report of the Conference. New York.
- Чепреганов Тодор, *Сведоштва за македонскиот идентитет (XVIII–XX век)*, Скопје. Институт за национална историја, 2010.
- Циков Ставре, *Свети Прохор Пчински*, Скопје. Tajms Advertajzing, 2000.
- Van Boeschoten Riki, Ethnicity and the Cultural Division of Labour: the case of Macedonia, conference 15-18 December *Ethnicity and Anthropology*, University of Amsterdam, 1993.
- Vankovska B. “History and Memories of the Balkan Wars in the Republic of Macedonia: Debates over the Past”. In James Pettifer and Tom Buchanan (eds.), *War in the Balkans: Conflict and Diplomacy before World War I*, I.B. Tauris, 2015.
- Vankovska Biljana, A Diplomatic Fairytale or Geopolitics as Usual: A Critical Perspective on the Agreement between Athens and Skopje, in: *OSCE Yearbook 2018*, Baden-Baden. Institute for Peace Research and Security Policy at the University of Hamburg/IFSH (ed.), 2019, p. 113–134.
- Ванковска Билјана, *Политичкиот систем на Република Македонија*, Скопје. УКИМ, 2014.
- Висковатов Александар Васильевич, *Историческое описание одежды и вооружения Российских войск с древнейших времён*, Санкт Петербург, 1841–1861, Альфарет, 2007–2008.
- Здравева Милка, Преселеници из Македоније у руско царство средином 18 века, in *Сеоба Срба у руско Царство половином 18 века*, Нови Сад 2005, p. 135–145.
- Здравева Милка, *Македонско-австриски врски од последните децении на XVII век до првите децени на XVIII век*, Скопје. Институт за национална историја, 2002.
- Спогодбата од Преспа: Меѓународно значење и импликации врз евроатлантските интеграции на Република Македонија : научна расправа одржана на 11 септември 2018 година / [уред. одбор Т. Фити, В. Камбовски, Г. Старделов]. – Скопје : МАНУ, 2018. – 134 стр. – ISBN 978-608-203-245-0

Presse quotidienne et hebdomadaire

- Адамовски Горан, Српска прослава во Македонија, *Утрински весник* бр. 4018, 29. октомври 2012, Скопје, p. 3.
- Barbusse Henri, La question macédonienne est-elle si complexe que cela, *La Fédération Balkanique*, no 51, 1. IX 1926a.
- Barbusse Henri, Un peuple asservi, *Monde*, no 108, 28 juin 1930.
- Дневник*, XXI, no 6331, 04. 04. 2017, p. 5: Бушати бара тиранската платформа да се вклучи во македонскиот Устав.
- Дневник*, XXI/6334, 7. 04. 2017: Еди Рама ќе прави голема Албанија - НАТО и ЕУ ни да писнат, p. 2–3.
- Дневник*, XXI, 6346, 24. 04. 2017, p. 2–3.
- Дневник*, XXI/6321, 23. 03. 2017, p. 2–3: Не критикувајте нè, ке има последици за земјата.
- Дневник*, XXI/6354, 4. 05. 2017, p. 3: Талат Џафери сосе албанското знаме седна во кабинетот на Вељановски.
- Фокус*, 07. 01. 2017: Заедничката платформа на албанските партии.
- Фокус*, 26. 07. 2017: Целиот договор помеѓу Македонија и Бугарија.
- Хубериас К. Флорес, Македонија - привидението исчезна, *Нова Македонија*, LXVIII/24451, 3. 10. 2018, p. 1–2.
- Калкашлиева Милојка, Имаше ли „терористичко загрозување“ на уставниот поредок на Република Македонија, *Нова Македонија*, LXXIV/ 24591, 22. 03. 2019, p. 9.

- Мико Џејсон, Талат е нивниот вазал во Македонија, *Дневник*, год. XXI/ 6369, 11. 05. 2017, р. 14.
- Нова Македонија, LXXVIII/ 24449, 01. 10. 2018, р. 3: ДИК: Одлуката на референдумот не е усвоена.
- Нова Македонија, LXXIII/ 243080, 06. 07. 2018, р. 2: Собранието повторно го изгласа законот за ратификација на Договорот за името.
- Нова Македонија, LXXVIII/ 24456, 09. 10. 2018, р. 3. caricature d'Igor Manojlovski.
- Николиќ С., обележувањето на Кумановската битка е порака за мирот, *Дневник*, бр. 5000, 29. 10. 2012, Скопје, р. 3.
- Проева Наде, Кој им подметнува Тројански коњи на Грците?, *Скопско ЕХО*, по 63, 15. 03. 2017, р. 26.
- Плевнеш Јордан, Жак Ширак и светската заедница на народите, *Нова Македонија*, бр. 24749, 03.10.2019, стр. 10.
- Трајковска Мариела, Македонија нема повод за славење на балканските војни, *Дневник*, бр. 5000, 29. 10. 2012, р. 3.
- Села Зијадин, Не се сликам со знамето и никогаш не сум станал на македонската химна, *Република*, 06. 03. 2017.
- Слободен печат*, VII/1610, 13. 04. 2019, р. 5: Сакам кажам, не знам речам.
- Слободен печат*, VII/1611, 14. 03. 2019, р. 6: Има Грци во Грција кои зборуваат друг јазик, ама не е наше да кажеме кој е!
- Слободен печат*, VII/1617, 21. 03. 2019, р. 8 : Влдата нејке да зуцне за “оние на М“ во Грција.
- Слободен печат*, VII/1628, 3. 04. 2019, р. 3.
- Слободен печат*, VI/1464, 18. 09. 2018, р. 3.
- Слободен печат*, VI/1460, 13. 09. 2018, р. 5.
- Слободен печат*, VI/1476, 2. 10. 2018, р. 4-5: Без цензуз и консензус одиме на избори!
- Слободен печат*, VI/1475, 1. 10. 2018, р. 3: Не се постигна цензусот, но јасно се одслика волјата на граѓаните.
- Слободен печат*, VI/1483, 10/11. 10. 2018, р. 3: Академик Владо Камбовски на одбележување на годишнината на МАНУ: Предложените измени не се спротивни на основните начела на Уставот.
- Слободен печат*, VII. 1605, 07. 03. 2019, р. 1, 4: Република Македонија прекрстена, нови имиња добија 136 институции.
- Службен Весник*, по 6, 12, l'année LXXV, janvier 2019, р. 2.
- The Sun*, New York, 16 June 1903: Turk as the critic of the Bible.
- Утрински Весник*, 20. 07. 2011: Собранието изгласа амнестија за хашките случаи.
- Утрински Весник*, по 2982, 11. 05. 2009, р. 4.
- Вест*, XVII/5036, 04. 04. 2017, р. 8: Албанската платформа да се вклучи во Уставот.
- Волерс Пол, Спорот е прашање на идентитетот, *Нова Македонија*, LXI / 22331, 15. VII. 2011, р. 4.
- Заревска Радмила, Портите на „Проход Пчињски“ претешки и за Николиќ, *Нова Македонија*, LXXIII/22984, 23. 9. 2013, р. 1–2.
- Wood Nicolas, U.S. grants Macedonia the name recognition it wants, *The New York Times*, 5. November 2004.

Sources électroniques

- https://www.academia.edu/36543862/who_is_infiltrating_a_trojan_horse_amidst_the_greeks
- <https://www.dw.com/de/kommentar-bittere-lektion-in-mazedonien/a-45702088> (Adelheid Feilcke, Leiterin der DW-Europaredaktion, Bittere Kektion in Mazedonien.)

<http://respublica.edu.mk/blog/2018-10-31-10-37-19> (Димитар Апасиев, Собраниската одлука за уставни измени не може да произведе правно дејство)
<https://novatv.mk/shto-se-krie-zad-majskiot-dogovor/>
<http://www.wambafrance.mk.org/-Brochure-front-d-Orient>.
<https://www.nytimes.com/2004/11/05/news/us-grants-macedonia-the-name-recognition-it-wants.html>
https://www.libertas.mk/intervju-so-ervan-fuere-makedonija-e-v/?utm_source=daily.mk&utm_medium=daily.mk
<https://www.mkd.mk/makedonija/politika/timonie-izborot-e-severna-makedonija-ili-severna-koreja-treba-da-znaete-shto-kje>
<https://expres.mk/dimitrov-sram-mi-e-da-ve-slusham/>
<https://fokus.mk/zaednichkata-platforma-na-albanskite-partii/>
https://mk.wikipedia.org/wiki/За_заедничка_Македонија
<https://time.mk/cw/05780b089b/potpaluvac-na-etnicki-ogan.html>
<http://think24.mk/2017/04/29/talat-dhaferi-e-parodija-na-izbor-nema-60-pratenitsi-koi-glasale-za-izbor-na-talat-dhaferi-izborot-e-nelegitimen/>
<https://www.magazin.mk/цафери-не-е-претседател-на-собранието/>
<https://republika.mk/742112>
<https://www.brif.mk/vo-zhivo-pres-konferentsija-na-premierot-zaev-i-pretsedatelot-na-evropskiot-sovet-donald-tusk/>
<https://fokus.mk/tseliot-dogovor-pomegu-makedonija-i-bugarija>.
www.europeanwesternbalkans.com. European Western Balkans
Merkel Urges Macedonians To Vote For Name Change, Possibility For EU, NATO Membership. www.rferl.org. RFERL,
<https://www.facebook.com/Kanal5Televizija/Web>: <http://kanal5.mk/>
<https://kurir.mk/makedonija/vesti/rekordno-polnenje-na-kutii-za-referendumot-vo-centar-zupaod-18-30-do-19-chasot-se-glasalo-na-sekoi-5-sekundi/>
https://en.wikipedia.org/wiki/2018_Macedonian_referendum,
https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_156250.htm
<https://kurir.at/politik/ausland/ich-glaube-an-einen-mix-aus-ratio-und-balkan/400136696>
https://vlada.mk/sites/default/files/dokumenti/odluka_za_proglasuvanje_novi_amandmani.pdf
<https://expres.mk/spored-zaev-boris-trajkovski-beshe-zamenik-minister-vo-mnr-na-republika-severna-makedonija/>
<http://president.mk/mk/2011-06-17-09-55-07/2011-07-19-10-40-39/5333.html>,
<https://gadebate.un.org/en/73/former-yugoslav-republic-macedonia>,
<https://emagazin.mk/video-vo-grci-a-biea-kambani-vo-znak-na-zhalost-za-ratifikaci-ata-na-dogovorot-od-prespa-sedishtata-na-siriza-gi-chuva-polici-ata/>
https://elpais.com/internacional/2018/10/01/actualidad/1538389185_729745.html (Carlos Flores Juberías, El acuerdo para el cambio de nombre del país entrañaba en puridad una traición a los principios más arraigados del Derecho internacional)
<https://www.sobranie.mk/content/Odluki%20USTAV/UstavSRSM.pdf>
<https://republika.mk/vesti/makedonija/shvedska-ungarija-i-grcija-potvrđija-ovie-lica-se-zrtvina-politichkiot-progon-vo-makedonija/>
<https://republika.mk/vesti/makedonija/za-vrhovniot-sud-na-shvedska-upadot-vo-sobranieto-na-27-april-2017-godina-e-bunt-nikako-terorizam/>
<https://expres.mk/zvukot-na-tishinata-pishuva-gordana-siljanovska-davkova/>
<https://netpress.com.mk/konecni-rezultati-od-izborite-vmro-dpmne-osvoi-452-709-sdms-436-469-glasovi/> ;

<https://www.politico.eu/article/eu-nato-urge-macedonian-leader-to-allow-new-government/>
 (Herszenhorn David, EU, NATO urge Macedonian leader to allow new government)
<https://www.dw.com › macedonia-gets-new-government-six-months-after->
<https://www.thestar.com.my/news/world/2017/04/28/protesters-enter-macedonia-parliament-after-ethnic-albanian-elected-as-speaker-witnesses> (Kole Casule, Protesters enter Macedonia parliament after ethnic Albanian elected as speaker –witnesses)

POVZETEK

Zanikati ime Makedonija pomeni zanikati identiteto makedonskega naroda

Nade Proeva

V prispevku analiziramo zanikanje nacionalne identitete makedonskega naroda, ki se je z večjo ali manjšo intenzivnostjo zanikalo od začetka 20. stoletja. Med prve uradne dokumente o prepovedi imena spada dekret sultana Abdula Hamida II z dne 7. aprila 1903 (Fig. 9), ki je bil na pobudo Rusije, Avstro-ogrske in Francije sprejet, da bi se preprečil vsakršen poskus ustanovitve nove države na Balkanu. Glavni povod za ta prispevek sta razstavi dveh držav, članic EU, ki sta potekali v Skopju. Prva je Francija z razstavo ob stoletnici od začetka 1. svetovne vojne, druga pa Bolgarija s skupnim balkanskim nasledstvom od antike dalje, ki ga je izkoristila za zanikanje makedonske identitete. Na francoski razstavi je bilo na izvirnih dokumentih sistematično opuščeno ime Makedonija, civilne žrtve makedonskega naroda pa v celoti ignorirane, medtem ko je bila bolgarska razstava v celoti v angleščini, makedonskemu jeziku pa so se izognili celo na poslanih vabilih na razstavo, ki so bila napisana v angleščini in bolgarščini! kar očitno ni običajen diplomatski gaf.

Postavlja se vprašanje zakaj se v suvereni in samostojni Makedoniji tudi 75 let po obstajanju države izogiba njenemu imenu.

V prispevku podajamo vzroke za izogibanje imenu kar je neke vrste subtilen pritisk za spremembo imena države. Zahteva južne sosedice R. Makedonije, ki sta jo podprla EU in OZN, je v nasprotju z naravnim in vsesplošnim mednarodnim pravom za samoopredelitev narodov. V ta namen so se uporabljala vsa sredstva, od kulturnih manifestacij (razstav), zgodovinskih proslav, do odprtih in močnih izsiljevanj, v zadnji fazi, pred zamenjavo imena, tudi zastraševanje predstavnikov evroatlantskih »demokratskih« inštitucij, ki pretendirajo, da spoštujejo pravne principe.

Strokovnjaki za balkansko zgodovino dobro poznajo vzroke za iracionalno obnašanje južne sosedice Makedonije, je pa na prvi pogled nerazumljivo obnašanje politikov EU in ZDA, ki si niso upali izgovoriti imena gostujoče države Makedonije v času njihovega obiska v R. Makedoniji. To je še posebej nerazumljivo za države, ki so priznale državo z njenim ustavnim imenom.

Na to vprašanje sploh ni težko odgovoriti saj je več kot očitno, da so vzroki politični. Žalostno pa je, da takšna politika onesnažuje in maže znanstveno področje. Politika podpira znanost, ki je vedno, tudi v najbolj demokratičnih družbah, v manjšem ali večjem obsegu, v službi politike.

Govorimo o politiki Velikih sil od konca 19. do začetka 20. stoletja, ki nadaljuje z enako politiko o t. i. makedonskem vprašanju, s ciljem, da bi se upravičila in prikrila nepravna rešitev, z »rešitvijo« po balkanskih vojnah ni bila zadovoljna niti ena sosedica R. Makedonije. Celo zgodovinarji, predvsem iz sosednjih držav, so za upravičitev razdelitve Makedonije, zamočali sodelovanje makedonskih prebivalcev v balkanskih in v 1. svetovni vojni, ki so se borili pod

zastavami tujih držav v upanju, da se bodo tako osvobodili jarma tuje oblasti. To se opravičuje s kvazi pozno ustanovitvijo makedonskega naroda čeprav obstajajo številni dokumenti o njegovem samozavedanju iz druge polovice 19. stoletja, posebno pa iz časa balkanskih vojn in 1. svetovne vojne: poročila tujih vojnih dopisnikov in udeležencev v vojni kot tudi originalna pisma in dopisnice makedonskih vojakov.

Za zanikanje identitete makedonskega naroda se uporablja dejstvo, da se je makedonsko prebivalstvo v zadnji fazi Osmanskega cesarstva zaradi propagande zainteresiranih sosed označevalo z različnimi imeni. Vendar so imela vse do ustanovitve nacionalnih držav poimenovanja Grk, Bolgar religijsko (Grk – pravoslaven kristijan) ali socialno oznako (Bolgar – kmet, poljedelec, pa tudi kot splošen etnonim za Slovane na Balkanu). Seznam se je v Osmanskem cesarstvu delal glede na religijsko pripadnost, strah pred represijo pa je imel veliko vlogo pri opredeljevanju, zato se je kmečko slovansko krščansko prebivalstvo kljub drugi religiji opredelilo za turško. V tem pomenu se uporabljajo tudi manjšine, ki so v R. Makedoniji v celoti priznane, medtem ko makedonska manjšina v Bolgariji in Grčiji, obeh državah članicah EU ni, kar je jasno razvidno iz poročil mednarodnih organizacij za človekove pravice.

Osamosvojitev R. Makedonije je sprožila ostre reakcije sosed, najbolj ostri so bili južni sosedje, ki so v nasprotju s principi mednarodnega prava zanikali ime države ter ob podpori EU in NATA sprva uspeli neodvisni in samostojni državi prilepiti oznako FYROM, nato pa jo prisilili k spremembi ustavnega imena, ki je bilo do leta 1988 najstrožje pepovedano za uporabo v grškem, t. i. egejskem delu Makedonije, imenovanem Voreia Ellada in Trakija. Po drugi strani pa makedonska stran ni nikoli preprečevala uporabe imena v grškem delu Makedonije kar jasno piše v memorandumu, ki je bil poslan ZN ob sprejemu Makedonije v to organizacijo. Proces spremembe ustavnega imena je na nedemokratičen način pod taktirko mednarodne skupnosti izvedla makedonska vlada. T. i. Prespanski sporazum (17. 06. 2018) je bil dogovorjen (v bistvu pa podtaknjen) in sprejet brez sodelovanja opozicije ter predsednika države, ki je odgovoren za mednarodne dogovore ter podpisan nezakonito (podpisal ga je zunanji minister brez pooblastila predsednika države). Sporazum je bil sprejet v nasprotju z voljo makedonskega naroda, ki se je izkazala na referendumu 30. 09. 2018, s čimer so bile kršene vse norme domačega in mednarodnega prava.

Zapisi

Vlastimir Đokić
Bibliografija prof. dr. Jadrana Ferluge
(1920–2004)
(ob stoletnici njegovega rojstva)

V Trstu rojeni slovenski zgodovinar in bizantinolog Jadran Ferluga (12. 2. 1920–27. 1. 2004) je svojo akademsko kariero in znanstveno pot začel v Beogradu, kjer je doktoriral pri prof. Georgiju Ostrogorskem, in jo nadaljeval v Münstru v Nemčiji, kjer je kot redni profesor prevzel katedro za bizantologijo na Westfälische Wilhelms-Universität. Po upokojitvi leta 1985 in preselitvi v Motovun v Istri je s predavanji za študente in tudi drugače večkrat sodeloval z Oddelkom za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, kateremu je zapustil svojo bogato knjižnico. Njegovi prispevki so bili večkrat objavljeni tudi v Zgodovinskem časopisu (podrobneje gl. nekrolog Ignacija Vojeta v Zgodovinskem časopisu 58, 2004, 207–209). Zaradi tega smo se ob stoletnici njegove rojstva odločili, da v Zgodovinskem časopisu objavimo prvo popolno bibliografijo Jadrana Ferluge in se na takšen način spomnimo mednarodno uglednega profesorja. Bibliografijo je pripravil Vlastimir Đokić in jo v Beogradu ter v cirilici objavil v Istoriskem časopisu 67, 2018, 451–484. Avtorju se zahvaljujemo za dovoljenje za ponatis v latinici in slovenščini. Osnova za sledečo bibliografijo je nepopoln *Schriftenverzeichnis Jadran Ferluga* Günthreja Prinzinga (Münster 1985), ki je bil popravljen in dopolnjen z manjkajočimi bibliografskimi enotami kot tudi s popisom Ferluginih del, ki so izšla do leta 1998. Đokić je bibliografijo oskrbel tudi s pojasnjevalnimi opombami in ji dodal izbor literature o Jadranu Ferlugi.

Uredništvo Zgodovinskega časopisa

1948

1. Vizantijskij sbornik, Moskva – Leningrad, 1945, Istoriski glasnik 2 (1948) 96–98.

1949

2. Tršćanski Srbi i Prvi srpski ustanak, v: *Naučni prilozi studenata Filozofskog fakulteta*, Beograd 1949, 81–93 (v sodelovanju z B. Hrabakom)

1953

3. Niže vojno-administrativne jedinice tematskog uređenja, Zbornik radova Vizantološkog instituta 2 (1953) 61–98.
4. Rimska okupacija Istre, NIN (Beograd), 9. VIII 1953, II, 136.
5. F. Cusin, Venti secoli di bora sul Carso e sul golfo, Trieste 1952, Istoriski glasnik 1–2 (1953) 102–107.

6. St. Runciman, *A History of the Crusades*, I, Cambridge 1952, *Istoriski glasnik* 3–4 (1953) 123–124.

1954

7. Prokopije iz Cezareje, *Istoriski pregled* 4 (1954) 5459.
8. Tršćanski Srbi i ustanak. Uz stopedesetogodišnjicu Prvog srpskog ustanka, *Borba* (Beograd), 23. III 1954, XIX, 69.

1955

9. Vreme postanka teme Dalmacije (Sur la date de la création du thème de Dalmatie), *Zbornik Filozofskog fakulteta* 3 (1955) 53–67.
10. Arapi i Južni Sloveni, 1. Politički odnosi, *Enciklopedija Jugoslavije* 1, Zagreb 1955, 149–50.
*Prikazana je zgodovina odnosov od 7. do začetka 13. stol.

1956

11. Prilog datiranju Platnog spiska stratega u “De caerimoniis aulae byzantinae” (Sur la date de la composition de la liste des traitements des stratèges “De caerimoniis aulae byzantinae”), *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 4 (1956) 63–71.
12. *Zgodovinski časopis*, I–VIII (Ljubljana 1947–1954), *Istorijski glasnik* 2 (1956) 121–129.

1957

13. *Vizantiska uprava u Dalmaciji* (L’administration byzantine en Dalmatie), Beograd 1957, XIII, 169 (Srpska akademija nauka. Posebna izdanja, knj. CCXCI; Vizantološki institut, knj. 6).
*Doktorska disertacija, obranjena na Filozofski fakulteti v Beogradu 21. 4. 1956.
14. L’archontat de Dalmatie, *Actes du Xe Congrès international des études byzantines*, Istanbul 1957, 307–315.
15. Arhontat Dalmacii, *Vizantijskij vremennik*, n. s., 12 (1957) 46–52.
*Prevod dela št. 14.

1958

16. *Zgodovinski časopis*, IX, 1955, *Istoriski glasnik* 1–2 (1958) 190–196.

1959

17. Kekavmen i njegovo delo kao izvor za prošlost naših naroda, *Historijski pregled* 2 (1959) 138–143.
18. Prilog izučavanju feudalizma u Vizantiji od XI do XIII veka, *Glasnik SAN*, XI, 4 (1959) 467–468.
*Avtoreferat o delu št. 20.

1960

19. *Vizantiska Istra*, NIN, 10. VII 1960, X, 496.

1961

20. La ligesse dans l’Empire byzantin. Contribution à l’étude de la féodalité à Byzance, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 7 (1961) 97–123.
*Tema tega dela je avtorjevo obvestilo na 11. mednarodnem kongresu bizantinologov v Münchnu 1958.

1962

21. Kumani, *Enciklopedija Jugoslavije* 5, Zagreb 1962, 449.
22. Dvanaesti međunarodni kongres vizantologa, Jugoslovenski istorijski časopis, n.s., 1 (1962) 137–144.

1963

23. Kekavmen i njegovi izvori (Kekaumenos and his Sources), Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu VII–1 (Spomenica Viktora Novaka) (1963) 185–196.

1964

24. O nekim aspektima izgradnje tematskog uređenja na Balkanskom poluostrvu (Su alcuni aspetti dello sviluppo dei temi nella Penisola Balcanica), Zbornik Filozofskog fakulteta VIII–1 (Spomenica Mihaila Dinića) (1964) 131–143.
25. Drač i Dračka oblast pred kraj X i početkom XI veka (Durazzo e la sua regione nella seconda metà del secolo X e nella prima del secolo XI), Zbornik radova Vizantološkog instituta VIII–2 (Mélanges G. Ostrogorsky II) (1964) 117–132.
26. Sur la date de la création du thème de Dyrrhachion, *Actes du XIIe Congrès international des études byzantines, Ochride 10–16 septembre 1961*, t. 2, Beograd 1964, 83–92.

1965

27. Nestor letopisac, *Enciklopedija Jugoslavije* 6, Zagreb 1965, 280.
28. Povelja, *ibidem*, 576–577.
29. Prokić Božidar, *ibidem*, 624.
30. Pronija, *ibidem*, 626.

1966

31. *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, 3, Beograd 1966 (Vizantološki institut. Posebna izdanja, knj. 10). (*Fontes byzantini historiam populorum Jugoslaviae spectantes*, t. III).
*J. Ferluga je prevedel in komentiral naslednje vire: a) Spisi (taktikoni) bizantinskih dostojanstvenikov, 1–4; b) Lev Diakon, 13–21; c) Ivan Skilica, 51–172; d) Kekaumen, 189–217.
32. *Krstaški pohodi*, Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika, 1966, 66 str. (Biblioteka priručne literature za učenike osnovne škole)
33. Le soulèvement des Comitopoules, Zbornik radova Vizantološkog instituta 9 (1966) 75–84.
34. Vreme podizanja crkve sv. Ahileja na Prespi (La date de la construction de l'église de St. Achillée de Prespa), Zbornik za likovne umetnosti 2 (1966) 3–7.

1967

35. Vizantija i Zadar (The Byzantine Empire and the City of Zadar), Zadarska revija 2–3 (1967) 129–143.
*Referat na simpoziju ob 900-letnici samostana sv. Marije, Zadar 1966.
36. John Scylitzes and Michael of Devol, Zbornik radova Vizantološkog instituta 10 (1967) 163–170. [gl. št. 31 c]

1968

37. Vizantija i postanak najranijih južnoslovenskih država (Bisanzio e la formazione dei primi stati degli Slavi del sud), Zbornik radova Vizantološkog instituta 11 (1968) 55–66.
38. Ravenski egzarhat, *Enciklopedija Jugoslavije* 7, Zagreb 1968, 51–52.
39. Samuilo, *ibidem*, 131–132.

40. Simokata Teofilakt, *ibidem*, 196.

41. Skilica Jovan, *ibidem*, 209.

1970

42. La Dalmazia fra Bisanzio, Venezia e l'Ungheria ai tempi di Manuele Comneno, Studi Veneziani 12 (1970) 63–83.

43. Les insurrections des Slaves de la Macédoine au XIe siècle, v: *La Macédoine et les Macédoniens dans le passé*, Skopje 1970, 71–84.

*Delo in publikacija pripravljeni za mednarodni kongres zgodovinarjev v Moskvi 1971.

44. Lista adresa za strane vladare iz Knjige o ceremonijama (L'elenco dei regnanti stranieri nel Libro delle ceremonie), Zbornik radova Vizantološkog instituta 12 (1970) 157–178.

45. Aleksandr Petrovič Každan, Vizantijskaja kul'tura (X–XII vv.) [Die byzantinische Kultur (X.–XII. Jahrhundert)], Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 18 (1970) 439–440.

1971

46. Vizantijsko carstvo i južnoslovenske države od sredine IX do sredine X veka (L'impero bizantino e gli stati degli Slavi del sud dalla metà del sec. IX alla metà del sec. X), Zbornik radova Vizantološkog instituta 13 (1971) 75–107.

1972

47. L'aristocratie byzantine en Morée au temps de la conquête latine, Byzantinische Forschungen 4 (1972) 76–87.

1974

48. *Bisanzio. Società e stato*, Firenze 1974, 137. (Scuola aperta / Storia, 50)

*Prvi del knjige je kratka zgodovina bizantinske države s pregledom temeljne bibliografije. Drugi del vsebuje dokumentacijo, ki je v funkciji teksta.

49. La ligesse dans l'empire byzantine, u: *Le fœodalisme à Byzance. Problèmes du mode de production de l'empire byzantin*, Paris 1974, 171–193 (Recherches internationales à la lumière du marxisme, No. 79,2)

*Z nekaterimi okrajšavami ponatis dela št. 20.

50. Počeci jedne vizantijske aristokratske porodice – Argiri (Die Beginne einer byzantinischen aristokratischen Familie – die Argyren), Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu XII–I (Spomenica Georgija Ostrogorskog) (1974) 153–167.

1975

51. Le clisure bizantine in Asia Minore, Zbornik radova Vizantološkog instituta 16 (1975) 9–23

1976

52. *Byzantium on the Balkans. Studies on the Byzantine Administration and the Southern Slavs from the VIIth to the XIIIth Centuries*, Amsterdam: Adolf M. Hakkert Publisher, 1976, XV, 467 str.

Preface / Georg Ostrogorsky, pp. IX–XII.

*Ponatisnjene so naslednje razprave: Quelques aspects du développement du système des thèmes dans la péninsule des Balkans (prevod št. 24); Militärisch-administrative Einheiten geringeren Ranges der Themenverfassung. Ein Beitrag zur Geschichte der älteren Themenordnung (VII.–X. Jahrh.) (prevod št. 3); Le clisure byzantine in Asia Minore (št. 51); Sur la date de la composition de la liste des traitements des stratèges dans "De caerimoniis aulae byzantinae" (prevod št. 11); Les îles dalmates dans l'Empire

- byzantine (št. 55); L'archontat de Dalmatie (št. 14); L'administration byzantine en Dalmatie (résumé št. 13); Tema Dalmacija (prevod poglavja iz št. 13); Bisanzio e Zara (prevod št. 35); La Dalmazia fra Bisanzio, Venezia e l'Ungheria ai tempi di Manuele Comneno (št. 42); Sur la date de la création du thème de Dyrrachium (št. 26); Durazzo e la sua regione nella seconda metà del secolo X e nella prima del secolo XI (prevod št. 25); Byzanz und die Bildung der frühesten südslavischen Staaten (prevod št. 37); Die Adressenliste für auswärtige Herrscher aus dem Zeremonienbuch Konstantin Porphyrogennetos (prevod št. 44); Das byzantinische Reich und die südslavischen Staaten von der Mitte des IX. bis zur Mitte des X. Jahrhunderts (prevod št. 46); John Scylitzes and Michael of Devol (št. 36); Le soulèvement des Comitopoules (št. 33); La date de la construction de l'église de St. Achillée de Prespa (prevod št. 34); Kékauménos et ses sources (prevod št. 23); Les insurrections des Slaves de la Macédoine au XIe siècle (št. 43); La ligesse dans l'Empire Byzantin. Contribution à l'étude de la féodalité à Byzance (št. 20); L'aristocratie byzantine en Morée au temps de la conquête latine (št. 47).
53. G. Ostrogorsky, Zur byzantinischen Geschichte. Ausgewählte kleine Schriften, Darmstadt 1973; Ders., Byzanz und die Welt der Slawen. Beiträge zur Geschichte der byzantinisch-slavischen Beziehungen, Darmstadt 1974, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 24 (1976) 561–565.
54. A. P. Kashdan, Byzanz und seine Kultur, Berlin 1973, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 24 (1976) 622.

1977

55. Les îles dalmates dans l'empire byzantine, Byzantinische Forschungen 5 (1977) 35–71.
*Predtem natisnjeno v št. 52.
56. Aristocrazia bizantina e crociati agli inizi del secolo XIII, u: *Östliches Europa. Spiegel der Geschichte. Festschrift für Manfred Hellmann zum 65. Geburtstag*, Wiesbaden 1977, 108–124.
*Obvestilo na 14. mednarodnem kongresu bizantinologov v Ateni 1976.
57. *Adria, Lexikon des Mittelalters*. Bd. 1, München und Zürich: Artemis Verlag, 1977, st. 166.
58. Georg Ostrogorsky (1902–1976), Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 25 (1977) 632–636.

1978

59. *L'amministrazione bizantina in Dalmazia*, Venezia 1978, 297 str. (Deputazione di storia patria per le Venezie. Miscellanea di studi e memorie, Vol. 17)
*Dopolnjena in razširjena izdaja št. 13. Redakcija italijanskega prevoda Silvio Bernardinello.
60. Dignitari e funzionari bizantini, *Rivista storica italiana* 90 (1978) 810–817.
*Ob publikaciji N. Oikonomidesa, "Les listes de préseance byzantines des IXe et Xe siècles" (Paris 1972).
61. Vizantijsko plemstvo i krstaši početkom XIII veka (Aristocrazia bizantina e crociati agli inizi del secolo XIII), *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 18 (1978) 111–129.
*Prevod dela št. 56.
62. Z. V. Udal'cova, Idejno-političeskaja bor'ba v rannej Vizantii, Moskau 1974, *Byzantinische Zeitschrift* 71 (1978) 104–107.
63. Un maestro: Georg Ostrogorsky, *Rivista storica italiana* 90 (1978) 160–164.
*Prevod dela št. 58.

1979

64. Quelques problèmes de politique byzantine de colonisation au XIe siècle dans les Balkans, *Byzantinische Forschungen* VII (1979) 37–56.
65. Serben, Türken und Byzantiner von der Türkischen eroberung Kallipolis' (1354) bis zur Schlacht an der Marica (1371), v: *Byzance et les Slaves. Etudes de Civilisation. Mélanges*

Ivan Dujčev, Paris: Association des amis des études archéologiques des mondes byzantino-slaves et du christianisme oriental, [1979] 165–174.

66. (skupaj z Manfredom Hellmannom) Das «Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa». Ein Projekt der Universitäten Giessen und Münster, *Jahrbuch der historischen Forschung*, 1979, 42–44.
67. Archon, *Lexikon des Mittelalters*. Bd. 1, 1979, st. 911.
68. Argyroi, *ibidem*, st. 924–925.
69. K. Jireček, *Istorija Srba*. 2. isprav. i dop. izd. (Geschichte der Serben, 2. verb. u. erw. Aufl.) Band 1–2. Nachtrag von R. Mihaljčić, Beograd 1978, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 27 (1979) 148.
70. D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe 500–1453*. London 1971, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 27 (1979) 573–576.

1980

71. Die Chronik des Priesters von Diokleia als Quelle für die byzantinische Geschichte, *Byzantina* 10 (1980) 431–460.
72. Dalmatien. Wandlung eines verwaltungsgeographischen Terminus in den byzantinischen Quellen des 12. Jahrhunderts, v: *Europa Slavica – Europa Orientalis. Festschrift für Herbert Ludat zum 70. Geburtstag*, hrsg. von Klaus-Detlev Grothusen und Klaus Zernack, Berlin 1980 (Giessener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des europäischen Ostens, Bd. 100) 341–353.
73. Vizantijske vojne operacije protiv Ugarske u toku 1166. godine (Die byzantinische Kriegsführung gegen Ungarn im Jahre 1166), *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 19 (1980) 157–165.
74. Arapsko-jugoslavenski (jugoslovenski) odnosi. Politički i ekonomski odnosi, *Enciklopedija Jugoslavije* 1, Zagreb 1980², 213–214. [gl. št. 10]

1981

75. Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit. Erstellt von Erich Trapp unter Mitarbeit von Rainer Walther und Hans-Veit Beyer (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik I/1–4), Wien 1976–1980, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 30 (1981) 377–379.

1982

76. Archon. Ein Beitrag zur Untersuchung der südslavischen Herrschertitel im 9. und 10. Jahrhundert im Lichte der byzantinischen Quellen, v: *Tradition als historische Kraft. Interdisziplinäre Forschungen zur Geschichte des frühen Mittelalters*, hrsg. von Norbert Kamp und Joachim Wollasch, Berlin–New York 1982, 254–266.
77. Byzantinisches Reich. D. Byzanz und das Südöstliche Europa, *Lexikon des Mittelalters*, Bd. 2, 1982, st. 1275–1294.
78. Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit. Erstellt von Erich Trapp unter Mitarbeit von Rainer Walther und Hans-Veit Beyer (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik I/1–4), Wien 1976–1980, *Rivista storica italiana* 94 (1982) 548–552.

*Prevod št. 75.

79. St. Runciman, *The First Crusade*, Cambridge, University Press, 1980, *Rivista storica italiana* 94 (1982) 542–546.

1983

80. Gli Slavi del Sud ed altri gruppi etnici di fronte a Bisanzio, v: *Gli Slavi occidentali e meridionali nell'alto medioevo*, Spoleto 15–21 aprile 1982, Spoleto 1982 (Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo, XXX) 303–343; na str. 345–352 diskusija o referatu J. Ferluge.
81. I confini dell'Impero romano d'Oriente: Nozione e realtà, v: *Popoli e spazio romano tra diritto e profezia*. Atti del III Seminario internazionale di studi storici "Da Roma alla terza Roma", 21–23 Aprile 1983, Roma 1983, 365–400.
82. (s Manfredom Hellmannom) Materiali per l'etnogenesi degli Slavi, *Rivista storica italiana* 95 (1983) 233–236.
*Prevod št. 66.
83. Charsianon, *Lexikon des Mittelalters*. Bd. 2, 1983, st. 1736–1737.
84. Choniates, Niketas, *Ibidem*, st. 1875–1877.
85. Chronik von Morea, *Ibidem*, st. 2029–2030.
86. D. Obolensky, The Byzantine Inheritance of Eastern Europe, London 1982 (Variorum Reprints), *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 31 (1983) 565–568.

1984

87. Untersuchungen zur byzantinischen Ansiedlungspolitik auf dem Balkan von der mitte des 7. bis zur mitte des 9. Jahrhunderts, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 23 (1984) 49–61.
88. Istorija srpskog naroda. Band 1: Od najstarijih vremena do Maričke bitke (1371) [Von der Urgeschichte bis zur Schlacht an der Marica]; Band 2: Doba borbi za očuvanje i obnovu države (1371–1537) [Die Zeit der Kämpfe zur Erhaltung und Erneuerung des Staates]. Srpska književna zadruka, Beograd 1981 und 1982, VIII, 701 S. und 596 S., *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 32 (1984) 143–147.

1985

89. Byzanz auf dem Balkan im frühen Mittelalter, *Südost-Forschungen* 44 (1985) 1–16.
* Zaključno univerzitetsko predavanje, Westfälische Wilhelms-Universität, Münster 8. 2. 1985.
90. Aufstände im byzantinischen Reich zwischen den Jahren 1025 und 1081. Versuch einer Typologie, *Rivista di studi bizantini e slavi*, vol. 5 (1985) 137–165.
91. Roberto Cessi e la storia bizantina, *Archivio Veneto*, vol. 125, 1985, 183–201.

1986

92. (skupaj z Alain Ducellier in Michel Kaplan) Chapitre 2. Les facteurs de dissociation, v: Alain Ducellier (ed.), *Byzance et le monde orthodoxe*, Paris: Armand Colin, 1986, 1996², 2006³, 57–119.
- 92a. (skupaj z Alain Ducellier, Jean-Pierre Arrignon in Antonio Carile) Chapitre 3. La guerre et les affaires extérieures, v: *ibidem*, 123–173.
- 92b. (skupaj z Alain Ducellier, Jean-Pierre Arrignon in Michel Kaplan) Chapitre 5. Les renouvellements idéologiques, u: *ibidem*, 223–295.
93. Drač i njegova oblast od VII do početka XIII veka (Dyrrhachion und sein Gebiet vom 7. bis zum 13. Jahrhundert), *Glas Srpske akademije nauka i umetnosti CCCXLIII, Odeljenje istorijskih nauka* knj. 5, 1986, 66–132. [gl. št. 25]
* Delo, napisano sredi 1960-ih za (neobjavljeno) publikacijo o zgodovini albanskega naroda ter dopolnjeno z novimi ugotovitvami in novejšo literaturo.
94. Durazzo bizantina e gli Slavi nella Cronaca del Prete Diocleate dalla metà del secolo XI alla metà del XII, u: *Studi albanologici, balcanici, bizantini e orientali in onore Giuseppe Valentini*, Firenze 1986, 65–74. [gl. št. 71]

95. Vie e metodi dell'espansione politica e culturale bizantina nei Balcani dalla metà del secolo VII ai primi decenni dell'XI, Syculorum Gymnasium, N.S.a. XXXIX n. 1–2 (gennaio–dicembre), 1986, 59–72.
* Obvestilo na I Congresso Internazionale di Studi cristianobizantini „Conservazione e innovazione nella tradizione culturale e linguistica greca dal IV al XII secolo“, Enna, 22–25 ottobre 1983.
96. Dalmatien. II. Geschichte und Wirtschaftsgeschichte im Mittelalter, *Lexikon des Mittelalters*. Bd. 3, 1986, st. 444–454.
97. David Dis(h)ypatos, *ibidem*, st. 605–606.
98. Deapolis. [2] Byzantinische Festung, *ibidem*, st. 609.
99. Deapolis, Vertrag von, *ibidem*, st. 609–610.
100. Demetrios Palaiologos, *ibidem*, st. 689–690.
101. Demetrios von Montferrat, *ibidem*, st. 690.
102. Dydimoteichon (Demotiko). 1. Byzantinische Periode, *ibidem*, st. 983.
103. Diözese. II. Byzantisches Reich, *ibidem*, st. 1098–1099.
104. Drau, *ibidem*, st. 1368–1369.
105. Drungarios, *ibidem*, st. 1416.
106. Edessa, *ibidem*, st. 1565–1567.
107. Edessa (Türkei), *ibidem*, st. 1567–1569.
108. Ekthesis nea, *ibidem*, st. 1774.
109. Ekthesis pisteōs, *ibidem*, st. 1774.

1987

110. Navigation et commerce dans l'Adriatique aux VIIe et VIIIe siècle, v: *Byzance – Italie. Mélanges réunis en l'honneur de M. Freddy Thiriet*, Amsterdam: Hakkert, 1987, 39–51.
111. Pota in metode bizantinske politične in kulturne ekspanzije na Balkanu od srede VII. do prvih desetletij XI. stoletja (Vie e metodi dell'espansione politica e culturale bizantina nei Balcani dalla metà del secolo VII ai primi decenni dell'XI), *Zgodovinski časopis* 41 (1987), 4, 573–583.
* Prevod dela št. 95.
112. Der byzantinische Handel nach dem Norden im 9. und 10. Jahrhundert, v: *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa*. Teil IV. *Der Handel der Karolinger- und Wikingerzeit*. Bericht über die Kolloquien der Kommission für die Altertumskunde Mittel- und Nordeuropas in den Jahren 1980 bis 1983, hrsg. von Klaus Düwel, Herbert Jankuhn, Herald Siems und Dieter Timpe, Göttingen 1987, 616–642. (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-Historische Klasse – Dritte Folge – Nr. 156)
* Referat, predstavljeno 1982.
113. Partis et courants politiques aux cours balkaniques vers le milieu du XV siècle, *Byzantinische Forschungen* XI (1987) 315–346.
* Referat, prebran na “Symposion byzantinon” v Strassburgu 1982.
114. Überlegungen zur Geschichte der byzantinischen Provinz Istrien, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 35 (1987) 164–173.

1988

115. L'Italia bizantina dalla caduta dell'Esarcato di Ravenna alla metà del secolo IX, v: *Bisanzio, Roma e l'Italia nell'alto medioevo*. 3–9. aprile 1986, Spoleto: Centro italiano di studi sull'alto medioevo, 1988, 169–193. (= Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo, 34)

116. Der byzantinische Handel auf der Balkanhalbinsel vom VII. bis zum Anfang des XIII. Jahrhunderts, v: *Papers Presented at the Vth International Congress of South-East European Research Studies, Held in Belgrade, 11th–16th September, 1984*, Skopje: Institute of National History, 1988, 31–52.
117. Kolonizacijska politika bizantinske oblasti od VII. do XIII. stoletja (La politica di colonizzazione del governo bizantino dal VII al XII secolo), *Zgodovinski časopis* 42 (1988), 1, 13–26. [gl. št. 87]
118. Byzance et les Balkans vers la fin du XIIe siècle (Vizantija na Balkanu krajem XII veka), v: *Studenica i vizantijska umetnost oko 1200. godine. Međunarodni naučni skup povodom 800 godina manastira Studenice i stogodišnjice SANU, septembar 1986*, ur. Vojislav Korać, Beograd 1988, 17–24. (= Naučni skupovi SANU, knj. 41; Odeljenje istorijskih nauka, knj. 11)
119. Tebe bizantina nel XII secolo. Riassunto, u: *Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών*, A' 1, (Διεθνές συνέδριο Βοιωτικών Μελετών (1; Θήβα ; 1986), 1988, 708.

* Besedilo tega referata je natisnjeno v št. 134.

1989

120. Eudokia Makrembolitissa, *Lexikon des Mittelalters*. Bd. 4, 1989, st. 74–75.
121. Eudokia, jüngste Tochter von Alexios III, *ibidem*, st. 75.
122. Eunapios von Sardes, *ibidem*, st. 97–98.
123. Eunuchen. II. Spätantike und Byzanz, *ibidem*, st. 100–102.
124. Exarch, Exarchat, *ibidem*, st. 151–155.
125. Exkubiten, *ibidem*, st. 170–171.
126. Gottfried der Mönch (Goisfridus Monachus), *ibidem*, st. 1604.

1990

127. (skupaj z Alain Ducellier in Michel Kaplan) Kapitel 2: Die Ursachen des Niedergangs, v: Alain Ducellier (Hrsg.), *Byzanz. Das Reich und die Stadt*, Campus Verlag, Frankfurt-New York; Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, Paris, 1990, 2000², 69–147.
* Prevod dela: A. Ducellier, *Byzance et le monde orthodoxe*, Armand Colin, Paris 1986.
- 127a. (skupaj z Alain Ducellier, Jean-Pierre Arrignon in Antonio Carile) Kapitel 3: Krieg und Aussenpolitik, v: *ibidem*, 151–209.
- 127b. (skupaj z Alain Ducellier, Michel Kaplan in Jean-Pierre Arrignon) Kapitel 5: Ideologische Erneuerung, v: *ibidem*, 269–357.
128. *Bizantinska družba in država*, Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 1990, 1996², 59 str., 3 zemljevidi. [gl. št. 48.]
* Predavanja za študente zgodovine, arheologije in klasične filologije Filozofske fakultete v Ljubljani, 23–27. 10. 1989. Za tisk pripravil Peter Štih.
129. Bizanc na Jadranu (6.–13. stoletje) [Bisanzio e l'Adriatico (VI–XIII sec.)], *Zgodovinski časopis* 44 (1990), 3, 363–385.
* Predavanje v okviru Zgodovinskega društva u Ljubljani, 27. 10. 1989.
130. Die Geschichte der Südslaven und die Byzantinistik, *Byzantinische Forschungen* 15 (1990) 345–360.

1991

131. Vizantija i Jadransko more. Razmišljanja na temu (Byzance et la mer Adriatique. Reflexions sur ce thème), *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 29–30 (Ivanki Nikolajević u znak poštovanja i sećanja) (1991) 29–44.
132. L'esarcato, v: *Storia di Ravenna*. Vol. II, 1: *Dall'età bizantina all'età ottoniana. Territorio, economia e società*. A cura di Antonio Carile, Ravenna 1991, 351–377.

- 132a. L'organizzazione militare dell'esarcato, v: *Storia di Ravenna*. Vol. II, 1: *Dall'età bizantina all'età ottoniana. Territorio, economia e società*. A cura di Antonio Carile, Ravenna 1991, 379–387.
133. Istrien. B. Geschichte, *Lexikon des Mittelalters*. Bd. 5, 1991, st. 701–705. [gl. št. 114 in št. 138]
134. Tebe bizantina quale centro economico nel XII secolo, *Rivista di Bizantinistica* I, 4, (Bologna, 1991) 19–29.
- * Besedilo referata, prebranega na simpoziju v Tebah, 10.–14. 9. 1986. [gl. št. 119]
135. L'Adriatico nell'alto medioevo negli studi di Agostino Pertusi, *Rivista di bizantinistica*, vol. 1, fasc. 1 (Bologna, 1991) 45–61.
- * Obvestilo na simpoziju v Bologni 1989.

1992

136. *Untersuchungen zur byzantinischen Provinzialverwaltung. VI–XIII Jahrhundert. Gesammelte Aufsätze*, Amsterdam: Adolf M. Hakkert Publisher, 1992, VIII, 727 str.
- Ponatisnjene so naslednje razprave: I confini dell'Impero romano d'Oriente: Nozione e realtà (št. 81); Byzanz auf dem Balkan im frühen Mittelalter (št. 89); Gli Slavi del Sud ed altri gruppi etnici di fronte a Bisanzio (št. 80); Archon. Ein Beitrag zur Untersuchung der südslavischen Herrschertitel im 9. und 10. Jahrhundert im Lichte der byzantinischen Quellen (št. 76); Byzance et les Balkans vers la fin du XIIe siècle (št. 118); Der byzantinische Handel nach dem Norden im 9. und 10. Jahrhundert (št. 112); Der byzantinische Handel auf der Balkanhalbinsel vom VII. bis zum Anfang des XIII. Jahrhunderts (št. 116); Die byzantinischen Provinzstädte im 11. Jahrhundert (št. 153); Aufstände im byzantinischen Reich zwischen den Jahren 1025 und 1081. Versuch einer Typologie (št. 90); Untersuchungen zur byzantinischen Ansiedlungspolitik auf dem Balkan von der mitte des 7. bis zur mitte des 9. Jahrhunderts (št. 87); Quelques problèmes de politique byzantine de colonisation au XIe siècle dans les Balkans (št. 64); Die byzantinische Kriegsführung gegen Ungarn im Jahre 1166 (srbska verzija št. 73 z nemškim povzetkom); Die Beginne einer byzantinischen aristokratischen Familie – die Argiroi (nemški povzetek št. 50); Das Adriatische Meer im Frühmittelalter (rokopis, kasneje objavljen kot št. 154); L'Italia bizantina dalla caduta dell'Esarcato di Ravenna alla metà del secolo IX (št. 115); Roberto Cessi e la storia bizantina (št. 91); L'Adriatico nell'alto medioevo negli studi di Agostino Pertusi (št. 135); Überlegungen zur Geschichte der byzantinischen Provinz Istrien (št. 114); L'Istria tra Giustiniano e Carlo Magno (št. 138); Navigation et commerce dans l'Adriatique aux VIIe et VIIIe siècle (št. 110); Dalmatien. Wandlung eines verwaltungsgeographischen Terminus in den byzantinischen Quellen des 12. Jahrhunderts (št. 72); Dyrrhachion und sein Gebiet vom 7. bis zum 13. Jahrhundert (prevod št. 93); Durazzo bizantina e gli Slavi nella Cronaca del Prete Diocleate dalla metà del secolo XI alla metà del XII (št. 94); Die Chronik des Priesters von Diokleia als Quelle für die byzantinische Geschichte (št. 71); Tebe bizantina quale centro economico nel XII secolo (št. 134); Serben, Türken und Byzantiner von der Türkischen Eroberung Kallipolis' (1354) bis zur Schlacht an der Marica (1371) (št. 65); Partis et courants politiques aux cours balkaniques vers le milieu du XV siècle (št. 113); Die Geschichte der Südslaven und die Byzantinistik (št. 130).
137. Veneziani fuori Venezia, v: *Storia di Venezia. Dalle origini alla caduta della Serenissima*. Vol. I: *Origini – Età ducale*. A cura di Lellia Cracco Ruggini, Massimiliano Pavan e Giorgio Cracco, Gherardo Ortalli, Roma: Istituto della Enciclopedia italiana, 1992, 693–722.
138. L'Istria tra Giustiniano e Carlo Magno (Istra med Justinijanom in Karlom Velikim), *Arheološki vestnik* 43 (1992) 175–190.
- * Predavanje v Piranu 1. 6. 1990. Slovenski povzetek pripravil Matej Župančič. Natisknjeno tudi v št. 136.

1993

139. Mercati e mercanti fra Mar Nero e Adriatico. Il commercio nei Balcani dal VII all'XI secolo, v: *Mercati e mercanti nell'Alto Medioevo: l'area euroasiatica e l'area mediterranea*, XL Settimana di studi del Centro italiano di studi sull'alto medioevo (Spoleto, 23–29 aprile 1992), Spoleto, 1993, 443–489.
140. L'Impero bizantino nel giudizio dei Veneziani fino alla IV crociata, *Rivista storica italiana* 105 (1993) 5–35.
141. Mardaiten, *Lexikon des Mittelalters*. Bd. 6, 1993, st. 229.
142. Maximianus, Bischof von Ravenna (498/99–556/57), *ibidem*, st. 419–420.
143. Melingoi, *ibidem*, st. 494–495.
144. Narentaner, *ibidem*, st. 1023.
145. Nikephoritzes, *ibidem*, st. 1155.
146. Nikephoros III. Botaneiates, byz. Kaiser (1078–1081), *ibidem*, st. 1157.
147. Odeljan, Peter, *ibidem*, st. 1346.
148. Phokas, Byzantinischer Kaiser (602–610), *ibidem*, st. 2108.

1994

149. Cecaumeno e le sue notizie sull'Italia, u: Σύνδεσμος. Studi in onore di Rosario Anastasi, vol. II, Facoltà di Lettere e Filosofia, Università di Catania, 1994, 169–182.

1995

150. Bisanzio, v: *Storia d'Europa*. Vol. 3 : *Il Medioevo (secoli V–XI)*. A cura di Gherardo Ortalli, Torino: Giulio Einaudi Editore, 1995, 219–294. (Grandi opere.)
151. Bizantinsko podeželje v "Spominih in nasvetih" tesalskega veleposestnika XI. stoletja (Das Byzantinische Ländliche Gebiet in den "Erinnerungen und Ratschlägen" eines Thessalischen Grossgrundbesitzers des 11. Jahrhunderts), *Zgodovinski časopis* 49 (1995), 2, 159–174.
* Predavanje na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani 22. 5. 1992.
152. I primi Veneziani nell'Impero bizantino (Sec. IX–XIII). Sommario, u: Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών, Β' 1, (Διεθνές συνέδριο Βοιωτικών μελετών, Αιβαδειά, 6–10 Σεπτεμβρίου 1992), 1995, 539–540.
* Besedilo referata je v celoti natisnjeno v št. 137.

1998

153. Die byzantinischen Provinzstädte im 11. Jahrhundert, v: J. Jarnut – P. Johanek (Hrsg.) *Die Frühgeschichte der europäischen Stadt im 11. Jahrhundert*, Köln-Weimar-Wien: Böhlau Verlag, 1998, 359–374. (= Städteforschung, Reihe A: Darstellungen, Bd. 43)
* Delo je bilo v skrajšani obliki predstavljeno kot referat na simpoziju „Die europäische Stadt im 11. Jahrhundert“, Paderborn, 10.–15. 12. 1989. Predtem iz rokopisa natisnjeno v št. 136.
154. (skupaj z Ignacijem Vojetom) Adriatisches Meer. Geschichte, v: *Enzyklopädie zur Geschichte des östlichen Europa : (6. – 13. Jahrhundert)*, Greifswald : [s.n.], 1998.
* Delo, napisano v drugi polovici 1980-ih. Predhodno, iz rokopisa, natisnjeno v št. 136.

Uredniško delo

Jadran Ferluga je s Maxom Hellmannom, Frankom Kämpferom, Herbertom Ludatom in Klausom Zernackom osnoval in urejal publikacijo:

Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa. Publikacija je imea dve seriji:

Serie A. Lateinische Namen bis 900 in Serie B. Griechische Namen bis 1025. Poleg tega so izhajali tudi dodatni zvezki (Beihefte).

Serie A. Lateinische Namen bis 900

Band 1. Aba – Bela / hrsg. von Jadran Ferluga, Manfred Hellmann, Herbert Ludat; Red. Norbert Otto, Dieter Wojtecki, Wiesbaden: F. Steiner, 1977, LXXIII, 429 S.

Band 2. Belaa – Carolus (Magnus) / hrsg. von Jadran Ferluga, Manfred Hellmann, Herbert Ludat, Klaus Zernack; Red. Raimund Ernst, Dieter Wojtecki, Wiesbaden: F. Steiner, 1983, LXXI, 420 S. (izšlo v osmih zvezkih od 1978 do 1983)

Band 3. Carolus (Martellus) – Emnetzur, Wiesbaden: F. Steiner, 1989, XX, 480 S.

Serie B. Griechische Namen bis 1025

Band 1. Aarān (1) – Adrianoupolis (1) / hrsg. von Jadran Ferluga, Manfred Hellmann, Frank Kämpfer, Herbert Ludat; Redaktion Athanasios A. Furlas, Anastasios A. Katsanakis, Wiesbaden : F. Steiner, 1980, CLXXVI, 319 S.

Band 2. Adrianoupolis (2) – Armeniakōn thema/ hrsg. von Jadran Ferluga, Manfred Hellmann, Frank Kämpfer, Herbert Ludat; Redaktion Athanasios A. Furlas, Anastasios A. Katsanakis, Wiesbaden : F. Steiner, 1985, CXII, 379 S. (izšlo v osmih zvezkih od 1981 do 1985).

Band 3. Lieferung 1–2. Armenioi – Bardaneš – Philippikos/ hrsg. von Jadran Ferluga, Manfred Hellmann, Frank Kämpfer, Herbert Ludat; Redaktion Anastasios A. Katsanakis, Gunther Weiss, Stuttgart: Steiner-Verlag, 1988, 124, IV S.

Beihefte

Beiheft Nr. 1: Wolfgang Schule, *Bibliographie der Übersetzungen griechischbyzantinischer Quellen*, Wiesbaden: F. Steiner, 1982, 159 S.

Beiheft Nr. 2: *Namentragende Steininschriften in Jugoslawien vom Ende des 7. bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts* / Bearbeitung Rade Mihaljević ; Redaktion Ludwig Steindorff, Wiesbaden: Franz Steiner, 1982, XVIII, 150 S., 1 Karte.

Beiheft Nr. 3: *Namenregister zu Miklosich-Müller, Acta et diplomata Graeca medii aevi vol. IV und V* / Bearbeitung Norbert Henkelmann, Annelies Ludat, Wiesbaden: F. Steiner, 1986, 181 S.

Beiheft Nr. 4: *Namentragende Inschriften auf Fresken und Mosaiken auf der Balkanhalbinsel vom 7. bis 13. Jahrhundert* / Bearbeitung Vojislav Djurić und Anna Tsitouridou ; Redaktion Athanasios Furlas und Ludwig Steindorff, Wiesbaden: F. Steiner, 1986, XV, 91 S., 1 Karte

Beiheft Nr. 5: *Das Ethnikon Sklabenoi, Sklaboi in den griechischen Quellen bis 1025* / Bearbeitung Günter Weiss, Wiesbaden: F. Steiner, 1988, 176 S.

Beiheft Nr. 6: *Das Ethnikon Sclavi in den lateinischen Quellen bis zum Jahr 900* / Bearbeitung Jutta Reisinger, Günter Sowa, Wiesbaden: F. Steiner, 1990, 233 S.

Beiheft Nr. 7: Christian Lübke, *Arbeit und Wirtschaft im östlichen Mitteleuropa – die Spezialisierung menschlicher Tätigkeit im Spiegel der hochmittelalterlichen Toponymie in den Herrschaftsgebieten von Piasten, Premysliden und Arpaden*, Stuttgart: Steiner, 1991, 115 S.

Lexikon des Mittelalters, Artemis Verlag, München und Zürich. Bd. 1–9, 1980–1999.

J. Ferluga je bil urednik področja “Byzantinische Geschichte und Kultur”. Kot avtor je sodeloval v prvih šestih knjigah Leksikona (gl. zgoraj), to je do 1993, ko zaradi bolezni ni mogel več nadaljevati z delom.

Izbor literature o Jadranu Ferlugi

- Ferluga Jadran, *Primorski slovenski biografski leksikon*: 1. snopič A – Bartol, 1. Knjiga, Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1974. (M. Jevnikar)
- G. Ostrogorsky, Preface, v: J. Ferluga, *Byzantium on the Balkans*, Amsterdam 1976, pp. IX–XII.
- M. Hellmann, Jadran Ferluga zum 65. Geburtstag, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 33 (1985), H. 1, 159–160.
- G. Prinzing, *Schriftenverzeichnis Jadran Ferluga*, Münster: Seminar für Byzantinistik, 1985.
- Ferluga Jadran, *Enciklopedija Jugoslavije* 4, Zagreb 1986, 115. (I. Voje)
- Jadran Ferluga, univerzitetni profesor, bizantolog, Primorska srečanja (Nova Gorica) 82/83 (1988) 318–320.
- V. Krapež, Bizantolog Ferluga v koprski knjižnici, *Primorski dnevnik* (Trst), 21. 4. 1988, 5.
- V. Krapež, Darilo primorskega bizantologa koprski knjižnici: profesor Ferluga je Osrednji knjižnici iz Kopra podaril več svojih znanstvenih knjig, *Primorske novice* (Koper), 29. 4. 1988, 20.
- Odakle smo mi, ko smo mi, *NIN* (Beograd), 8. I 1989, 40–42.
- * Razgovor o bizantinski civilizaciji in o bizantinologiji je z J. Ferlugom vodil Dimitrije Vujadinović Ferluga Jadran, *Enciklopedija Slovenije* 3, 1989, 98. (I. Voje)
- I. Voje, Jadran Ferluga – petinsedemdesetletnik, *Zgodovinski časopis* 49 (1995), 1, 127–128.
- Ferluga Jadran, *Enciklopedija srpske istoriografije*, prir. S. Ćirković i R. Mihaljčić, Beograd 1997, 694–695 (B. Ferjančič)
- I. Voje, Prof. dr. Jadran Ferluga (1920–2004), *Zgodovinski časopis* 58 (2004), 1–2, 207–209.
- M. Pahor, Umrl tržaški rojak Jadran Ferluga, *Primorski dnevnik* (Trst) 27 (1. februar 2004), 6.
- I. Voje, Dr. Jadran Ferluga 1920–2004, *Delo* (Ljubljana), 24. 2. 2004, 4.
- Lj. Maksimović, Studiozni vizantolog, *Politika* (Beograd), 26. jun 2004.
- M. Perišić, Svest o drugačijem: jugoslovenski studenti u Francuskoj 1945–1950. između izazova Pariza i vernosti Partiji, *Tokovi istorije* 4 (2006) 100–123. (O J. Ferlugi na str. 113).
- Ferluga Jadran, *Slovenska biografija*, Ljubljana: ZRC SAZU, 2013. (M. Jevnikar).

Jubileji

Devetdesetletnica zgodovinarke dr. Milice Kacin Wohinz

Nedavno, ko me je akademik prof. dr. Peter Štih zaprosil za zapis ob devetdesetletnici dr. Milice Kacin Wohinz, nisem pomislil, da bom svojo obljubo uresničeval v tako negotovem in tesnobnem času; v času, ko se ustvarja nova podoba sveta in piše povsem novo poglavje v zgodovini človeštva. Ta izjemnost v kateri živim, povezana z nekaterimi trenutnimi in obveznimi omejitvami, me je napotila k odločitvi, da sestavim lepljenko iz tistega, kar sem doslej zapisal ali pa spregovoril o dr. Milici Kacin

Wohinz, o zgodovinki, ki je domala vse svoje raziskovalno delo posvetila zgodovini Slovenskega primorja (tudi Julijske krajine) v času od konca prve vse do začetka druge svetovne vojne

1.

Slovenska zgodovinarica in primorska rojakinja Milica Kacin Wohinz je bila rojena 12. oktobra 1930 na Reki pri Cerknem na Primorskem. Po študiju zgodovine na ljubljanski Univerzi se je posvetila raziskovalnemu delu, zlasti ko je leta 1959 postala sodelavka Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani (danes Inštitut za novejšo zgodovino). V svojem več kot štiridesetletnem znanstvenem delu se je posvečala v prvi vrsti problematiki zgodovine primorskih Slovencev v času med obema svetovnjima vojnama. Takrat, ko so ti živeli v italijanski državi in bili kot etnična manjšina deležni fašističnih raznarodovalnih ukrepov. Kacinova je posebno pozornost namenila narodnoobrabnemu delovanju primorskih Slovencev ter raznim oblikam njihovega antifašističnega odpora. Za razliko od piscev, ki so pred njo pisali o tej tematiki, je svoje delo zasnovala tako, da je temeljito proučevala tudi arhivsko gradivo, zlasti iz arhivov v Italiji. Plod raziskovalnega dela so monografije *Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918–1921* (1972), *Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev 1921–1928* (1972), *Prvi antifašizem v Evropi. Primorska 1925–1935* (1990) ter razprave in članki, ki so izhajali v slovenski in italijanski strokovni literaturi. S svojim izvirnim raziskovalnim delom je pridobila

velik ugled, ki presega strokovne kroge zgodovinarjev. Njena dela zelo pogosto citirajo, zlasti italijanski zgodovinarji. Delo Milice Kacin Wohinc je cenjeno tudi zaradi izvirnega prispevka k poznavanju italijansko-slovenskih odnosov v prvi polovici 20. stoletja. Leta 1993 je postala sopedredujoča italijansko-slovenske meddržavne kulturnozgodovinske komisije z namenom, da izdela poročilo o italijansko-slovenskih odnosih v letih 1880–1956. Tik pred svojim življenjskim jubilejem je skupaj z Jožetom Pirjevcem objavila knjigo o zgodovini Slovencev v Italiji (najprej leta 1998 v italijanščini, nato leta 2000 v slovenščini).¹

2.

»Tam je košček sveta, da mu ne vem imena, dovolj lepega«, je slovenski pisatelj Ivan Pregelj povedal o krajih od koder je doma naša slavljenka. Ta »košček sveta«, med žarkostjo južnega sonca in senco hladne severne noči, označuje čudna tesnost dolin, pobočja hribov pa so tako strma, da bolijo. To je svet ob reki Idrijci, kjer so pomladni dnevi tako svetli in zveneči, kakor iz čistega srebra uliti. In ob gluho šumeči Idrijci, le malo po njenem toku navzdol od Reke, rodnega kraja naše slavljenke, se je na Slapu ob Idrijci rodil pisatelj Ciril Kosmač, ki je v svojem *Pomladnem dnevu* vzpodbujal: »Pisati je treba verjetne zgodbe«, da bi tako potrdil ne le svojo ustvarjalno, marveč tudi ustvarjalno moč in pot svojih pisateljskih prednikov ter sopotnikov, tako na sotočju rek Idrijce in Soče, na Mostu pri sv. Mavru in pri sv. Luciji rojenih Antona Muznika, Ivana Pregelja in Saša Vuge, pa Franceta Bevka, ki je dolino Idrijce ogledoval izpod porezenskega Otavnika, in še cele plejade drugih cerkljanskih in idrijskih rojakov od matematika Franceta Močnika do najmlajšega, pisatelja Aleša Čara.

Bregovi Idrijce so zgodovinska ozemlja z zgodbami razpetimi med šebreljsko koščeno neandertalčevo piščaljo, med železnodobnim svetolucijskom kulturnim krogom, med idrijskim škafarjem, ki je pred petsto desetimi leti odkril živo srebro ter med partizansko tiskarno Slovenija in bolnišnico Franjo. Ta svet je ponujal književnikom verjetne zgodbe na eni ter zgodbe osvobodjene pisateljske svoboščine na drugi strani. Zato bomo pomislili, ko govorimo o verjetnih, a nepisateljskih zgodbah, tudi na take rojake ob Idrijci kot so bili na Vojskem rojeni Ivan Lapajne, domoznanski pisec o Štajerski ali pa krajevni zgodovinar Črtomir Šinkovec, tudi on Vojskar, pa Šebreljčan Andrej Pagon Ogarev in Idrijčan Lado Božič, da o mlajših in še živečih ne bi posebej govorili.

To naj bi bila le grobo zasnovana podoba tistega »koščka sveta«, ki ga je Milica Kacinova pričela doživljati prav času, ko so v dušah njenih cerkljanskih in drugih primorskih rojakov še povsem sveže odmevali streli, ki so pokončali štiri slovenska domoljubna življenja na bazoviški gmajni. Svoj domači svet je doživljala v mladostni raznolikosti, v zgodbah mladostnega veselja številne družine očeta Dominika in matere Emilije, v mladostnih upornih srečanjih s tujstvom, v grozotah vojne, videla ga je vsega prežarjenega z osvobodilno zamisljivo in s kasnejšo povojno

¹ Povzetek k razpravi Jubilantka Milica Kacin Wohinz, objavljeni v Prispevki za novejšo zgodovino, 40/2000, št. 1, str.11–36.

zavezanostjo k veri v lepše in boljše življenje. Ta, z izkušnjami okrepljena vera, jo je iz tesnih, a s tolikimi ljubimi spomini prepojenih dolin, pripeljala po končani drugi svetovni vojni v nov svet. Prepredalo ga je toliko različnosti, protislovij in spodbud in taka ter tolikšna dejanja, kot so bili mladinski aktivizem kot del naprežanj za preobrazbo družbe, mladinske delovne akcije, pospešeni študij, boj za nove in bolj pravične državne meje na Primorskem, pa tudi pretirana ideološka zaverovanost, ki je prinašala tudi mnoga osebna in skupinska razočaranja.

Mnogim okoliščinam in spoznanjem se takrat ni moglo in znalo izogniti cerkljansko dekle, ki je energično in pospešeno preskakovalo ovire, da bi doseglo tisto, kar ji je motilo notranji mir – neskočna želja za znanjem in ob tem posebna vrsta nezadovoljstva, ki ji je iskriло pot k napredovanju. Ko pa se je pri tem znašla na križišču poti, ki naj bi jo popeljale v svet tehnike ali pa k humanistiki, se je odločila za drugo in se je nazadnje v kolebanju med zgodovino umetnosti in tisto pravo zgodovino, odločila v prid slednje. Leta 1958, ko je dokončala študij na oddelku za zgodovino ljubljanske Univerze, je bila prva naslednja etapa življenja že povsem poklicno in vsebinsko opredeljena, ne le, da je službovala v arhivski ustanovi, tudi seminarske naloge in diplomsko delo, so jo zavezovale k Primorski preteklosti, zlasti 20. stoletja.

In na tem mestu začenja življenjepis zgodovinarja znanstvenika, eden izmed tistih življenjepisov o katerih ne govorijo srednješolski učbeniki, saj se ti biografsko posvečajo izključno literarni zgodovini, kot da so podatki o drugačnih ustvarjalcih pisane besede skorajda nezanemljivi. Življenjepis zgodovinarja znanstvenika se odvija pravzaprav v nekakih manj pretresljivih krogotokih – če vsaj odmislimo osebno življenje, ki pa ima tudi svoje pomembne učinke – in ga na eni strani označujejo metode dela, idejni vplivi in vzgibi, različnost službovanj, študijska potovanja, na drugi strani pa vsebinski sklopi raziskovalnega dela, objave raziskovalnih rezultatov, javni odmev nanje, zlasti pedagoški učinki in seveda še mnogo drugega.

V ta svet, ki le navidezno vzbuja vtis monotonega sodelovanja pri sprejemanju obvez, ki jih življenje ponuja ali pa vsiljuje, je Milica Kacin Wohinc resda vstopila, kot sama pravi »kar slučajno me je tja zaneslo«, a je za slučajnostjo stala odločitev za resen študij in izobraževanje, kljub nekaterim preprekam, ki bi bile pri manj odločnih skorajda nepremostljive.

Po diplomu se je sicer ukvarjala z zgodovino partizanskega boja in kot pravi Hobsbawm je 20. stoletje postalo njeno »moje obdobje«. Kmalu pa je spoznala, da je treba poseči vendar dlje v zgodovino, vsaj v čas po prvi svetovni vojni ne le zato, ker slovenska historiografija na pragu šestdesetih let razen objav Lava Čermelja skorajda ni poznala drugega, temveč tudi zato, ker ji je poznanstvo z italijanskimi kolegi sredi šestdesetih let odpiralo možnosti uporabe gradiva iz italijanskih arhivskih nahajališč. Poleti letos je v zasebnem pismu zapisala: »Najbolj pomembno na poti v 'znanstveno kariero' se mi zdi srečanje z italijanskim zgodovinoписjem in arhivi.« Leta 1965 objavljena daljša razprava o parlamentarnih volitvah v Julijski krajini leta 1921 in 1924 – zanjo je prejela tudi Kajuhovo nagrado – je potrdila njeno odločitev in zavezanost problematiki, »ki me je zelo pritegnila«, je še v citiranem pismu dodala.

V tistih letih, jeseni 1965, je tudi spoznala občutljivost javnosti do zgodovinskih raziskav, saj je njena izjava o jugoslovanski partizanski vojski, ki naj bi maja leta 1945 osvobodila Julijsko krajino, izrečena na strokovnem srečanju v piemontskem Torinu, spodbudila polemične odzive pri italijanskem strokovnem poslušalstvu. Polemike so Kacinovi odprle pota v italijanski strokovni in znanstveni tisk, ta naveza je ostala živa vse do danes in le redkokateri slovenski zgodovinar se lahko ponaša s tolikimi prevedenimi stranmi svojih del v italijanščino. Vzporedno s temi objavami so sledili obiski italijanskih arhivskih ustanov, predvsem v Rimu in Milanu, pa tudi v Novari, Aosti ter v bližnjem Vidmu, Trstu in Gorici. Zbirala je gradivo za svojo doktorsko disertacijo o političnih strankah v Julijski krajini v dobi italijanske okupacije; čez dva meseca bo poteklo natanko trideset let od zavora. Iz tega besedila je nastalo delo *Primorski Slovenci pod italijansko okupacijo 1918–1921*, prva knjiga iz trilogije o zgodovini primorskih Slovencev med obema vojnama. Knjiga je vzbudila zaradi povsem novega načina prikazovanja razmer na Primorskem veliko pozornost ne le doma, marveč tudi na tujem. Zelo silovit pa je bil nekoliko zapozneli domač odmev, ki ga je v slogu s knjigo nad knjigo začeljal ob asistenci Franceta Klopčiča Dušan Kermavner, očitajoč avtorici nemarksistično pisanje in približevanje nacionalističnim pogledom na nekatera v knjigi obravnavana vprašanja. Polemika, v kateri je Milica Kacin Wohinc ovrgla vse očitke, je bilo eno zadnjih dejanj marksistične historiografske kritike na Slovenskem. Navsezadnje pa so delo branili vsi najbolj ugledni slovenski zgodovinarji, tudi univerzitetni učitelji, predstavniki ljubljanske zgodovinske šole, ki ji je Kacinova pripadala in še pripada.

Tako bi z razpredanjem prigod iz življenja naše jubilarke še nadaljevali, a naj to obsežnost, pestrost in mnogostranost združimo najprej z navedbo naslovov dveh del iz že omenjene trilogije in sicer omenimo leta 1977 objavljeno knjigo v dveh delih *Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev 1921–1928* in monografijo iz leta 1990 *Prvi antifašizem v Evropi. Primorska 1925–1935*. Med tema objavama pa tudi po izidu zadnje se je zvrstila še cela vrsta člankov in razprav, predvsem pa knjiga, ki sta jo podpisala skupaj z Jožetom Pirjevcem *Storia degli Sloveni in Italia. 1866–1998*. Izšla je pred dvema letoma v Benetkah in je dragocena predvsem zato, ker je namenjena italijanskemu bralcu; njen slovenski prevod je najavljen. Poudarimo naj, da je bila dr. Kacinova predavateljica na mnogih domačih in tujih strokovnih srečanjih, zborovanjih, okroglih mizah, predstavitev knjig, sodelovala pri radijskih in televizijskih oddajah ter podobnem. Bila je tudi urednica, članica strokovnih komisij, mentorica, organizatorica in voditeljica strokovnih simpozijev in okroglih miz in navsezadnje si je naprtila tudi odgovorne poslovne in birokratske naloge, ko je bila med leti 1979–1983 direktor Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, ko je vodila ustanovo pri kateri je delovala že od samega nastanka leta 1959 dalje.

Leta 1993 je prevzela nalogo sopredsedovanja italijansko-slovenski kulturnozgodovinski komisiji, ki je letos po sedmih, z mnogimi sušnimi razdobji izpolnjenih letih, dokončala svoje delo. V zaključno poročilo, ki čaka na javno predstavitev, je vložila ogromno truda in pridobila pri tem veliko ugleda tudi pri tistem delu italijanskih zgodovinarjev, ki se idejno razlikujejo od njenih dotedanjih znanstev. Ta znanstva so bila postavljena na preizkušnjo, ko je Kacinova v času

slovenskega osamosvajanja želela pridobiti podporo slovenskim težnjam tudi pri nekaterih uglednih italijanskih izobražencih.

Milica Kacin Wohinc je kljub upokojitvi še vedno sredi ustvarjanja. Zmožek števil desetkrat sedem, ki kot piše sv. Avguštin, ustreza totalnosti razvoja, ko je nek razvojni cikel popolnoma dokončan. Za našo jubilatko je simbolika števila sedemdeset le ena izmed možnosti tudi zato, ker jo čaka še izpolnitev lastnih in želja vseh, ki spremljajo njeno delo – objava zaključnega obdobje primorske zgodovine med obema vojnama, ko naj bi se zajetna trilogija s še eno knjigo spremenila v tetralogijo.

* * *

Milica nam Draga! V slovesni zbranosti tega trenutka ne potrebuješ pretirano slavnih besed, zlasti ne takih, ki bi na mah izpuhtele. Tako samodejno si sprejela, ne morda samo zaradi bregov Idrije, Kosmačev program, da pišeš verjetne zgodbe, pri čemer si besedo verjetno zamenjala z besedo resnično ali bolje, pišeš zgodbe o resničnih dogodkih. Pot do vsake resničnosti pa je dolga, zapletena in mnogokrat neuresničljiva. Zgodba in zgodbe, ki jih pišeš so sestavljenke iz nešteto drugih zgodb in ne prihajajo le iz tistega »koščka sveta« ob reki Idriji. Prihajajo iz vsega Posočje, širijo se na ves slovenski zahod, na romansko-slovensko stičišče in se še posebej omejujejo na čas, ko je bilo prav to stičišče nabito s strastmi. Vso to resničnost si doživljala resda z otroškim dojemanjem, a dovolj močno, da je ostalo trdno v Tebi in da si s takimi dožitvi še posebej razumevala čas, ki je našel podobo v tvojih zgodovinskih delih.

Ker te že od začetka ogovarjam v slogu tvojega sodelavca zadnjih let pisatelja Saša Vuge, dovoli naj za zaključek uporabim misel, ki sem jo pri njem našel: »Hribovci ne vejo kod zaradi prevelikih smerokazov«. V dolini, od koder si ti doma, pa sta pravzaprav le dva kažipota, morda še tretji. Le izbirati je treba. Tvoja izbira je bogato hasnila. »Zgodovina? Zgodovina pač.«²

3.

Pred desetimi leti, natančneje 18. oktobra leta 2000, smo se zbrali na tem mestu in počastili jubilej Tvojega življenja. Voščila vseh, ki smo se tistega dne s Tabo srečali, je spremljala želja, da bi tudi v novem obdobju svojega življenja ohranila zate značilno ustvarjalno voljo in moč. Naše želje in upanja si, kot moremo po desetih letih ugotoviti, bogato uresničila z novimi knjigam, razpravami, članki, referati, razgovori v sredstvih javnega obveščanja, z vodenjem raziskovalnih nalog in še drugim, kar tesno spremlja dnevno življenje zgodovinarja take razsežnosti, kakršna je vgrajena v Tebi.

Tvoji desetletni beri, ki ima globoke korenine in temelji v predhodnem razdobju, naj bo posvečena naša pozornost.

² Iz govora na predstavitvi Milici Kacin posvečenega zvezka revije Prispevki za novejšo zgodovino (40/2000, zv. 1), na sedežu Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani, 18. oktobra 2000. Besedilo, nekoliko prirejeno, je bilo objavljeno v članku Dr. Milica Kacin Wohinc (Primorska srečanja, 25/2001, št. 237, str. 9–11).

Težko bi postavili vrednostno oceno vseh sestavin tistega, kar si ustvarila v minulih desetih letih. Vsaka izmed njih je pravzaprav enakovredna in bi zaslužila posebno pozorno omembo. A zaustavimo se le pri mejnikih in zato bomo najprej pomislili na tisto, kar si vodila in soustvarjala od leta 1993 dalje kot sopredsednica komisije, sestavljene iz vrst slovenskih in italijanskih zgodovinarjev in poznavalcev. Sedem let, do sredine leta 2000 je trajalo delo komisije, kot da bi število sedem tudi v tem primeru dokazovalo svoj simbolični pomen totalnosti. Tvoj odnos do naloge, ki Ti jo je odmerila slovenska vlada in ki je bila v končni in avtorizirani obliki na slovenski strani objavljena jeseni leta 2001, kažejo Tvoje besede v časopisnem pogovoru: »Na devetih plenarnih zasedanjih smo temeljito razpravljali tako, da smo soočali poglavja dveh nacionalnih zgodovin istega prostora, strpno in z razumevanjem smo poslušali drug drugega in iskali skupne interpretacije. Dolgo je trajalo in ni bilo lahko« (*Primorski dnevnik*, 23. 1. 2005, št. 19).

Z občutkom zadovoljstva in s ponosom se tako, Milica, oziraš na opravljeno nalogo, na sintetično besedilo, ki se pogosto ponatiskuje pri nas in pri Italijanih in se omenja v slovenski javnosti kot opomin ter opozorilo na svojevrstno ravnanje predvsem vlade naše zahodne sosedice. O njem smo danes že veliko govorili.

Poročilo slovenskih in italijanskih zgodovinarjev je v nekaterih svojih delih povzetek Tvoje življenjske raziskovalne teme, to je politične zgodovine Slovencev v Italiji v razdobju med obema svetovnima vojnama 20. stoletja. Tej svoji še ne povsem preorani raziskovalni njivi si ostala in še ostajaš zvesta, zavedajoč se prelomnosti časa, ki si ga obravnavala in ga še obravnavaš. Že raziskano nenehno poglobljaš, odkrivaš neznano in manj znano, reintrepretiraš in predstavljaš domači in tuji javnosti. Z navajanjem samostojnih objav naj ostanemo le pri poglavitnih mejnikih.

Po knjigi *Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–2000*, izdala sta jo leta 2000 skupaj z Jožetom Pirjevcem in je prevod dela, ki je izšlo leta 1998 v Benetkah ter je vsebinsko širše, kot bi bilo mogoč soditi po naslovu, je pri Goriški Mohorjevi izšel leta 2004 v italijanskem jeziku zbor Tvojih člankov z naslovom *Živeti ob meji / Vivere al confine* in podnaslovom *Sloveni in Italijani v letih 1918–1941 / Sloveni e italiani negli anni 1918–1941*. V uvodu v knjigo, ki ga je napisal, ugledni italijanski zgodovinar, danes žal že pokojni Angelo Ara, beremo, kako je knjiga koristna za razmislek, »da bi razumeli dramatično in grenko preteklost, da bi ustvarili skupno zgodovino večjezične dežele, tako zgodovino, ki ne sme zaobiti nobene izmed v to deželo vkoreninjenih jezikovnih in narodnostnih sestavin in tudi, čeravno to ni neposredna naloga zgodovinarjev, prispevali k uresničevanju boljše prihodnosti.« V tem uvodnem besedilu se zdi omembe vredna, zaradi nenavadnosti, primerjava življenjske usode Angela Are, usode človeka, ki pripada židovski skupnosti, z Miličinim slovenskim poreklom, s Slovenci, ki so prav tako občutili manjšinskost v državni skupnosti, a so kljub pritiskom te skupnosti vzdržali pred asimilizacijskimi pritiski.

Knjiga je med Italijani dosegla lep odmev, saj je zbrala gradivo, ki so ga sicer le nekateri poznavalci zgodovine deloma poznali po predhodnih prevodih v italijanskih zgodovinskih revijah.

Tretje Tvoje samostojno delo obravnavanega desetletja je obsežna monografija *Primorski upor fašizmu 1920–1941* iz leta 2008. Knjigo si podpisala skupaj z Marto Verginella. Tvoj delež v knjigi z naslovom *Dvajsetletni primorski upor* je obsežnejši. Primorskemu antifašizmu si se že od začetka svoje znanstvene kariere posvečala. Leta 1990 je izšla monografija *Prvi antifašizem v Evropi. Primorska 1925–1935*. V knjigi iz leta 2008 si svoje pripovedovanje podaljšala do leta 1941 in nadaljevanje, se pravi drugi tržaški proces prepustila Marti Verginella. Knjiga iz leta 1990 je izšla v času, ko je nova slovenska demokracija začela spreminjati tudi pota slovenskega zgodovinopisja. Nenadoma je kot Herodotov ptič feniks vstalo tigrovsko gibanje, kot odkritje revizije slovenske zgodovine. Ob tem je nastajala tudi prava poplava nekritičnih obravnav in izjav tudi kot pomagalo obračunom nove demokratične politike s partizanskim uporom in totalitarizmom obdobja po drugi svetovni vojni. Tvoja opozorila v Senožečah, 1. junija 1991, naj nastajajoča mitologija o Tigru ne zamenja partizanske, so bila preslišana. Pojavili so se novi zgodovinarji primorskega antifašizma, ki še danes pisarijo, ne meneč se na obstoj Tvojih temeljnih objav. Tak odnos doživlja je doživela in doživlja tudi Tvoja knjiga iz leta 2008.

Četrta knjiga je prevod v italijanščino Tvoje doktorske naloge, ki je z naslovom *Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918–1921* izšla leta 1972. Prevod knjige je desetletja čakal na objavo. Počakati je bilo potreba do leta 2010, da je Center za zgodovinsko in družbeno dokumentacijo iz Gradišča ob Soči ob podpori Sklada, ki nosi ime po antifašistu Dorčeta Sardoču – bil je eden izmed Tvojih informatorjev – jezikovno posodobljeno knjigo izdal in ji dal nekoliko zavajajoč naslov *K začetkom obmejnega fašizma/ Alle origini del fascismo di confine* ter se je tako pravi/izvirni naslov znašel v podnaslovu *Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918–1921/ Gli sloveni della Venezia Giulia sotto l'occupazione italiana 1918–1921*. Knjiga, čeravno z veliko zamudo, odpira Italijanom pogled na razmere pri Slovencih v času italijanske vojaške okupacije, na čas, ki se je končal s podpisom rapalske pogodbe oziroma aktom aneksije. Tudi za uvodničarja v tej knjigi je bil izbran eden izmed uglednih italijanskih zgodovinarjev sodobnega veka Enzo Colotti. Njegov uvod je potrjuje Tvoja spoznanja, o Tebi pa sodi, »da je med slovenskimi zgodovinarji njene generacije najbolj poznana italijanski javnosti na območju meje med Italijo in staro Jugoslavijo, danes demokratično republiko Slovenijo.« Knjiga poleg vsega drugega dokazuje, ugotavlja Colotti, kako zgodaj in pred Italijani, so se Slovenci lotili obravnav zgodovine takoimenovane Julijske krajine v 20. stoletju.

Med navedenimi knjigami, ki si jih podpisala kot avtorica ali soavtorica pa so posajene razprave in članki, leksikonska gesla, predstavitevni nastopi, referati in drugačne oblike stikov z javnostjo. V njih ostajaš zvesta svojim življenjskim raziskovalnim problemom: Slovenci v Italiji med obema svetovnima vojnama, razmerju med njimi in večinskim narodom, odnosom med kraljevinama Italije in Jugoslavije. In kot poznavalka si nekajkrat vstopila tudi v razpravo o odnosih obeh držav do preteklosti zlasti pri vprašanju nekakšnega pravega dejanja, ki naj bi ga Italija in Slovenija, pa tudi Hrvaška opravili. Pri teh svojih posegih si bila odločna: »Ni opravičila za italijanske in slovenske državnike, ki bi poskušali

simbolno pravno dejanje, usmerjeno k dokončnemu zaprtju mučnega poglavja skupne zgodovine, opravi brez upoštevanja izsledkov mešane zgodovinsko-kulturne komisije. Italijanski državi se zdi, kot vemo, da se je dovolj pokloniti trem simbolom nasilja v Julijski krajini» (Primorski dnevnik, 23. 1. 2005, št. 19). Razlog za tako Tvojo odločnost je bil spregled Bazovice, »prve žrtve fašistične justice«, kot enega izmed simbolov sprave.

Biografske skice znanstvenikov in znanstvenic se morda zaradi nekakšne obzirnosti izognejo zasebnostim, čeravno so ta neločljivo in tesno vgrajena v razmišljanja in dejanja slehernega človeka. Zato bi bil pregled zadnjega desetletja nepopoln, ko ne bi omenili, da so odlomki iz Tvojega življenja našli mesto tudi v slovenski književnosti v odličnem romanu, v družinski kroniki *Saga o kovčku* (2003), ki jo je napisala Tvoja sestra Nedeljka Pirjevec. Tudi Nedeljka smrt leta 2003 je bila bidek dogodek tistega desetletja v Tvojem življenju, ki se mu nocoj posvečamo. Zgodbe o času, o katerem si pisala in še pišeš v zgodovinarski maniri, je Tvoja sestra Nedeljka, tudi s pomočjo pisem iz »majhnega lepenkastega kovčka za zaboji na podstrešju«, preoblikovala v literarno besedilo.

* * *

Ko sem letošnjega 12. septembra na jasi pred rojstno hišo Cirila Kosmača poslušal imenitno, s spomini navdahnjeno predstavo dveh nadvse duhovitih in zgovornih bardov slovenske književnosti, akademikov in primorskih rojakov 85-letnega Cirila Zlobca in 80-letnega Saše Vuge, sem pomislil, kako zaznamovani z zgodovino so ustvarjalci slovenske literarne in strokovne besede, doma ob »gluho šumeči« reki Idrijci. Kar nanizani so na njenih levih in desnih bregovih. Omenimo le nekatere izmed njih: letos umrl pisatelj Jože Felc iz Spodnje Idrije, na Reki rojeni sestri Milica in Nedeljka Kacin, letošnji stoletni slavljenec Ciril Kosmač s Slapa ob Idrijci in na sotočju Soče in Idrije rojeni Saša Vuga. Kot, da se v reki Idrijci, ki se po besedah Cirila Kosmača, »mirno razliva od brega do brega in se sveti kakor zrcalo«, neprisiljeno, a obenem vabeče zrcali preteklost in čas, ki ga živimo. In ta Idrijca je s svojim zrcaljenjem zvabila tudi Tebe, Milica, mar ne?³

4.

Tudi četrti del te na desetletja razkosane lepljenke o življenju in delu dr. Milice Kacinc Wohinz se že na začetku znova vrača k Idrijci. Na bregu te reke, v kraju Reka, je med letoma 1914 in 1940 v »hiši meščanskega izgleda«, živela družina Kacinovih, oče Dominik Kacin in mati Emilija Brezigar. V zakonu se jima je rodilo devet otrok. Pogosto se tudi zgodovinarji posvečajo avtobiografskemu pisanju, objavljanju svojih dnevnikov, spominov in družinskih zgodb. Tako je tudi Milca Kacin Wohinz svoje spomine na italijansko in partizansko šolstvo na Cerkljansken objavila leta 2011 v zborniku za zgodovino šolstva Šolska kronika. Toda pri pregledu očetove in družinske zapuščine se je Milica Kacin, zaradi pomembnosti

³ Besedilo govora ob osemdesetletnici Milice Kacin Wohinz (Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, 5. 11. 2010), objavljeno nekoliko spremenjeno v Zgodovinskem časopisu (65/2010, zv. 3-4, str. 462-46).

gradiva, odločila tudi za pisanje družinskih spominov. Skupaj s sestrami in bratom je, kljub očetovemu pomisleku: »ne verujem, da bi se kedo podrobneje zanimal za te zapise«, zbrala in uredila to rokopisno gradivo. Dodala mu je spremno besedilo in opombe ter vse objavila v knjigi *Dnevniki. Pisma. Spomini* (Gorica 2016). O knjigi je v spremni besedi Cerkljan in zgodovinar Boris Mlakar sodil, da vsebuje »tipično in simbolno« zgodbo Primorca, ki je kot kot avstro-ogrski vojak doživel prvo svetovno vojno, kot aktivist OF spoznal fašistične zapore in konec vojne dočakal v nacističnem delovnem taborišču.

Z navedbo knjige o očetu Dominiku ne sledimo kronološkemu pregledu objav Milice Kacin Wohinz v obravnavanem desetletju. Objave kažejo, da se tematsko ni oddaljila od svoje, že prvih začetkov dalje opredeljene raziskovalne poti, pač pa jo je le poglobljala in dopolnjevala ter obenem svoje znanje širila v znanstvenih publikacijah (rovinjski Quaderni, 2010) in ga prilagajala tudi za širšo zainteresirano javnosti (na primer objava v reviji *Svobodna misel* ali ponatisi njenih objav v zborniških izdajah novogoriške ZZB NOB). Pisala je tudi uvode v nekatere knjižne objave (Zorko Jelinčič, Anica Štucin, Branko Marušič) in se vračala k delu slovensko-italijanske kulturnogodovinske komisije (*Goriški letnik*, 33-34 / 2009–2010; *Enzo Collotti e l' Europa del Novecento*, Firenze 2011). To poročilo se je pogostokrat omenjalo in se še omenja kot protiutež ekstremnim pogledom italijanskega nacionalizma na slovansko-italijansko sožitje v preteklosti in danes.

Kljub bolezenskim nevšečnostim, ki jih postopoma prinašajo leta in kljub smrti soproga Mihe (2011), dr. Milice Kacin Wohinz ni zapustil čut pripadnosti stroki. Budno je spremljala in še spremlja dogajanja v zgodovinopisju in v vsem, kar zgodovino spremlja in verujem, da se bo s pisanjem in govorjeno besedo še oglašala, ko bo potrebno. Milica, naj Ti bo življenje srečno in zdravo!

Solkan, 31. marca 2020
Branko Marušič

Darja Mihelič – sedemdesetletnica

Marca letos je dopolnila 70 let Darja Mihelič, priznana slovenska zgodovinarica. Resnične vzgibe za svojo poklicno odločitve, ki se je izkazala za izredno posrečeno, pozna le ona sama, ostali, ujeti v zanko vzročno-posledičnih razlag, pa jih bomo prejkone iskali v izpostavljenosti ugodnim vplivom družinske tradicije.

Po študiju in diplomi na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete ljubljanske univerze se je leta 1974 zaposlila na Inštitutu za občo in narodno zgodovino pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti. V letih 1974–1976 je zasedala mesto asistentke-stažistke, leta 1976 je postala asistentka za starejšo zgodovino, 1984 znanstvena sodelavka, 1989 višja znanstvena sodelavka in 1994 znanstvena svetnica. Na ustanovi, ki se je medtem preimenovala v Zgodovinski inštitut Milka Kosa, je ostala do upokojitve leta 2013, in bila v letih 2000–2009 njena predstojnica.

Takoj na začetku svoje raziskovalne poti se je usmerila v srednjeveško zgodovino, v okviru te pa v poglobljen študij in edicije originalnih arhivskih virov. Pritegnila jo je zgodovina srednjeveških mest, še posebej na slovenski Obali. Z nastopom službe je tako v okviru magistrskega študija poglobljeno začela raziskovati gospodarsko zgodovino Pirana in obenem začela pripravljati tekstno-kritično edicijo najstarejše piranske notarske knjige s konca 13. stoletja. Piranska tematika in objave notarskih knjig so ostale do danes rdeča nit njenega raziskovanja. Leta 2018 je dokončala monumentalno delo edicije sedmih zvezkov piranskih notarskih knjig (dva v seriji *Viri za zgodovino Slovencev SAZU*, ostalih pet v seriji *Thesaurus Memoriae* Zgodovinskega inštituta). Poglobljen študij notarskih in drugih arhivskih virov ji je omogočil solidno raziskovalno delo, ki se manifestira v dveh izstopajočih monografskih obravnavah piranske zgodovine (*Neagrarno gospodarstvo Pirana od 1280 do 1320* iz leta 1985 in *Ribič, kje zdaj tvoja barka plava?: piransko ribolovno območje skozi čas* iz leta 2007, kjer se loteva tudi aktualne mejne problematike). Razen tega je zgodovini Pirana in širše istrske okolice namenila številne razprave, ki posegajo na področja agrarnega gospodarstva, solinarstva, obrti, pomorskega prometa, vsakdanjega življenja, cerkvene zgodovine, migracij, mejne problematike mestnih teritorijev, historično-topografskih vprašanj in problematike denarnih in merskih sistemov.

Sčasoma je področje svojega raziskovalnega dela še bistveno razširila in posegla na najrazličnejša polja zgodovinopisja. V asistentskih letih je na matičnem inštitutu sprejela različne dodatne naloge kot so priprava krajevnega registra Blaznikove *Historične topografije za Slovensko Štajersko in Koroško*, kazal in ponazoril za *Gospodarsko in družbeno zgodovino Slovencev*, raziskovanje kolonizacije železarskih naselij na območju Jesenic, študija o zgodnjem koroškem zgodovinarju Marku Hanžiču. V okviru prizadevanj na področju neagrarne zgodovine se je poglobila v raziskave obrti v srednjem veku, ukvarjala se je s starejšimi historiografskimi poročili o zgodnji karantanski zgodovini, lotevala se je tudi različnih vprašanj položaja žensk v zgodovinskih obdobjih. Raziskovalna obzorja je v letih 1990–1991 širila v Münchnu in Münstru kot štipendistka sklada Alexandra Humboldta.

Za svoje delo je prejela nekaj prestižnih stanovskih in državnih priznanj. Leta 1974 je prejela studentsko Prešernovo nagrado za diplomsko delo *Karantanija v očeh zgodovinarjev od konca 15. do 18. stoletja*, leta 1986 nagrado Sklada Borisa Kidriča za vrhunske raziskovalne dosežke na področju raziskovanja starejše zgodovine mest, leta 2010 Zlati znak ZRC SAZU za raziskave na področju historičnih ved, leta 2014 je postala častna članica Zveze zgodovinskih društev Slovenije, leta 2018 pa Zaslužna raziskovalka ZRC SAZU.

Dobrih 30 let – od 1984 do 2016 – se je v precejšnji meri posvečala tudi pedagoškemu delu. Sprva na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani (od 1985 kot docentka, od 1990 kot izredna in od 1995 kot prva redna profesorica na tem oddelku), kjer je predavala izbrana poglavja iz zgodovine srednjega veka, vsakdanje življenje v srednjem in novem veku ter zgodovino Slovencev od naselitve do 18. stoletja. Pozneje je predavala tudi na Oddelku za arheologijo Ljubljanske Filozofske fakultete (1995–2010) in na Univerzi na Primorskem v Kopru (2002–2016). Kot mentorica je usmerjala izobraževanje večim magistrandom in doktorandom. V soavtorstvu z Olgo Janša Zorn je pripravila tudi učbenik zgodovine za 6. (po novem 7.) razred osnovne šole.

Tekom celotne kariere je bila aktivno udeležena v številnih stanovskih združenjih, tako nacionalnih kot tudi mednarodnih. V letih 1976–1980 je bila tajnica Zgodovinskega društva za Slovenijo, od 1982 do 1986 predsednica Zgodovinskega društva Ljubljana, 1988–1992 predsednica Zveze zgodovinskih društev za Slovenijo. Že več kot petindvajset let zastopa slovenske interese v uglednih mednarodnih združenjih; v odboru Mednarodne komisije za zgodovino mest (*Commission internationale pour l'histoire des villes*) od 1994 dalje in v odboru Mednarodnega združenja za zgodovino Alp (*Association internationale pour l'histoire des Alpes*) 1995–2013. Vse omenjene funkcije je opravljala izredno vestno in prizadevno; sodelovala je pri organizaciji številnih kongresov in simpozijev, o katerih je tudi vneto, v slogu Paola Santonina, poročala v periodičnih glasilih.

Sodelovala je in še sodeluje v uredniških odborih, izdajateljskih svetih in programskih odborih različnih strokovnih in znanstvenih revij: *Zgodovinski časopis*, *Annales in Acta Histriae* v Kopru, *Histria* v Puli, bila je sourednica *Enciklopedije Slovenije* za področje zgodovine, sourednica tematske številke *Histoire des Alpes 2, Les Alpes de Slovénie* (Zürich 1997), kot tudi številnih drugih znanstvenih zbornikov.

Nista ji bila odveč skrb in trud za popularizacijo zgodovine pri laični javnosti, še posebej otrocih. V letih 1997–2002 je bila sourednica zbirke *Ilustrirana zgodovina Slovencev za otroke*, kjer je med drugim izšla njena knjiga *Polje, kdo bo tebe ljubil?* (Ljubljana, 1997), podobno je skušala približati mladini zgodovino srednjeveških mest v knjigi *Meščan sem: iz življenja srednjeveških mest* (Ljubljana, 1996). Sodelovala je tudi pri dokumentarnih filmih Radia televizije Slovenija *Utrip srednjeveške Škofje Loke* (2007) in *Piranska srednjeveška zgodba* (2009).

Kot ugledni članici znanstvene srenje so ji bile zaupane različne funkcije na področju znanstvene politike. 1992 je postala tajnica Nacionalnega komiteja za zgodovinske vede Republike Slovenije, v letih 1998–2005 je opravljala različne naloge na Ministrstvu za šolstvo, znanost in šport, med drugim je bila predsednica Znanstveno-raziskovalnega sveta za področje Narava in civilizacijsko-kulturna podoba Slovenije in Slovencev ter članica Znanstveno-raziskovalnega sveta za področje humanistike in koordinatorka za zgodovino.

V času, ko se lahko s ponosom in zadovoljstvom ozira na prehojeno pot in obenem še vedno aktivno deluje v strokovnih krogih, čestitamo Darji ob njenem jubileju in ji želimo vse najboljše.

Matjaž Bizjak

Praznovanje stoletnice Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani

Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani je 20. februarja 2020 ob 11. uri s slavnostno akademijo obeležil 100 let svojega obstoja in delovanja. Prireditvev je potekala na matični fakulteti v veliki predavalnici (št. 18) v pritličju. Udeležili so se je številni slovenski zgodovinarji in zgodovinarke, pripadniki različnih generacij. Med njimi so bili predstavniki in predstavnice tistih, ki so študij zgodovine obiskovali v prvih desetletjih po 2. svetovni vojni, ko je ta še potekal v današnjem poslopju rektorata Univerze v Ljubljani in ki so v času visokega jubileja oddelka staroste slovenskega zgodovinopisja, tisti, ki so študij obiskovali že v današnji stavbi Filozofske fakultete ljubljanske univerze in ki so zgodovino v slovenščini lahko še zmeraj študirali samo v Ljubljani, kot tudi predstavniki in predstavnice mlajših generacij. Slovesnosti so se udeležili tudi drugi vabljeni, med njimi predsednik SAZU, akademik prof. dr. Tadej Bajd ter predstavniki oddelkov za zgodovino univerz v Mariboru, na Primorskem, v Zagrebu in Celovcu. Študenti in študentke Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete so slovesnost spremljali v neposrednem prenosu v matični predavalnici oddelka v 1. nadstropju fakultete.

Slavnostno akademijo je povezovala študentka zgodovine Lara Oštrbenk. Nagovoroma dekana Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani prof. dr. Romana Kuharja in predstojnika Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete doc. dr. Dušana Mlacoviča je sledil osrednji del slovesnosti, slavnostni govor ob 100. obletnici oddelka. Imel ga je zaslužni profesor Univerze v Ljubljani prof. dr. Dušan Nečak, upokojeni predavatelj sodobne zgodovine na oddelku in nekdanji dekan Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. V kulturnem programu so z glasbenimi vložki sodelovali izr. prof. dr. Mitja Ferenc, pevki zasedbe Perpetuum Jazzile Nastja Vodenik in Neža Bukovec ter Jovica Novković. Na slavnostni akademiji so bili predstavljeni tudi odlomki iz filma o stotih letih oddelka, nastalega v lastni produkciji. Avtorji filma so doc. dr. Žiga Zwiter, doc. dr. Bojan Balkovec in dr. Božidar Jožef Flajšman. Na akademiji je bila napovedana njegova premiera kot zadnji v nizu dogodkov v počastitev njegovega visokega jubileja.

Slovesnost in druga dogajanja ob jubileju Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani so pospremili tudi slovenski mediji. Objave so dostopne na naslednjih povezavah:

<https://www.rtvsl.si/1920/100-let-oddelka-za-zgodovino-ff-kraj-klene-drze-vzdrzljivosti-trme-in-drznosti/515015>

<https://4d.rtvsl.si/arhiv/osmi-dan/174674927>

<https://www.sta.si/2730081/oddelek-za-zgodovino-ljubljanske-filozofske-fakultete-obezezil-100-let-delovanja>

<https://www.sta.si/2729770/napoved-slovenija-20-2-cetrtek>

O sto letih Oddelka za zgodovino, objave na portalu programske skupine Slovenska zgodovina:

<https://www.facebook.com/Slovenskazgodovina/>

<https://www.youtube.com/playlist?list=PLRtNtrQJTHoWELo5T7FOmoDDruEa5MfRj>

<https://www.facebook.com/Slovenskazgodovina/posts/194831425257769>

<https://www.facebook.com/Slovenskazgodovina/posts/198702994870612>

Dušan Mlacović

Nagovor dekana Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani prof. dr. Romana Kuharja

Spoštovani predsednik Slovenske akademije znanosti in umetnosti, prof. dr. Tadej Bajd, spoštovani predsednik Slovenske matice, dr. Aleš Gabrič, cenjena kolega – dekan Filozofske fakultete Univerze v Mariboru, prof. dr. Darko Friš, in prodekan Fakultete za humanistične študije Univerze na Primorskem, prof. dr. Aleksander Panjek, spoštovani slavnostni govornik, prof. dr. Dušan Nečak, spoštovani predstojnik Oddelka za zgodovino, docent dr. Dušan Mlacović, cenjeni gostje iz Zagreba in Celovca in od drugod, spoštovani kolegi in kolegice, drage študentke, dragi študenti!

Naj vam najprej iskreno čestitam ob častitljivi obletnici praznovanja študija zgodovine, ki je zagotovo eden od temeljnih stebrov pred sto leti ustanovljene univerze v Ljubljani in z njo tudi Filozofske fakultete. Če smo povsem natančni, Oddelek za zgodovino – oziroma Historični seminar ali, še drugače, Pedagoško-znanstvena enota za zgodovino ... vse to so nekdanja poimenovanja Oddelka za zgodovino – no, ta je danes star 100 let in 1 dan. Na včerajšnji dan pred sto leti je namreč potekalo prvo predavanje v okviru Historičnega seminarja, ki ga je izvedel prvi profesor zgodovine na Filozofski fakulteti – Ljudmil Hauptman.

Na slavnostni akademiji ob praznovanju stoletnice Filozofske fakultete septembra lani me je novinarka Slovenske tiskovne agencije vprašala, kakšna je vloga humanistike in družboslovja v 21. stoletju. Odgovoril sem, da je njena družbena vloga v tem, da je slaba vest družbe – sploh takrat, ko izgubimo kritično distanco, zmožnost kritičnega mišljenja, in kot družba postanemo preveč samovšečni, zadovoljni s statusom quo. Slaba vest je lahko utelešena v humanističnem mislecu, univerzitetni profesorici, aktivistu na cesti ali pa v znanstveni disciplini kot taki.

Zgodovina kot znanstvena disciplina ima pri tem zagotovo posebno vlogo, saj poleg kritične misli zagotavlja še zgodovinski vpogled, nujno zgodovinsko kontekstualizacijo, lekcijo zgodovine, ki naj bi bila po Ciceru sicer učiteljica življenja, a je, kot vemo, prevečkrat zgolj izgubljena priložnost, ker se iz lekcij zgodovine prepogosto ničesar ne naučimo. Kljub vsemu humanistika brez zgodovine ne

more biti slaba vest družbe. Martin Luther King se je dobro zavedal, zakaj se je skliceval prav na zgodovino, ko je spodbujal milijone dobronamernih belcev na jugu Amerike, naj vendarle v boju temnopoltih za državljske pravice ne ostanejo tiho, naj pokažejo svoj pogum in naj se uprejo rasističnim praksam tedanjega časa.

V svojem govoru 3. decembra 1959 v baptistični cerkvi Bethel v Montgomeriju je izrekel znamenito misel, ki bi ji lahko rekli grožnja zgodovine. »Če zdaj ne boste ukrepali,« je dejal, »potem bo zgodovina morala zabeležiti, da največja tragedija tega časa družbene tranzicije niso bile trmoglave zahteve slabih ljudi, temveč grozljiva tišina dobrih ljudi.«

Naša naloga, naloga humanistike in družboslovja, je, da – kot je dejal zdaj že pokojni Zygmunt Bauman, ko je pred leti gostoval na Filozofski fakulteti – da prakticiramo svobodno znanost. To pomeni, da tisto, kar se nam zdi tuje, pojasnimo in naredimo za poznano, ter – obratno – tisto, kar se zdi poznano ali »domače«, tisto, kar se zdi jasno samo po sebi, naredimo za »ne-poznano« s tem, da razkrijemo prakse, ki nas vabijo k nemišljenju in k nekritičnemu sprejemanju statusa quo. Če bo to še naprej naše vodilo, ki ga bomo aplicirali vsak na svojo znanstveno disciplino, včasih pa naredili tudi kakšno interdisciplinarno križišče med našimi področji preučevanja, potem me za Filozofsko fakulteto in zgodovino kot znanstveno disciplino na njej ne skrbi.

Ko sem v zadnjih dneh v starih zbornikih Filozofske fakultete prebiral zapise o Oddelku za zgodovino – ki je, mimogrede, zaradi črke »z« vedno umeščen na konec zbornika ... a brez skrbi: zadnji bodo prvi! – se me je dotaknila misel nekdanjega profesorja na Oddelku za zgodovino Frana Zwittra, ki je nekje zapisal: »Bolj važni kakor vsi študijski sistemi so osebnosti univerzitetnih učiteljev.« Niso torej ključne bolonjske reforme ali usmerjeno izobraževanje, važno je, kdo stoji pred nami v vlogi učitelja ali učiteljice in s kakšnim žarom opravlja svojo nalogo.

Brez pretiravanja lahko rečem, da sem v zadnjih dveh letih in pol to fakulteto in predvsem ljudi na njej spoznal v lepših in slabših podobah, a le za redke profesorje in profesorice bi lahko rekel, da svojega dela – pedagoškega in raziskovalnega – ne opravljajo z velikim žarom. Zato naj končam z italijanskim pesnikom Giovannijem Ruffinijem, katerega misel sem si že nekajkrat izposodil. Ruffini je nekoč nekoliko poetično zapisal, da je naš poklic, poklic učitelja, podoben sveči – učitelj izgoreva, da bi z lučjo pokazal pot drugim.

Večina nas, ki kdaj stojimo v predavalnicah, vemo, kako se to izgorevanje občuti – to je tisti prijeten trenutek na koncu predavanja, ko je telo že nekoliko utrujeno, hkrati pa v ukeh študentk in študentov vidiš, kako se jim odpirajo novi svetovi, kako se vzpostavljajo nove povezave, kako srkajo tvoje znanje, kako stara vprašanja dobivajo odgovore in se hkrati rojevajo nove dileme – to je tisti trenutek, ko mimo tebe iz predavalnice izstopajo zadovoljni, pogosto hvaležni obrazi ... dokler v predavalnici ne ostaneš sam, ugasneš računalnik, z mize pobereš knjigo, se obrneš proti vratom, ugasneš luč in si rečeš: dobro je bilo!

Še enkrat iskrene čestitke ob jubileju in posebna zahvala Oddelku za zgodovino, ki se je posebej in dodatno angažiral v lanskem letu s pisanjem zgodovine Filozofske fakultete, z razstavami in še kakšnimi drugimi aktivnostmi, brez katerih praznovanje stoletnice na Filozofski fakulteti ne bi bilo tako uspešno, kot je bilo, in ne bi ustvarilo tako prijetnih spominov na jubilejno leto 2019. Hvala lepa.

Nagovor predstojnika Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani doc. dr. Dušana Mlacovića

Spoštovani predsednik Slovenske akademije znanosti in umetnosti. Spoštovani predsednik Slovenske matice. Spoštovana dekana Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani in Filozofske fakultete Univerze v Mariboru. Spoštovani prodekan Fakultete za humanistične študije Univerze na Primorskem. Spoštovani kolegi iz nam prijateljskih in dragih oddelkov za zgodovino iz Maribora, Kopra, Zagreba in Celovca. Spoštovani visoki gostje ter spoštovani predstavniki vseh generacij študentov našega oddelka od najstarejših med nami v prvih vrstah do zdajšnjih študentov, ki to slovesnost spremljajo v neposrednem prenosu v predavalnici 102 in na svojih elektronskih mobilnih napravah doma in vsepovsod, kjer je to mogoče. Vsem lep pozdrav!

Sto let in en dan je minil od prvega predavanja iz zgodovine na takrat novoustanovljeni Univerzi v Ljubljani, ki ga je imel profesor Ljudmil Hauptmann. Res, da je imela takrat zgodovina kot akademska disciplina za seboj že dve stoletji, toda dovolite mi opozorilo, da loči Hauptmannovo predavanje in Rankejeve besede *wie es eigentlich gewesen* vsega 96 let, da sta bila oddelka za zgodovino na Dunaju in v Gradcu po rankejevskih principih vzpostavljena leta 1850 in 1852, torej 70 let in 68 let pred Hauptmannovim predavanjem ter da so imeli na Oddelku za zgodovino v Zagrebu priložnost svojo stoto obletnico praznovati pred 46 leti. Leta 1920 ni bilo zato nič zamujenega, ravno obratno, Hauptmannovo predavanje sodi v čas, preden se začne velik razmah študija zgodovine po Evropi in v svetu.

Dovolite mi, da z vami delim osebni spomin na vstop v veliki svet zgodovinopisja na Slovenskem in občutkov, ki so me takrat ob tem navdajali. Bilo je leto 1986 in moj vstop v ta svet se je zgodil ravno v tej predavalnici (predavalnica 18 v pritličju Filozofske fakultete UL; op. ur.). Uvod v študij zgodovine, vesoljno brucovstvo vse do zadnje klopi. Profesor je vstopil, sedel, vstal, premeril zbrane od spodaj navzgor, od desne proti levi in izrekel besede, ki sem si jih, kot kaže,

neizbrisno zapomnil. Besede, ki si jih je veljalo bolj kot po vsebini zapomniti po duhu izrečenega. Profesor je rekel: »Tu notri je premrzlo, tu pa jaz danes ne bom predaval!« Po izrečenem je zapustil predavalnico. Mi, nejeverni bruci, smo čakali, čakali in čakali. Nas v zadnjih vrstah je najprej prešinilo, da je čas, da tudi mi zapustimo predavalnico. Tisti v prvih vrstah so obsedeli, sledili so nam šele precej pozneje. Takrat sem imel priložnost spoznati, da sem vstopil v svet, kjer se akademska svoboda visoko ceni in da sem postal del okolja klene drže, vzdržljivosti, trme in drznosti. Na to sem bil že kot bruc in študent vedno ponosen. Na to sem ponosen tudi kot član tega oddelka in danes tudi, kar bruc v meni nikakor ne more dojeti, tudi kot predstojnik tega oddelka. Ta spomin delim z vami z velikim veseljem in v tem duhu vam danes med nami izrekam iskreno dobrodošlico!

Sto let Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Slavnosti govor zasl. prof. dr. Dušana Nečaka

»Bolj važne kakor vsi študijski sistemi pa so seveda osebnosti univerzitetnih učiteljev« (Fran Zwitter)

Spectabilis, spoštovani kolega predstojnik, drage kolegice in kolegi.

Najprej bi se rad zahvalil za priložnost in čast, da spregovorim tu pred vami ob stoti obletnici Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani oziroma Historičnega seminarja, kot se je imenoval ob nastanku. Kot zgodovinar se ne morem izogniti pogledu v preteklost. Vendar tokrat ne nameravam pripovedovati zgodbe o Oddelku. Ne nameravam govoriti niti o čereh, o scilah in karibdah, med katerimi je od časa do časa plul v preteklosti, niti o zvezdnih utrinkih na slovenskem zgodovinarskem nebu. Odločil sem se, da bom ob našem jubileju pozornost posvetil nekaterim nekdanjim profesorjem Oddelka za zgodovino, ki jih danes ni več med nami, so pa ustvarjali njegovo zgodovino, njegovo zgodbo. Govoril bom torej o tistih kolegih, ki so Oddelek postavili na noge, poklicno na njem delovali in ga razvijali.

Moje spominjanje seveda ne more biti izčrpno in poglobljeno, saj mi narava tega priložnostnega nagovora tega ne dopušča.

Ohranjanje spomina na univerzitetne učitelje, ki so zakoličili smer znanstveno pedagoškega razvoja v slovenskem zgodovinopisju, se mi zdi pomembno predvsem zaradi študentk in študentov ter mlajših kolegic in kolegov, saj mi dolgoletne izkušnje govorijo, da so ti za njih le bolj ali manj poznane zgodovinske osebnosti. Starejšim generacijam zgodovinarjev pa so bili mnogi med njimi učitelji, kolegi, pa tudi prijatelji. Govoriti o njih se mi zdi pomembno tudi zato, ker so bili vsi po vrsti tudi pomembne osebnosti, tako po strokovni kot pedagoški plati. Torej takšne osebnosti, o kakršnih je govoril akademik Fran Zwitter, ko je svojčas zapisal: »Bolj važne kakor vsi študijski sistemi pa so seveda osebnosti univerzitetnih učiteljev«. Obuditi spomin nanje tudi ob tej svečani priložnosti, se mi zdi še toliko bolj pomembno,

ker so s svojim snovanjem in delom odločilno prispevali k temu, da danes Oddelek za zgodovino lahko uvrščamo med najbolj ugledne oddelke Filozofske fakultete.

Menim, da smo sodelavci Oddelka za zgodovino upravičeno lahko ponosni na delež, ki ga ima Oddelek v zgodovini Filozofske fakultete in Univerze v Ljubljani. Nenazadnje je Oddelek v stotih letih obstoja dal kar osem dekanov, ki so fakulteto vodili 14 let, in še več prodekanov (devet). Dal pa je tudi dva rektorja ljubljanske univerze: Milka Kosa v letih 1941–1945 in Frana Zwitterja v letih 1952–1954.

Zavidanja vredna statistika!

Gledano s strokovnega vidika se zdi pomembno poudariti, da je na Slovenskem Oddelek danes v mnogočem najpomembnejši nosilec kontinuiranega in celovitega raziskovanja ter posredovanja slovenske in obče zgodovine od najstarejših časov do danes. Študentje zgodovine morejo na Oddelku pridobiti znanja o narodni, južnoslovanski in obči zgodovini v celotnem časovnem loku, še pomembnejše pa morda je, da med študijem razvijejo zavest o nujnosti kritičnega presojanja zgodovinskega dogajanja in kritičnega opazovanja družbe, ki nas obdaja. Prepričan sem, da je to ena pomembnih značilnosti, ki pripomore, da se naši diplomantom uspešno znajdejo na katerem koli delovnem mestu.

Na drugi strani pa za profesorje nesporno drži tisto, kar je zapisano na spletni strani Oddelka: »Zgodovinarji Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete ljubljanske univerze so bistveno zaznamovali slovensko zgodovino v 20. in 21. stoletju – kot profesorji novih generacij in kot uveljavljeni raziskovalci.« Zrasli so na humusu, ki so ga žlahtnili »stebri slovenskega zgodovinoisja« in danes sodijo v sam vrh zgodovinoisja na Slovenskem.

Profesor Ignacij Voje, naš starosta, je v priložnostnem prispevku v zborniku ob sedemdesetletnici Filozofske fakultete zapisal misel, ki ji ni kaj dodati: »V sedemdesetih letih 19. stoletja je začela z znanstvenim delom večja skupina zgodovinarjev, ki je pometla z diletantizmom in pravzaprav šele utemeljila slovensko zgodovinsko znanost. Največji med njimi je bil brez dvoma Franc Kos (1853–1924). Konec 19. in v začetku 20. stoletja je z avstrijskih univerz (Dunaj, Gradec) izšla nova generacija, ki je s svojim delom takrat šele pričela, dozorela pa je v času ustanavljanja ljubljanske univerze...« Med ustanovitelji Filozofske fakultete in Univerze v Ljubljani v letu 1919 sicer ne najdemo zgodovinarja, zato pa je bila že 27. januarja 1920 ustanovljena katedra za zgodovino srednjega veka in starejšo zgodovino Slovencev, ki jo je prevzel Ljudmil Hauptman. Prav on je pred skoraj natančno stotimi leti (19. februarja 1920) začel s predavanji, kar velja za začetek delovanja Oddelka za zgodovino. Ko je Hauptman leta 1926 odšel na zagrebško filozofsko fakulteto, je katedro prevzel Milko Kos, sin Franca Kosa. Takrat je katedra dobila novo ime, postala je katedra za pomožne historične vede. Ne glede na drugačno poimenovanje pa je Milko Kos upravičeno zapisan kot eden od najpomembnejših utemeljiteljev proučevanja slovenske, pa tudi obče srednjeveške zgodovine.

Aprila 1920 je Nikola Radojčić prevzel katedro za zgodovino Srbov in Hrvatov. Fokus njegova znanstvenega dela je bil usmerjen v bizantologijo, pa tudi v srbsko historiografijo. Sodil je med najpomembnejše bizantologe svojega časa.

Nekaj mesecev kasneje, novembra 1920, je nastala še katedra za antično zgodovino. Njen nosilec je postal ruski emigrant, medievist in lingvist Nikolaj Mihajlovič Bubnov. Po letu 1924, ko je Bubnov odšel v pokoj, so se na tej katedri vse do leta 1985 izmenjevali arheologi: Balduin Saria (prazgodovinar in numizmatik), Josip Klemenc (klasični arheolog, numizmatik) in Jože Kastelic (arheolog, antični zgodovinar, muzealec, pesnik, prevajalec in likovni kritik). Vsak od njih je pustil v slovenskem zgodovinopisju specifičen pečat, vsi skupaj pa so začrtali pot proučevanju antične zgodovine.

Skoraj v vsem času med obema svetovnima vojnama je imel Oddelek za zgodovino svojevrstno značilnost – iz novejšje občje in slovenske zgodovine namreč sploh ni bilo predavanj, raziskovanja in predavanja so bila posvečena predvsem srednjeveški in starejši zgodovini. Tako je ostalo do konca tridesetih let, ko je leta 1937, najprej kot privatni docent, nato pa leta 1938 kot docent, občo zgodovino novega veka in slovensko zgodovino od 16. stoletja dalje začel predavati Fran Zwitter. Na oddelku za zgodovino je z njim zavel »evropski veter«, ki ga je prinesel iz Pariza. Študentje so se lahko seznanjali s povsem novimi metodami sociološke zgodovinske analize, kakor jih je uporabljalo francosko zgodovinopisje.

Druga svetovna vojna je ostro zarezala v delovanje Oddelka za zgodovino. Že v prvih letih vojne je ostal tako rekoč brez profesorjev. Nikola Radojčić se je umaknil v Beograd, Balduin Saria je odšel na univerzo v Gradec, Frana Zwittera so zaprli in konfinirali, nato pa se je priključil partizanskemu gibanju. Na fakulteti je tako ostal le Milko Kos s katedro za občo zgodovino srednjega veka. Do kapitulacije Italije mu je okupator dodelil le še profesorja za zgodovino Italije. Po kapitulaciji Italiji je univerza v Ljubljani zaprla vrata in jih je odprla šele po koncu vojne 1945.

Po vojni se je začel Oddelek za zgodovino kadrovske krepiti. Leta 1946 je Radojčićevo katedro za južnoslovansko zgodovino zasedel Gregor Čremošnik. Bil je pretežno medievist, pa tudi literarni zgodovinar. Morda najpomembnejšo dodatno razsežnost zgodovinskemu raziskovanju na Slovenskem je dal s tem, da je postavil temelje za proučevanje gospodarske zgodovine srednjeveškega Dubrovnika ter sosednjih balkanskih dežel, zlasti Srbije.

Istega leta 1946, ko je prišel na Oddelek Čremošnik, t. j. leta 1946, je bila ustanovljena še ena pomembna katedra – za zgodovino Slovencev. Njen nosilec je postal Bogo Grafenauer, pretežno medievist, za mnoge poznavalce eden najpomembnejših, najbolj plodovitih in najbolj angažiranih slovenskih zgodovinarjev. Njegova dela s področja narodno manjšinskih vprašanj (Koroška) in srednjeveške zgodovine sodijo v zakladnico slovenskega zgodovinopisja in so pomembno vplivala na narodno identiteto in samopodobo Slovencev.

Leta 1947 se je časovni in tematski lok raziskovanja zgodovine še razširil, saj je bila tega leta ustanovljena še katedra za zgodovino narodnoosvobodilnega boja, ki se je kasneje razširila v katedro za občo zgodovino in zgodovino narodov Jugoslavije po prvi svetovni vojni. Njen nosilec je postal dvakratni doktor zgodovine Metod Mikuž. Oddelek za zgodovino ljubljanske Filozofske fakultete je s tem dobil prvo katedro za najnovejšo zgodovino v Jugoslaviji, Metod Mikuž pa je postavil temelje za proučevanje sodobne zgodovine, tudi tiste, ki se je zgodila »včeraj«.

Med prelomne razširitve v prvih letih po drugi svetovni vojni zagotovo sodi začetek rednih predavanj Frana Zwitterja o obči zgodovini novega veka. Z njimi je začel leta 1948. Njegova predavanja od francoske buržoazne revolucije do prve svetovne vojne so postavile slovensko zgodovino v obče zgodovinske okvire.

Mesto profesorja za občo zgodovino srednjega veka je leta 1965, po upokojitvi Milka Kosa, prevzel Ferdo Gestrin. Njegovo raziskovanje je bilo usmerjeno v zgodovino mest na Slovenskem v srednjem veku, družbeno in gospodarsko zgodovino na Slovenskem v 15. in 16. stoletju, zlasti pa v gospodarske vezi in migracije med vzhodno in zahodno obalo Jadranskega morja (med južnoslovanskimi deželami in Italijo) ter v zgodovino pomorstva na severnem Jadranu. S tem je kot vodilni medievist in strokovnjak za zgodovino prometa na Slovenskem pionirsko zaznamoval slovensko zgodovinopisje.

Med profesorji, ki so postavljali temelje slovenskemu zgodovinopisju zasedata vidno mesto tudi Vasilij Melik in Janko Pleterski, oba specialista za zgodovino 19. stoletja. Prepričan sem, da je marsikateremu študentu in kolegu Vasilij Melik ostal v spominu predvsem zato, ker je iz zgodovine napravil to, kar v resnici je: zgodbo. Mnogo znanstveno utemeljenih zgodb je črpal iz časopisja, ki mu je dajal med zgodovinskimi viri še prav poseben pomen. Janko Pleterski pa je vsaj meni ostal v spominu kot tisti med oddelčnimi profesorji in raziskovalci, ki so v zgodovinopisje uvajali več- in meddisciplinarnost, pristope brez katerih si danes ne moremo predstavljati raziskovanja (sodobne) zgodovine.

Na kratko sem se ustavil ob nekaterih ključnih nosilcih razvoja zgodovinopisja, ki so s svojim delom postavili standard in s tem izziv in motivacijo naslednjim generacijam univerzitetnih učiteljev na našem Oddelku in na Slovenskem sploh.

Do danes je Oddelek za zgodovino kadrovsko močno narasel. Danes ima 40 članov! Poleg univerzitetnih učiteljev in raziskovalcev se je na Oddelku skozi leta razvila tudi močna bibliotekarska in strokovno-administrativna dejavnost. Ekipa »tistih, brez katerih ne gre«, kot je zapisano v zgodovinski monografiji ob stoletnici Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, danes deluje v prid kvalitetnemu pedagoškemu in raziskovalnemu procesu na Oddelku, predvsem pa kot strokovna podpora študentom zgodovine na njihovi študijski poti.

Ne glede na slabosti bolonjskega študijskega sistema ostaja Oddelek za zgodovino tako v pedagoškem kot tudi v znanstvenem smislu eden najtrdnjših temeljev slovenskega zgodovinopisja, čislan ne samo doma, temveč tudi v tujini. Člani oddelka so redni udeleženci najpomembnejših strokovnih srečanja doma in v tujini. Mnogi med njimi so bili tudi gostujoči profesorji na najuglednejših univerzah v Evropi in zunaj nje in so za svoje vrhunsko znanstveno delo prejeli najvišja domača in mednarodna priznanja.

Povedano me utruje v prepričanju, da za prihodnji razvoj oddelka ni skrbi. Oddelek za zgodovino, vse najboljše!

V spomin

In memoriam dr. Dušan Biber (25. 5. 1926–8. 2. 2020)

V nič kaj zimskem 18. februarju letos smo se na ljubljanskih Žalah poslednjič poslovili od dr. Dušana Bibra, znanstvenega svetnika Instituta za savremenu historijo v Beogradu in Inštituta za zgodovino delavskega gibanja ter nato Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani, raziskovalca vpetosti jugoslovanskega narodnoosvobodilnega gibanja v drugi svetovni vojni v mednarodne odnose.

Dušana Bibra je pri raziskovalnem delu odlikovala vztrajnost in elokventnost. Njegova življenjska pot je bila, kot pri mnogih njegove generacije, pod pritiskom prelomov, ki jih je prinesla druga svetovna vojna in njene posledice. Ljubljančan po rodu je zrasel v liberalni družini, sam je bil kot dijak klasične gimnazije član sokolske organizacije, ko je tudi Kraljevino Jugoslavijo aprila 1941 zajela nova svetovna vojna. Še ne šestnajstleten se je v mladostnem zagonu, a s svojim premislekom, vključil v odporiška dejanja v okupirani Ljubljani in tako mlad doživel internacijo v taboriščih Gonars in Monigo, dveh taboriščih italijanskih oblasti za uporne Slovence iz Ljubljanske pokrajine. Sedemnajstleten je po kapitulaciji Italije postal partizan. Boril se je mnogo več z besedo kot s puško, kot vojnega dopisnika in propagandista ga je pot vodila na Primorsko, v partizansko Dalmacijo, v Prekmurje. Njegova novinarska pot v povojnem časnikarstvu je bila za mladega Bibra meteorska; pri dvaindvajsetih letih je postal zunanjepolitični urednik Ljudske pravice. Spletka, ki ga je označila za "objektivno koristnega informbiroju", ga je ponovno vrgla v zapor, v domačega v socializmu, za katerega zmago se je boril in vanj verjel, in na t. i. družbeno koristno delo.

Poklicni in osebni zlom mu je ponudil novo življenjsko pot. Njegov zdravnik, dr. Kanoni, ga je usmeril k študiju zgodovine, v katerem je, že zrel, pokazal vso svojo nadajenost. Z diplomo je našel svoj kotiček pod soncem kot znanstveni štipendist Instituta društvenih nauk v Beogradu, v osrednjem družboslovno humanističnem inštitutu v državi, dovolj odmaknjeno od poklicno budnih ušes v Ljubljani. Tam je začel svojo raziskovalno in znanstveno pot z raziskovanjem jugoslovansko-nemških odnosov med obema vojnama in jo nadaljeval vse do naziva znanstvenega svetnika medtem nastalega

Inštituta za savremenu istoriju. Doktoriral pa je vendar na ljubljanski univerzi. Leta 1964 je tam dosegel doktorat zgodovinskih znanosti z disertacijo *Nemška narodnostna manjšina v Jugoslaviji s posebnim ozirom na nacistično gibanje in nemško peto kolono*, ki je še danes najboljša študija o vzponu nacistične ideologije in pronacistične usmerjenosti med nemško manjšino v Jugoslaviji, in jo je še dopolnjeno izdal dve leti pozneje (*Nacizem in Nemci v Jugoslaviji : 1933–1941*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1966). Biber je v njej analiziral oblike in vzvode, ki so raznoliko sestavo manjšine vodili v sprejemanje nacizma in njeno nacifikacijo, pri čemer je že uporabil v nemških arhivih zbrane vire. V svojem prvem raziskovalnem obdobju je svoje raziskave osredotočal na jugoslovansko-nemške odnose v tridesetih letih 20. stoletja, temeljito pa je raziskal tudi okoliščine padca vlade, ki jo je vodil Milan Stojadinović (*O padu Stojadinovićeve vlade*. Istorija 20. veka, 1966, št. 8). Ob reorganizaciji zveznih inštitutov leta 1969 so Bibra vključili v Institut za savremenu istoriju, kjer je deloval naslednjih pet let. Medtem je spremenil fokus svojega raziskovalnega zanimanja. Z odprtjem arhivov Velike Britanije in ZDA za čas druge svetovne vojne je postalo in ostalo njegovo osrednje raziskovalno področje mednarodni položaj Jugoslavije pred in med drugo svetovno vojno, zlasti odnos zavezniške koalicije do jugoslovanskega odporniškega gibanja.

Kljub uspešni znanstveni karieri pa si je želel domov. Leta 1974 se je zaposlil v Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, kjer je nadaljeval raziskave o odnosih zahodnih zaveznikov do jugoslovanskega odporniškega gibanja. Biber je bil prvi med slovenskimi zgodovinarji, ki je sistematično zbiral in proučeval arhivsko gradivo za obdobje druge svetovne vojne v britanskih in ameriških arhivih. Rezultati tega raziskovanja so bili številni znanstveni članki in nastopi na domačih in mednarodnih konferencah, v katerih je obravnaval posamezne vidike vojnega delovanja ameriških in britanskih misij v Jugoslaviji, ki je bilo povezano z razpetostjo med jugoslovansko vlado v Londonu in Kairu, Dražo Mihailovićem v njegovih vlogah ministra v vladi in vodje oboroženega (odporniškega / kolaborantskega) gibanja v Jugoslaviji in narodno-osvobodilnim gibanjem Josipa Broza–Tita. Med dosežki Bibrovega raziskovanja je tudi več izčrpnih objav virov. V zagrebškem časniku Vjesnik u srijedu je objavil tri obširne serije dokumentov o zavezniški politiki do Jugoslavije in do odporniškega gibanja do konca vojne. Njegovo poglavitno tovrstno delo je znanstvena izdaja medvojne korespondence med voditeljem odporniškega gibanja v Jugoslaviji ter poznejšim ministrskim predsednikom jugoslovanske vlade Josipom Brozom Titom in britanskim premierjem Winstonom Churchillom (*Tito – Churchill, strogo tajno : zbornik britanskih dokumentov 28. maja 1943–21. maja 1945*. Zagreb ; Ljubljana : Delo, Globus, 1981).

Izbrana komentirana dokumentacija je najbolj celovit objavljeni korpus za proučevanje postopnega preoblikovanja britanskega pogleda na jugoslovansko situacijo v drugi polovici vojne in hkrati taktike odporniškega gibanja za prevzem oblasti v Jugoslaviji.

Na Inštitut za zgodovino delavskega gibanja je Biber prinesel ne le poznavanje komaj odprtih arhivskih fondov v Londonu in Washingtonu, pač pa tudi poznavanje in stike z britanskimi zgodovinarji tiste generacije, med njimi posebej Wiliama Deakina, s katerim sta postala osebna prijatelja. Prinesel je tudi duha, ki je videl čez slovensko obzorje, opozarjal je na jugoslovansko in mednarodno dimenzijo jugoslovanskega

in slovenskega odporniškega gibanja. V skoraj dveh desetletjih dela v inštitutu je raziskovanje poglobil in razširil na nekatere novoodprte korpuse gradiva, nastopil z vrsto referatov doma in v tujini, v inštitutovi reviji objavil vrsto člankov o delovanju misij in njihovih presojah odporniškega gibanja. Osredotočil se je na raziskovanje delovanja zavezniških misij na Slovenskem, ki jih je prvi umestil tako v vir pogleda na slovensko odporniško gibanje s strani, kot v njihovo delovanje na Slovenskem, pa tudi v širšem okviru zavezniškega obveščevalnega prodiranja na območje nemškega rajha. Pregled te tematike je podal v izčrpni razpravi *Zavezniške in sovjetske misije ter obveščevalne službe v NOB* (Borec 1990, št. 1–3). Bil je glavni motor štirih britansko-jugoslovanskih zasedanj, med katerimi je bilo najbolj odmevno soočenje o koncu druge svetovne vojne v Jugoslaviji (*Konec druge svetovne vojne v Jugoslaviji : okrogla miza jugoslovanskih in britanskih zgodovinarjev*, 4, 1985, *Brdo pri Kranju*. Ljubljana: Založba Borec, 1986). Biber je več desetletij aktivno sodeloval v mednarodnem krogu zgodovinarjev druge svetovne vojne, bil je podpredsednik Mednarodnega komiteja za zgodovino druge svetovne vojne v letih 1985–2000, bil predsednik jugoslovanskega komiteja za zgodovino druge svetovne vojne in nato, po 1991, pooblaščenec slovenskega komiteja za zgodovino druge svetovne vojne. Bibrova vključitev v raziskovalno skupino takratnega Inštituta za zgodovino delavskega gibanja je pomembno razširila raziskovalni obseg ustanove, okrepila inštitutov prehod v znanstveno ustanovo in zastavljene raziskovalne programe. Veliko je prispeval tudi neformalno. V skladu s svojim odprtim in kolegialnim, prav nič vzvišenim, pa čisto ironično šegavim značajem je rad pomagal svojim kolegom in kolegicam z nasveti, diskusijami in gradivom.

Ohranjanju širine in povezavam v svet se ni odpovedal niti po upokojitvi, vzdrževal jih je osebno vse do zadnjih let življenja, in več kot desetletje sodeloval v navezovanju in ohranjanju stikov Zveze borcev in udeležencev NOB z mednarodnim okoljem. Vztrajal je tudi v znanstvenem delu, omenjam vsaj znanstveni članek o državnem udaru generala Simovića 27. marca 1941 (*The Yugoslav coup d'État : 27th March 1941. Barbarossa : the Axis and the Allies*) in sodelovanje v mednarodni akciji o problemu nacističnega ropanja zasedenih držav (*Yugoslav monetary gold 1939–1951. Nazi gold : the London conference, 2–4 december 1997; slovenska izdaja Jugoslovansko monetarno zlato 1939–1951 : dopolnjeno besedilo referata, predloženega mednarodni konferenci o nacističnem zlatu, London, 2.–4. decembra 1997*, *Zgodovinski časopis* 52 1998, št. 2).

Biber je bil elokventen raziskovalec in debater, poznal je mnoga ozadja in zakulisja, poleg tega pa je zgodovinarju v sebi – načela, ki se ga je trdno držal – rad dodal tudi nekaj časnikarske žilice, saj je rad imel nastope v širši javnosti, javljanje v časnikih, polemiko, morda včasih tudi s sporočilom, ki manj načitanim ali obveščenim ni vedno povedalo tistega, kar je želel. S svojim boljšim poznavanjem beograjskih razmer je bil med zgodovinarji prvi, ki je v osemdesetih letih prejšnjega stoletja videl vso globino političnega spopada različnih vizij prejšnje države, ki se je nato razplamtela tudi v zgodovinopisju. Tudi to je bil odraz njegovega analitičnega daru in ostrine misli, po kateri se bomo, poleg njegovega prispevka k zgodovinopisju druge svetovne vojne, spominjali preminulega kolega.

Ocene in poročila

Walter Pohl, **The Avars. A Steppe Empire in Central Europe, 567–822**. Ithaca-London: Cornell University Press, 2018. XXIII+636 strani.

Ko govorimo o »barbarih« poznoantične in zgodnj srednjeveške Evrope, so Avari zagotovo eni izmed najbolj zapostavljenih. To se nenazadnje odraža tudi v dejstvu, da sta prvi dve v angleškem jeziku napisani in izključno Avarom posvečeni monografiji izšli šele v drugi polovici leta 2018 (poleg tu predstavljene še Georgios Kardaras, *Byzantium and the Avars, 6th–9th Century AD. Political, Diplomatic and Cultural Relations*, East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, 51, Leiden-Boston, Brill, 2018). Sinteza o Avarih, pod katero se je podpisal avstrijski zgodovinar Walter Pohl, direktor Inštituta za srednjeveške raziskave Avstrijske akademije znanosti na Dunaju (Institut für Mittelalterforschung, Österreichische Akademie der Wissenschaften), ki v slovenskem zgodovinopisju vsekakor ni nepoznan, ima zgodovino že sama. Namreč delo je prvotno izšlo že 1988 v nemškem jeziku (Walter Pohl, *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa, 567–822 n. Chr.*, München, C. H. Beck, 1988) in bilo od takrat deležno številnih ponatisov in izdaj. Monografija je uradno sicer angleški prevod zadnje, tj. 3. nemške izdaje (2015), a je v določenih delih predelana (denimo centralnoazijski zgodovinski okvir, str. 33–53; arheološke sekcije, str. 100–116, 344–352) in posodobljena z najnovejšo relevantno literaturo, zato bi lahko rekli, da imamo opravka s 4. izdajo.

Če strnjeno povzamemo, je knjiga razdeljena na 8 poglavij, od katerih ima prvo dokaj univerzalno konotacijo, saj problematizira številne tematike, ki so splošno aktualne pri raziskovanju zgodnj srednjeveških družb (viri in stereotipi, etničnost, metodološki problemi pri interpretaciji arheološkega gradiva itd.), zato je izredno koristno orodje tudi za študente. V drugem poglavju je tematizirana nekakšna »predzgodovina« Avarov z evrazijske perspektive in njihova migracija, ki jo Pohl absolutno zagovarja in se je verjetno res zgodila, pa čeprav je edini vir, ki o njej neposredno poroča šele Zgodovina Langobardov Pavla Diakona dve stoletji kasneje (posredno nam selitev potrdi že iz Egipta izvirajoči bizantinski pisec Teofilakt Simokata v začetku 7. stoletja v svojem ti. »turškem ekskurzu«, v katerem je povzemal korespondenco med turškim kaganom in bizantinskim dvorom, kjer se nam omenja tudi ta »pobeg«). Tretje poglavje fokusira pozornost na приход Avarov v Panonsko nižino in njihovo postopno usidranje na območju, ki je ostalo jedro avarske politične oblasti vse do propada kaganata konec 8. stoletja. Četrto poglavje se posveča Slovanom in skuša zajeti njihov odnos z Avari, ki se

ga danes – ob upoštevanju razlik v prostoru in času – dokaj enoglasno interpretira kot komplementarnega. Naslednje, peto poglavje je namenjeno balkanskim vojnám bizantinskega cesarja Mavricija (582–602), katerih začetek gre iskati v letu 591 po sklenjenem bizantinskem premirju s Perzijo in v katerih so se Avari izkazali kot velik problem za »rimsko« zunanjo politiko. Večino podatkov o tem bizantinskem podjetju dolgujemo Zgodovini zgoraj omenjenega Teofilakta, ki je za kronološko rekonstrukcijo vprašljiv, saj je arbitrarno uporabljal in povsem očitno eklektično povezoval številne med seboj nekoherentne vire, a mu Pohl vendarle priznava več avtoritete, kot jo je pisec konvencionalno deležen (gl. str. 163–168). Šesto poglavje skuša predstaviti način življenja in strukturo avarskega kaganata, ki večinoma temelji na interpretaciji arheološke zapuščine, medtem ko je v sedmem poglavju govora o neuspešnem avarskem obleganju Konstantinopla 626 in številnih ljudstvih ter političnih strukturah, ki so se izoblikovale kot rezultat le-tega (Samova država, Bolgari, Hrvati itd.). Osmo in zadnje poglavje obravnava avarsko zgodovino 8. stoletja, ki so jo usodno zaznamovale znamenite avarske vojne Karla Velikega, začete jeseni 791. Prav te so ključno pripomogle k strmoglavljenju skoraj četr tisočletja trajajoče avarske oblasti v Panonski kotlini in k temu, da so Avari postopoma izginili iz evropskega političnega zemljevida. Čeprav so bili Avari – vsaj pred 626 – velesila svojega časa, so prav tako hitro izginili kot so se pojavili, kar nam odraža tudi pregovor »izginiti kot Ober (Avar)«, izpričan v Pripovedi o minulih letih ali Nestorjevi kroniki, viru, ki je nastal v 12. stoletju na območju Kijevske Rusije.

Kar zadeva vire, ki nam omogočajo rekonstrukcijo avarske zgodovine, je teh za zgodnje obdobje, ko Avari prvič stopijo na politični oder sredi 6. stoletja pa do neposrečenega obleganja Konstantinopla 626, relativno veliko. To nam odraža tudi sama struktura Pohlove monografije, saj je kar 70 % besedila v obravnavni knjigi namenjeno zgodnjemu avarskemu obdobju 6. in prve polovice 7. stoletja. A kljub temu, da knjiga prvenstveno tematizira avarsko zgodovino, so »na poti« obravnavane tudi številne »stranske«, z Avari tangirane tematike (zlasti v 7. poglavju), ki zajemajo širšo zgodovino srednje in jugovzhodne Evrope v tem obdobju, kot denimo starejša bolgarska zgodovina (str. 27–32, 273 sl., 318–335).

Številne formulacije so izvirne, reprezentativne in v primerjavi s starejšimi izdajami iste knjige tudi primerno posodobljene, zato reflektirajo aktualno problematiko in nudijo v stroki zaželeno raznolikost. Med njimi gre izpostaviti avtorjevo tezo o zgodnjih Slovanih in njihovi širitvi, ki se oddaljuje od tradicionalne zgodovinopisne prizme. Med drugim marginalizira etničnost kot temeljni parameter za njihovo ekspanzijo (v tem oziru se na nek način približa tezi romunsko-ameriškega arheologa in zgodovinarja Florina Curte, ki jo je avtor predstavil v monografiji *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700*, Cambridge Studies in Medieval Life and Thought, Fourth Series, Cambridge, Cambridge University Press, 2001 in ki je še danes deležna številnih polemik), obenem pa ponuja možnost, da je etnonim »Slovan« v pisnih virih morebiti predstavljal preprosto agrarno prebivalstvo in ne nujno izoblikovanih, slovansko samoidentificiranih družbenih entitet, kot se običajno postulira (str. 117–162, 278

sl., 398 sl.). Zanimiva je tudi avtorjeva interpretacija starejše hrvaške zgodovine, v okviru katere naj bi ime »Hrvat« odražalo prestižni družbeni status in s tem zvezano družbeno identiteto, ki naj bi imela korenine še v avarskem kaganatu in naj bi šele postopoma po njegovem propadu postalo oznaka za skupino, ki jo v virih sredi 9. stoletja srečamo pod etnonimom »Hrvati« (str. 318, 334 sl.). Kljub temu, da Pohl tezo še vedno previdno sprejema, se moramo zavedati, da je v veliki meri spekulativna (morda celo bolj, kot se avtor zaveda), jo pa hkrati še danes del hrvaškega zgodovinopisja sprejema.

Pohlova sinteza je nenazadnje tudi (posredni) doprinos k osvetlitvi zgodovine slovenskega prostora v zgodnjem srednjem veku. S tem ko so se Avari v drugi polovici 6. stoletja stabilizirali v Panonski nižini, se je centralnoazijska kulturna sfera razpotegnila vse do vzhodnoalpskega prostora. Posledice, ki so odlično orisane v monografiji, so v veliki meri opredeljevale tudi zgodovinski razvoj slovenskega prostora. Tu gre izpostaviti (na)selitev Slovanov, najverjetneje omogočeno s strani Avarov v okviru kompleksnih odnosov.

Preučevanje starejše zgodovine (še posebej pozne antike in zgodnjega srednjega veka) postulira interdisciplinarni pristop, kar poleg zgodovinopisnih metod zajema tudi socioantropološke koncepte in vsaj minimalno poznavanje arheološke teorije. V vsem tem je Walter Pohl pokazal odlično znanje. Njegovi Avari so in bodo ključni *vademecum* in temeljno čtivo za preučevanje avarske zgodovine in zgodovinskih procesov jugovzhodne Evrope v zgodnjem srednjem veku nasploh, izdaja v angleškem prevodu pa bo omogočila številnim nemškega jezika nevedčim bralcem, da se seznanijo s tematiko, ki ostaja v anglosaksonskem zgodovinopisju še naprej eksotična.

Aljaž Sekne

Matjaž Bizjak, **Rodbina Gall in njene veje v srednjem veku**. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, ZRC SAZU, 2019, 228 strani.

Srednjeveško plemstvo s slovenskega prostora oziroma nekdanje zgodovinske Kranjske, Koroške, Štajerske, Goriške in Istre če uporabim bolj natančno geografsko opredelitev, je bilo, razen redkih izjem, relativno zapostavljeno v slovenskem zgodovinopisju v času obeh jugoslovanskih režimov. Stanje se je začelo spreminjati šele v zadnjih dveh desetletjih preteklega stoletja. Slovensko ali ne, plemstvo živeče v našem prostoru je del naše zgodovine in sodi v naše zgodovinopisje, kar so slovenski zgodovinarji v preteklih štirih desetletjih tudi jasno poudarili, potreba po njegovem etničnem opredeljevanju pa se je pokazala za v bistvu anahrono. V času od osamosvojitve so pri nas nastale pomembne znanstvene in strokovne študije različnih zvrsti in obsega o visoko in nižjeplemiških rodbinah kot so Goriški, Celjski, Spanheimski, Andeško-Meranski, Svibenski, Ptujski, Turjaški, Vovbrški, Višnjegorski, Kozjaški, Rajhenburški in drugih ter o kranjskem, štajerskem in koroškem plemstvu nasploh.

Repertoar slovenskih znanstvenih del o srednjeveškem plemstvu in njegovi zgodovini je bil v preteklem letu obogaten z znanstveno monografijo Matjaža Bizjaka *Rodbina Gall in njene veje v srednjem veku*. Rodbina po svojem položaju resda ni primerljiva z na primer visokoplemiškimi Goriškimi ali Celjskimi grofi, vendar njenega zgodovinskega pomena tudi ne gre podcenjevati. Zato je še kako pomembno, da smo z Bizjakovo knjigo dobili prvo znanstveno monografijo o Gallih. Pred njim sta se od slovenskih zgodovinarjev z Galli nekoliko podrobneje ukvarjala še Božo Otorepec in Dušan Kos, če seveda pustimo ob strani Schönlebovo *Genealogijo Gallenbergov* iz leta 1680, prvo delo o Gallenbergih sploh, v katerem pa je avtor upošteval danes izgubljene gallenberške listine.

Rodbini Gall je na podlagi ohranjenih virov možno slediti v prvo polovico 12. stoletja in najti njene korenine v daljni okolici Münchna na Bavarskem. Na Kranjsko so se Galli priselili v tretji četrtini 12. stoletja kot ministeriali grofov Andeških in se prvotno naselili na njihovih posestvih v okolici Kamnika, kasneje pa so se razširili zlasti v prostoru med Kokro, Savo in Savinjo oziroma v Posavskem hribovju, kjer so imeli glavne gradove in največ gospostev. Po rodbini se je poimenovala njihova prva rezidenca na Kranjskem, grad Gallenberg v Zagorju, zgrajen med letoma 1228 in 1248. Grad sicer ni ostal nepretrgoma v rokah rodbine in je med letoma 1351 in 1486 zamenjal tri posestnike, preden je kot deželno knežji fevd prišel nazaj v roke

prvotnih lastnikov. Galli so se tekom visokega in poznega srednjega veka opazno razširili, integrirali v kranjsko deželno plemstvo, pridobili na veljavi, se s porokami sorodstveno povezovali s pretežno kranjskimi in štajerskimi nižjeplemiškimi rodbinami, vstopali v vazalno razmerje do visokega plemstva in v njihovo službo ter službo cerkvenih institucij in opravljali pomembne cerkvene, deželne ter dvorne upravne funkcije. V primerjavi z nekaterimi rodbinami, ki so uspele ohraniti rodbinsko centralizacijo, pa je rodbinska razvejanost Gallov posledično vplivala na njihovo (ne)enotnost. Do druge polovice 15. stoletja se je razcepila na pet vej, izmed katerih je veja Gallenberg (Gamberk) postala povsem samostojna, ostale štiri pa so uporabljale rodbinsko ime Gall v povezavi z imenom matičnega gradu: Lebek-Rožek, Gallenstein (Podpeč pri Gabrovki), Motnik in Pukštajn.

Knjiga je razdeljena na pet glavnih poglavij: 1. sistematični pregled virov, 2. genealoški pregleda rodbine in njenih vej, 3. razvoj rodbinske posesti, 4. gospostvo Gamberk in 5. objavo urbarja gospostva Gamberk iz leta 1498, zaradi česar sodi delo tudi v zvrst edicij zgodovinskih virov. Poglavja so tematsko zaokrožena, časovni okvir je obdobje med 12. in 16. stoletjem, prostorski pa območje Kranjske in Štajerske.

Viri za rodbino Gall, ki so sistematično predstavljeni v prvem poglavju, obsegajo predvsem zapise pravne ter upravne narave (listine, urbarji, računske in fevdne knjige in drugo) pri čemer gre pomembno mesto pečatom z grbi, ki jih avtor ni samo pritegnil v svojo raziskavo, ampak jih je tudi objavil v dobrih barvnih reprodukcijah. Med viri je vredno posebej omeniti tudi deloma ohranjeni gallenberški arhiv v okviru fonda graščinskega arhiva Dol. Sestavljajo ga različne zbirke listin, nastale med 16. in 19. stoletjem, z navedbami za zgodnejša obdobja. Posebno vrednost ima tudi urbar za gospostvo Gamberk iz leta 1498, najstarejši ohranjeni urbar rodbine Gall sploh, ki ga je avtor, sicer danes nedvomno vodilni izdajatelj virov za slovensko srednjeveško zgodovino, hvalevredno objavil kot dodatek k monografiji. Kljub povedanemu pa so viri za Galle relativno skromni, kar je zahtevalo od avtorja veliko filigranskega dela, pri katerem je bilo treba skrbno obravnavati in interpretirati vire ter jih povezati v vsaj kolikor toliko koherentno sliko.

Najobsežnejše in centralno poglavje monografije je posvečeno genealoškem pregledu rodbine po posameznih generacijah, pri čemer je genealogija vsake rodbinske veje organsko vključena v splošno genealogijo Gallov. Vsega skupaj je avtor identificiral 153 članov rodbine in bolj ali manj uspešno določil njihovo medsebojno razmerje, zakonce in potomce ter izluščil posamezne segmente iz njihovega življenja. Število identificiranih članov je relativno veliko v primerjavi z marsikatero družino enakega položaja iz istega obdobja. Najzgodnejši člani so v glavnem poznani samo kot priče v različnih listinah, poznejši pa so že bolj oprijemljivi. Kot je značilno za srednjeveške vire, prevladujejo po količini informacij moški, pri čemer ni uspelo avtorju za nobenega člana ali članico rodbine ugotoviti datuma rojstva, medtem ko je datum smrti poznan vsaj pri nekaterih. Genealoški pregled tudi zelo nazorno kaže, kako močno je bila rodbina povezana s kranjskim in štajerskim plemstvom, kar seveda ne preseneča.

V poglavju o posestnem razvoju, ki ga opredeljujejo zemljiška gospostva Gamberk, Gallenstein, Lebek, Rožek, Osterberg, Šenkov turn, Mekinje, Šentjurjeva

gora in Pukštajn, je uspelo avtorju rekonstruirati osnovno mrežo galskih posesti in prikazati njihovo rast, spreminjanje pravnega položaja kot tudi menjavanje njihovih posestnikov. Pri tem je zaradi ohranjenosti in strukture virov v knjigi posebej obravnavano gospostvu Gamberk, za katerega je avtor lahko prikazal gospodarsko stanje in poslovanje v 15. stoletju ter izračunal na podlagi deželno knežjih obračunov izpred sredine istega stoletja njegovo tedanjo letno bilanco, ki ga uvršča po prihodkih med povprečna deželnoknežja gospostva na Kranjskem.

Knjigo zaključujejo že omenjena objava urbarja gospostva Gamberk iz leta 1498, za orientacijo po galski genealogiji koristen rodbinski leksikon, kot tudi rodovniki (v zavihku). Ne manjkata seveda niti pri monografijah takšne vrste nujno imensko kazalo, niti zemljevid galskih zemljiških gospostev in gradov. Poleg že omenjenih pečatov z grbi je knjiga ilustrirana tudi s posnetki nekaj listin, risbami galskih gradov iz Valvasorjeve *Skicne knjige* in Vischerjeve *Topografije vojvodine Štajerske*, Igor Sapač pa je zanje pripravil aksonometrične študije.

Knjiga Matjaža Bizjaka o rodbini Gall in njenih vejah v srednjem veku je rezultat natančnega znanstvenoraziskovalnega dela. Pomeni nov prispevek k poznavanju zgodovine srednjeveškega plemstva v slovenskem prostoru. Knjiga je seveda tudi dragocen pripomoček za nadaljnje raziskave, pri čemer jo ne bodo v roke jemali samo specialisti, ampak tudi ljubitelji lokalne zgodovine. Verjamem, da bodo zgodovinarji monografijo toplo sprejeli.

Jaka Banfi

Janez Mlinar, **Urbarji belopeškega gospostva**, Novejši urbarji za Slovenijo 2, Thesaurus memoriae, Fontes 14, Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2018, 222 strani.

Jeseni 2018 je pri Založbi ZRC v seriji Novejši urbarji za Slovenijo izšla kritična izdaja dveh najstarejših urbarjev belopeškega gospostva avtorja Janeza Mlinarja. Delo je jasen izraz povečanega zanimanja za tovrstno gradivo, ki v raziskavah slovenskih strokovnjakov v zadnjih desetletjih zavzema vse pomembnejše mesto. Avtor v predgovoru poudarja, da urbarja širši strokovni javnosti nista bila povsem neznana, a je bilo za pripravo kritične izdaje dovolj razlogov. Gospostvo Bela Peč je bilo po svoji geografski legi in gospodarski strukturi specifično in se je bistveno razlikovalo od preostalih gospostev na Kranjskem in v širšem alpskem prostoru. Lega ob zgornjem toku reke Save mu je kljub utesnjenosti med Karavanke na severu in Julijske Alpe na jugu zagotavljala strateško pomemben prometni položaj, saj so po tej dolini tekale najlažje komunikacije z Gorenjske proti Furlaniji in Koroški. Po drugi strani so nahajališča železove rude omogočila razcvet neagrarnih dejavnosti, ki so po svojem finančnem pomenu v času nastanka drugega urbarja že presegale agrarne. Preplet teh naravnih danosti je stoletja dolgo odločilno vplival na razvoj tega prostora na skrajnem severozahodu Kranjske, ki si ga danes delita Slovenija in Italija.

Janez Mlinar je za kritično izdajo obdelal samo najstarejša urbarja, nastala v letih 1498 in 1636. Pomen prvega, ki je plod reformnih prizadevanj kralja Maksimilijana I. in je bil dolgo časa napačno datiran v leto 1598, je kljub relativno poznemu nastanku izjemen. Belopeško gospostvo se je namreč kot samostojen subjekt razvilo šele v tridesetih letih 15. stoletja z izločitvijo iz velikega radovljiškega gospostva, zaradi ostrejših klimatskih in pedoloških pogojev pa je tu pozneje kot drugod prišlo do obsežnejše kolonizacije. Urbar iz leta 1498 tako dokumentira stanje na prehodu iz poznega srednjega v zgodnji novi vek in je nastal le dobrega pol stoletja po oblikovanju gospostva. Nastanek drugega urbarja, spisanega leta 1636, je povezan s prodajo dotlej deželnoknežjega gospostva Eggenbergom. Na osnovi njunih podatkov imamo dober vpogled v kolonizacijo in izkoriščanje visokega alpskega sveta, demografska gibanja, razvoj železarstva, priimkov, mer in denarnih sistemov, ne nazadnje pa prinašata tudi dokaze o etnično-jezikovni podobi tega prostora, ki je bila zaradi njegove lege na stičišču slovanskega, germanskega in romanskega sveta ter kot posledica kolonizacije in železarstva izrazito pisana.

Knjiga je v grobem razdeljena v štiri smiselno zasnovane sklope. Predgovoru, v katerem avtor med drugim kratko oriše zgodovino preučevanja in kritičnega izdajanja urbarskega gradiva na Slovenskem in razloge za objavo belopeških urbarjev, sledita seznama virov in literature ter uporabljenih kratic. Poleg neobjavljenih virov iz slovenskih in avstrijskih arhivov je Janez Mlinar uporabljal tudi objavljene vire in referenčno literaturo. Drugi del predstavlja uvodna študija, v kateri so prikazani zgodovinski razvoj belopeškega gospostva do leta 1636, čas in okoliščine nastanka urbarjev ter njuna rokopisa, temu sledijo predstavitev žitnih, površinskih in preostalih mer, denarnih sistemov konec 15. stoletja in v začetku zgodnjega novega veka, podložniške obveznosti in dajatve ter edicijska načela, na koncu pa je še kratek povzetek v nemškem jeziku. Osrednji del je namenjen edicijama urbarjev. Podatki v njima so že v originalu zelo sistematično in pregledno navedeni, in sicer so podložniki popisani po posameznih vaseh, na koncu pa so povzete še njihove skupne pravice in obveznosti, župnijska organizacija, županove pravice itd. Ob levi strani je v oglatem oklepaju zapisana paginacija v izvirniku, v sredini so poleg ostalega besedila razvrščene posamezne podložniške dajatve, na desni strani pa so z arabskimi števkami in kraticami izpisane denarne vsote in razne količine. Edicija je opremljena z znanstvenim aparatom, v katerem je med drugim razrešen velik del toponimov, hidronimov in oronimov, na več mestih je ostalo odprto le vprašanje lokalizacije težko ugotovljivih ledinskih imen. V četrtem delu so zbrane priloge, in sicer tabele, imensko in krajevno kazalo, stvarno kazalo in slikovne priloge. Zlasti dragoceno je stvarno kazalo, kjer so poleg nemških izrazov v izvirni obliki tudi ustrezni slovenski prevodi.

S kritično izdajo dveh najstarejših urbarjev belopeškega gospostva je slovensko zgodovinopisje bogatejše še za eno temeljno delo. Z njim je širša strokovna javnost dobila dober vpogled v gospodarski in socialni ustroj po svoji naravi zelo specifičnega gospostva. Knjiga Janeza Mlinarja se je tako pridružila že obstoječim objavam urbarskega gradiva nekdanjih gospostev na današnjem slovenskem ozemlju in bo raziskovalcem služila kot nepogrešljiv pripomoček. Skupaj z neobjavljenima belopeškima urbarjema iz let 1658–1660 in 1754 ter drugimi viri nudi možnost za izvedbo še obširnejše analize zgodovine tega majhnega geografsko zaključenega območja. Pomen avtorjevega dela je prepoznala tudi Občina Kranjska Gora, ki je finančno podprla izid kritične izdaje.

Jernej Kotar

Igor Presl, **Ljudje s črnimi prsti: nebesedilne sestavine tiskane knjige iz 16. stoletja kot zgodovinski vir**. Piran: Pomorski muzej »Sergej Mašera«, 2018, Piran, 295 str.

Knjiga je bogato ilustrirana in razdeljena na naslednja poglavja: Uvod, Pregled dosedanjih raziskav in rezultatov, Nebesedilne sestavine antikvarne knjige, Knjiga danes: bibliografija in digitalizacija, posebna razprava Anonimni tiskar Tolomeo Ianiculo – študija primera in Katalog knjig iz 16. stoletja v knjižnici Pomorskega muzeja »Sergej Mašera« Piran. Dodan je obsežen seznam uporabljenih virov in literature.

Povzemati podrobno vsa poglavja bi ne imelo pravega pomena, zato naj se osredotočim na nekaj glavnih misli in ob tem opozorim na nekatere tiske, ki jih v kontekstu te raziskave lahko bolje interpretiramo. V obsežnem poglavju piše o zgodovinopisju, ki se ukvarja z zgodovino knjige. Na tem mestu moramo poudariti, da je to področje, ki je bilo do nedavnega nekako porinjeno ob stran, pri knjigi so namreč proučevali predvsem njeno vsebino in je bila tako velikokrat »prepuščena« literarni kritiki, če se na primer omejimo na leposlovje. Danes so v ospredju novejših struj – arheologije knjige in francoske analovske šole – tudi drugi pogledi. Po angleških raziskovalcih povzema sledenje, kateri natis je najbližje Shakespearovemu originalnemu besedilu. Med vzroki za različne variante tiskanega besedila tudi v okviru istega natisa navaja več možnosti – odločitev o povečani nakladi po začetku tiskanja, ko so že uporabljene tiskovne forme razstavili; napake na stiskalnici, popravki besedila po avtorjevi, korektorjevi volji ali zaradi zunanjih vplivov, osvežitev starejše izdaje s tiskom nove naslovne strani, kolofona, posvetila.

Na podlagi Preslovih izvajanj, lahko navedemo nekaj primerov naših tiskov, ki so bili doslej različno interpretirani. Valvasorjeva *Slava* ima dve različni naslovnici – na enih je dodan podatek o podeljenem privilegiju, na drugih pa tega še ni.¹ Različni naslovnici ima Steinbergovo delu o Cerkniškem jezeru, ki je bilo 1758 natisnjeno v Ljubljani, drug tiskar in založnik (Widmanstätter in Lechner) pa sta se podpisala tri leta kasneje pod novo izdajo v Gradcu. Dejansko je bila nova le prva tiskarska pola, ostalo besedilo vključno s seznamom tiskovnih napak »Errata« ob koncu pa je ljubljanski tisk. Enako lahko zapišemo o Linhartovemu *Poskusu zgodovine Kranjske*. V nemškem Nürnbergu je natisnil novo naslovnico in tako »osvežil« izdajo Ernest Christoph Grattenauer. V literaturi se je pojavila

¹ Dular, Anja, Iz zgodovine tiskarskih privilegijev. *Zgodovinski časopis* 52, 1998, str. 21-36.

celo teza, da naj bi bilo delo leta 1796 ponatisnjeno,² a Grattenauer ni bil tiskar, pač pa pomemben založnik in knjigarnar. Tako imamo pred seboj ljubljansko izdajo s spremenjeno naslovnico, kjer piše, da so knjigo prevzeli v komisijisko prodajo (*in Commission*) leta 1796.

Vsekakor pa je zanimiva teza, ki jo zagovarja Presl, da je v času ročnega stavljenja besedila vsak izvod knjige do neke mere unikat. Predstavil je tudi možnosti, da na podlagi temeljitih pregledov besedil ugotavljamo, koliko stavcev je sodelovalo, kakšni so bili njihovi deleži pri posamezni knjigi, pa posledično, kako velike so bile določene tiskarne, kakšne so bile njihove materialne možnosti. Žal pa je za vse te raziskave pogosto mnogo premalo trdnih dokazov v arhivskem gradivu, saj za večino knjig (99%), ki so bile natisnjene, ni nikakršnih sledi v listinah. Poleg tega se moramo zavedati, da so tiskarne tiskale sočasno tudi letake, pamflete, igralne karte. Poseben problem so skrivne izdaje in navedbe napačnih krajev tiskarne. Tu navaja beneške izdaje in presenetljivo visok procent francoskih knjig z napačnim krajem izida. Morda bi lahko dodali kot dopolnitev, da se je s problematiko navajanja napačnih krajev izida za madžarske knjige od 16. do 18. stoletja ukvarjala Judit Ecsedy.³

Bibliografijo zanimajo okoliščine nastanka besedila (vidik produkcije), zgodovino knjige bralci (vidik postprodukcije), obe disciplini pa si zastavljata tako teoretična vprašanja kot rešujeta tehnične probleme. Prav zgodovina knjige je najbolj interdisciplinarna, saj je knjiga najštevilnejši (poleg kovancev) in najpomembnejši človekov izdelek, je priča civilizacije. Ne usmerja ene vede na vse pojave, kot npr. zgodovina ali fizika, ampak mnoge vede na en pojav, to je na knjigo. Zaradi tega pomena je zgodovina knjige samostojna veda s svojim predmetom, metodologijo in metodami, čeprav, kot mnoge »nove« vede, ne najde mesta v konvencionalnih akademskih okvirih.

Utemeljuje tezo, da je avtor le eden od akterjev pri zgodovini knjig, več bi se morala bibliografija ukvarjati z ostalimi elementi – tako imenovanimi »nebesedilnimi sestavinami antikvarne knjige«. Pri tiskarstvu se dotakne tudi organizacije dela v tiskarni od postavitve stiskalnic, zaposlitve, deleža žensk v teh delavnicah. Poglavji o tiskarstvu, izdelavi papirja, pa zgibanju tiskarskih pol v snopiče, format, ki so potem osnova za vezano knjigo. Vse do 18. stoletja – čas ročnega tiskanja, je vsak izvod lahko drugačen, torej težko govorimo ob enem izvodu o celotni nakladi in njenih značilnostih. Prav ta del publikacije prinaša največ novosti v slovenski znanstveni prostor, saj se nihče ni tako podrobno ukvarjal s temi vprašanji. Le ob obravnavi vodnih znakov na papirju je potrebno opozoriti, da je bila v zadnjem desetletju v okviru evropskega projekta Bernstein vzpostavljena nova baza za proučevanje vodnih znakov, ki v tej publikaciji še ni upoštevana.⁴

² Grdina, Igor, Anton Tomaž Linhart: slowenischer Aufklärer, Dramatiker, Historiker und Volksbildner. *Wieser Enzyklopädie des europäischen Ostens*. Vorausbund. Klagenfurt = Celovec 1999, str. 209-218.

³ Ecsedy, Judit, *Alte ungarische Bücher mit falschen Deutschen Druckorten*. Budapest: Borda Antikvarium, 1999.

⁴ Bull's Haed and Mermaid: *The history of Paper and Watermarks from the Middle Ages to the Modern Period*, Stuttgart, Vienna 2009.

Najdražja postavka pri izdelavi knjige je bil papir, od 30- 65% procentov tiskanja. Presl omenja, da je znanih več primerov, ko so manjše število izvodov ene naklade tiskali na boljšem papirju. Tu bi opozorila, da poznamo tudi z našega prostora arhivski vir, ki govori o manjšem številu Dalmatinove *Biblije* na boljšem papirju.⁵ Prav tako bi tu lahko našli odgovor za različne papirje v Valvasorjevem osebni izvodu *Slave*, ki ga hranijo v Zagrebu, očitno poskusni odtisi na slabšem papirju, morda bi celo našli kakšne naknadne posege v tekst – korekcije, dopolnitve, če bi podrobno primerjali ta »prvi« odtis in pa »standardno« izdajo. Vodopivec zapiše o izvodu *Slave* v Metropolitanski knjižnici, da ima papir več različnih vodnih znakov, vendar med njimi ni »običajnega« kot v drugih izvodih, uporabljen je bil papir nižjega kakovostnega razreda. Tudi velikost potiskanega polja izrazito izstopa od povprečja, je občutno višje in širše. Nakazala je možnost, da je bil ta izvod »probni« odtis pred tiskom.⁶ Kdo pa je pregledoval oz. uporabljal probne odtise pa glede na analize procesa tiskanja v zgodnjem novem veku vemo, da je bil poleg avtorja tu navadno prisoten še korektor. V primeru Valvasorjeve *Slave* prav gotovo Erazem Francisci, ki se je leta 1657 preselil v Nürnberg, kjer je dobil kot učen in marljiv človek delo korektorja v tiskarsko založniški hiši Endter.⁷ Morda bi lahko z gotovostjo trdili, da imamo pred seboj poskusni odtis že, če bi pregledali opombe oz. njihove oznake v metropolitanskem izvodu, ki jih lahko pripišemo po raziskavi Franceta Barage korektorju Francisciju.⁸

Nadalje Presl ugotavlja, da lahko papir predstavlja tudi vir o »finančnem« stanju tiskarja – ali je kupoval papir za knjigo vnaprej, je uporabil že deloma razrezane pole, torej ni imel oz. mogel imeti zalog zaradi visokih stroškov itd. Najskromnejši pri tem so bili potujoči tiskarji.

Problematična je lahko tudi bibliotekarska katalogizacija, ta se načeloma ukvarja z idealnim izvodom, a niso vsi izvodi neke izdaje, celo natisa v okviru iste izdaje, popolnoma enaki. Razlike med variantami besedila nastanejo zaradi zavestnega delovanja avtorja, korektorja, stavca in tiskarja. Do različnih variant lahko pride tudi zaradi napak, nezgod in okvar stiskalnic.

Temeljni razpravi sta dodana dva dela, najprej omenimo popis knjig iz 16. stoletja v Pomorskem muzeju v Piranu, nekoč je bil to fond Bibliotece civice Pirano. To ni le klasičen katalog v okviru slovenske knjižnične baze COBISS, ampak mnogo več. Dodani so številni pomembni podatki, ki jih lahko razberemo iz publikacije same - ekslibrisi, napake v paginaciji, prstni odtisi, format (tu uporablja npr. 8°, kar je skladno z njegovim proučevanjem formatov, kjer ni merilo

⁵ Glavan, Mihael, *Dalmatinova Biblija in Slovenci*. Ljubljana: DZS, 1994, str. 9; Vodopivec Tomažič, Jedert, Materialna podoba Dalmatinove Biblije. *Stati inu obstatu* 25, 2017, str. 89.

⁶ Vodopivec Tomažič, Jedert, Slava vojvodine Kranjske 1689: materialna podoba in konservatorsko – restavratorski poseg. *Studia Valvasoriana: zbornik spremnih študij ob prvem integralnem prevodu Die Ehre Deß Hertzogthums Crain v slovenski jezik*, 2014, str. 156-15.

⁷ Žvanut, Maja, Veliki mali svet Erazma Franciscija. *Studia Valvasoriana : zbornik spremnih študij ob prvem integralnem prevodu Die Ehre Deß Hertzogthums Crain v slovenski jezik*, 2014, str. 184.

⁸ Baraga, France, Erazem Francisci – redaktor Valvasorjeve *Slave*. *Valvasorjev zbornik*, 1990, str. 118-119.

višina hrbta v centimetrih, ampak zgibanje papirja). Citirani elektronski viri, nas popeljejo večinoma do baze italijanskih knjig iz 16. stoletja. Prav ta fond knjig pa je bil temeljna baza za nastanek monografije.

Drug dodatek pa je razprava Giangiorgio Trissino med vohunjenjem in književnostjo. Ob življenju in delovanju avtorja, italijanskega jezikoslovca, pesnika in dramatika, ugotavlja tudi, kdo je bil tiskar njegovih del. Na podlagi podrobne analize piranske knjige in nekaterih drugih, ki jih je pritegnil v obravnavo, naniza vrsto argumentov, ki kažejo, da je bil tiskar Tolomeo Ianiculo v resnici Bartolomeo Zanetti. Tu torej na konkretnem primeru pokaže rezultate svojih analiz tiskarske produkcije v času ročnega tiskarstva. Kakor zapiše ugotovitve bibliografske analize so neizogibno deduktivne lastnosti, ki izstopajo iz množice »običajnih«, »pravih«, statistično dokazljivih in verjetnih, pa so indikativne in morajo zbuditi zanimanje raziskovalca.

Vse analize, ki jih je naredil Igor Presl, so narejene seveda na originalnih virih in tako lahko razumemo njegov kritičen odnos do izdajanja faksimilov, kajti ob tem se zgubijo številni podatki. Prav tako elektronski dostop do gradiva ne prinaša vsega, vendar moramo priznati, da nam prav ta dva »delna« dostopa omogočata marsikatero informacijo in pot za nadaljnje raziskave. Igor Presl je

v pričujoči knjigi opozoril na toliko podrobnosti, ki jih včasih prezremo, ko hočemo o kaki stari knjigi povedati več, kot nam ponuja že naslovnica, torej ne le avtorja, pa naslov, morda kraj in leto natisa. Pa že pri teh osnovnih podatkih se velikokrat zaplete, so lahko zavajajoči in potem se moramo zateči k temeljiti forenziki, da se dokopljemo do tistega, kar bi o knjigi radi vedeli, pa še tu imamo težave.

Anja Dular

Rudolf Agstner, Handbuch des k. (u.) k. Konsulardienstes. Die Konsulate der Donaumonarchie vom 18. Jh. bis 1918. Aus dem Nachlass herausgegeben vom Bundesministerium für Europa, Integration und Äusseres in Zusammenarbeit mit Gerhard Gonsa. Wien: New academic press, 2018, 503 str.

Avstrijsko zvezno ministrstvo za Evropo, integracijo in zunanje zadeve je lani izdalo Handbuch des k. (u.) k. Konsulardienstes Rudolfa Agstnerja, ki ga je iz zapuščine dopolnil Gerhard Gonsa in obsega 503 strani. Uvodne besede so napisali bivša zunanja ministrica dr. Karin Kneissl, ki se spominja svojega prijatelja in kolega dr. Agstnerja, pomembnega diplomata in raziskovalca diplomatske zgodovine Avstrije, njegova vdova dr. Brigita Agstner-Gehring pa je opisala njegovo življensko pot, medtem ko je arhivar in dvorni svetnik dr. Gerhard Gonsa pripisal uvodne besede o vsebini in razdelitvi knjige. O razvoju konzularne službe v uvodu piše Agstner sam, nato pa si po abecednem redu držav sledijo konzulati od Egipta do Cipra (str. 9–375), ter seznam konzulov (str. 371–496) in bibliografija (str. 497–503). Predstavljena je večina od 725 konzularnih predstavništev v 100 državah od 18. stoletja do leta 1918. Ob začetku prve svetovne vojne je monarhija imela 33 diplomatskih in 468 konzularnih predstavništev, danes pa ima Avstrija 89 bilateralnih in multilateralnih predstavništev in 343 konzularnih. V konzularni službi Avstrije in Avstro-Ogrske je bilo med več kot 3000 takimi uslužbenci tudi najmanj 30 diplomatov s slovenskega ozemlja. Najmanj pravim zato ker so bili nekateri, za katere upravičeno menimo, da so bili slovenskega rodu, vendar zanje ni najti generalij. Omejil sem se na tiste konzularne uslužbenke, ki so bili bodisi rojeni, ali pa so umrli na področju današnje Republike Slovenije. Nekaj je bilo predstavnikov plemiških rodbin, ki so že zelo dolgo bivali na našem ozemlju, nekateri pa so se povzpeli iz kmečkih, obrtniških ali trgovskih družin. Nekateri so bili v konzularni službi le kratek čas in nam za nadaljnjo življensko pot ni uspelo dobiti podatkov ne v slovenski in ne v avstrijski leksiki.

Med 30 s slovenskega ozemlja obravnavanimi konzularnimi uslužbenci sta bila dva grofa, trije baroni in 8 viteзов. Največ jih je bilo s Kranjske 15, s Štajerske 6, 5 je bilo rojenih v tujini, po dva sta bila iz Trsta, Koroške in Goriške. Deset med njimi je končalo Orientalno akademijo, konzularne akademije od šolskega leta 1898/1899, ko se je Orientalna akademija preimenovala v konzularno akademijo, pa nihče in so v diplomacijo prišli po drugačni poti.

Če najbolj znane omenim po abecednem redu, je na prvem mestu *Alois Dobrauz* ali *Debrauz de Saldapena*, doma iz Trsta (1811–1871), ki je študiral pravo

na Dunaju, v Parizu in Milanu. Najprej je služboval v Neaplju od leta 1827, kar v knjigi ni omenjeno. Leta 1840 je z Lamartinom in Girardom strmoglavil vlado Thiersa in bil od leta 1849 eden najvplivnejših časnika v Parizu. Leta 1854 je izstopil iz diplomatske službe, da je lahko vodil publicistično vojno proti Rusiji v krimski vojni in že leta 1856 napisal znamenito knjigo o pariškem miru, ki je to vojno zaključil. Postal je zaupnik cesarja Napoleona III. in napisal njegov življenjepis. Leta 1848 je tako spretno zagovarjal Avstrijo, da Francija ni pomagala revoluciji in Kossuthu, ki ga ni priznala. Minister Bruck ga je zadalžil, da je reorganiziral avstrijska konzulata v Franciji in Španiji in postal sekcijski svetnik v trgovinskem ministrstvu s sedežem pri generalnem konzulatu v Parizu. Bil je med tistimi, ki so pregovorili nadvojvodo Maksimilijana, da je sprejel mehiško krono. Leta 1859 ga je cesar Franc Jožef plemenitil.

Rudolf Oskar von Gödel-Lanoy (1814–1883) je bil iz znane družine, ki je imela v lasti tudi grad Vilnuš. Več kot dvajset let je bil generalni konzul (1847–1866), in sicer v Trapezuntu, Bejrutu, Jassyju in nazadnje v Beogradu.

Dr. Josip Goričar (1873–1955) iz Mozirja je bil nekaj časa konzul v San Franciscu, kjer je bil izseljenski konzul od aprila 1911 do vojne 1914, uveljavil se je kasneje in bil svetovalec ameriške vlade. Kot publicist se je zavzemal za pomoč malim in napadenim narodom. V knjigi ni omenjeno, da je bil tudi konzul v Berlinu.

V Radečah pri Zidanem mostu se je leta 1810 rodil *dr. Ludwig von Gutmannstahl*, ki je umrl v Gradcu leta 1890 in je bil gerent v Odesi, kasneje je bil v letih 1860–1889 kot veleposestnik in kot ustavoverec član kranjskega deželnega zbora. Znan je bil kot mecen in gospodarstvenik.

Zanimiva je bila diplomatska pot Ljubljancana *Johanna Hozhevarja* (1867–1945), ki je bil štiri leta gerent v Burgasu, generalni konzul v Kairu in Barceloni, od leta 1901 do konca monarhije pa je deloval v zunanjem ministrstvu.

Eno najdaljših diplomatskih služb je opravljal grof *Gibert Hohenwart zu Gerlachstein* (1854–1931) z gradu Kolovec pri Radomljah, ki je bil sicer konzul le v Tangerju (1876–1901), še preje prevajalec v Carigradu, potem pa do konca monarhije veleposlanik v Kopenhagnu, Berlinu, Rimu, Münchnu, Peterburgu, Madridu, Lisboni in Mexico Cityju.

V Černivcu pri Brezjah na Gorenjskem se je 3. maja 1826 rodil *Johann Kocijančič* (1826–1853), ki je doštudiral filozofijo in teologijo ter leta 1851 skupaj z Ignacijem Knobleharjem odšel v Kartum in bil imenovan za generalnega prokuratorja v avstrijskem misijonu v Sudanu, kjer je leta 1853 za mrzlico umrl.

Iz Srednjih Trušenj pri Velikovcu je bil doma baron *Gustav von Kosjek* (1838–1897), ki je bil generalni konzul v Aleksandriji in Kairu, še preje je bil v diplomatski službi več kot deset let v Carigradu, udeleženec berlinskega kongresa, potem oa veleposlanik v Teheranu in Atenah.

Med tistimi, ki so dolgo službovali na enem konzulatu je bil diplomat in egiptolog Vipavčan *dr. Anton von Lavrin* (1789–1869). Konzul in generalni konzul je bil od leta 1822 do 1854, od tega v Aleksandriji 1834–1849. Prav gotovo je bil tam tako dolgo zaradi svojega arheološkega udejstvovanja. Že prej je bil med letoma 1822–1828 gerent v Palermu in Messini, do leta 1853 še generalni konzul

v Bukarešti, potem pa do upokojitve leta 1858 ministrski svetnik na Dunaju. Kot egiptolog je pomemben amater in navdušen zbiralec. Rezultati njegovih raziskovanj in nakupov so danes v muzejih v Ljubljani, Miramaru, na Dunaju in na pokopališču v Vipavi, kjer je pokopan.

Dolgoletni konzul je bil tudi *Alois Pogačar*, rojen v Veroni, verjetno kot sin oficirja leta 1859 in umrl leta 1912 v Ljubljani. Bil je najprej konzul v Carigradu, generalni konzul v Janini in Bombaju, od tam je za leto dni odšel v Skadar, nato pa v Batum, Pirej, Port Said, Odrin, Jassy in Kairo. Daljši čas, od leta 1900 do 1905 je bil na koncu kariere v Jeruzalemu in potem skoraj do smrti leta 1912 v Odesi.

Rudolf Pogatscher (1859–1945) je bil doma v Zamušanih pri Goričnici v Slovenskih goricah in umrl v visoki starosti leta 1945 na Dunaju. Najprej je bil gerent v Burgasu, nato v Varni in Plovdivu ter Bitoli, od koder je odšel za tolmača v Carigrad, od leta 1902 do 1918 pa je služboval v zunanjem ministrstvu na Dunaju.

Pomembni in zanimivi osebnosti sta bila *Joseph* (1836–1914) in njegov nečak *Hans Schweigel* (1875–1962). Prvi je napredoval v barona, odigral je vidno vlogo na berlinskem kongresu, bil sekcijski načelnik v zunanjem ministrstvu, po izstopu iz javne službe pa državno- in deželnozborski poslanec in vodja nemške stranke na Kranjskem vse do smrti leta 1914. V konzularni službi je bil le kratek čas: gerent v Aleksandriji in konzul v Carigradu. Njegov nečak je bil najprej konzularni agent v Chicagu, potem v Pittsburgu in Zürichu, vicekonzul v Capetownu in Winnipegu, Denverju in St. Louisu. Veleposlanik je postal šele v prvi Jugoslaviji, kjer je bil kratek čas tudi v parlamentu in minister.

Omenim naj še grofa *Johanna Duglasa von Thurn-Valsassina* (1864–1939), ki je na božični večer leta 1939 umrl na Ravnah na Koroškem in bil diplomatski agent v Sofiji v letih 1905–1909.

Tragično je končal svoje življenje *Wilhelm Wakounig* (1875–1936), doma iz Litije, ki je bil v Bilbau v letih 1914–1918 honorarni konzul ad personam in je po koncu prve svetovne vojne tam ostal, in tam so ga leta 1936 ustrelili pripadniki ljudske fronte.

V Ljubljani je bil rojen *Conrad Wassitsch* (1822–1901), umrl pa v Zgornjem Lamovžu pri Celju (Ober Lahmhof), ki je služboval izključno na balkanskem polotoku kot gerent, vicekonzul in konzul v Solunu, Beogradu, Mostarju, Carigradu, Solunu in Sarajevu. Ob okupaciji Bosne in Hercegovine je iz Sarajeva pobegnil v Mostar, pred vstajniki hadži Loja, ki se je za tri tedne proglasil za cesarja Bosne.

Ostali konzularni uslužbenci s slovenskega ozemlja, za katere ne v slovenski in ne v avstrijski leksiki nisem našel podatkov so bili *Johann Baumgartner* (1869–?) iz Ljubljane, *Natalis Caligaris* (1777–1845) iz Ronk pri Trstu, *Friedrich Carl Casiniani* (1828–1901), ki je bil sicer rojen v Tunisu, umrl pa je v Trstu, *Valentin Demšar* (?–1900) iz Škofje Loke, *Viktor Fortunat* (?–1867) iz Ročinja, *Franz Gogala von Leesthal* (1813–1973) iz Lesc na Gorenjskem, *Friedrich Herga* (1821–1886) s Ptuja, *Franc Kadič* (1853–1921), ki je umrl v Krškem, *Viktor Krener* (1887–?) iz Škofje Loke, *Julius Ledinegg* (1875–?) iz Slovenskih Konjic, *Oskar Smreker* (1854–1910) iz Gorice pri Preboldu, *Ferdinand Souvan-Varga* (1870–1932) iz Ljubljane in *Alexander von Rehn* (1842–1906) iz Ljubljane.

Če je 30 vseh konzularnih uslužbencev s slovenskega ozemlja malo ali veliko, je vprašanje, na katerega ni lahko odgovoriti, vsekakor pa jih je precej več kot smo jih do zdaj poznali ali vedeli zanje. Podobno tudi o pravniki, profesorjih, oficirjih ter generalih, ki so službovali širom monarhije vemo še zelo malo ali nič, njihovo število pa je bilo gotovo znatno.

Franc Rozman

Pieter M. Judson, **Habsburg. Geschichte eines Imperiums 1740–1918**. Aus dem Englischen von Michael Muller. München: Verlag C. H. Beck, 2017, 667 str.

Pieter M. Judson je ameriški profesor, specialist za avstro-ogrsko zgodovino, ki je deloval na harvardski univerzi, zdaj pa predava na Evropskem visokošolskem institutu v Firencah.

Skoraj sto let je veljalo, da je prvo svetovno voljo v glavnem povzročila Nemčija, v zadnjih letih pa se to v zgodovinopisju spreminja. Podobno je z Avstro-Ogrsko. Kot posledica prve svetovne vojne je ta imperij upravičeno razpadel. Zdaj pa je profesor Pieter M. Judson izdal obsežno delo, v katerem dokazuje, da je bila Avstrija in od 1867 Avstro-Ogrska, zelo dobra in urejena država, za katero ni bilo pravih razlogov, da je leta 1918 propadla. Da se je M. Judson dokopal do takega sklepa je po mojem mnenju vzrok v tem, da je enostransko uporabljal gradivo iz glavnih dunajskih državnih arhivov, ter objave avstrijskih avtorjev, medtem ko objav zgodovinarjev drugih tedanjih avstrijskih narodov, očitno zaradi jezikovnih razlogov skoraj ni upošteval. Knjiga temelji na 827 zgodovinskih knjigah in razpravah. Pisal jo je osem let. V knjigi je upošteval razprave slovenskih avtorjev Andreja Rahtena (v nemščini, 1), Roka Stergarja (v angleščini, 2, od tega vpogled v eno še neobjavljeno). Upošteval je tudi nemški prevod Slovenske zgodovine avtorjev Štiha, Simonitija in Vodopivca. Upošteval je tudi eno razpravo v češčini. Od slovenskih politikov omenja Dragotina Dežmana, dr. Antona Korošca v zvezi z majniško deklaracijo, Luka Svetca in Josipa Vošnjaka.

Menim tudi, da Judson ni dovolj upošteval, da je bila prva svetovna vojna v prvih dveh desetletjih 20. stoletja zaradi visoke politike ne glede na morebitni atentat, pred durmi. Manjkal je samo povod za njen začetek. Proti koncu avstro-ogrskega imperija pa njegovi številni in raznorodni narodi v nasprotju z dokumentacijo, ki jo je uporabljal M. Judson, niso več zdržali, da bi jim vladal cesar na Dunaju. Izzivalnih avstrijskih manevrov v Bosni in prvega obiska člana cesarske hise v glavnem mestu anektirane Bosne, Sarajevu, in to še na srbski narodni praznik Vidov dan, bosanski Srbi in v ozadju Kraljevina Srbija pač niso mogli prenesti. Avstrijske tajne službe v Bosni so s skrajno ostrino sporočale na Dunaj, da v takem napetem vzdušju vojaške enote in policija ne morejo zagotoviti osebnih varnosti obiskovalcu, prestolonasledniku Francu Ferdinandu. Isto je poročal na cesarski dvor guverner v Bosni feldmaršal Potiorek, ki je menda na Koroškem imel svojo graščino, in je Dunaj naravnost prosil, če že manevrov ni mogoče odpovedati, naj

odpade vsaj odpade obisk prestolonaslednika. Toda tudi tega na Dunaju niso želeli odpovedati, češ da bo to prvi obisk člana vladarske hiše po aneksiji Bosne 1878 v tej deželi. Obisk prestolonaslednika je bil varnostno skrajno slabo organiziran, s čimer je bil omogočen atentat. Atentati na člane vladarske hiše pa v tedanjem času niso bili tako težki delikti, da bi se zaradi njih napovedovale vojne. Cesar Franc Jožef tega ukrepa ni prav razsodil. Ni upošteval dejstev v visoki politiki, da je bila svetovna vojna tik pred zdajci, da je manjkale še povod zanjo. In to je bil nesrečen atentat v Sarajevu. Napoved vojne, ki jo je cesar Franc Jožef nepremišljeno izrekel Kraljevini Srbiji in se je nato izcimila v prvo svetovno vojno, je trajala zelo dolgo, izgube avstroogrskih in nemških vojakov ter nasprotnih armad na vseh frontah so bile prevelike, v zaledju Avstrije in Nemčije je tudi začela razsajati huda lakota. Razsulo Avstro-Ogrske s koncem prve svetovne vojne je bilo neizbežno. K njenem koncu je veliko pripomogel tudi ameriški predsednik Woodrow Wilson, ki se je zavzel za osvoboditev raznih narodov izpod avstroogrškega jarma. Tako klavarno stanje v avstroogrski državi sta v književnosti opisovala Joseph Roth in Alexander Lernet Holenia v romanu *Die Standarte*. »Bilo je, kot da bi vojakom odpadali šlemi z njihovih glav in monogrami z njihovih kokard, da bi izginevali konji s sedli vred in da ne bi preostalo nič drugega kot nekaj sto nagih poljskih, romunskih ali rutenskih kmetov, ki niso videli nikakršnega smisla v tem, da bi pod žezlom cesarja nosili odgovornost za usodo sveta.« Donavska monarhija naj bi bila civilizacijski dosežek, ki se ni mogel več obdržati, ker se je preprosto izčrpal. Toda tak pogled na usodni konec mnogonarodnega imperija v obdobju nacionalnih držav, v zadnjih letih ni več splošno veljaven. Zdaj je zgodovinar Pieter M. Judson podal nov pogled na Avstro-Ogrsko in njene narode kar se odraža že v naslovu izvirnika: *The Habsburg Empire. A new History 1740–1918*, Harvard University Press, 2016. V čem se kaže ta nov Judsonov pogled? Avstrijski imperij je po njegovem mnenju do leta 1914 dobro funkcioniral. Večina prebivalstva, ki so bili tedaj kmečki podložniki, so ga po reformah 18. stoletja sprejemali za svojega. Meščanov in tržanov, ki so bili obrtniki in trgovci ter uradnikov je bilo zelo malo. Da je bil avstrijski imperij obsojen na propad, je po Hudsonovi razlagi mit.

Avtor začenja svojo obravnavo z obdobjem vladavine Marije Terezije. To je utemeljitev za njegovo izhodišče, da so podložniki državo sprejemali, ker je tedaj le-ta začela izvajati reforme, ki so podložnikom uredile, če ne zmanjšale tlaške obveznosti (robotni patent) in deloma zmanjšale tudi obvezne naturalne dajatve, da so olajšali sklepanje zakonske zveze s partnerji s tujih zemljiških gospodstev in vsaj otrokom gospodarjev-podložnikov olajšali zapustitev podložniških kmetij in odhod v mesta in trge v obrtni ali trgovski uk ali redkeje celo v višje šole in zaposlitev v polagoma nastajajočih manufakturah.

V stoletjih pred reformnim obdobjem cesarice Marije Terezije (1740–1780) in njenih dveh sinov, cesarjev Jožefa II. (1780–1790) in Leopolda II. (1790–1792), so nekajkrat izbruhnili kmečki upori, bolj kot ne stalno pa so se podložniki pritoževali nad svojimi zemljiškimi gospodi, ki so jim pogosto zviševali tlaške obveznosti, celo do več dni na teden od vsake podložniške kmetije. Neupravičeno so jim zviševali tudi naturalne dajatve. Pritoževali so se skozi vse oblastne stopnje do cesarjev, ker

so kljub vsem običajnim zavrnitvam vendarle upali, da bodo pri njih dosegli svoje stare pravice. S cesarjeve pisarne pa so jim odgovarjali s praznimi tolažbami. Tedaj je bilo namreč po deželnihi ustavah razmerje med zemljiškimi gospodi in podložniki zadeva privatnega prava, kjer sta bila pogodbenika enakopravna in v to razmerje vladarji niso smeli posegati. V obdobju državnega absolutizma pa so si vladarji prvič drznili poseči v omenjena razmerja, s čimer so sploh bile omogočene reforme v prid podložnikov. To je trajalo do zemljiške odveze leta 1848.

Marija Terezija, s katero se začenja Judsonova knjiga, je leta 1749 odredila neke vrste ljudsko stetje, da bi se z njim ugotovilo, koliko prebivalcev država sploh ima, še bolj pomembno pa je bilo, s koliko vojaki lahko računa za tedanje neprestano vojskovanje, s svojimi sosedi, ki so ji izpodbijali veljavnost pragmatične sankcije in s tem upravičeno zasedbo prestola avstrijske države. Hkrati je odredila tudi izvedbo konskripcije, oštevilčenje vseh stanovanjskih stavb, da bi bilo mogoče spremljati gibanje prebivalstva. V nasprotju s prejšnjimi poskusi, ko so te popise izvajale lokalne avtoritete, predvsem lokalni župniki in uradniki upravnih uradov zemljiških gospodstev, je za izvedbo teh dveh popisov odredila armado, oz. njene častnike. Menila je, da bodo ti vojaški popisovalci, ker bodo tujci, in ne bodo podvrženi lokalnim vplivom, vestno in zvesto popisali oz. posneli dejansko stanje. S tema dvema popisoma se je ugotovilo porazno stanje, med drugim tudi, da mnogo potencialnih rekrutov zaradi slabih fizičnih lastnosti ni bilo sposobnih za vojaško službo. Vzroki za to pa naj bi bili, da v podložniških družinah zaradi premajhnih posestev niso mogli pridelati dovolj živeža, da so torej bili potencialni vojaki podhranjeni, čeprav te besede v zapisih ni, in da zaradi preobilne predpisane tlake, ki ima pač prednost pred delom na domači kmetiji, ne morejo poleti in jeseni spraviti svojih pridelkov in jim neredko na njivah zginejo. Podložnikov v takih slabih gospodarskih razmerah seveda ni bilo mogoče ustrezno obdavčiti. Ker so bili zadnjiški gospodje na svoji dominikalni zemlji davkov oproščeni, je vse davčno breme padlo na kmečke podložnike, ki so gospodarili na rustikalni ali urbarialni zemlji. Ker je bilo kmetijstvo tedaj poglobitna gospodarska panoga in druge panoge kot obrt, trgovina in manufakture se niso bile kaj prida razvite, so bili poglobitni državni dohodki od davkov, ki so jih morali, prek svojih zemljiških gospodov, plačevati kmečki podložniki. Marija Terezija je predpisala neke vrste izmero zemljišč in ustrezno davčno rektifikacijo. To je storil tudi cesar Jožef II. Toda obe izmeri sta bili dokaj površni. Velikega projekta, ki je za izmero vseh zemljišč v državi trajal nekaj desetletij, se je lotil cesar Franc (1792–1835), je bila uvedba franciscejskega zemljiškega katastra in modernih zemljiških knjig, kar je omogočalo bolj pravično obdavčitev kmečkega prebivalstva.

Na podlagi objektivnih ugotovitev v teh popisih se je nato cesarica s svojimi dobrimi svetovalci, med katerimi je bilo nekaj pruskih gospodarskih strokovnjakov (npr. grof Zinzendorf, poznejši predsednik avstrijskega računskega sodišča) in nekaj domačih češko nemških aristokratov (npr. knez Kaunitz in grof Kollowrat), ki naj bi pomagali pri uvedbi teh reform, ki jih je pruska država že izvedla in se na ta način gospodarsko zelo okrepila. Eden poglobitnih domačih podobnih strokovnjakov je bil avstrijski državnik, moravski grof Friedrich Wilhelm von Haugwitz (1702–1765,

ki je izvajal upravne reforme Marije Terezije od 1749 naprej in je bil od 1749 do 1761 predsednik direktorija *in publicis et cameralibus* in nato član državnega sveta. Rezultat teh nasvetov je bil, da so bili zemljiški gospodje za svojo dominikalno zemljo obdavčeni,

Marija Terezija se je tudi zavedala kako potrebna je pismenost prebivalstva in je tudi uvedla osnovne šole za dečke in deklice v vsej državi. Uvajanje teh šol je bilo sila težavno, ker ni bilo ne prostorov ne učiteljev. Cesarica sama se je zanimala in urejala določene stvari s tega področja. Tako je moral celjski okrožni glavar po njenem nalogu osebno po vsem svojem okrožju iskati dovolj velik prostor za pouk enega razreda (razredi so bili tedaj seveda zelo številni, od 60 do 70 učencev), pa ga ni našel. Postopoma so začeli zidati šolske stavbe za en, dva ali tri razrede in s stanovanjem za šolskega upravitelja, Večje šolske stavbe, kjer so bile nujno potrebne, so začeli zidati šele po letu 1860. Velike težave so bile tudi z učitelji. Tedaj učiteljišč se ni bilo, kandidati za učitelje so se izobraževali na normalkah (uglednih osnovnih šolah večinoma le v glavnih mestih posameznih dežel), V podeželski osnovni šoli v Sv. Lenartu nad Laškim je poučeval hlapec, ki je znal nemško, ker je v mladosti služil v nemških krajih. Sčasoma so se razmere izboljšale, ustanovili so učiteljišča za osnovnošolske učitelje. Marija Terezija je šolstvo stela za »politikum«, od osnovnih šol je pričakovala državljansko vzgojo. V praksi seveda učencev niso toliko navduševali za obstoječo državo, temveč za tedanjo cesarsko hišo. Šolska zgodovina ni bila zgodovina avstrijske države, ampak je bila v resnici zgodovina Habsburžanov. V šolah so bile pogoste proslave ob obletnicah rojstev, porok in smrti vladarjev in drugih članov vladarske hise. Moja mati, ki je bila rojena leta 1890, si je od nemškega pouka v dvorazrednici na podeželju, zapomnila le prvo kitico avstrijske himne: »Gott erhalte, Gott beschutze unsern Kaiser, unser Land.« Osnovne šole so bile praviloma utrakvistične, kjer naj bi bil pouk v prvih dveh razredih v jeziku učencev, pozneje pa obvezno seveda tudi nemški jezik. To pa je bil seveda le predpis. V številnih krajih (zlasti v trgih in mestih) na Južnem Koroške in Spodnjem Štajerske je bil učni jezik le nemški, čeprav je bil šolski okoliš le slovenski.

Uradni jezik je bil vseh avstrijskih deželah seveda nemški, toda uradniki na vseh upravnih in občinskih uradih, ki so imeli opravka s slovenskimi strankami, so morali znati slovensko, listine, ki so jih izdajali pa so seveda bile le v nemščini. Podobno je bilo na sodiščih. Sodniki, tožilci in odvetniki so morali obvladati slovenski jezik. V bistvu so procesi potekali v slovenščini, omenjeni glavni akterji pa so narekovali svoje izjave na zapisnik v nemškem jeziku. Tudi sodbe so bile izdane v nemškem jeziku.

Od začetka in srede 19. stoletja, ko so se kot posledice francoske revolucije leta 1789 in dunajske marčne revolucije leta 1848 začele narodne prebuje, pa prebivalci v slovenskih in tudi drugih nenemških deželah s takim načinom niso bili več zadovoljni in so zahtevali upoštevanje svoje nacionalne identitete in poslovanje državnih uradov v vseh stopnjah v narodnem (slovenskem) jeziku. To se do konca Avstro-Ogrske ni nikjer v celoti uveljavilo. Nemški jezik je v vseh avstro-ogrskih deželah močno prevladoval, kar je bila cesarjeva volja. On je pogosto nagovarjal

svoje narode z »Alle meine lieben Volker!«, ob prvi priložnosti pa je izjavljal »Ich bin ein deutscher Fürst!« V zadnjih letih vladavine Franca Jožefa so se jezikovne razmere dokaj izboljšale. Pri obiskih cesarja v raznih krajih, npr. ob progi Dunaj–Trst, so ga župani nagovarjali v slovenskem jeziku, pevci pa so mu peli slovenske pesmi. Cesar pa se je za prijaznost zahvalil v slovenskem jeziku. Na nižji upravni ravni, na ravni dežel ali okrožij pa problematika slovenskega jezika ni bila rešena tako ugodno. Leta 1913 so v Mariboru zgradili zidani most čez Dravo z Glavnega trga na desno stran reke. Na slovesno odprtje so seveda prišli ministri dunajske in zastopniki graške deželne vlade in razne pomembne osebnosti, seveda tudi krajevni škof. Vsa slovesnost je potekala izključno v nemškem jeziku. Na vsej slovesnosti ni bila izrečena niti ena slovenska beseda. Take so bile jezikovne razmere v praksi. Toda prebivalci so bili z doseženimi jezikovnimi razmerami vendarle še kar zadovoljni. To dejstvo izpostavlja tudi Judson. Na Ogrskem, kjer je imelo plemstvo se naprej oblast v svojih rokah, so te pozitivne jezikovne spremembe uvažali še veliko počasneje.

Da je bila dinastično usmerjena šolska vzgoja dokaj uspešna, se je pokazalo po atentatu na prestolonaslednika Franca Ferdinanda v Bosni leta 1914. Avstro-Ogrska je po atentatu napovedala vojno Kraljevini Srbiji. Takoj po napovedi vojne, ki bi lahko bila pravzaprav domala lokalna zadeva, pa se je razplamtela svetovna vojna. Ob mobilizaciji za to avstrijsko-srbsko vojno, ki se je razvila v prvo svetovno vojno, so bili avstrijski mobiliziranci večinoma navdušeni nad vojskovanjem. Seveda je k temu veliko pripomogla vednost, kako velika razlika je med neznatno in revno balkansko kraljevino Srbijo in mogočno Avstro-Ogrsko. Avstrijski mobiliziranci so menili, da bo vojna trajala le nekaj tednov in da se bodo torej kmalu (do Božiča) vrnili domov.

Judson trdi, da je Avstro-Ogrska kot država do leta 1914 dobro funkcionirala in da so jo državljani sprejemali. Da bi bila ta država obsojena na propad, je po njegovem mit. Kaj pa je torej vodilo do razpada Avstro-Ogrske? Za Judsona je to bila svetovna vojna, ki ji avstroogrška država ni bila dorasla. Že cesarjeva vojna napoved Kraljevini Srbiji ni bila dobro premišljena. Avstrijsko vojaško vodstvo je bilo nekompetentno, še huje, kar pa Judson ne omenja, bilo je domala povsem podrejeno nemškim generalom ki so seveda zagovarjali nemške, ne pa avstrijske interese. Avstrijska notranja uprava ni bila sposobna oskrbeti prebivalstvo s potrebnim živežem. Nenemški narodi so bili obravnavani z ošabnostjo in z nezaupanjem. Država je žalostno odpovedala. To spoznanje je povzročilo splošno ravnodušnost glede njene usode. Nemški rajh je bil med vojno s svojo notranjo upravo bistveno bolje voden. Tam so precej storili s socialnimi ukrepi za ohranitev državne skupnosti (npr. s predpisanimi nizkimi stanovanjskimi najemninami), česar v Avstriji domala ni bilo. Tudi je bila nemška armada bolje vodena. V Avstriji pa cesar Franc Jožef zaradi visoke starosti ni mogel več odločilno voditi države v prvih dveh letih vojne. Njegov pranečak in naslednik Karl pa sploh ni bil namenjen za vladarja, kar kaže dejstvo, da ni imel domačih učiteljev in vzgojiteljev, temveč je obiskoval običajno dunajsko gimnazijo, kjer so ga profesorji in sošolci imeli sicer radi – in mu, ker je bil nadvojvoda (Erzherzog) nadeli nadimek Erzkarli – ni pa kazal nobenih

monarhičnih lastnosti, potrebnih za bodočega cesarja. Tudi tajni poskus, doseči separatni mir vsaj z eno sovražno državo (Francijo), v katerega je vpregel svoja svaka, ki sta bila francoska častnika, se je klavrno izjalovil. S tem je povzročil nezaupanje v vojaški koaliciji s Prusi. Pa tudi v lastni državi so nastale razprtije, ker je kot kronani ogrski kralj ravnal preveč v prid Ogrske in manj v prid Avstrije. V zadnjih mesecih svojega vladanja je skušal nagovoriti poslance državnega zbora in vodilne politike, da bi oblikoval Avstro–Ogrsko kot trialistično federacijo s približno dosedanjimi deželami in narodi, kar pa so skoraj vsi povabljeni politiki zavrnil. Znan je znameniti stavek tedanjega predsednika Jugoslovanskega kluba v dunajskem parlamentu in vodilnega slovenskega politika, dr. Antona Korošca, ko ga je cesar nagovarjal za federacijo avstrijskih narodov: »Majestat es ist zu spat!« Judson opozarja v zgodovini Avstro–Ogrske monarhije tudi na razmerje skupne države do njenih posameznih dežel. Državo s cesarjem vred so podložniki šteli kot protiutež plemstvu in to naj bi bilo bistveno več kakor iluzija. Kajti v Avstriji je bilo plemstvo obdavčeno že od l. 1748, v Franciji to ni uspelo do revolucije leta 1789. Kmalu se je v Avstro–Ogrski uveljavilo tudi ustavno načelo enakosti pred zakonom. Pozneje so uveljavili splošno vojaško dolžnost in dolžnost deželne brambe, kar je vplivalo na občutek skupne državne pripadnosti. In celo v letu 1848, na višku pomladi narodov, niso revolucionarji mislili na konec države in cesarstva. V zvezi s trializmom (tridelna avstrijska država – nemška, ogrska in slovanska), ki bi mu naj bil naklonjen prestolonaslednik Franc Ferdinand s svojim belvederskim kabinetom, se je izkazalo, da nima nikakršnih možnosti, ker Madžari nikakor ne bi dopustili, da bi se poleg njih konstituirala se slovanska država. Judson opisuje tudi, kako zapleteno se je v donavski monarhiji razvijalo pojmovanje narodnosti, kar pa moramo tukaj opustiti. Po Judsonu nacija ni nič naravnega, temveč je nekaj narejenega. Če se narodnosti imenujejo po njihovem jeziku (slovenski jezik Slovenci, nemški jezik Nemci), pa je to vendarle naravno. Konflikte, ki so se v Avstriji pojavljali po l. 1870 Judson ne šteje kot nacionalne, temveč nacionalistične konflikte. V Judsonovem delu je še veliko ugotovitev in trditev, katerih opis pa moramo opustiti, ker je recenzija že zdaj predolga. Menim, da je zelo ustrezna formulacija, ki jo je zapisal Jure Gasparič v predgovoru knjige rajnega prof. dr. Janeza Cvirna: *Dunajski državni zbor in Slovenci (1848–1918)*. Celje: Zgodovinsko društvo Celje, Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2015, 280 strani. (Zgodovini. ce 15). »Za razpad monarhije ni kriva prepočasna, oziroma nezadostna demokratizacija, ampak pomanjkanje konsenza o njeni ureditvi. Najhujši politični boji so se po obnovi ustavnega življenja od šestdesetih let 19. stoletja dalje, največkrat bili za »pravičnejšo«, (seveda je bil pojem »pravično« z vidika različnih poslanskih skupin razumljen povsem različno) ureditev države v nacionalnem smislu.«

Jože Maček

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis

1. Temeljne usmeritve

Zgodovinski časopis objavlja razprave v slovenskem, angleškem, nemškem, francoskem, italijanskem in hrvaškem jeziku. Ostale prispevke (krajše članke, ocene, poročila ipd.) objavlja v slovenskem jeziku.

Prispevki naj bodo po možnosti napisani v pisavi Times New Roman. Običajna velikost črk je 12, razmak med vrsticami pa 1,5.

Za jezikovno korektnost prispevkov so dolžni poskrbeti avtorji, prav tako so odgovorni za strokovno in znanstveno korektnost prispevkov.

Vsak prispevek mora vsebovati poštni in elektronski naslov avtorja ter njegovo telefonsko številko.

Prispevke je potrebno oddati v tiskani in elektronski obliki na naslov uredništva: Uredništvo Zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-Ljubljana; info@zgodovinskicasopis.si ali peter.stih@guest.arnes.si. Naslov datoteke sestavljata ime in priimek avtorja.

Prispevkov, ki jih uredništvo Zgodovinskega časopisa sprejme v objavo, avtorji ne smejo hkrati poslati drugi reviji.

Za prevod izvlečkov in povzetkov v tuj jezik poskrbi uredništvo.

Razprave so recenzirane, recenzentski postopek je anonimen.

Uredništvo prispelega gradiva ne vrača.

2. Navodila za pripravo prispevkov

Uredništvo bo v postopkih za objavo upoštevalo le prispevke, ki bodo pripravljeni v skladu s sledečimi navodili.

Razprave:

Razprava mora vsebovati naslednje elemente, ki si sledijo po navedenem vrstnem redu:

- glavni naslov razprave (male tiskane črke, velikost črk 16, okrepjeno, središčna poravnava);
- ime in priimek avtorja (velikost črk 12, okrepjeno, središčna poravnava);
- izvleček oz. sinopsis (velikost črk 10), ki naj v prvem odstavku vsebuje: priimek in ime avtorja (okrepjeno), avtorjeva izobrazba in strokovni/znanstveni naziv, avtorjev poštni in elektronski naslov. Drugi odstavek naj vsebuje naslov razprave (okrepjeno). Tretji odstavek naj vsebuje izvleček vsebine (skupaj s presledki do okvirno 600 znakov), četrti odstavek pa do 5 ključnih besed;
- besedilo razprave (velikost črk 12), v katerem naj bodo jasno označena mesta za slikovno gradivo, ki ga je potrebno predložiti ločeno. Odstavki naj bodo brez vmesnih vrstic in se začenjajo z zamikom od levega roba. Naslovi (pod)poglavji so okrepjeni in pisani z malimi tiskanimi črkami;
- povzetek razprave, ki naj vsebuje njen naslov (male tiskane črke, velikost črk 12, okrepjeno) ter ime in priimek avtorja, naj skupaj s presledki okvirno obsega do 6000 znakov.

Poročila, krajši zapisi, knjižne ocene:

- poročila s simpozijev, konferenc in drugih dogodkov vsebujejo točen naslov dogodka ter datum in kraj prireditve (male tiskane črke, velikost črk 12, okrepjeno);
- knjižne ocene vsebujejo ime in priimek avtorja ali urednika (razprto, velikost črk 12), naslov knjige (okrepjeno), založbo, leto in kraj izida, število strani.

Pri tem tipu prispevkov sta ime in priimek avtorja prispevka navedena na njegovem koncu na desnem robu.

Pri vseh prispevkih naj avtorji želene poudarke v besedilu označujejo s *poševnimi črkami* in ne s podčrtavanjem ali okrepitvijo.

3. Citiranje

Citiranje je obvezno v opombah pod črto (velikost črk 10). Na koncu prispevka mora slediti seznam uporabljenih virov in literature (velikost črk 12), ki vsebuje vse v prispevku citirane vire in literature.

V opombah se določeno delo ali vir citira samo na skrajšan način in sicer na sledeč način: priimek avtorja, *kratka oznaka citiranega dela (naj ne presega treh besed in v poševnih črkah)*, navedba strani (okrajšano) (npr. Grafenauer, *Mesto Simona Rutarja*, str. 11). Smiselno se ta določba uporablja tudi pri citiranju arhivskih in objavljenih virov ter gradiva z medmrežja.

V seznamu virov in literature na koncu ločeno navedemo vire (arhivske, objavljene, ustne, časopisne ipd.) in literaturo (naslovi sklopov so pisani z malimi tiskanimi črkami, okrepitvijo). Znotraj teh sklopov je gradivo navedeno po abecednem redu priimkov avtorjev (urednikov, fondov itd.); enote istega avtorja pa so razvrščene kronološko. Seznam vsebuje samo popolne navedbe citiranih del oziroma gradiva:

- pri arhivskih virih navedemo ime arhiva, ime fonda ter po potrebi številke fasciklov ali škatel;
- pri monografijah navedemo: priimek in ime avtorja: *naslov (in podnaslov) (v poševnem tisku) monografije*. Naslov serije, v kateri je monografija objavljena (po potrebi). Kraj izida: ime založbe, leto izida (npr. Gestrin, Ferdo, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991);
- pri člankih navedemo: priimek in ime avtorja: naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v poševnem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, strani celotnega članka (npr. Grafenauer, Bogo, Mesto Simona Rutarja v slovenski historiografiji. *Goriški letnik* 3, 1976, str. 9–19). Pri zborniku za naslovom članka navedemo: (po potrebi ime in priimek urednika). *Naslov zbornika*. Kraj izida: ime založbe, leto izida, strani celotnega članka (npr. Janša-Zorn, Olga, Turizem v Sloveniji v času med vojnami (1918–1941). *Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996, str. 78–95).

4. Slikovno gradivo

Zgodovinski časopis načeloma objavlja le črno-belo slikovno gradivo.

Slikovno gradivo sprejema uredništvo le v elektronski obliki in v visoki resoluciji (300 dpi), shranjeno nestisnjeno v datoteko vrste TIFF.

Slikovno gradivo (fotografije, grafikoni, tabele, zemljevidi itd.) je potrebno priložiti ločeno (v tekstu naj bo označena samo lokacija gradiva) v posebni mapi (datoteki) z avtorjevim imenom in priimkom.

Slikovno gradivo mora vsebovati odgovarjajoče podnapise z navedbo vira.

Uredništvo Zgodovinskega časopisa

Instructions for authors

1. Basic Submission Instructions

Zgodovinski časopis (Historical Review) publishes papers in Slovene, English, German, French, Italian, and Croatian languages. Other contributions (short articles, reviews, reports, etc.) are published in Slovene.

Contributions should be written in Times New Roman, size 12, with 1,5 line spacing.

The authors are solely responsible for linguistic and scientific accuracy of their contributions. Each contribution should contain postal and E-mail address of its author, together with his/her phone number.

Contributions should be submitted in printed format as well as by e-mail to the editorial office: Uredništvo Zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-Ljubljana; info@zgodovinskicasopis.si or peter.stih@guest.arnes.si. The name of the submitted file should consist of its author's name and surname.

Contributions that have been approved for publication by the editors should not be submitted for publication elsewhere.

Translation of abstracts and summaries into a foreign language shall be provided by the editors.

The papers are subject to peer review evaluation; the reviewers remain anonymous.

Contributions submitted for publication shall not be returned to their authors.

2. Submission Information

In order to be considered for publication all submissions should be prepared according to the following guidelines:

Papers:

All papers must conform to the style guide below and should contain the following elements listed in the following order:

- Title (lowercase letters, font size 16, bold, center).
- Author's name and surname (font size 12, bold, center).
- Abstract (font size 10). Its first paragraph should contain author's surname and name (bold), education, professional/academic title, postal and e-mail address. The second paragraph should contain the paper's title (bold). The third paragraph should contain an abstract of the paper's contents (not to exceed approximately 600 characters, including spaces). The fourth paragraph should contain up to 5 key words.
- Text (font size 12) with clearly indicated spaces for illustrations (which should be submitted separately). There should be no double spacing between paragraphs. Each paragraph should start with indentation for the left margin. Chapter (and subchapter) titles should be written in lowercase letters, bold.
- Summary should contain the paper's title (lowercase letters, font size 12, bold) and author's name and surname. The summary should not exceed 6000 characters, including spaces.

Reports, Short Articles and Notes, Book Reviews:

- Reports from conferences and other events should contain the exact title, date, and location of the event (lowercase letters, font size 12, bold).
- Book reviews should contain the name and the surname of the author or editor (expanded spacing, font size 12), book title (bold), publisher, year and place of publication, number of pages.

The name and the surname of the author of contributions of this type should be listed on the right-hand side at the end of the text.

Desired emphases should be written in *italics* rather than underlined or in bold letters.

3. Citations (Footnotes)

Citations should be written as footnotes at the bottom of the page (font size 10). The text should be concluded with a list of all sources and literature (font size 12) that have been cited within the text. When citing a work or a source in a footnote the following (abbreviated) format is used: author's surname, *a short title of the cited work (written in italics, it should not exceed three words)*, and page number (abbreviated) (i.e. Grafenauer, *Mesto Simona Rutarja*, p. 11). The same format is used for the citing of archival, published, and online sources.

Alphabetical listing of all references should be placed at the end of the text, with sources (archival, published, oral, newspaper, etc.) and literature listed separately (titles of each type of references should be written in lowercase letters, bold). Within each reference type, material should be listed alphabetically according to the surname of the author (editor, fund, etc.); several works of the same author should be listed chronologically. The listing of references should contain only complete citations of cited works or material:

- Archival sources: archive name, fund name, and (when necessary) number of file storage folder or box.
- Monographs: author's surname and name, *title of monograph (and subtitle) in italics*. Title of the series in which the monograph has been published (when necessary). Place of publication: publisher, date (i.e. Gestrin, Ferdo, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991).
- Articles: author's surname and name: title of article. *Title of periodical or miscellany (in italics)*; in case of periodicals, the title should be followed by volume number, date, cited page(s) (i.e. Grafenauer, Bogo, *Mesto Simona Rutarja v slovenski historiografiji. Goriški letnik* 3, 1976, pp. 9–19). In an edited miscellany the title of the article should be followed by: (surname and name of editor – when necessary). *Title of miscellany*. Place of publication: publisher, date, cited page(s) (i.e. Janša-Zorn, Olga, *Turizem v Sloveniji v času med vojnama (1918–1941). Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996, pp. 78–95).

4. Graphic Materials

Zgodovinski časopis generally publishes graphic materials only in black and white. They should be submitted in electronic form and in high resolution (300 dpi), saved in non-compressed TIFF file format.

Graphic materials (photographs, graphs, tables, maps, etc.) should be submitted separately (with their correct positions clearly marked in the text), in a separate folder (file) marked with author's name and surname.

Graphic materials should always carry a caption explaining the image and its source.

Editors

ISSN 0350-5774

9 770350 577002

ZČ | Ljubljana | 74 | 2020 | št. 1-2 (161) | str. 1-289